

GÖRGEY ARTHUR A SZÁMÜZETÉSBEN

1849—1867

EREDETI LEVELEK FÖLHASZNÁLÁSÁVAL

IRTA

id. GÖRGEY ISTVÁN

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1918

GÖRGEY ARTHUR
A SZÁMÜZETÉSBEN

1849—1867

TARTALOM.

ELSŐ FEJEZET.

Hajótörés után. 1849—1850.....	15
--------------------------------	----

MÁSODIK FEJEZET.

1849—1850. — Levelek Görgey Guidóhoz és másokhoz. — Gróf Zichy Edmund bűnváddal fenyegetődő hírlapi cikkei. — Manz bécsi könyvkiadó sürgetésére Görgey Arthur irodalmi munkához készül. — Görgey Ármin és Kornél haditörvényszéki elítéltetésüket várják. — Szerzőt Kasán osztrák közkatonának besorozzák. Galiciában hagymázba esik. — A transportvezénylő osztrák tisztek bánása a besorozott honvédtisztekkel. — Szerző Biala-Bielitzen felgyógyul hagymázából. — Bécsben a Haynau nevét viselő 57. sz. gyalogezredbe osztják be. — Osztrák tisztek	20
--	----

HARMADIK FEJEZET.

1850. — Andrássy Norbert csász. őrnagy. — Báró Kurzendorfer cs. őrnagy klagenfurti téparancsnok. — Dr. Markusovszky Lajos. — Mikor Görgey Arthurt Bécsen keresztül vitték Klagenfurtba. — A bécsi közönség. — Andrássy őrnagy Schwartzenberg hercegnél. — Ministertanács ad hoc. — A küldetéséből Bécsbe visszatérő Andrássy őrnagy magánkihallgatáson a császárnál. — Görgey Guido. — A Moro család Karinthiában. — Ennek gyár- és műhelyeiben Görgey Arthur önkéntes munkában. — Kempelen Károly. — Guido bátyánk két fia Görgey Arthurnál nevelésben	39
---	----

NEGYEDIK FEJEZET.

1850. — Terjesztett és elterjedt álhír, hogy Bécsben már alá van írva az általános közbozsánat, még csak Komáromvár feladását várják Bécsben. — Budapesten is óhajtvá várják ezt, az aradi és pesti foglyok érde-

kében. — Görgey Arthur helyzete. — Az árulási közbád s a Zichy Ödön gróf miatti magán bűnvád. — Szidalmazó, fenyegető és alamizsnát kérő levelek özöne. — Komáromvár feladása után október 6-ika. — A Schwartzberg-Grünne-Haynau-Susan szövetség. — Szomorú kilátások a jövőre. — Reményi. — Bach és Haynau. — Császári részleges amnestia a forradalom előtt quietált katonatiszteknek. — Levelek ... 46

ÖTÖDIK FEJEZET.

1850. — Első vizontlátás Klagenfurthban. — Egy menyasszony 59

HATODIK FEJEZET.

1850. — Reviczky István. — Görgey Arthur válasza gróf Károlyi György-nének. — A nagy talány megfejtésének kísérlete. — Cavour levelezéseiből 64

HETEDIK FEJEZET.

1849—1850. — Levelezés gróf Scherr-Thoss Arthurral. — Görgey Arthur adjon számot a forradalom idejében nyugtázott szolgálati pénzekről. — Írásbeli felelete. — Kérvényei Görgey Kornél fölmentéséért. — Gróf Leiningen Westerburg Károly tábornok utolsó levele ágyához 76

NYOLCZADIK FEJEZET.

1850—1852. — Két esztendei munka. — Görgey Arthur beszámolója elkészült : „Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849 ; két kötet Lipcsében Brockhaus kiadásában. — Az én életem regénye 83

KILENCZEDIK FEJEZET.

1852. — A karinthisi társadalom. — Humlauer. — Bárá Kurtzendorfer. — Egy curiosum. — Dr. Redtenbacher egyetemi tanár. — Két jellemzés 88

TIZEDIK FEJEZET.

1852—1853. — Görgey Arthur emlékiratai megjelennek. — A rendőrség elkobozza, olvasóit üldözi. — Haditörvényszék előtti vallatások. — A könyv hatása. — A klagenfurti iparegyesület Görgey Arthurt ügyvezető titkárának választja meg. — Laboulaye. — Ollivier. — Proud-hom. — Okiratokat gyűjteni! 96

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Oldal

- 1854—1856. — Görgey Arthurnak eredetileg egész Karinthia területére szóló confiniumát most utólag a Klagenfurt-városi járás határaitra «kicorrigálják.» — Helyzetének egyéb rendőri megszorítása. — Sikertelen fázadozása polgári kereset után. — Tulajdon segélyforrásai kiapadóban. — Tíz levél 109

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

1854. — Görgey Arthur levele báró Kempen altábornaghoz. — Az állami subventio kezdete. — Hat levél 122

TIZENHARMADIK FEJEZET.

1855. — Családi események. — Egyetmást a szerző életéből. — Egy sentimental journy. — Wildbad Gostein, Heiligenblut és Gross-Glockner. A Wörthi-tó. Viktring. — A vizionálás 130

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

- 1856—1857. — Az állami subventio története. — Görgey Arthur családja először telet Magyarországon. — A száműzött vadászkalandja s ebből lett büntetőpöre. — Két hű barát halála. — A hazából hazatérők. — «Bácsi.» — Három levél 140

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

- 1858—1859. — Görgey Arthur haszonbérletbe vág. — A neki járó magyar politikai lapokat elkobozzák. — Családi aggodalmak. — Széchenyi István 1858. november 6-i levele. — Fk. vezér cikkei a Pesti Naplóban. — Egy magyar paraszt leány. — Báró Eötvös. Szalay László. Rüstow. — Tizenkét levél 150

TIZENHATODIK FEJEZET.

1860. — A protestáns-egyházi pátens. — Zsedényi, Máday. — Pesti felosztott egyházkerületi közgyűlés. — Benedek altábornagy és Székács

superintendens. — Insula lutherana. — Széchenyi Istvánnak egy nyilatkozata. — Halála 1860 április 8-ika	162
---	-----

TIZENHETEDIK FEJEZET.

1860. — Széchenyi István gróf halálának valószínű okai. — Hatása Görgey Arthurra. — Ennek családja másodszor látogat el a hazába. — E miatt baj a klagenfurti rendőrséggel és zsandársággal. — «Görgey Garibaldihoz szökött.» — Az oktoberi diploma. — A «Blick.» — Atyai áldozat a gyermekek magyarságáért	169
---	-----

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

1860—1861. — Történelmi visszapillantás. — Okozati lánczat. — A centralizáló Ausztria és germanizáló Bach-rendszer csödjé. — A magyar ó-conservatívek kerekednek fölül. — Az octoberi diploma. — Az 1847-iki állapot föltámasztása. — A 47-es, 48-as és 49-es pártok. — «El kell foglalni a tért!» Pest vármegye első közgyűlése. — Ellenzék Deák Ferencz ellen. — Nyáry Pál, Ghyczy Kálmán, Szilágyi Virgil. — Ország-bírói értekezéslet. — Bárá Kemény Zsigmond mint szónok. — Primási értekezéslet: «Éljen 1848!» — Öt levél. — A száműzöttek akaratlan első hírlapi megszólalása maga után vonja a másodikat. — Egy hű bajtárs látogatása	178
---	-----

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

1861. — Kmety tábornok 1853-iki gúnyirata Pompery «Magyarországon» fölmelegítve	191
---	-----

HUSZADIK FEJEZET.

1861. — Görgey Arthur kérvénye a Magyar Tudományos Akadémiához ..	203
---	-----

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

1861. — Bárá Üchtritz-Fuga Emil honvéd ezredes. — Egy politikai levél	209
---	-----

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

1861. — Gróf Teleki László tragédiája	Oidal 220
---	--------------

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

1861. — Teleki László. — Nyáry Pál. — Kmety gúnyirata. — Öreg gróf Bethlen Ferencz. Krim. — Levél Kazinczy Gáborhoz. — Egyéb levelek	228
---	-----

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

1862. — Görgey Arthurné Párisba utazik. — Egy memorandum az ő — esetleg III. Napoleon számára. — Levelek	237
---	-----

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.

1862. — Görgey Arthurné párisi látogatása. — Három levél	246
--	-----

HUSZONHATODIK FEJEZET.

1862. — Berzenczey László száműzetése Klagenfurtba. — Elbeszélései a multból. — A dunai conföderatio terve	254
---	-----

HUSZONHETEDIK FEJEZET.

1862. — Május—december. — Levelek	265
---	-----

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET.

1863. — Pszotta Mórícz honvéd tüzér ezredes halála. — Levelek. — «Hattyú» sírköve Elischauban. — Bátyám tervezése a hazába költöztetni csa- ládját	271
--	-----

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET.

1863. — Április—december. — Levelek. — Tünődések. — Miért küldi gyermekait Görgey Arthur Magyarországra tanulni és mit követel baráitól. — Hamilkar és Hannibal. — Önvád. — Francia rokonok látogatása Viktringben. — Görgey Arthur családja Pesten	280
--	-----

HARMINCZADIK FEJEZET.

Oldal

1864. — Görgey Arthur leányát Székács confirmálja Budapesten. — Duka
Tivadar Kelet-Indiából meglátogatja volt tábornokát viktringi magá-
nyában. — Gida bátyánk halála 297

HARMINCZEGYEDIK FEJEZET.

1865. — Deák Ferencz és Lustkandl. — Levelek 304

HARMINCZKETTEDIK FEJEZET.

1866. — Tizennégy levél. — Látogatásom Nyáry Pálnál. — Gróf Bethlen
Ferencz. — A «husvéti cikk.» — Görgey Arthur feléledő reményei és
aggodalmai. — Családja Pesten hazatérőben a Szepességről. — Bohus-
Szögyényi Antónia. — Görgey Bertha első bálja Pesten. — Bátyám
családja visszatér Karinthiába. — Deák Ferencz országgyűlési felirata. —
Az apa czélja gyermekeivel. — Természet törvénye: «a szülöttért a
szüle.» — A család újra együtt Viktringben. — Bátyám megint Magyar-
országba küldi 315

HARMINCZHARMADIK FEJEZET.

1867. januar—martius. — Hét levél. — Egy izenet Deák Ferencznek. —
Egy osztrák történelmi visszapillantás. — Egy magyar ilyen. — Az
«egységes Németországnak» 1848-iki eszméje. — «Egységes szabad
Austria.» — Rendkívüli Reichsrath. — Föderalismus. — Görgey Arthur
első memoranduma Deák Ferencz számára 338

HARMINCZNEGYEDIK FEJEZET.

- 1867 martius 8—május 8-ig. — Öt levél. — Berzenczey László szabad. —
Görgey Arthur felszabadulásának kérdése. — Töprengések. — Viszont-
látásunk Viktringben. — Komoly olvasmányok. — Gazdátlan leve-
lek. — Ezek keletkezési története. — «A moori csata» első történet-
irodalmi kísérletem. — Okirat-gyűjtésem. — Görgey Arthur második
memoranduma Deák Ferencz számára 357

HARMINCZÖTÖDIK FEJEZET.

- 1867 május 29—junius 14-ig. — Három levél. — Görgey Arthur «nyílt ké-
relme Kossuth Lajoshoz.» — Spatz Jakab. — Igény és lemondás. —
A «kegyelmi rendelet.» — Ennek szövege sehogysem alkalmazható Görgey
Arthurra. — Pulszky Ferencz dictuma: «Maradjon ott!» 388

HARMINCZHATODIK FEJEZET.

Oldal

1867 június 20—october 1-ig. — Nagy napok. — Görgey Arthur leányának eljegyzése. — Görgey Arthurné kihallgatáson Andrássy Gyula miniszterelnöknél. — A kis család együtt Viktringben. — Görgey Arthur végtére szabad! és rögtön elutazik Budapestre — látogatóba. — Toldy Ferencz levele hozzá. — Visszatazása Viktringbe. — Assermann Vendrey Ferencz ezredes és röpiratai. — Gräzenstein államtitkár. — Levelek ... 397

HARMINCZHETEDIK FEJEZET.

1867. — Jókainak egy vezércikke a «Hon» című lapban. — Görgey Arthur-nak azt helyre igazító cikke a «Hon» számára. — Két levele Kászonyi József honvéd ezredeshez. — Deák Ferencz pártfogása. — Görgey Arthur megköszöni levélben. — Egy levele szerzőhöz 411

HARMINCZNYOLCZADIK FEJEZET.

1867. — Görgey Arthur végleges visszatérése a hazába. — Ostracismus. — Amannak levele 1867 deczember 2-ikáról. — Zárszó. Visszapillantás. A nemzet közbocsánata 420

GÖRGEY ARTHUR
A SZÁMÜZETÉSBEN

1849—1867

ELSŐ FEJEZET.

Hajótörés után. — 1849—1850.

Ritkán volt két testvér élete oly szorosan egymással össze-
szőve, mint a magyar forradalom elbukása után is a Görgey Arthuré
s az enyim.

Ez szolgáljon előleges magyarázatúl — egynémely tisztelt
olvasóm előtt talán mentségemül — hogy valamint korábbi mun-
káimban, szintűgy jelen feladatomban közben is, saját személyem és
élményeim emlegetését ki nem kerülhettem.

Jelen feladatomban pedig: Görgey Arthurnak 1849. évi nyár-
utójától 1867. évi nyárutójáig tartott száműzetése idejéből szol-
gáltatni mentül több hű adatot az ő valamikor, hivatott tollal
megírandó hiteles életrajzához.

*

Más alkalommal és helyen elmondtam azt, mint választot-
tak el bátyámtól, Arthurtól Nagy-Váradon 1849. évi augusztus
29-ikén, életünk legszomorúbb napjaiban.

Bátyámat Andrassy Norbert osztrák császári őrnagy, Haynau
szárnysegédje átvévén Paskievics hercegtől, elvitte száműzetése
kitűzött helyére Karinthiába. Vele menni csak nejének, dr. Marku-
sovszky Lajosnak, a bátyám nyílt fejsebét kezelő orvosnak és
egy régi szolgának volt megengedve. Engem egy nagy kötelesség
Pestre hítt.

A kik mint bátyám kísérete, a világosi nap után vele Nagy-
Váradra vitetvén, az orosz fogság napjaiban emitt körülötte
valánk, nekünk mindeniknek már több nappal augusztus 29-ike
előtt, Paskievics herceg egyenes parancsára a nagyváradi osztrák

fő-commissariatús kénytelen volt rendszerinti útlevelet állítani ki, azon helyre szólót, a hová kiki kívánta. Az én útlevelem a külföldre, egész Európára szólt.

Minthogy az ekkor Nagy-Váradtól távollévő fő-commissarius Zichy Ferencz grófnak helyettese Szirmay István gróf nagyon ellenkezve és csak a herczeg szigorú parancsára (ezt az okiraton magán megjegyezve) adta ki nekünk ez útleveleket : előrelátható volt, hogy Szirmay semmit sem fog késni, ezen Paskievics által rá gyakorlott kényszert Haynaunak följelenteni, a ki viszont sietni fog — ha egyéb okból nem, hát már Paskievics iránti gyűlöletből — ez útleveleket mind érvénytelenné nyilvánítani. Ezért Duka Tivadar barátom, bátyámnak egyik hűséges segédtsíztje, sietett is, mihelyt kezében volt útlevele, hasznát venni. Búcsút vett és ez útlevéllal el is jutott szerencsésen Pesten keresztül Párisba, Londonba, a honnan utóbb Indiákra vitte sorsa. De azt hiszem : azon a vonalon (Szepesség, Galiczia), melyet orosz csapatok tartottak megszállva, még hetek múlva is az ilyen szövegű útlevelemmel bizton kijuthattam volna porosz területre s így tovább világgá : míg másrészt, ha napok múlva Pestre megyek vele, ott valószínűleg elkobzására leheték elkészülve.

Ennek daczára és ámbár meg valék győződve, hogy a hazában maradva, az osztrák hadseregbe besoroztatást előbb-utóbb ki nem kerülhetem : rövid meggondolás után arra határoztam el magamat, hogy nem élek a külföldre menekülés kínálkozó alkalmával ; maradok az országban «melyen kívül nincsen számomra hely», és mivel ekkor besoroztatásom esetén nyolcz évi katonai kényszer-szolgálatra van biztos kilátásom : most első kötelességem, menyasszonyomat adott szava alól föloldani — személyesen, gyöngéden, élőszóval. Szegény leányt rabszíjjon balsorsomhoz fűzve tartogatni esztendőig! Nem szabad! Ha valamikor évek múlva balvégzetem rám ún vagy üldözésemben kifárad s én szabadulván, oly helyzetbe jutok, hogy családot alapíthatok s ha ekkor az ő keze még szabad : akkor — ez iránt tisztában voltam magammal — újra meg fogom kérdezni tőle, akar-e nőm lenni.

Mihelyt Arthur bátyámat Andrassy őrnagy elvitte Váradról én Pestre mentem.

Pesten (jól sejtettem) útlevelemet elkobozták. Későn jártam vele. A Duka Tivadarét kevés nappal előbb még láttamozta Kempen cs. k. altábornagy térparancsnok.

Magamat a besorozó testvizsgáló katonai bizottság elé idéztek, mely a (ma már nem létező) pesti városháza földszinti balszárnyában tartotta üléseit. De orvos barátaim előre kijárták volt, hogy őszinte ámulatomra az engem szakértőileg vizsgáló katon orvos véleménye alapján a katonai bizottság a hadi szolgálatra alkalmatlannak jelentett ki. Magam ebben teljesen ártatlan vagyok.

Bizonyítványt felőle azonban, mely a jövőre ezen érdekes színi előadásnak bármikor megeshető ujrázása ellen biztosítson — nem állítottak ki részemre. Vagy igen! Pest város tömlőcztartója (Gefängniswärter) a ki, nem tudom, minő compatibilitásnál vagy congenialitásnál fogva ezen katonai bizottság előszobájában az idézetteket számon tartotta és sorjában beeregette — az bizonyította nekem egész hivatali tekintélyével és aláírásával, hogy — már ott jártam.

Jegyesem pillanatnyi megnyugtatóására talán elegendő lesz...

Most hozzá siettem és feloldám menyasszonyi ígérete alól.

Ő ekkor a maga egyszerű gondolkozásával azt felelte, hogy a maga javáért ugyan (úgy a mint én értettem és indokoltam az ajánlatot) ő ezt el nem fogadhatja, ámbár hihetőnek, sőt valószínűnek tartja ő is, hogy engem ismételten zaklatni s utoljára is osztrák katonának besorozni fognak s ámbár ő minden körülmények között csak számos évek múlva remélheti egybekelésünket. De ha az én sorsomon könnyít vele: akkor ő igenis kész visszalépni s a maga részéről engem szavam alól feloldani.

S ezen kijelentésével frigyünk külsőleg is csak nyert szilárdságban; kiállta az első próbát, melyre, sajnos, keményebbek voltak következendők.

Engem csakhamar egy újabb kötelesség a Szepességre szólított. Ármin testvérbátyámat, mint volt honvédalezredest, annak előtte pedig kviétált csász. kir. hadnagyot elfogták és Kassára (utóbb Aradra) vitték, toporezi birtokát mint valószínűleg elkobzás alá esőt zár alá vették: derék neje három kicsi fiúgyermekkel támasz nélkül van. Ezenkívül anyai nagyanyám Lőcsén meghalt időközben: rendezni kell a hagyatékot és óvni távollévő örökösársaim, ezek között Ármin gyermekei jogait. Oda utaztam hát. Nagyanyám hagyatékát rendbehoztam, lőcsei háza eladási árából hitelezőit kielégítettem, a tiszta örökséget törvényes örökösei közt (magam $\frac{1}{8}$ -részes) felosztottam; ángyomat tanácscsal, tettel támogattam. Ezen munka közben kaptam

az idézést a császári katonai hatóságtól: 1850. évi január utolsó napjainak valamelyikén Kassán megjelenni, máskülönben szökevénynek fognék tekintetni.

Megjelentem Kassán. Besoroztak. Be — honvédet egyszerre négyszázunkat; tisztet közel harminczat. Adtak ránk kék bugyogó nadrágot és sapkát, szürke köpenyt, durva vászon átalvető tarisznyát. Feleskettek a császári zászlóra. Január 31-én mindnyájunkat útnak indítottak Galicziának, Ollmützbe — egy gyöngye század Schönhals-gyalogság őrkisérete alatt.

Az első esti állomáson Lemcsányban, a «halt!» vezényszóra a transport parancsnoka Schwanda Rudolf százados két császári tisztársával Furher Károly főhadnaggyal és Klach Emil hadnaggyal együtt arcunk elé lépve, elmondta, hogy ők bennünket volt honvédtiszteket most is katonatiszteknek néznek és a szerint kívánván velünk bánni, nekünk minden a szolgálat korlátain belül lehetséges könnyebbiséget akarnak engedni, föltéve, hogy mi viszont nekik ezen jó szándékuk kivitelét meg nem nehezítjük. Ha tehát ezt nekik megigérjük: akkor válaszszunk magunk közül egy, mind a 400 volt honvédet vezénylő parancsnokot és tartunk magunk rendben az embereinket. Megköszöntük az ember-séges szót, s az ajánlatot és föltételét elfogadván, vezénylőnknek Máriássy Tiborcz honvédszázadost (hadjárat előtti kathol. lel-készt, a későbbi báró Máriássy János cs. és kir. altábornagy testvér-bátyját) választottuk meg. Ekkor történt, hogy Furher főhad-naggyal egymásra ösmertünk mint régi ösmerősök az 1849. évi július 2-ki komárom-ácsi nagy csatából, hol az ácsi erdőnek egy tisztásán mint ellenségek álltunk szemközt.

Még Kassán a tarisznyámra ráírtam volt a nevemet. A mint másnap elindult a csapat, az utánam menetelő egyik honvéd-tiszt pajtásom leolvastván hátamról a Görgey nevet, felkiáltott: «Ennek köszönhetjük a nyomoruságunkat!» Nevét elhallgatom. Az egy Rochlitz Gyulán kívül, ki a tényeket igazságosan ítélte, mind a többi tisztársaim hangos szóval vagy ékesen szóló hall-gatással éreztették velem, hogy egyéni szerencsétlenségökhöz Arthur bátyámat teszik felelőssé...

A haza veszedelmeért még ekkor nem... Még eddig az a rettenetes szó nem hangzott fel fülem hallatára: «honárlás». De be fog telni bátyám végzete! be fog telni! — Lehet hogy már most is csak engem kimélnék mégis; hiszen mívelt, fenkölt lelkű

férfiak is lépdelenek itt velem egysorban a havas országúton ismeretlen cél felé. Lehet az is, hogy besoroztatásom, Ármin bátyám várfogsága, a közös sanyarúságban osztozásunk gondolkodóba ejtette őket: *«hogy»* nem birt az, ki maga kegyelmét nyert, legalább a testvéreinek is kivételes helyzetet, mentességet kieszközölni, őket szeretetté.

Hogy Kossuth Lajos widdini levele már az ősszel eldőrogtte az «áruló» szót s hogy ez a hír szárnyain már befutotta az országot és mint a méreg már a nemzet ereiben szétárad: még ekkor nem tudtam; talán társaim sem.

Míg így a kassa-eperjesi országúton menetelt a fogoly honvédsapat s én hallgattam a kemény szót balsorsosaim ajakáról és lestem a jövő pillanatban tán felhangzó *iszonyúbbat*: addig a rám adott osztrák közkatonaköpeny alatt melltárczámban rejtetett levélre gondoltam, melyet talizmánul az elcsüggedés ellen magammal vittem, — buzdító például a változhatatlanban való férfias megadásra, az ernyedetlen kitartásra.

E levél Arthur bátyám levele volt, melyet nagyváradi kényszerű elválásunk óta tőle száműzetése helyéről Klagenfurttól vettem.

De nem a magam kicsiny hajótörése — hanem az övé — jelen följegyzések tárgya.

És minthogy az általam évtizedek óta szakadatlan gonddal gyűjtögetett levelezése leginkább alkalmas világot deríteni Arthur bátyám számkivetési életszakára, helyzetére, külső és belső életére: én e leveleknek a közönséget érdekelhető helyeit (csupán az érdektelen részeket kihagyva) vagy szószerint eredetiben, vagy értelemhű fordításban — a szerint, a mint magyarul vagy németül vannak írva — mindeniket alkalmas helyére beillesztve, ezenel közrebocsátom.

MÁSODIK FEJEZET.

1849—1850. — Levelek Görgey Guidóhoz és másokhoz. — Gróf Zichy Edmund bűnváddal fenyegetődő hírlapi cikkei. — Manz bécsi könyvkiadó sürgetésére Görgey Arthur irodalmi munkához készül. — Görgey Ármin és Kornél haditörvénytörvényes elítélését várják. — Szerző Galiciában hagymázba esik. — A transportot vezénylő osztrák tisztek bánása a besorozott honvédtisztekkel. — Szerző Biala-Bielitzen felgyógyul hagymázából. — Bécsbe érkezvén, beosztják a Haynau nevét viselő 57. sz. császári gyalogezredbe. — Osztrák tisztek.

E levelek nem a nyilvánosság számára irattak. S egészen bizalmas tartalmuknál fogva — a meddig a levélíró él — nem is illenék azokat a nyilvánosság elibe tární.

Majdani halála azonban tőből megváltoztatja a helyzetet és ekkor felfogásom szerint annak, ki egykor hivatottan vagy hivatatlanul változó szerencsével oly mélyen belé avatkozott nemzete történetébe, épen legtitkosabb gondolatjait, legrejtettebb érzelmeit hű kebelbe kiöntő bizalmas levelezése is a nemzetnek törvényes öröksége, — szállományvagyon a történelemnek — nyilatkozni köteles tanúja a halott bűneinek, ha vannak, vagy — erényének.

Görgey Arthur egyénisége maradandó nyomot hagyott hazája történetében s a nemzetnek joga van megtudni, mint élt, mint gondolkozott ő, mint érzett azután is számkivetésében, miben áll legbensőbb magva annak a férfiúnak, kire rá illik még ma is Schillernek e mondata: «Von der Partéien ... Hass verzerrt schwankt sein Charakterbild in der Geschichte.»

*

Görgey Arthur Görgey Guidónak Bécsben. Kelet: Klagenfurt, 1849 szeptember 26. (Eredetije németül.)

«Édes Gidám! A mennyire megszorított a kaján v életlen,

hogy (Bécsben) átutaztomban nem láthattalak : annyira felvidított, engem és feleségemet, kedves leveled, — az első, oly hosszú idő után! Újra abba az időbe érzem magamat visszavarázsolva, a mikor a katonasorból kiléptem, — mert leveledből most is épen úgy, mint akkor, a kipróbált hű testvér és barát köszönt — a mindég változatlan! Olyan ember mint te, édes Gidám! kevés van a világon. És mennél gyakrabban és élénkebben jutott ez eszembe életemnek imént lezárt utóbbi szakában : annál komolyabban bántott az aggodalom, hogy én miattam rosszul találsz járni. Ezért elgondolhatod, mekkora nehéz kő esett le szívemről, mikor azt írod, hogy helyzetteddel meg vagy elégedve.

«Régen írtam volna neked ; de nem tudtam azt, hogy itt nekem látogatási és levelezési teljes szabadságom megvan, melylyel most annál szorgalmasabban szándékozom élni, hogy helyrepótoljam a sok elmulasztottat és újra fogékonyabbá tegyem enmagamat az élet örömei iránt, melyek már szinte terra incognitává váltak életem legszomorúbb tapasztalásai idejében.

«Testvéreink sorsa iránt én még nagyobb bizonytalanságban vagyok, mint magad. Pistát Nagyváradon láttam utoljára . . . Ha besorozzák : akkor a végzet nem a legbarátságosabb módon bontja fel viszonyát menyasszonyával. Az életét nem tartom veszélyben forgónak. Annál komolyabban aggódom Kornél és Ármin miatt — és ezért az ő érdekökben, valamint számos derék bajtársam érdekében nagyon szeretném legközelebbi leveleid valamelyikében megczáfoltatni, a mit Haynau pacificáló rendszabályai felől Magyarországon — széltére beszélnek. Ármintól Debreczenben váltam el — Kornéltól Görgön. Utóbbi akkor már veszélyesen beteg volt. Mikor elbúcsúztunk is nagyon aggódtam életéért.

«És most egyetmást magamról és Adélről.

«Mi itt tulajdonkép még mindég készültségben vagyunk újra csomagolni s odább vándorolni, Isten tudja merre. Ez a kényelmetlen érzés részben onnan is van, hogy már szinte második természetünké vált az örökös költözködés ; részint végzetünk mese-szerű fordulatából ered, melyet nemcsak nem vártam, de őszintén megvallva, magamnak nem is óhajtottam. Hogy feleségem boldognak érzi magát e fordulat miatt : az irántam való hű ragaszkodásánál fogva könnyen érthető ; én pedig reménylek enmagamban még elegendő erőt találni, nehogy a változhatatlan sorson való felháborodás bennem erőt vegyen azon nemesebb érzésen, mely arra ösz-

tönöz, hogy jelenlegi szűkre vont hatáskörömben is ugyanazzal a kitartással a helyeset akarjam, melylyel ugyanarra a legtágabb hatáskörben törekedtem.

«A viszonyok nyomásához hozzá lévén szokva, csaknem szeretem, hogy a megélhetési gondok idejét is közeledni látom. Ha most magamban állnék, attól lehetne tartani, hogy egy sereg — más embereknek nélkülözhetetlen anyagi szükséglet iránti indolentiámban csiga módjára embergyűlölően magamba zárkóznám. Így azonban feleségem páratlan szerencsés kedélye jöltévő varázs gyanánt hat mogorva lelkemre, mikor egy nyájasabb jövőről beszélgetvén, engem a közelmúlt leverő csalódásain való hasztalan búsongástól gyöngéden eltérít.

«Ő, szegény, részint attól, hogy martius havában letette a terhét, részint az életem miatti szüntelen rettegés következtében nagyon meg van szűrve és gyakran betegeskedik. A te kedves soraid is ágyban érték. Ma ugyan megint fönn járt, de még gyöngé. Ezen körülmény, t. i. Adél betegeskedése, azt óhajtja velem: 1. hogy hagynának már valahára itt, a hol már vagyunk, 2. hogy sikerülne végre, holmijaimat s a feleségeméit a Szepességről és Pestről (helyesebben Budán vannak Rösler Gusztinál) ide megkapni... Ha e részben jó tanácsot adhatsz, kérek tedd meg...

«A zálogcédulát a mi illeti — nőm arra kér, hogy a 3 hónap lejártával cseréld ki egy újjal a szabályszerű kamat megfizetése mellett.

«A miről különösen szerettem értesülni: az közelebbi ösmeretséged Redtenbacherrel, az én szeretett tanárommal és barátommal. Köszöntsd nevemben a legmelegebben és mondd meg neki, hogy én sokszor még a háború elvadító zaja közepett is igazi vágyódással emlékeztem vissza az időre, melyet az ő társasága nekem oly kellemessé tett és hogy legjobb szeretnék az ő laboratóriumába visszatérni s ott tovább folytatni, a mit az ő vezetése alatt kezdettem, minden más tanulmányaimnál alaposabban elsajátítani. Adél is csak kellemes emlékezéseket hozott magával róla, kedves nejről és családjáról s azokat hűségesen meg is őrizte...

«Érdekelni fogja Redtenbachert, hogy azt a vadászfegyvert, melyet annak idején az ő közbenjárásával vásároltam, a «vívmányok» és ezek következményei viharaiából megmentenem sikerült egész időig a békés félkegyelműek ezen völgyébe, a hol még nincsen ostromállapot, de már vad sincsen...» (Apró megbízások.) «Írjad

barátságunk rovására, hogy ismételve tartózkodás nélkül ily megbízásokkal terhellek. Hisz' tudom, hogy szívesen fáradozol értem.

«Ajánlásokat hálásan fogadok — csupán arra kérek, legyen gondod, nehogy valamely félénk jó léleknek fölösleges nyugtalan-ságot okozzunk.

«Örülni fogok nemsokára új hírt venni tőled. Addig is csókollak feleségeddel gyermekeiddel egyetemben... Hű öcséd Arthur. s. k.

*

Görgey Arthur Görgey Guidónak. Kelet: Klagenfurt 1849 november 3. (Eredetije németül.)

«Édes Gida bátyám! — Csakhamar azután, hogy a Findenigg úr szívessége útján nekem írt levelédet és küldeményedet vettem: jelent meg az a cikk Zichytől (Edmund gróf), melyben elmondja, hogy miért nevez engem gyilkosnak, igérvén, hogy röviden fog végezni velem s ezt is aztán közzé tenni. Ezen hirlapi cikk hatása feleségem kedélyére oly erős volt, hogy komolyan aggódni kezdtem miatta. Hozzá — úgy látszott — a zivatar egyre fenyegetőbben vonul össze fejem fölött; miért is komolyan el kellett rá készülve lennem, hogy nem annak a mit tettem, hanem annak a mit *nem* tettem, áldozata gyanánt elbukom. Mellőzve ezt a levélbeli közlésre kevésbé alkalmas lelki hangulatot; már annál fogva, mert minden perczen bekövetkezhető elfogatásomat vártam, nem akartam azt, hogy egy levelem következtében, mely pedig ily kritikus körülmények közt minden esetre elkoboztatik, az én végzetem sorvasztó szele téged is érintsen.

«Ez az oka, a miért hallgattam és valószínűleg még sokáig megmaradnék e hallgatásomban, ha jelen soraim szíves átadója nem szolgáltat alkalmatosságot, neked úgy írhatni, hogy abból veszély téged ne érhesen.

«Mindenek előtt sat....

«Nem tudván, meddig lehet ily zavartalanul írnom, tüstént felelek teljes nyíltsággal valamennyi kérdésedre.

«Ad 1. és 2. Én évidíjat vagy bármi néven nevezendő másféle javadalmat pénzben avagy pénzértékben — nem élvezek sem Oroszországtól, sem Austriától.

«Ad 3. Az okirat, melynek következtében az orosz hadifogságból ide vándoroltam, ekkép szól:

«Nr. 186. titkos. — Ő Főlsége legkegyelmesebb uram és császárom, vele született legfelsőbb kegyelmességéből bocsánatot ad Önnek. — Azonban Magyarországon tartózkodni Önnek meg nem engedtetik, hanem e végre más koronaország, még pedig *egyelőre* Karinthia tűzetik ki, a hová Ön, Andrásy csász. kir. őrnagy úr által kísérve, haladék nélkül el fog indulni. — Családját és podgyását szabad magával vinnie. — (Kelet.) Főhadiszállás Arad augusztus 26-án 1849.

(Aláírás.) Haynau s. k. táborszernagy.

(Czím.) Görgey Arthur urnak.»

Ezt az okiratot eredetiben birom. —

«Ad 4. Én sohasem fogok sem Zichy-féle, sem bármi más gyalázó ujságcikkre felelni, mihelyt ez csak személyemet érinti.

«Ad 5. Évi járadékot, a melyet semmivel meg nem szolgálnék az államnak, ép úgy, valamint a katonaságnál való alkalmaztatásomat, köszönettel a leghatározottabban vissza fognám utasítani; *a tudomány körében nyerni alkalmazást kedvemrevaló lenne, a mennyiben az meg nem haladná tehetségemet.*

«Ad 6. Egy harmadik ember közbenjárásának — a mi az 5. pontnak aláhúzott részét illeti — csak örülhetnék, miután fölteszem, hogy ez a harmadik oly valaki, a kit te becsülsz.

«Ad 7. Klagenfurt rám nézve kilátás nélkül való; ezért nincs semmi okom azt kívánni, hogy minden időre itt maradhassak; mindazáltal finansziális tekintetnél fogva csapás lenne rám nézve, ha mindjárt megint költözködnöm kellene.

«Ad 8. Teljes szabadságom birtokába visszahelyezve mindenestre «elbujdosnám», még pedig vagy Franciaországba, vagy Svájcba.

«Ad 9. Felügyelet alá vagyok helyezve, azaz: a hatóságok időről időre jelentést tesznek felőlem, **hogy** mit mívelek.

«Az 1. ponthoz: érdekelni fog megtudnod, hogy Paskievics tábornagy nekem hadifogságom ideje alatt két ízben 300 félimperiált küldött aranyban, tehát összesen 600 darabot. Az első küldeményt számomra való kölcsönnek nevezte, minthogy megtudta, hogy szegény maradtam; a második küldeményt azon körülménnyel indokolta, hogy a magam és kísérőim csekély készpénzkészlete, mely különben is többnyire magyar papírpénzből állott, aligha elegendő, más öltözetek megszerzésére a honvéd egyenruha helyébe,

melyet le kellett vetnünk. Minthogy feleségem fizetése egy részből, melyet neki minden hónapban küldöztem, valamit megtakarított magának s azt ércz pénzre váltotta: én a 600 darab félimperialt szétesztottam nálamnál szegényebbek között.

«Erről hallania kellett Paskievicsnek; mert Nagy-Váradról elutazása előestéjén, mikor én már Andrássy cs. kir. őrnagynak át voltam adva, Paskievics engem még egyszer hivatott és azt kérdezte tőlem: állami költségen fogok-e utazni? és mikor erre tagadó feleletet adtam: kijelentette, hogy engem így nem ereszthet el annélkül, hogy aziránt meg legyen nyugtatva, hogy feleségemmel együtt legalább a legközelebb jövőben a megélhetési gondok ellen legyünk biztosítva; s ekkor 500 darab félimperialt erőszakolt rám, azon komoly felszólítással, hogy ha valaha szükségét találnék szenvedni, mindenkor levélben egyenest hozzá forduljak. Ezt az 500 darabot idevaló aranyokra váltva odaadtam feleségemnek és arra kértem, tekintse azt utolsó menedéknek a végszükségben, ha engem megfosztának a lehetőségtől, saját munkásságom útján tartani fönnt őt és magamat. Ha én hittem volna az amnestiának: ezt az összeget is szétesztogattam volna, mert nyomort eleget láttam uton és utfélen. De mindazok után a miket tettem, nem birván egyetlen egy észszerű okát is elképzelni, a melyért nekem *igazán* megkegyelmezzenek: az imént idézett okiratot nem egyébként néztem egy egészen közönséges csel fogásnál, melylyel hazámfiaink szemében eláztassanak, mintha én elárultam volna őket; és teljes megadással nem kevesebbre voltam elkészülve az életfogytig tartó börtönnél; és ennek, vagy kivégeztetésem esetére feleségemnek legalább annyit akartam biztosítani, a min visszautazhassék szülő-hazájába.

«A mondott öszveg még hiány nélkül Adél fiókjában fekszik; s van ezenkívül még néhány száz forintunk, Adél megtakarítmányainak az utója. És mivel én — ha a fenyegető zivatar fejem felett mennykőcsapás nélkül el talál vonulni — el vagyok határozva elkövetni mindent, hogy a tábornagynak köszönettel visszafizethessem emberbaráti kölcsönét: elképzelheted, milyen kitartással járok utána, hogy valamely keresetmódra szert tehessek. — Chemia barátom ez egyszer cserben talál hagyni s ezért itt meggyógyulásom * óta egy valamivel tagbaszakadtabb, de reménylem, gyakor-

* Feje sebét érte, mely csak Karinthyában hegedt be végképen.

latibb barátnővel kaczerkodom: a gépésműhelylyel. E sorok megvívója elmondhatja, hol és mint talált.

«A napilapokból csakis azt szoktam elolvasni, a mire mások figyelmeztetnek. Feleségem az Ostdeutsche Postot járhatja magának.

«És most hadd köszönjem meg nagy szeretetedet, melylyel legújabbán az én kis megbízásaimat végzed, sőt már abban az időben is, mikor az események minket örökre egymástól elszakítani látszottak, érdekeimet gondjaid tárgyává tetted. Értem annak a csekély összegnek kezelését és kamatoztatását, melyet Bertha cousineunknak oly időben előlegeztem, mikor sajnálatomra nem volt módomban többet tenni érte. Erre nézve most utasítást kérsz. Tehát az az óhajtásom, hogy kezeld e kis összeget egészen belátásod szerint és ha ellenségeim bosszúállásának áldozatul esem, akkor örököld azt tőlem. Ez a nagy szó, ugyebár, nevetségesen hangzik ilyen csekélységnél. Hagyján! Te megértesz és nem fogod nevetségesnek találni.

(Folytatás.) «*November 4-én 1849.* — A mai napot Manz ur társaságában töltöttem és sok pro et contra beszéd után arra az elhatározásra jutottam, hogy mindenekeelőtt védekezésemet a Zichy- és a Hentzi-féle epizódok tárgyában, minthogy valószínűleg ezek fognának az amnestiám elleni esetleges dementi sarkpontjai gyanánt felhasználni — vagyok megírandó, utána pedig vázlatokat életemből és működésemből a magyar forradalom idején. Vajha törekvésem, az igazságot földeríteni, ne maradjon haszon nélkül mind azok részére, kik az igazságot szomjúhozzák és — elbirják.

«Midőn e sorokat újra elolvasom, egy *látszólagos* ellenmondásra talállok azokban, mely magyarázatra szorúl.

«Gyalázó hirlapi czikkekre nem fogok felelni; de ha bíróság elé állítanak: védekezni akarok; és hogy védelmemet a titkos eljárás daczára a világ megtudja: ezért azt már most megírom.

«Az egész Moro család és szintűgy ennek közelebbi rokonsága igazán oly előzékenységgel van irántunk, mely felettébb jóltevően hat kedélyemre. S ugyanezen szerencsés viszonyoknak köszönöm a lehetőséget, hogy magamat in mechanicis gyakorlatilag kiképezhetem. —

«Ellenségeim szabadságom, sőt életem ellen törhetnek: de sohasem foszthatnak meg attól, hogy bármilyen végzetemet, ellene küzdve, szembe fogadjam, vagy elviseljem — férfias decorummal. «Tegnap egy helybeli úgynevezett democrata — a mint hallom,

egy közönséges korhely — feladatúl tűzte ki magának, az itteni gyalogsági zászlóaljakba besorozandó néhány volt honvédtisztet a csapszékben ellenem lázítani — állítólag nem minden siker nélkül, mert ma félhivatalos kútfőből arról értesülök, hogy a hatóságok ezen ügyben közbeléptek. Azt hiszem, az emberismerők szemében nagyobb tisztesség nem érhet, mint Zichy (Edmund) gyalázó czikkei és ugynevezett republicanus honvédtisztek részéről ellenem intézett insultusok által.

«Kornél öcsénk sorsa csaknem jobban aggodtat, mint az Árminé... Kornél minden alkalommal fennkölt nemes characternek bizonyult előttem. Kivánom mind a kettőnek ugyanazt a férfias resignatiót, melylyel enmagam mind azzal szembe nézek, a mi még jöhet. Megértem a schwechati napot, — megértem Világost; olvastam a hírlapokban a pesti, pozsonyi és aradi véritéleteket; — meg kellett érnem, mint kiáltják még barátaim is fejemre a crucifigét, mivel világosi kísérletemet a mostani hatalmárok csúffá tették. Mi más érhet még engem, mint a bizonyosság, hogy többé semmitem érhet.

«De hagyjuk ezt a témát — nagyon hasonlít a Ceres panaszához.* Az ilyen csak asszonyoknak való: a férfit eltorzítja. — Isten veled te hű lélek! Ugyanezt feleségednek, gyermekeidnek és barátjaidnak — jobban mondva, barátjainknak. — Hű öcséd Arthur. s. k.»

*

Görgey Arthur Görgey Guidónak Bécsbe. Kelet: Klagenfurt 1849. december 15. (Eredetije németül.)

«... Pista írja, hogy Ármin férfias megadással várja sorsa eldöntését. Szerencsét kívánok neki és övéinek ezen erkölcsi magatartásához — ha ugyan ő valaha vissza lesz adva a társadalomnak, a mihez persze kevés a kilátás, mert legkedvezőbb esetben 18 évi várfogság vasban lesz a sorsa, és Kornél sem fog sokkal jobban jární. Hányan mellőlem estek már áldozatul és fognak még áldozatul esni olyanok, a kik, ha az április 14-ke diadalmaskodik, akkor is elbuktak volna, mivel bátorságuk volt mind a két véglettel szemben tetteikben a humánitás elvét képviselni. De mindenek daczára nem minden vigasz nélkül nézek vissza a közelmultra, mert habár nem

* Schiller egyik költeménye.

is minden — egynémely dolog mégis sikerült nekem ; és ha ez sem volna : akkor is legalább nagyot nemeset *akartam* ! De emlékiratomból ezt csak az elfogulatlanok fogják kiérteni, mivel a mennyire lehet, csupán a tények elbeszélésére szándékozom szorítkozni, a nélkül, hogy munkám még csak látszatával is birjon az *önvédiratnak*. Valóban azt sem tudnám hamarjában, hogy melyik párt ellen védjem magamat ; nem is említve hogy a mentegetődzést, ha nem akarja az ember a támadást is vele összekötni, félrendszaálynak tartom — megtámadni pedig senkit sem akarok.

Manznak mondd meg, hogy már hozzá fogtam s ugyanezért nagyon kíváncsias lenne rám nézve, a már megjelent történelmi közleményeket minél előbb birnom, — ha csak hirlapi cikkek alakjában is, különösen azokat, a melyek az én működésemről szólnak, vagy pedig leveleim és proclamatióimból hoznak közléseket. Emlékezőtehetségemnek tetemes támogatásra lesz szüksége, mert mégis csak maradt fejsebem után némi gyöngeség még most is hátra, mely a megfeszített gondolkozást csakhamar elviselhetetlenné teszi.

«És most újra szívből köszönet a török dohányért, mely segítségemre jött, gondúzónek. — Válaszolj mielőbb sat. — Hű öcséd Arthur. s. k.»

*

Görgey Arthur Görgey Istvánnak Toporcson. Kelet: Klagenfurt december 24-én 1849. (Eredetije magyar.)

«Édes öcsém! Épen most veszem görgői leveledet, f. hó 7-kéről, melynek Árminról és társairól szóló adatai még mélyebbre ásták, ha ugyan lehetséges, szívem be nem hegedhető sebjeit ; és különös ! a mi legérzékenyebben megilletett, az Ármin és Buttler * elszánt-sága volt, tulajdon mostoha sorsuk és az engem illető rágalmak ellenében. — És Kornél? Lásd öcsém, ezen kérdés kitarja szívem belsejét előtted — életem végeczélját. *Néhány rokonszenvező kebelnek helyeslése.*

«Átmegyek az untatóra. Nézeteidet az ... örökség iránt mindenben helyeslem s magaméinak elfogadom. Nekünk szorosabb családi körünkre nézve csak egy lehet a feladatunk : azt lassanként elvonni a közönség megfertőztető szemei elől, hogy kicsiben és magánkörben új meg új erővel azon iparkodhassunk, továbbad

* Gróf Buttler honvéd ezredes.

talán biztosabb eredménynyel, a mi rövid nyilvános szereplésünk idejében nem bírt sikerülni, t. i. az emberi nem fejlődésén. E cél elérhetetlennek látszik oly parányi erő mellett, mint az egyes emberé. De a cél a legnemesebb, s annál nemesebbé teszi az akaratot is, minél parányibb az erő.

«Maradjunk együtt lélekben legalább. Legyünk egymásnak vigasztalói, támaszai, buzdítói; közöljük egymással a mit és mint élünk. Ne keressünk barátságot, de keressünk bizalmat; és ne keressük ezt szép szavak, hanem önzéstelen tettek által. Így, ne Tácsics és consortes modorában tanítsuk a népet: és tanulni fog a nép, mert a példának ellenállhatatlan a hatása. És tanulni fogja a nép, a mi neki valóban üdvös, t. i. az igazi haza- és emberszeretetet megkülönböztetni a piszkos önzéstől és kapzsiságtól és magáévá tenni amazt. Ezen úton minden tiszta és szilárd akaratú férfiú lehet tanító, ha nincsenek is tömérdék tudományai. És tanításának eredménye lesz: önérték és tetterő, egy közös szent törvény iránti tisztelettel összekötve, mely törvény sem a magyar, sem a tót vagy német, hanem a humanitás törvénye: a tiszta keresztység alapelvei. —

«Pesti leveledet is bírom. — Ez az elsőm hozzád. — «L. A.» pecsétem.

«Nem régiben Nellitől jött egy levél nőmhöz, melyben azt siratja, «hogy férjét többé nem becsúlheti!» Mondd meg neki, ha látod, hogy az isten áldja meg — a legjobb értelemben kívánom; hogy neki is, Imrének is megbocsátom rajtam elkövetett bűnüket, valamint mindazoknak, a kik csak azért törik el a pálczáat fölöttem, mert nem képesek az önmegtagadásnak azon nemét felfogni, melynek személyesítője iparkodtam lenni néhány híveimmel együtt.

«Emlékezel-e még öcsém, azon mondásomra, hogy nekem — bármerre dőljön el hazánk sorsa — martírszerep fog jutni. Jutott is: de ennyire kintelmesnek nem véltem volna. — Akasztófát, golyót vagy örök börtönt vártam — rövid szenvedések után végső nyugalmat. De jelen állapotom százszorta rosszabb mind ezeknél! Kitéve minden buta vadállat számárrugásainak, tört erővel, minden oltalom és védelem nélkül; és mi a legfájóbb, tapasztalni azt, mint kárhoztatnak engemet épen azok, a kikért számtalanszor kockáztattam életemet: állapotom hasonló egy dermenetben szenvedő tetszhalottéhoz, a ki fültanúja legjobb barátjai rendelkezéseinek eltemetése iránt.

«De hagyjuk ezt. Lelki erőm ezen sorsnak is meg fog felelni és bármi legyen a vége, az lesz mindég vezértüzem, a mi eddig volt : «egy isteni eszmét valósítani meg hősi akarattal, kicsiben, nagyban, a mint a sors méri». sat. Hű bátyád Arthur». s. k.

*

E levél tartalmán révedezett az elmém, mialatt napokig új, töretlen, sokhelyt lábikráig érő hóban előre törekedtünk, mi kassai besorozottak Bártfa, utóbb a lengyel határ felé. Bátyám helyzetéhez képest gyerekségnek tetszett az enyim. Az ő erős lelke tartotta fön az enyimet. De ennek daczára a kedélyi behatások és hegyibé egy nagy meghülés negyednapra Szandecz galicziai határ-városkában, hol pihenőnapot tartottunk, erős lázban ágyba döntöttek. Ezt Schwanda százados meghallván, fölkeresett szállásomon. Ő a mult napok menetele közben irányomban különös érdeklődést mutatott és ekkor én arra kértem, hogy mikor Bielitzre (Sziléziában) érünk, engedje, hogy ottani rokonimat meglátogassam. Most Szandecen azzal állított be hozzám, hogy ő a transporttal a lebergi generalcommandótól új instradálást várván, Szandecen bizonytalan időig lebzselni kénytelen ; és mivel én beteg vagyok és Bielitzen rokonaim vannak : hát ő úri equippaget fogadott részemre ; utazzak előre Bielitzig, s ott iparkodjam rokonimnál helyreállni, hogy mire ők gyalog napijáratokban oda érnek, egészséges állapotban csatlakozhassam hozzájuk. Azzal leült, írt részemre egy hivatalos utlevelet, aztán maga felöltöztetett, támogatva kivezetett az utczára, ott fölsegített a számomra fogadott járműre és útnak eresztett.

Volt pedig ez úri hintó egy a szandeczi vásárról hazatérő bielitzi posztó-árusnak, az ösmeretes vácziakhoz hasonló, egy lovú, két kerekű taligája, melynek rongyos kasát fölig egy nagy puhafa vásáros láda (rakasz) töltötte be. Ennek a tetejébe ültettek fel. Az elibe fogott táltos pedig nagyságra egy előkelő komondorral vetekedett. Így utaztam én, nem tudom hány napig, a galicziai hegyvidéken keresztül, februári hidegekben Bielitzig, a hol aztán becsületes fuvarosom letett megboldogult anyám testvérénél Kolbenheyer Károlynénál, ki férjével és gyermekeivel együtt jó gondomat viselte, ágyba fektetett és gyógyíttatott. Bielitz sziléziai határvárost Galicziának Biala nevű határszéli városától csak a Biala vize választja el. A katonai kórház,

melybe engem «állomány és illetménybe» fölvétetni és elszámolni kellett, Biala városában volt: de emberséges parancsnoka megengedte a szomszédos Bielitznek egyik előkelő családja körében, magánházaiban ápoltatnom. Betegségemet az orvosok megállapították: hagymáz, még pedig a legsúlyosabb fajtából; az úgynevezett «tábori typhus». Február elején kerültem az ágyba. Martius lett mire elhagytam az ágyat és kezdtem lassan erősödni és megint — látni! — Mikor fogolytársaim csapatja Bielitz városon áthaladt, a vezénylő Schwanda százados és Rochlitz Gyula barátom eszméletlen állapotban találtak s a transport tovább indult Ollmütz felé...

*

*Görgey Arthur Görgey Guidónak. Bécsben. Kelet: Klagenfurt 1850
januar 9. (Eredetije németül.)*

«Édes bátyám Gida! — A hirlapi álhír, hogy én veszélyesen megbetegedtem, éppen akkor indított arra, hogy utolsóelőtti leveledre válaszoljak, mikor a Manz csomagját és abban a te komor hangulatú utolsó soraidat veszem. Én tehát a kettőre egyben válaszolok.

«1. . . . a) Manznak add át szíves köszönetemet fáradozásaiért. Iparkodni fogok, hogy várakozásának, a mennyire tőlem telik, alaposan megfeleljek. Azonban jó lesz, ha sok türelemmel fegyverkezik föl; mert azonkívül hogy nyomott politikai helyzetem nekem a kivitelt rendkívül megnehezíti, házi viszonyaim is úgy alakultak a legutóbbi időben, hogy kötelességemnek tartom, időmnek legnagyobb részét nem csak feleségemnek áldozni fel, hanem azon jó emberek társadalmi igényeinek is, a kik őt barátságosan fogadták s a kiknek nőm sorsa iránti érdeklődése lesz az egyedüli vigasztalás, mit magammal viszek sorsom végállomására, ha ez tragikusra talál fordulni. Csak töredékenként birok dolgozni, tehát csak nehezen.

«b) Semmi okom tartózkodni attól, hogy Ármin és Kornél érdekében pártfogásért Paskievicshez folyamodjam; sőt el vagyok tökéltve ezt meg is tenni, jóllehet nem közvetlenül. Többet erről annak idején. Mind a többire nézve, a kik hasonló helyzetben vannak, reflectálni még most nem egyéb lenne a merő lehetetlenségek közt való eltévelyedésnél — eredmény nélkül, tehát céltalan. A «tett emberének» helyzetéből le vagyok szállítva... Mindent

meg nem menthetek: így hát legalább a legközelebb fekvőnél megmentésére akarok kísérletet tenni.

«c) És most beszéljünk kedvencz témámról — gyermekeidről.

«Rövid életpályámon igen sokszor és a legújabb időben czáfolatatlan tapasztalatokból meggyőződtem, hogy itt e földön csak *egy* az, mi igazán boldoggá tesz: a becsületes szilárd akaratnak s az ennek érvényesítéséhez meglévő erőnek öntudata. Ezen öntudatnak általános hiányzása szerintem mind azon bajoknak, melyek napjainkban az emberiséget nyomorítják, a legfőbb forrása. Ez öntudat — az első sorban önmagunkon megtapasztalt csalódásoknak ezen keserű bár, de nemes gyümölcse — legjobban óv meg minket a meggyalázó gyávaságtól, de megóv ennek ikertestvérétől is — a vakmerőségtől is. Hadd ösmerkedjek meg ez öntudattal már a gyermek, játékaik közben; az ifjú előtt úgy álljon az, mint törekvései tündöklő czélja, a férfiúnak ez legyen hű kísérője az életen végig s a halálba. Nem mindég óv meg a tévedéstől ez sem; de a tévedések útvesztőjéből kivezető fonalat egyedül ez tartja kezében, mivel soha sincsen tolerantia nélkül. Az ezen öntudat utáni törekvést mentül több embertársunkban felkölteni tartom én úgy a magánember, valamint az államférfi legelső és leghumanusabb kötelességének. És szerencsére oly kötelesség ez, melynek teljesítése mindenkinek lehetséges, még a fegyencznek is, föltéve hogy nem a pensilvániai rendszer szerint bánnak vele. Ezen kötelesség teljesítése az egyedüli út, a melyen minden államforma lehetővé válik, mert azt hiszem, emez öntudat általános elterjedésének közvetlen áldásos következménye az egyéni önálóság.

«A meddig még emberek közt élek, mind addig tanulhatok tőlök; de szintúgy taníthatom őket szó és tettek által — s én erre érzem ösztönözve magamat. Hiszen egyedül az vigasztalhat meg a mult csalódásai után, ha az ezekből levont tanulságokkal fölfegyverkezve, újjult erővel bátran új munkához látok. És melyik legyen ez a munka? Saját megismerésünk felderítése, akaratunk nemesbítése, erőink kifejtése és másoknak rá biztatása, hogy kövessék példánkat!

«Kérdem, találhatok-e mind ehhez kedvesebb, bőségesebb alkalmat, mint gyermekekkel — és érzéseimet inkább kielégítő, mint legkedvesebb barátom gyermekeivel szemben?

«Mindazáltal igazad van, hogy azt az időt, mit ő velök töltök

el, senki és semmi nem képes nekem compensálni avagy megfizetni. De mondatod csonka s én kiegészítem: «Semmi — csupán öntudatom, hogy magam jobbá leszek általa és hogy becsületes fáradozással kielégítettem azt az érzést, melylyel most férfikoromban épp úgy vonzódok hozzád, mint egykor fiatal éveimben.

«Ezért te csak küldd ide fiaidat minél előbb és írd meg előre, mikorra várhatom őket. Ha egyszer itt lesznek, akkor bővebben értekezhetünk felőlök.

«d) Pista jövőjére nézve azért nem osztozom aggodalmaidban, mert hiszen ő már «alkalmatlannak» találtatott.* Azonban igaz, minden lehetséges ezen a világon, kivéve az emberek ostobaságának és következetlenségének biztos kiszámítása.

«e) Utolsó levelednek — mikor most újra elolvasom — hangulatát még inkább komornak találom. És mert tudom mi a bajod és hol a forrása: annál indokoltabbnak fogod találni kérésemet, hogy küldd ide nekem két legidősb fiacskádat.

«f) Régi jó ösmerőseink közül én is köszöntetem L-t és R-t. Mondd nekik, hogy én is úgy teszek mint az Isten, a ki előtt egy eltévedt bárány kedvesebb a soha el nem tévelyedettnél: magam is büszkébb vagyok a megtért barátira, mint a megnyert ujra.

«És most köszönet a karácsonyesti megemlékezésért! Mi is gondoltunk rátok és többi kedveseinkre — noha bánatos részvétellel. Abban állapodtunk meg feleségemmel, hogy nem lepjük meg egymást ajándékokkal, de azért mi is ünneplünk szép csendesen azáltal, hogy kedélyesen együtt és itthon maradunk. Feleségem nem egészen jól érezvén magát le is feküdt — mikor egyszer csak a mellékszobából csilingelés hallik — egy kis karácsonyfát eláruló, melylyel egy szeretetreméltó asszony, a Moró család tagja, lepte meg Adélt. Fokozta azután e meglepetést az a szép kis karácsonyi ajándék, mely a Redtenbacher családtól érkezett à tempo. Nem-sokára több kedves ösmerősünk állított be hozzánk apró ajándékokkal, vagy legalább szíves szerencsekívánatokkal; és így, minthogy mindezen kis figyelmek csupa oly emberektől eredtek, kiket valóban szeretünk: a mi karácsonyesténk sem mult el minden öröm nélkül. Az új év sem éreztetett velem eddig kellemetlenséget; mert azok a bizonyos tartalmú ujságcikkek is csak visszahatást

* T. i. az osztrák katona sorozó bizottság részéről. — első ízben Budapestén.

és irántam emberi részvétet keltettek számos reális ember keblében, a kik ugyan még csak a mióta itt lakom, ösmernek, de máris érdemesnek tartották amaz ujságezikkek jellemfestését itteni életemmel hasonlítani össze . . . Hű barátod és öcséd Arthur s. k.»

*

Görgey Arthur Kolbenheyer Károlynénak Bielitzén. — Kelet : Klagenfurt 1850 február 24-én. (Eredetije német.)

«Kedves néném! Csak most értesülök Guidótól, hogy szegény Pista öcsém Önöknél veszélyesen beteg, hogy Önök az elhagyatva szenvedőt könyörületesen házukhoz befogadták s őt ápoltatják; hogy a derék Dr. Schwarcz orvos úr, kit annak idején Bielitzén tartózkodásom alatt oly hamar megkedveltem, hogy még a közbejött megrendítő események után is élénk emlékezetemben tartom — gyógyítja öcsémet; s hogy eszerint Önök minden kigondolhatót megtesznek körülötte, hogy a szeretett testvért, nekem a közel-múlt minden veszélyeiben kitartó hűséges bajtársamat, a rendíthetetlenül bennem bízó barátot, megmentsék számomra.

«Akármilyen legyen is a felőlem való vélemény, mely Bielitzben és kivált ottani rokonaim s ismerőseim körében lábra kapott és lenne bár az, a mely tudtomra leginkább van elterjesztve: ez, ugy hiszem, el nem ronthatja a jócselekedet öntudatának azt a kellemes érzetét, melyet én hálálkodásommal Kedves Néném s a jó Dr. Schwarcz keblében éleszteni szeretnék. S így tehát fizesse meg az ég nektek ezerszeresen mind azt a jótéteményt, a mit szeretett öcsém irányában cselekesztek . . .

«Én részemről nem hiszek a reménynek; legkevésbé az ilyen kétségbeejtő helyzetekben, minő a jelen, hol én magam sem tehetek semmit a remény megvalósításához. És ezért az idemellékelt sorok is öcsémhez — reménytelenül írvák és mint reménytelen üdvözlét ugy kelnek útra hozzá. Ő talán azoknak már meg sem örülhet.

«Ha azok őt már a földben találják, akkor semmisítsétek meg a lapot, melyre ama sorokat hijába írtam.

«Ha még a ravatalon találják: akkor hadd legyen nekem az a dőre vigasztalásom, hogy e soraim vele együtt lettek eltemetve.

«Lehetséges azonban (hiszen ki láthatja előre a vak véletlen szeszélyeit!), hogy az ő hű szeme még meg nem tört: s akkor óh

szánjátok el neki! ha ő még oly gyöngye is, engedjétek, hogy soraimat kibetűzze. Az öröm még senkit meg nem ölt. És még ha úgy is lenne: akkor is jobb öröm közt meghalni, mint csenevészül nyomorultan élni.

«Még egyszer: köszönet minden lépésért, mely érette történik!

«Én és derék feleségem nemsokára meglehetősen egyedül állunk. Pistán és néhány vele egyetértőn kívül nincs már sok veszteni valónk. Ez mentse ki, hogy gyors tudósítást kérek. Isten veletek mindnyájatokkal! — Arthur s. k.»

*

A melléklet pedig így szólt:

Görgey Arthur Görgey Istvánnak Bielitzen. — Kelet: Klagenfurt február 24. 1850. (Eredetije magyar.)

«Édes kedves öcsém Pista! — Világos óta nem sírtam. Minek is sírtam volna, mit is? Hazám veszteségét? hisz nekem sohasem volt hazám! Azt te tudod legjobban, ki legközelebből láttad, hogy bántak velem hazámfiak s látod most is messziről, hogyan bánnak velem ugyanazok folyvást.

«Bajtársaim sorsát? hiszen legszebb sorsuk jutott. Mártírként haltak, vagy halnak el, mint elősmert hősök: megmaradt legalább becsületjük, holott rólam még azt is leszaggatták és szagatják még folyvást.

«Az emberiséget megszabadító eszme végbukását? hiszen bukva volt az már mielőtt hozzáfogtunk érte vívni! — Vagy hiszed-e még, hogy tiszta szándéka lehetett Kossuthnak s pártjának?! —

«Nem volt tehát mit siratnom; de most már van, mióta veszélyes megbetegedésem vettem hírül. Te hű lélek! téged kell nélkülöznöm, ha elhalsz — és nélkülöznöm még viszontlátásod reményét is. Lám! ez fáj; mert hűbb barátira, hűbb bajtársra nem akad az ember egykönnyen s te magad jól tudod, mint fáj egy hű barátinak elvesztése. — Ha elhalsz, én veszítek legtöbbet a világon, — én meg Etelkám. Azt mi jól érezzük s ezért kelnek fohászaink, fakadnak könnyeink — éretted, miattad!

«Ha van Isten: ő tudja mit végez s ő lássa, mint végzi. Miénk a remény. Etelka még remél. Én, hisz ömersz — én nem

remélek ; soha, semmit. — Mert a meddig akaratom elhat ; nem szorúlok rá ; s túl azon nincs rá alap. — Én tehát siratlak, mintha már elvesztettelek volna s ezen soraim inkább fájdalommal enyhítésére, mint reményből vannak írva. Vagyis, mert Etelka remélni még meg nem szűnt. Adja Istene, hogy az híjába ne legyen ! — És ha igaza van Etelkának, ha reménye meg nem csalja : akkor íme legyen öszves hű emlékezésünk megtört életerődnek gyors megújítója. Akkor emlékezzél vissza azon bielitzi időre, a hol hű barátságunk alapját vetettük ; és tovább azon még férfikeblet is megrázó veszélyekre, a melyeken túltettük magunkat, mint valami gyermekjátékon. S neki erősödven hősi multunk emlékezetén, tekintés újra bátran a homályos jövőnek kihívó szemébe és neki újra, a ki lelke van !

«Ha vége van Magyarországnak : maradjunk legalább mi kevesen magyarok, a kik még nem fajúltunk «magyarkákká». —

«És vége azért van hazánknak, mert kevesen voltunk akkor, mikor már háromfelé kellett volna sújtanunk ;

és a mikor még csak kétfelé volt szükség reá : akkor, fájdalom ! még nem tudtuk, hogy van rá szükség kétfelé!!!

«Lám, lám ! meglepett a multnak geniusa — egy pillanatban, a mikor tán már te is multtá váltál. — Tudja Etelka istene !

«Én csak annyit tudok, hogy veled szeretnék lenni s akkor boldog lennél te életben halálban ! —

«Életre halálra hű bátyád, Arthur s. k.»

*

Az ép érzésű olvasó valamint egyrészt bizonyynyal meg fogja érteni, hogy ezen leveleket és ezekhez hasonlókat bátyám életében közzétenni nem lehetett : úgy másrészt most köszönettel veendi azoknak közrebozsátását. Most már hadd is ösmerje meg teljesen a nemzet, egykori vezérkatonája egyéniségét a lelke mélyéig. Az utód nemzedék pedig kapjon e levelekből is megközelítő fogalmat azon szörnyű időkről, miket akkor éltünk ! A magyar ügy bukása után a nemzet, a magyar nép lehetetlennek tartotta azt, a mi pedig kézzelfogható irtózatossalóság volt. S akkor országszerte naponta lehetett hallani a kiáltást : «Nincs Isten !» S ime, az is, ki még 1849 augusztus 11-kei búcsúszózatában Aradon az Isten megfegjthetetlen végzetébe vetett mély bizalommal mondta ki azt, hogy a nemzet

igaz ügye nem veszhet oda örökre: most a rákövetkezett félév kegyetlen csapásai alatt már csak mint a még hívó nejének Istenét, úgy említi Istent — mivel ő maga szintén megrendült keresztényi hitében.

Egy martiusi napon a sziléziai hideg nap fényesen sütött be betegszobám ablakán. Nagynéném és orvosom beléptek és tudatták velem, hogy ma — először egy félórára — már fölkelhetek és míg fekvőhelyemet gyökeresen felújítják, azalatt levelet olvashatok — Arthur bátyám levelét! mely már több napja hogy megérkezett, de magyarul lévén írva, nem volt, ki azt nekem felolvassa, — magamnak elolvasni pedig nem engedte meg az orvos, nehogy szememet, mely minden bizonynnyal nagyon meg van gyöngülve, megerőltessem véle. Mihelyt felöltöztettek és a besütő napfénynek háttal, karszékbe ültettek, kezembe adták a fönti levelet s én azt — mindössze is ajkaimhoz szoríthattam. *Elolvasni nem birtam!* Betűi mind összefolytak — azután is, hogy az elérzékenyülés könyeitől szemeimet szárazra törültem, olvasni nem tudtam!

Mindazáltal rögtön válaszoltam rá három szóban: «Élek — javulás útján.»

E naptól fogva naponta mind hosszabb időre hagytam el az ágyat és naponta Arthur bátyám levelén méregettem láterőm lassankénti felújulását. Valamikor martius és április választó mesgyéjén is még egy egész hétbe került e levél teljes összebetűzése. S azontúl már egy másik tárgyat választottam, szememet próbálni. Ablakom a háztetőkön túli hegylánczra szolgált, melyet eleinte *elhittem*, hogy ott van, de szemem róla mit sem tudott. Mikor aztán egy napon egy gyöngéd hullámozó vonalt és újabb napok múlva ugyanazt mindegyre tisztábban kivettem a láthatáron: akkor az a keser-édes újjászületési boldogságérzete a lábbadozó hontalan osztrák közkatónának, — az leírhatatlan!

Május első napjaiban orvosom, mint teljesen felgyógyultat visszaszolgáltattott a bialai katonai kórház parancsnokának, ez pedig a bécsi térparancsnoksághoz szóló marsrutával útnak indított.

Bielitzi rokonaimtól, kik oly jó gondomat viselték, mélyen érzett halálával vettem búcsút.

Bécsben Guido bátyám viszontlátása szintolyan érzékeny volt.

Jelentkeztem azután a nagy transportházban, a hová a tér-

parancsnokságtól utasítottak s itt végre ezredet is kaptam. Beosztottak pedig — a végzet kegyetlen gúnyjából — a *Haynau* nevet viselő 57. számú lengyel gyalogezredbe! az Alser-kaszárnyába.

*

Nem akarom elhallgatni a következő epizódot, mely utazásom közben esett meg velem.

Bielitzről tengelyen utazván a legközelebb vasútállomáshoz, ha nem csalódom, Ostrau városkában ért a dél. Étkezés végett a legelső kínálgató vendéglő éttermébe belépván, több osztrák lovastisztet láttam egy asztal körül telepedve. Kötelesség szerint jelentkeztem nálok, elmondván mi járatban vagyok s előmutatván a bialai katonakórház parancsnokától kiállított marsrutámat.

«Rokona Ön a »hadvezér« Görgeynek?» kérdé tőlem a legidősebbik százados. — Igenlő feleletemre az urak mind egyenkint viszont megnevezték magokat, kezét nyújtottak és felszólítottak, hogy ebédelni asztalukhoz üljek. A legilletelmesebb kérdezősködés és társalgás után mindnyája kézszorítással búcsúztatott el.

HARMADIK FEJEZET.

1850. — Andrassy Norbert cs. őrnagy. — Báro Kurczendorfer cs. őrnagy klagenfurti térparancsnok. — Dr. Markusovszky Lajos. — Mikor Görgey Arthurt Bécsen keresztül vitték Klagenfurtba. — A bécsi közönség. — Andrassy őrnagy Schwarzenberg herczegnél. — Ministertanács ad hoc. — A küldetéséből Bécsbe visszatérő Andrassy őrnagy magánkihallgatáson a császárnál. — Görgey Guido. — A Moro család Karinthiában. — Ennek gyár- és műhelyeiben Görgey Arthur önkéntes munkában. — Kempelen Károly. — Guido bátyánk két fia Görgey Arthurnál nevelésben.

Első kérdésem Guido bátyámhoz, a mint Bécsbe jöttem, az volt : mit tud Arthur bátyám sorsa alakulásáról?

Ő ennyit tudott elmondani :

Andrassy Norbert cs. őrnagy az egész utazás alatt Nagy-Váradtól Klagenfurtig a lehető legtapintatosabb módon viselkedett foglyával és övéivel szemben. Klagenfurtban átadta őt báró Kurczendorfer őrnagy térparancsnok felügyelete alá s ezzel küldetése megszűnt. Visszatértében Guidót Bécsben meglátogatta, üdvözlétet hozott neki és megnyugtatta, hogy Kurczendorfer az az ember, kijelenté ennek, hogy kényszerlakhelye egész Karinthiára terjedvén ki, tessék ennek határain belől szabadon mozogni. Lakás-keresés és bútorgvásárlás körül Kurczendorfer maga segítségökre iparkodott lenni Arthuréknak és egyebekben is felajánlotta nekik szolgálatait. Dr. Markusovszky még Arthur mellett maradt s addig szándékozik ott maradni, mígnem az odavaló orvosokat kitapasztalván, betegje még mindég nyílt fejsebének kezelését teljes megnyugvással rá bízhatja másra.

Arthurnak néhány órai bécsi tartózkodásáról érdekes részleteket beszélt el nekem Guido bátyám. Nagy-Váradtól Bécsig volt Andrassynak alkalma foglya jelleméről meggyőződni és miután szavát vette, hogy szökési kísérletet nem tesz : Bécsben, a hová 1849 szeptember valamely napján egy reggeli órában érkeztek meg,

kijelenté neki, nejének és Dr. Markusovszkynak, hogy ma itt *pihenő* napot tart velök; tessék idejüket kényelmök szerint használni; ő maga tisztálkodás után jelentést megy tenni herczeg Schwarzenberg miniszerelnöknek és báró Kempen altábornagy későbbi rendőrmiszernek; és valószínűleg már holnap fogják útjokat folytatni.

Erre aztán kiki dolgára széledt. Dr. Markusovszky jó barátokat, orvosokat ment látogatni. Ángyomnak — egy évi kóbor élet nélkülozései után mindenből kifosztva, ezer apróság bevásárlására volt szüksége. Arthur egymaga bérkocsira kapván, Guido bátyjához hajtatott. Mikor a vendégfogadó kapuján kilépett, tapasztalhatta, hogy váratlan megérkezését Bécs kíváncsi közönsége már kiszimatolta és szájról-szájra adta. A fogadó előtti tér és mellékutczái tömve voltak úri kinézésű férfi közönséggel; és mikor bátyám e miatt csak lépést hajtathatott a sűrű tömegen keresztül: ennek magatartása meglepő és sajátságos volt. Síri csöndben a férfiak mind kalapot emeltek. A közönség illetén magatartása egy perczig sem maradhatott titok az illető hatóságok előtt, Bécsben, a titkos rendőrség termő városában. S ezért nagyon kétes volt bátyám előtt, fogják-e Andrassy őrnagynak kijelentett «egy pihenő napját» felsőbb helyen jóváhagyni? Nehogy tehát Andrassynak nagy kellemtlensége találjon támadni abból, ha foglya pillanatnyi hollétééről rögtön felelni nem képes: Arthur bátyám, miután Guidót lakásában nem találta — sietve visszahajtatott vendéglőjébe.

És ezt jól is tette, mert röviddel rá Andrassy azzal az ujdonsággal tért vissza, hogy nekik rögtön el kell hagyni Bécsset. Schwarzenberg nagyon «ungnädig» vette Andrassynak, hogy foglyát bocsületszóra engedi magára szerte jární Bécs városában és egész napi pihenő tartása által a közönségnek ovatiókra szolgáltatni alkalmat.

Azt a figyelmet Arthur részéről ő iránta (hogy t. i. sietett hamar megint a fogadóban lenni) Andrassy csak újabb köszönettel vette. Most már csak ángyomat és Dr. Markusovszkyt kellett még megvárni. Azalatt megtörténtek a készülétek a tovább utazáshoz és mihelyt a két szökevény is megkerült — rövid étkezés után az expeditio extrapostával még az nap délután elhagyta Bécsset. A közönség érdeklődése és magatartása pedig elutazásuk pillanatában is, valamint egész napon át megtartotta reggeli tiszteletteljes s egyszersmind tapintatos csöndes jellegét.

Azon órák alatt, melyeket Arthur bátyám Bécsben töltött

éppen átutazása szolgáltatott okot egy ministeri tanácsülésnek ad hoc megtartására. Ebben fölvetetett a kérdés: mit kell hát most ezzel a Görgeyvel csinálni, ha már egyszer itt van az orosz czár és Ő Felsége kegyelméből? Hogy vagyona nincs, tudva van. Az is kétségtelen, hogy a forradalom alatt nem csinált magának. Így tehát gondoskodni kell az ő és családja megélhetéséről. Azon további kérdésre, mennyi legyen hát azon évi tartásdíj, melyet a ministerium Ő fölsége előtt javaslatba hozzon? a ministerek azt tartották, hogy az altábornagyi nyugdíj öszleténél kevesebbet indítványozni nem lenne illendő. Mikor ez határozatba ment, báró Bach minister azt találta kérdezni: hát ha Görgey ezt a kegydíjat el nem fogadja? A többiek ezt ugyan nem tartották elképzelhetőnek; mindazáltal legott kitoldották a határozatot azzal, hogy magától értető föltétel sine qua non, hogy Görgey Arthur ezen kegydíjért maga kell, hogy folyamodjék.

Mikor Andrassy őrnagy Karinthyából küldetésének befejezése után Bécsbe visszatért: akkor őt az ifjú császár magánkihallgatásra a maga színe elé parancsolta és hozzá érdeklődő kérdéseket intézvén Görgey Arthur személyisége felől, alkalmat szolgáltatott neki azt felelni: «Tetőtől-talpig tisztességes ember.»

Így értesült aztán ezen ministertanácsi ülés folyamatáról és végzéséről bizalmas úton Gida bátyám; így Andrassy Norbert őrnagytól magától ennek a fölség általi kihallgatásáról; s így beszélte el mindezeket nekem, első vizontlátásunk alkalmával.

Neki, mint már a forradalom kitörése előtt ministeri titkárnak a bécsi császári pénzügyministerium bányászati osztályában — testvére magyarhoni szereplése következtében igen sajtóságos volt a helyzete. Jellemteljes egyénisége és megbízhatósága már a forradalom előtt, sok évi hivataloskodása következtében annyira ösmeretes és elősmért volt a felsőbb körökben, s azonkívül ő oly rendkívüli munkaerő volt, hogy nyugdíjaztatása — a mire pedig a magyar hadsereg diadalmas napjaiban minden perczben el vala készülve — be nem következett. Mindössze is szabadságolták egy időben s a mellett a mindent és mindenkit gyanús szemmel néző titkos rendőrség kiváló figyelmének lett nagyon háládatlan tárgya, a ki tapintatos magatartása által meddővé — szellemes ember is lévén — sokszor nevetségessé tett minden utána szaglálózást. Kiterjedett rokonszenves összeköttetései Bécs hatalmi köreiből állandóak maradtak mind azon változások közt is, melyek a bécsi forra-

dalom óta ott oly gyakran egymásra következtek. De a dolog természetete valószínűvé teszi még azt is, hogy egyenesen a ministerek tudtával és szándékával történt, hogy a testvére ügyében hozott ministeri határozatról és a hozzákötött föltételről ő (Görgey Guido) bizalmasan értesüljön. A ministeri tanácskozás egyes mozzanatainak közlése azután Guido bátyám személyes összeköttetéseinek, barátainak lehetett bizalmas indiscretiója.

Gida (így neveztük magunk között), a mit így megtudott, illetőleg értésére adtak, kötelességének tartotta Arthur előtt nem titkolni.

Miután ezeket nekem élő szóval elbeszélte, Gida bátyám ide adta elolvasnom az Arthurtól eddigelé kapott leveleket s elmondta mind azokat a részleteket, a mikről előbb ugyan jóakaró és megbízható emberek útján s utóbb klagenfurti első látogatása alkalmával értesült. Igazán még csak most tudtam meg Arthur valódi helyzetét s ennek veszélyeit.

Azután közöltük egymással két esztendő óta külön élményeinket, a mióta az 1848. évi martiusi napokban egymást utóljára láttuk.

Én őt alaposan beavattam szabadságharczunk legérdekesebb eseményeibe. Ő kérdezett s én mindenre feleltem. Nem voltunk társalgás anyaga hijányával.

*

Más munkámban elmondtam, hogyan jöttem én újabb időben Arthur bátyám többfelé való régi levelezéseinek jogos birtokába. Ezek közt van a következő levele abból az időből, mikor én még Bielitzben a typhus után lábadozó voltam.

Görgey Arthur Rösler Gusztávnak Budán. Kelet: Klagenfurt april 2. 1850. (Eredetije német.)

«Édes kedves Gusztim!

«Örömmel vettem ki Gloiser úr beszédéből, a kinek te nem régiben írtál, hogy egy idő óta testi szenvedéseid valamivel kevésbé gyötörnek. Adná isten, hogy ez valahára állandó felgyógyulásod kezdetét jelentse!

«Röviddel azután, hogy engem ide ezen kies völgybe hoztak, P. azt írta nekem, hogy szeretnél tőlem egy fesztelen (ungénirt) evelet kapni: de én sokkal nagyobb részvétellel viseltettem irántad

tulajdon kinszenvedéseid miatt, semhogy neked helyzetemről *fesztelen* levelet írjak!

«Fesztelennek jelen levelem sem mondható, — kivéve ott, hol részvétemnek adok kifejezést a magad és kedveseid sorsa iránt, mely szintén nem valami rózsaszínű.

«Azt tudakolod, igaz-e hogy én egy asztalosnál dolgozok? és mivel Gloiser úr szíves megengedni hogy jelen soraimat az ő levéléhez mellékeljem : magam akarom a hamis hirt helyreigazítani és nagyjából megírni, hogyan élek és mit csinállok.

«Alig érkeztem meg Klagenfurthba: Redtenbacher volt tanáromnak egy volt tanítványa keresett fel szíves látogatásával* s azon fölhívással, hogy ezt mentül gyakrabban viszonzozzam. Én akkor igazán szükségét éreztem, mentül inkább megújítani forradalomelőtti emlékeimet és vonatkozásimat. Mert a még mindig nyílt seb fejemen képtelenné tett minden komoly szellemi munkára, és így nagy szükségem volt oly társas érintkezésre, mely minél gyorsabban felejtse velem, a min változtatni többé nem lehet. Ezért a régi futólagos ösmeretséget megújítottam s ennek révén újakat kötöttem egy meglehetősen számos tagú, független és humánus műveltségű család körében. Ennek nagy terjedelmű ipari vállalata azután nekem alkalmat nyújtott practikus ösmereiteim szűk körének kiterjesztésére. Hogy élek az alkalommal — a ki ösmer, természetesnek fogja találni; a belőle esetleg eredhető anyagi előnyöket nem is említve. Így történt, hogy engedelmet kértem és azt meg is kaptam, a gyárnak gépszerkesztő műhelyében egy gyakorlati tanfolyam megkezdésére.

«Innen erednek mind azok a csodálatos hírek, melyek rólam forgalomban vannak. De a milyen valótlanok ezek még most, hátsógondolatukra nézve : annyira lehetséges, hogy már a közel jövőben ez értelemben is igazzá válhatnak; mert az a fatalis körülmény, minden privát alkalmaztatásomat elérhetetlenné teszi politikai jelentőségem, talán már egy esztendő leforgása után az anyagi szükség arra fog kényszeríteni, hogy valamely kisiparral tengessem a magam és feleségem életét. Egyelőre tehát időmet gyakorlati kiképzésekre használom, a mennyire t. i. ezt is minden tekintetben feszélyezett és mindenfelől a legraffináltabb módon nyugtalanított helyzetem viszonyai megengedik. Ha egyedül állnék, akkor azon

* Moro Theodor posztógyáros.

csapásoknak, melyeket a forradalom utókövetkezményei rám mértek, már régen sikerült volna engem oly elhatározásra bírni, mely az ebeknek alkalmat szolgáltatott volna . . . De így a mint vagyok, szegény nő irányában önként elvállalt kötelességeim a maguk teljes humánus jelentőségükben állnak lelki szemem előtt és ezek annál lelkiismeretesebb teljesítést követelnek, minél inkább van tetterőm minden más irányban megakasztva.

«A napokban ide várom Guidót két legidősebb kis fiával, kik az itteni iskolába fognak járni. Májusban követi őket Katinka a többi gyermekekkel a nyár idejére. Hogy én ez utóbbi intézkedésbe részemről beleegyeztem, te meg fogod érteni, ha eszedbe jut, mily nagy szüksége van szegény Guidónak egy kis erkölcsi pihentetőre. Bocsáss meg a rossz írásért. Nagyon fázom! — Ajánld feleségemet és magamat rokonaid szíves emlékezésébe és te se felejtsd el hű barátodat Arthúrt. s. k.»

*

Ugyancsak még Bielitzben én másik levelet vettem Klagenfurtból, egy lapon Guido és Arthur bátyámtól együtt. Az utóbbi így szól:

Görgey Arthur Görgey Istvánnak Bielitzben. Kelet: Klagenfurt 1850. április. (Eredetije magyar.)

«Édes öcsém!

«Első levelem hozzád az volt, melyben búcsút vettem tőled — örökre, a mint akkor vélni egy szorongó sejdítés kényszerített. Megfoghatatlan gyorsasággal vettem feleletedet s ezért nem is mertem remélni s annál kevésbé titkos reményemet nyíltan bevallani. Ez oka annak, hogy oly soká kellett várnod legtisztább örömöm első jelére. S ime valamint többnyire a balsors több szomorú események kíséretében szokott beköszönteni: úgy most amaz öröm sem köszöntött be magánosan. Gida látogatott meg! s ugyanez idő alatt Károly is, a *szőke* Károly,* könnyelmű, de hű bajtársunk. Itt volt ő bizony, mint Liechtenstein huszár, csak néhány pillanatra ugyan, de mégis *itt volt*. Eddigi ezredéből a Toscana-dragonyosokhoz tették át. Mi okból? Ő nem tudja. Annyi

* Kempelen Károly, 1849-ben Würtemberg-huszár ezredbeli százados és bátyám egyik hadsegédje; ekkor besorozott osztrák közkatona.

bizonyos, hogy a hadügyminister közvetlen parancsára történt. Toscana nem magyar ezred. Ez tán elég felvilágosítás. Együtt-létünk törvényes volt. Ő nyíltan kért szabadságot hozzám: és megkapta. Most talán Vicenzában van, a hol ezrede táboroz. Meg-igérte, hogy írni fog... Ha teszi, hibái miatt megszabadulhat: a belletristikára akarom kényszeríteni szép szóval, hogy legalább valamennyit keressen a miből megélhet. — Ha csak már te is megszabadulhatnál! Te, a mint ismerlek, visszatérnél honunkba és jól tennéd, mert «áldjon vagy verjen sors keze, ott élned hálnod kell.»

«Énnekem nincs jövőm. Nemis lehet, a míg élek. Tán lesz halálom után, ha rágalmazóim a dolog természete szerint egymásba kapván, álorczáikat kölcsönösen letépendik s a szerencsétlen elámított nép magába térve, jobban kinyitandja szeméit.

«Emmád iránti hűséged melletted szól, — de az ő hűsége hozzád még kedvezőbben jellemzi őtet sat.

Gyula és Károly* által előidézett új hivatásom az oka, hogy e levél olyan soká késik... Tűrj! mint hű bátyád Arthur s. k.»

* Guido bátyánk két legidősb fia, nehezen fegyelmezhető gyermekek, kiknek nevelését Arthur bátyám magára vállalta — gondúzónek.

NEGYEDIK FEJEZET.

1849. — Terjesztett s elterjedt áhírh, hogy Bécsben már alá van írva az általános közbocsánat; még csak Komáromvár feladását várják Bécsben. — Budapestben is óhajtván várják ezt az aradi és pesti foglyok érdekében. — Görgey Arthur helyzete. — Az árulási közvád s a Zichy Ödön miatti magán bűnvád. — Szidalmazó, fenyegető és alamizsnát kérő levelek özöne. — Komárom feladása után 1849. október 6-a. — A Schwarzenberg—Grünne—Haynau—Susan szövetség. — Szomorú kilátások a jövőre. — Reményi. — Bach és Haynau. — Császári részleges amnestia azon honvéd tisztek részére, kik az osztrák hadsereg-ből még a forradalom előtt annak rendje szerint kiléptek. (Quittirt.) — Levelek.

Hét hétig az a szövetség, mely az ifjú császárnak csaknem gyermek korával visszaélvén az ő nevében korlátlanul uralkodott a leterített magyar nemzeten és országán — egyelőre hét hétig ravaszul türtőztette lihegő bosszúvágyát — a «világosi capitulatiótól» a «komáromi capitulatióig».

A míg Komárom meg nem hódolt, addig nem volt tanácsos engedni az ösztönnek. Kielégítése a várórség elharapódzó unalmát, lehangoltságát egy varázsütéssel dühre, elszántságra válthatta, ellentállását tetemesen fokozhatta, a vár megvételeit nagyon megdrágíthatta volna.

Pedig Komáromnak el kell esnie még mielőtt october 6-a elkövetkezik!

1849 October 6-a gróf Latour cs. hadügyminister, a horvát betörés alattomos rendezője megöletésének az évfordulója.

1848 october 6-án a bécsi nép megakadályozta több gránátos és sorgyalog zászlóaljnak Magyarország ellen utnak indítását. S a nagy arányokat vett zendülés a fönt írt gyilkossággal végződött.

Tulajdonították pedig az egész eseményt udvari körökben Pulszky Ferencznek az ő felsége személye körüli magyar ministerium államtitkárának — következképen Magyarországnak a rovására írtak.

Előre megfontolt szándékkal állt Bécsben a határozat: Latour gróf halálát évforduló napján egy pokoli orgiával megünnepelni, megtorolni!

A kiviteli terv ügyesen volt kieszelve: el kell hitetni a közönséggel Lajthán innen és túl, hogy Bécsben az aradi és pesti börtönökben haditörvényszéki ítéletet váró magyar tábornokok, ministerek és más előkelőségek *általános amnestiája* már alá is van írva és csak még Komáromvár közeli feladását várják, hogy azután rögtön kihirdessék. Meg kell értetni a türelmetlen közönséggel, hogy Komáromvár feladását bevárni *szükséges*, nehogy a nagylelkű közbocsánatot, mit az ifjú császár önként jó szíve szabad elhatározásából ad, a kaján emberek átkodott magatartása által kicsikartnak tüntessék fel és érdemül Klapkának tulajdonítsák...

És csakugyan én, ki 1849. őszén Budapesten és környékén tartózkodtam, Zsivora György egykori főlebbvalóm szájából ezen öröndetes ujdonsággal találkoztam. «Az csak természetes, hogy Schwarzenberg herczeg a császári megkegyelmezésnek azt az önkéntes jellegét meg akarja óvni a világ szemében és érdemét, dicsőségét nem engedné át Klapkának!»

Logika, — ezt nem lehet tagadni — volt ebben az állítólagos kegyelemhirdetés elnapolásának indokolásában. A mi pedig az általános amnestia *hihetőségét* illeti: e részben a Görgey Arthur esete erős analagon és praecedens volt, — a képzelhető legerősebb.

Egy nap sugdosták egymásnak a bizalmas barátok Pesten az örömhirt a dugaszban tartogatott *kész* általános amnestiáról; másnap már a verebek a háztetőkön csiripelték. S akkor annak a sok ezer börtönlakónak, a nemzet katonai és polgári színejavának a hozzátartozói, meg a kik irántok különben is érdeklődtek — elkezdtek azt sóhajtozni: vajha Klapka tábornok adná fel már azt a várat, hogy Batthyányi Lajos, Csányi László, a magyar tábornokok és törzstisztek s a többiek sorsának bizonytalansága valahára véget érjen!...

Annyi bizonyos: ha Klapka október 6-kán túl keményen tartja Komárom várát: ebből a napból nem vált volna gyásznapja a magyar nemzetnek... De azért Schwarzenberg és Haynau még nagyobb dühvel ugyanazt a sok nemes életet kioltották volna — egy későbbi napon.

Az általános várakozásnak s egy bizonyos felette szerényre

leszállított reménynek eme rövid időszakában Görgey Arthur helyzete is száműzetése helyén viszonylag tűrhető volt; meglepően jobb annál, a mire el vala készülve; lelki állapota pedig hasonlítható azon hajótöröttéhez, kit a hullám egy bájos szigetre talál kivetni, honnan ugyan vajmi vékony a remény valaha övéihez visszakerülhetni: de mely szigetet nem kannibálok lakják. — Andrássy Norbert csász. őrnagy és Kurczendorfer csász. százados (az átadó és átvevő) lovagias, sőt tiszteletteljes magatartása a száműzöttel szemben, kedvező bevezetés volt. A klagenfurtiak kíváncsisága azután Görgey Arthurnak nemes igénytelenségével, s ez viszont csakhamar a mívelt közönség részéről azon nem kevésbé nemes érzelmekkel találkozott, melylyel romlatlan emberek a magasból szédítő mélyre történt bukást s a nagy balsors emberének férfias resignációját nézni szokták. — Hogy az a párt a hazában, mely őt már a váci proclamatio, sőt már Perczel Mórnak moóri veresége óta szemelte ki bűnbaknak és soha sem szűnt meg őt hazaárulásról denunciálgatni, most a «*mea culpa, mea maxima culpa*» töredelmes bevallása helyett épen a világsi tényből farag kápráztató bizonyítékot gyanúsításának hiteles volta mellett: arra Görgey Arthur el volt készülve; ez jó öntudatának nyugodalmát meg nem zavarhatá. Különben is, személyes szempontok számára nem maradt hely a magyar *ügy* romlása miatti fájdalommal színig telt szívében; egy ilyen nagy fájdalom terhét pedig csak nyugodtan s az egyensúlyt megtartva, lehet elviselni.

Így száműzetése ez első időszakában Arthur bátyám nyugodalmát — külsőleg — csupán azon hozzá *ezerszámra* érkező postai levelek zavarták, melyeknek kisebb része durva szidalmazást és dőre fenyegetést tartalmazott, a hasonlíthatatlanul nagyobb rész azonban bő alamizsnát kért — kétségkívül abból a százezerekre mehető képzelt vérdíjból, a melyért érdemes lehetett a hazáját eladni!...

De a mint Klapka egy vajmi fogyatékosan megszerkesztett capitulatióban feladta Komárom várát (Pétervárad már elébb megadta magát kegyelemre) és ezzel megszűnván a Schwarzenberg-Grünne—Haynau—Susan-féle quadrifoliumra nézve (s a kik mögötte álltak) minden további szüksége az önmegfékezésnek, a lánczról szabadult bosszúállás furiája elkezdett száguldozni, császári akarat czége alatt, yégig boldogtalan hazánkon: nyomában vígan elkezdtek ügetni azok az apró bosszúállások is! és csak-

hamar valamelyik bécsi előkelő lapban a Csepel szigetén 1848 szeptember 30-án haditörvényszéki ítélet alapján kivégzett Zichy Ödön grófnak testvér bátyja s örököse Zichy Edmund gróf közönséges gyilkosnak tette meg Görgey Arthurt s előre tudtára adta a közönségnek, hogy *e czímen* a vádlevelet a bűnfenyítő csász. kir. bíróságnál be fogja nyújtani ellene.

Ez aztán már valamivel több volt annál, mire Arthur bátyám elkészülve, mi ellen vértézve volt. A vád *czíme* t. i.

A híresztelt *szándékot* magát olybá vette bátyám, hogy Ausztria letéteményesei ő ellene is végre megtalálták az utakat és módokat — megejtésére. A czár által az ő személyére nézve rájuk kényszerített politikai amnestiát *egyenesen* megtörni nem mervén, hátul kerülnek neki. Elhatározták magokat a Zichy Edmund gróf *magán vádlósága* eszközéhez folyamodni és majd gondoskodnak róla, hogy a rendes bűnfenyítő bíróságok Ausztriában meg fogják érteni a staatsraisons. (Rövid időn tényleges analogont kapunk e föltevés igazolására.)

A dolognak, a kornak s a hirlapíró iparnak természetében fekszik, hogy Zichy Edmund gróf nyilatkozatát menten egész hajsza követte a lapirodalom egész vonalán. S *erre* czélzott Arthur bátyám Rösler Gusztávhoz írt, általam közlött levelében.

Hogy min mult azután a kétségkívül megvolt szándék kivitele: Zichy Edmund gróf bűnvád-iratának benyújtása? tisztán jogászai meggondoláson-e, a mennyiben már a vádlevel tüzetes tanulmányozása oly részletekre talált rávezetni, melyek nem kecsegtettek kétségtelen sikerrel? vagy a bécsi orosz követség útján a szándékról tudomást vett Miklós czár újabb beavatkozásán-e? Vagy hogy az osztrák hatalmárok szerzősége iránti föltevéseim tévedésen alapul s a gróf egészen motu proprio hajtván neki a politikai száműzöttnek, utólag az osztrák kormány önkéntes tilalmába ütközött és kénytelen volt abban hagyni tervét....? Magam is szeretném pozitive tudni. De nem tudom.

*

Azonban a gróf Zichy-féle megrohanás nélkül is Görgey Arthur helyzete szörnyű aggasztó volt barátjai előtt. Gida bátyámmal minden oldalról iparkodtunk tisztába jönni felőle együttlétünk alatt Bécsben 1850 tavaszán.

Még ha magán vagyonnal bírt volna is Arthur, ha családja életföntartásának gondjai nem is gyötrik vala: akkor is — egy teljes életében czéltudatos komoly munkássághoz szokott, a tetterőtől és munkakedvtől duzzadó 32 éves férfinak örökös tétlenségre kárhoztatva lenni rettenetes végzet! És még súlyosabbá tette ezt vagyontalansága és az iránt, hogy fél-szabad és fél-rab helyzetében ösmereteit és tetterejét családja föntartására hasznosíthassa — *reménytelensége*.

Klagenfurt úri köreinek független része keresi Görgey Arthur ösmeretségét, társalgását: de a császári kormány és hatóságok jóindulatát elveszteni nem akaró *iparos* és *üzlet*-emberei közül kicsoda fog könnyen merni állandó és szoros összeköttetésbe lépni egy a zsandár-vezénylet és titkos rendőrség által folyvást vizsga szemmel tartott, a teljes polgári szabadságot nem élvező, máról holnapra itt, holnapután már más helyen internált, politikai compromittált férfúval — Görgey Arthurrall?!

A fegyverletétel után Nagy-Váradon neki összes pénz készlete 2,000 ft úgynevezett Kossuth-bankóból — melyet az osztrák csász. fő-commissariatustól, valamint mindnyájunktól kárpótlás nélkül azonnal elkobzott — és ötven darab magyar aranyból állt. Ehhez járult Paskievics herczeg ösmeretes kölcsöne, melyet ez úgyszólván rákötött bátyámra, mikor Andrássy Norbert osztrák őrnagytól megtudta, hogy Haynau ő neki és Karinthiába szállítandó foglya számára csupán egyetlen kocsit engedélyezvén állami költségen, a száműzött magyar fővezér nejének, orvosának, szolgájának és mindnyája podgyászásának elszállítására szükséges többi kocsikat Görgey kénytelen lesz a magáéból fizetni és hogy mi több Andrássy korántsem a Klagenfurtba vezető legegyszerűsebb úton Budapestnek hanem a rá parancsolt kerülőn, Szepességen, Galiczián, Szilézián, Morvaországon, Bécsen keresztül kénytelen megutaztatni őket.* Andrássy tényleg Nagy-Váradtól fogva csak azt az egy kocsit fizette állami pénzből, melyen maga és bátyám ültek, — a többi kettőt bátyám. Ezen nagy út költségei, melyek körül nem lehetett fukarkodni, — Klagenfurtba megérkezvén pedig a lakás fogadása, bútortvásárlás, — az ámbár csak a legszükségesebbre szorítkozó berendezkedés és e közben minden lépten-nyomon a nagy hírnév

* Görgey Arthur. Mein Leben und Wirken in Ungarn. Leipzig. Brockhaus. II. köt. 432—3. l. — Görgey István «1848-ból és 1849-ből.» III. köt. 684. l.

átka! s a vagyonosság előítélete sat. Arthur bátyámnak fönti arany készletét, már az első $\frac{3}{4}$ év alatt, mire Guido bátyánk őt áprilisban meglátogatta, tetemesen megapasztotta.

Paskievics herczeg ezen megapadt kölcsöne és a mit ángyom takarított meg magának a hadjárat alatt férje tábornoki fizetése oda engedett részéből — íme ez azon tőke, mely egy fiatal házaspár és születendő gyermekeik jövődóbeli existenciájának alapját képezze!

És hozzá ennek a nagyobbik része — *kölcsön!* melynek valamikor visszafizetésére, ámbár kamat nélkül, Arthur magát kötelesnek érzi.

Újabb kétségbeejtő körülmény!

De ha nem lenne is e meglévő tőkének nagyobb része kölcsön: kamatja nem elegendő évről-évre — bármily szűken — megélni belőle.

A tőke maga, ha fogyasztják, körülbelől két esztendőre való. Azután mi lesz?

Még ha nem születik is gyermek.

Hát még ha születik?

Guidónak azon közlésére, hogy a bécsi ministerium még 1849 szeptemberben az osztrák altábornagyi normalis nyugdíjjal egyenlő évidíjat határozott Arthur részére, de neki érte folyamodnia kell: *emez* erkölcsi lehetetlenségnek declarálta, hogy ő, ezen éhenhalásra számított helyzetében is segélyért (legyen bár a neve évidíj, nyugdíj, kegydíj, rabdíj vagy koldus-alamizsna) azon hatalmasokhoz folyamodjék, kik az ő tábornoktársait ily gyalázatosan kivégezték; kik őt azáltal, hogy vele kivételt csináltak, erkölcsileg kivégezni szándékoznak; kik a legaljasabb bosszúállást lihegő politikájok által a *fegyverletétel hazafias és humanus szándékát és tényét* önzővé és gyalázatossá bélyegzik az emberek szemében, — az ő becsületes, sőt, elmondhatja, bátran — nagy és nemes intencióját nagy részében (*egészen* nem és *nem örökre* — mert *erre* nincs elég hatalmuk!) csúffá tették és e részben, a tények és ezek jelentősége meghamisításában, a közvélemény félrevezetésében fáradhatatlanok! Azon hatalmasoktól, kik őt itt egy minden halálnál kinosabb és embertelenebb helyzetbe hozván, azon hideg számítással tartogatják, hogy az éhség által kényszerítsék egy minden eddigieknél nagyobb önmegtágadásra. Sőt egyáltalában lehetetlenségnek tetszik Görgey Arthur előtt, *bármit is* kérnie

azon Ausztriától, mely ellen ő fegyverrel kezében küzdött a végsőig, — sőt a végső pillanatban is még küzdött azon cselekvénye által is, hogy az oroszoknak tette le a fegyvert.

Szeretett testvérünknek ez útvesztő helyzetéből kijárást keresve, Guido bátyám és én egyazon mentő eszmében találkozunk. Nem végleg mentőben: de talán a végválságot elodázhatóban. Részemről ez eszmét már fél esztendeje forgattam elmémben a nélkül, hogy pénzkereseti oldalát biztosan mérlegeltem volna. Előtte eredetileg az *igazság felderítése* volt a határozó szempont. Az igazság, ugyis mint öncél s ugy is mint Görgey Arthurnak orvúl megtámadott nyilvános jó hírneve biztos helyreállítója. Guido is önállóan, még mielőtt Bécsben két év után újra találkoztunk, ápolta ez eszmét. De ő többet is tett: az erkölcsi szempont mellé a pénzügyit tette utánjárása tárgyává; és mikor én viszontlátásunk után nagy tűzzel előtte fejtegetni kezdtem, hogy Arthurnak *írnia* kell, meg kell írnia az igazat, az egész hadjáratot, a mint *igazán* megtörtént, s az okokat, hogy miért történt minden így és nem történhetett másképp: akkor Guido már kiadót is szerzett volt Arthur megírandó emlékiratának Manz Frigyes bécsi könyvtárus személyében; már el is mondta volt mind ezt Arthurnak, áprilisi látogatása alkalmával; megvitatta vele a vállalatot és ígéretét vette, hogy hozzáfog kísérletet tenni, ha beválik-e írónak — a miben mi ketten nem is kételkedtünk.

Elmondta Guido nekem benyomásait is azon napokból, melyeket Klagenfurtban imént Arthurnál eltöltött. El mind azt is, a miben nézete eltért az Arthuréétól. «Szerencsétlenség a szerencsétlenségben» mondá, hogy Arthur a háború alatt elszokott attól a szigorú takarékoságtól, a mely pedig mostani helyzetében rá nézve kérlelhetlen törvény. Nagylelkű hajlamai s a bőkezűség megszokása neki legveszélyesebb ellenségei. Elbeszélte Guido egy példát. Egy igen fiatal magyar művész, a kinek hegedűjátékát Arthur a hadjárat alatt megkedvelte,* egy napon csak ott termett hegedűjével nála Klagenfurtban. Valamikor Arthur azt találta neki ígérni, hogy ötet, ha a magyar ügyet végső győzelemre segíti az isten: akkor Párisban ki fogja képeztetni. A magyar ügy elbukott: és ezért most az élelmes virtuóz Párisba iparkodván,

* A főhadiszállással járt és ott Bayer ezredes elnevezése után «Armee-Lausbub» volt a kényeztető neve.

útba ejtette Klagenfurtot, hogy az ő szeretett tábornokát és jótevőjét változatlan ragaszkodásáról biztosítsa és mellékesen — utiköltséget kérjen tőle. És kapott is — több aranyat. Ennek a (Guido szerint) rosszul alkalmazott bőkezűségnek aztán rögtön meglett az a másik kellemetlensége, hogy a jóltévőjének sem valódi helyzetét, sem hozott áldozatának viszonylagos nagyságát észszel és szívvel fel nem érő megajándékozott az őt jellemző tapintatlansággal újabb tápot nyújtott az a nélkül is széltiben elterjedt és a lapokban és röpiratokban naponta rosszakarattal terjesztett mesének, hogy Görgey Arthur kincsekkel rakodtan jött el Klagenfurtba. Az élelmes hegedűművész ugyanis be nem érte a volt tábornokától elvett aranyakkal, hanem azon fölül őt magát is ki akarta használni hangversenyei kelendővé tételére. És minthogy kértére Arthur bátyám a maga zenekedvelő ösmerősei körében őt készségesen bemutatta és ezzel hangversenyei pénz-eredmény, valamint személyes ösmerkedés tekintetében is sikerültek: «Görgey hegedűse» több napon ráért mindenkinek, a ki hallani akarta, elbeszél, hogy Görgey neki x aranyat adott.

Egyfelől ezen esetnek és másfelől a besorozott honvédtiszt társaim részéről tapasztaltak kellemetlen benyomása alatt írtam aztán én Arthurnak Bécsből azt a rosszúl sikerült levelet, melyre való válaszát alább közlendő vagyok.

A Haynau-gyalogezeredben, melybe engem beosztottak, valamint a velünk egyazon kaszárnnyában tanyázó Wasa-gyalogezeredben is, számos honvédtiszt társam szolgált velem egy közembersorban. És volt módom ismételve megtapasztalni azt a lélektani törvényt, hogy a ki egyszer — kivált ha tömegek teszik — egy balhitben megrögzik: kiforgatja az még a legczáfalóbb ténynek is a helyes természetes logikáját a maga megkedvelt rögeszméje támogatására! Mikor besorozott honvédtiszt társaim azt látták, hogy velők én is egy sorsban szenvedek: akkor nem azt következtették belőle, hogy nem volt hát Görgey Arthurnak még annyi befolyása sem, hogy legalább tulajdon testvéreit megmentse, — nemhogy az aradi és pesti halálos ítéletek előkelő áldozatait. Hanem e helyett felkiáltottak: «Ehol! annyira szívtelen ez ember, hogy még tulajdon testvéreivel sem — csakis önélete megmentésére gondolt! »Hogy bátyám megmenthette volna testvéreit is, tábornokait is, ha akarta volna: ez a hit ez emberekben semmi által nem volt megrendíthető!

De nekem ezekkel és köztök kellett élnem egy városban,

egy laktanyában, egy ezredben! És az elnyomóinkkal szemben szükséges összetartás, az elbukott ügyünkhöz méltó férfias magunktartása iránti egyetértés kötelessége nem engedte tapintatlan és gyöngédtelen beszédjeiktől megkímélnem magamat azzal, hogy őket sértődve kerüljem. Ezzel csak a bátyám elleni rágalmak malmára hajtottam volna magam is a vizet. Kijelentém tehát nekik, hogy a jó pajtáságot részemről föntartani kívánom: de akkor ezt ők is tegyék lehetővé; kétségkívül, a magyar hadsereg volt fővezére közbírálat tárgya és mindenki e részben szabad a maga véleményével: de azért nem szükséges, hogy épen engem tartsanak jól oly alaptalan beszédekkel, melyek nekem leggyöngédebb érzéseimet sértik; én e tárgy körül csak akkor fogok velök szóba állni, ha jószándékból *felvilágosítást kérnek* tőlem.

Ez — és még inkább talán a természetes részvét, melyet a kiállott nagy betegségnek valóban szánandó alakomon észlelt nyomai (kihúllt hajam már őszbe vegyülten nőtt ki újra — 25 éves koromban) kelthettek irántam — valamint a tény, hogy honvédtiszti pályám alatt tudtomra nem volt sem irigység, sem személyes ellenségem, megadták azon rövid idő alatt, melyet a bécsi Alser-laktanyában tetteleges szolgálatban eltöltöttem, a régi pajtáság föntartása módját.

Kérdezni azonban tőlem sokat, sokfélét kérdeztek; s ezen tömeges kérdések, valamint a Guido bátyám által elbeszélte bőkezűségi eset hatása alatt találtam én Arthur bátyámnak Bécsből a következő válaszra alkalmat szolgáltatni, mely válasz megértésére is szükséges volt az előrebocsátottakat elmondani.

*

Görgey Arthur Görgey Istvánnak Bécsben. — Kelet: Klagenfurt junius 17. 1850. — (Eredetije magyar.)

„Édes öcsém! Másoknál csak akkor rosszalok valamit, a mi nekem nem tetszik, ha lehet reményem hogy fog rajtok. Te nálad megszoktam föltenni, hogy észrevételeim vagy megczáfoltatnak általad, vagy helyesek lévén, meg nem veted. Utolsó soraidban azon hírt közlöd velem, hogy valamelyik bajtársunkat, a ki Olaszországból mint alkalmatlan elbocsáttatott és visszatértében hozzám jött koldúlni, kemény szavakkal elkergettem volna. Ezen hírmondáshoz a következő argumentatiót csatolod: 1. hogy nem

igaz ; 2. ha igaz : csak úgy értheted meg, hogy talán haszontalan embert gyanítva benne, affrontot akartam elkerülni ; 3. hiszed azt is, hogy egyik vagy másik volt katonámnak a látogatása alkalmatlan lehet rám nézve ; 4. magad átlátod, hogy a becsületes embert ... nem taszítandom el magamtól, ha rá ismerek, de 5. ha rá sem ismerhetek közlegény formájában : még se taszítom el magamtól, mert érdemesebb lehet egy szíves szavamra, mint az Armée-lausbub. — Ugyan fontold meg, kérlek, jól ezen ötödik pontot, édes öcsém, és azután mondd meg, van-e logika benne! Először arra kérsz, hogy nagyon szigorúan ne vizsgáljam a hozzám közelítő magyarokat és másodszor azt veted szememre, hogy az Armée-lausbubbal felsültem! Vagy az egyik, vagy a másik helytelen s ezen szerencsétlen ötödik pont által az egész argumentatio sajgóvá válik, mert egészen úgy hangzik, mintha azt mondtad volna : «Úgy hallom, könyörületlen vagy ; nem hiszem ; tán csak óvatos ; de az se légy ; de mégis rosszalom, hogy óvakodóbb nem vagy».

«Mindamellet nem tudnék rád neheztelni s egész argumentatiód csak azért bosszant, mert annyit gyaníttat velem, hogy régi hibádba visszaesel : szerfeletti lágyszívűségedbe ... «akarom is, nem is.»

«Ezen leczke után már most én rajtam a sor bocsánatot kérni, ha netalán sértettelek. S még sincs vége a leczkének, mert ismételnem kell még azt is, hogy soha senkit csak azért, mert magyarul beszél, nem tudtam megszeretni, vagy becsülni. Lám tömérdek magyar jött már lakásomra, de ha csak egyetlen egy is lett volna köztök — Károlyunkon kívül — a ki azért jött volna, hogy szemembe tekinthessen! Jöttek koldulni, protectiót kérni ... S te mégis azt kívánod, hogy a ... csász. közlegény formájából kiszagoljam a becsületes embert, a megállapodott jellemet. Én is azt kívánom, és ezért szokásom csak azokat bocsátani hozzám, kik elébb nevöket, kívánságukat beizenik George által, kit csak nem ismersz kemény, durva vagy kaján embernek. Ha csak egyetlen egy azt izente volna be : N. N. a nevem ; azt akarom tudni, él-e még Görgey és mint él? A legtöbb közülök vagy azonnal kirukkol nagy hosszadalmas siralmas panaszszal, hogy mennyit kell szenvednie a hazáért! Mind ezt többnyire fél részegen ; vagy ha már valami prókátor, akkor azt izeni nekem, hogy némi igen fontos hírt hoz, de ezt csak négy szemközt közölheti velem ; s ha előmbbe

bocsátom, elkezdí ab ovo, hogy ez s ez honvédszászlóaljban kapitány vagy plane őrnagy volt s hogy csupán csak világosi megadásom az oka, hogy ő most magyar tábornok helyett — mert hiszen azóta avanszirozhatott volna — császári közlegény; hogy ő kaputos létére öt-öt krajezárával be nem érheti, tehát éntőlem egy kis czúlagot kérni bátorkodnék, vagy ha ez nem lenne ínyem szerinti, hát legalább egy kis protectiót, hogy mihamarább tisztté előléphessen sat. Minden ilyenekre stereotyp feleletem természetesen az, hogy ő maga lássa, mint éri be őt krajezárával s mi módon nyerhesse el előléptetését s hogy magamat ajánlom. Ha ez neki nem elég, kidobom. — Akadt már olyan is, a ki nyugtatványt hozott, a melyben ki volt téve hogy Árminnak valaha kölcsönzött néhány száz p. forintja én általam a maga rendjében kifizettetett s a mely nyugtatványt ő nekem ide ajánlotta fele értékében.

«Meggyőződéseim ez: hírem szertesztét oly rossz, hogy épen a megállapodott jellemek csak akkor kereshetnek fel, ha személyesen és közelebbről ismernek és annyira elszántak, hogy még a közvélemény daczára is büszkék egykori viszonyukra hozzám. — Van-e sok ilyen? És a ki van s eljön meglátogatni, nem bánom, ha egy ingben gatyában is: elkergetném én azt?»

«Számot tartok rá, hogy eljössz, ha szabadságot kapsz. Beh szép lenne ha Károlylyal együtt lehetnél itt... *Armin szabad*,*

* Már 1850. évi tavasz óta folyt az aknamunka a Magyarországon egyedüi intézkedni vágyó Bach Sándor miniser részéről a császár teljhatalmú alter-egója báró Haynau ellen. Bach azt tartotta, hogy Haynau a hóhérmunka beszüntetésével be is fejezte feladatát s a mór mehet. De a mór ragaszkodott erős positiójához. Ki kellett mozdítani onnan. Ez igyekezetében Bachnak kapóra jött Görgey Arthur ama kérvényének erős logikája, mely kérvényt ez Klagenfurtban 1850 május 21-én a császárhoz intézett és személyesen Bachnak adott a kezébe. Görgey Arthur e kérvényben azt vitatta, hogy a neki jutott megkegyelmezés után senkit, a kinek ő parancsolt, nem lehet keményebben sujtani nálánál. Bach felfogván e gondolatot, azt tanácsolta a császárnak: kegyelmezzen meg hát annak az egész categoriának, melybe Görgey Arthur, mint quietált régi tiszt, különösen tartozott, tehát valamennyi *quietált* császáriból lett honvédtiszteknek; ez megszüntetvén a Görgey Arthur kérvényében kiemelt nagy különbséget az elbánásban, egyszersmind az osztrák staatsraison követelte czáfolata lesz annak a közhitnek, hogy az osztrák császár nem is önszántából kegyelmezett meg Görgey Arthurnak, hanem csupán a czár hatalomszavára. Így aztán egy szép juniusi napon meglepte Haynaut az ő háta mögött Bach által kieszközölt császári amnestia, mely mind azokat a felsőbb rangú honvédtiszteket Haynau körmei

mint a Pester Morgenblatt írja ; így hát te az eddigi terv szerint nem szabadúlhatsz meg.*

«Kéziratom az ozorai eseményig kész. Ez első része az egésznek. Nem fordítanád le, s így darabonként a többi is? Mert ha már érdemes közrebocsátani: bocsáttassék közre magyarban és németben egyszerre.

«Isten veled hű barát! Ha megsértettelek: ne haragudj! vagy haragudj, de ne sokáig hű bátyádra. Arthur. s. k.

Görgey Arthur Rösler Gusztávnak Budán. Kelet: Klagenfurt 1850 június 8. (Eredetije német.)

«Kedves jó Gusztim!

«... A visszaemlékezés azon időre, mikor egymást utóljára láttuk,** valamint arra az időre, mely azután következett és nekem legkeserűbb tapasztalásait meghozta életemnek — bánatossá hangolt. Csak most, hogy Gida levele szerint te valóban a felépülés útján vagy és már e hó végén Bécsbe fel szándékozol, csak most gondolhatok rád megkönnyebbült szívvel, és sietek con amore fejezni ki örömetem kemény végzeted valahára enyhébbre fordulását. Természetesen eszembe jut ekkor, hogy te még mindég klagenfurthi bányai ülnök vagy és csak felgyógyulásig szabadságolva. Hogy még mi minden más is jutna az eszembe, ha szabad szárnyára ereszteném óhajításomat: magad elképzelheted, például: hogy éppen nem lenne rossz, közös 1840. évi kirándulásunkat a

közül kivette és teljesen szabadon bocsátotta, kik a forradalom előtt kiléptek volt az osztrák cs. k. hadseregből. Így szabadult a 14 évi várfogságra vasban elítélt Görgey Ármin bátyám; így a vezérkari főnök Bayer József ezredes és igen számosan. És bátran állíthatom, hogy Görgey Arthurnak 1850 május 21-i kérvénye, a milyen merész és kétes hatású volt egyelőre, éppoly szerencsés és eredményes dobásnak bizonyult utólag. — Haynau pedig érezvén lába alatt inogni a földet, Bachnak e sakkhúzásáért s előre megszimatozott önnön bukásáért azzal boszulta meg magát, hogy hatalma utolsó órájában valamennyi még a börtönökben sínylő polgári sorsú cömpromittált magyar uraknak, köztök a debreczeni országgyűlés leggravitáltabb tagjainak, szintén egy tollvonással megkegyelmezett. (A kérvényt l.: Görgey Arthurnál «Mein Leben u. Wirken.» Leipzig. Brockhausnál 1852. I. köt. VIII. lap és Id. Görgey Istvánnál «1848-ból és 1849-ből.» Budapest, Franklinnál 1888. III. köt. 716. lap.)

* T. i. mint a fogoly Ármin bátyám kicsiny gyermekeinek nélkülözhetetlen támasza.

** Budavár bevétele napján. Rösler t. i. budai saját házában kórágyn állta ki a várostromot és bátyám első szabad percét meglátogatására használta.

Lomniczi csúcsra Karinthiában, még pedig több kiadásban megismételni, hogy megint legyen úgy mint régen volt . . . » sat.

«A nyugat-magyarországi utak és hidak járhatlanná tételéről szóló hivatalos jelentések» a holtak országában vannak — s a holtak nem beszélnek többé! —*

«Én elég őszinte vagyok bevallani, hogy engem levedben — egészséged javulásán túl — leginkább az örvendeztetett meg, hogy kedves rokonaid, a mint biztosítasz, még mindig osztoznak irántam való tulajdon barátságos érzelmeidben. Az efféle biztosítások nem újak ugyan előttem : de én csak ritka esetben bírom magamat rávenni, hogy azok őszinteségében higgyek ; többnyire holmi tisztátalan indító okok rejlenek alatta ; nem ritkán személyes lekötözöttség irántam. Nálad és a tiednél egyik sem képzelhető. És így baráti érzelmeitek állhatatosságában én elismerését látom — minden hibáim daczára mindenkor nemesnek megmaradt szándékaimnak ; s egyedül ezen elismerés képes engem a súlyosabban, mint másokra, rám nehezedő balsorsban kárpótolni. Mondd nekik érte leghálásabb üdvözetemet és *bármi várjon még rám a jövőben*, tartsanak meg baráti emlékezésekben. Szegény süvöd, úgy látszik, szintén egyike azon szánandó áldozatoknak, kiknek zaklatása által érdemeket szerezni a felbízott denúciánsok aljas serege buzgókodik sat . . . Barátod Arthur s. k.

* Rösler Gusztáv süve Tenczer Károly budai helytartótanácsi, utóbbi ministeri főmérnök 1848 őszén a magyar kormánytól kiküldetett a nyugati országhatárra, valamennyi Ausztriából bevezető utakat és hidakat járhatlanná tenni és jelentéseit erről a pozsonyi magyar hadsereg főparancsnokának nyújtani be. 1850-ben a kaján denúciatiók virágkorában Tenczer aggódván, hogy az ő igen buzgó eljárásáról beadott saját jelentései találják nyakát szegni : Rösler által, biztos harmadik kéz útján tudakozódott bátyámnál, hogy e jelentései hová lettek. Ez pedig már a téli hadjárat legkritikusabb pillanatában, a Branyiszkö-hegyi áttörés előtt, Lőcsén, minden fölösleges és csak egyeseket rossz vég esetén compromittáló levéltári anyagot elégettetett — s e levélben eziránt nyugtatja meg Rösler és általa Tenczer.

ÖTÖDIK FEJEZET.

1850. — Első vizontlátás Klagenfurtban. — Egy menyasszony.

Az osztrák hadügy által ujja alakított a Wasa herczeg nevét viselő magyar gyalog ezrednek, mely az én ezredemmel egyazon bécsi laktanyában volt elhelyezve — báró Cordon József cs. k. ezredes volt a parancsnoka.

Ez egyik unokatestvéremet Kolbenheyer Berthát bírta feleségül (anyám édes testvérének a leányát). Midőn meglátogatnám őket, Cordon nemcsak rokoni szeretettel fogadott, hanem fel is ajánlotta, hogy ezredébe áthelyeztetésemet és ebben rövid időn hadnagygyá kineveztetésemet eszközli.

— Köszönettel veszem, mert akkor mint tiszt leköszönök és azzal haza szabadulok.

— De akkor meg énnekem nem kellesz! Elég honvédtisztem van már nekem a rováson, a miért kértemre tiszté kinevezték s ekkor rögtön leköszöntek. Csak úgy vehetlek át ezredembe, ha jóállhatok érte, hogy három évig mint tiszt szolgálsz.

— Ezt meg nem ígérem.

— Akkor hát lássuk, mit tehetek érted egyebet. A kincstárnak pénzre van szüksége ; még most csak kéz alatt mondhatom el neked : ha minden áron szabadulni akarsz : láss hozzá, hogy lefizess az 500 pengő forintot ; ez a taksa. Ennek nyugtája alapján kaphatsz «elbocsátásig» való szabadságot, föltéve, hogy okosan viseled magadat. Ez az egyedüli biztos út a katonáskodástól szabadulni. Egyelőre három havi szabadságot kieszközlök neked ezrede-sedtől, hogy Arthurt meglátogathasd s azután dolgaidat rendezd».

Ezzel elvezetett ezredesemhez Vasquez őrgrofhoz. Megkaptam az első háromhavi szabadságot azzal a megállapodással, hogy részemről ezalatt okvetlenül lefizetem Budapesten a katoná-

váltsági taksát, ezredesem pedig annyiszor a mennyiszer mindég megújítja urlaubomat, ügyem végelintezéséig.

Ha jól emlékszem, június végső napjaiban utaztam el Bécsből Klagenfurtba . . . 1850. évben.

*

Klagenfurtban Arthur bátyám ekkor a Kreuzberg nevű nyilvános sétány és mulatóhelyre néző városszéli kertek egyikében lakott, a katonai laktanya közelében. Herberth-Stöckel volt az emeletes kerti ház neve. A kilátás belőle elragadó szép — valamint az egész Karinthia vidéke az. Ma már hazámiai is csapatostul ott nyaralnak a nagy Wörthersee regényes partjain, teljes kényelemre berendezett gyógyintézetekben, vendégfogadókban és izléses nyaralókban ; abban az időben e partokat Klagenfurttól Villachig a tó egész hosszában, Máriawörth félszigeti ódon templomon, egykét parasztfalucsán és malmon kívül, csak két ősrégi, de jókarban lévő várlak (Loretto és Freienthurn) s egy feketén magánosan, óriási kürtőként ég felé nyúló sörét-öntő torony ékítették ; hazai nagyközönségünk pedig az akkor még nevérol is ismeretlen Klagenfurt helyett az ősmertebb Gratz (akkori nevén «Grätz») várost tartották Görgey Arthur száműzetése helyének.

A viszontlátás első lázas örömének, utóbb ünnepi hangulatának a természetes mederbe visszatérte s a legégetőbb kérdések és feleletek kicserélése után engem mindenek felett bátyám megkezdett emlékiratainak kész eleje érdekelt. Együtt elolvastuk s ő mindjárt kijelentette, hogy ez is még gyökeres átdolgozást kíván. Általában pedig borongó homlokkal panaszolta, hogy a milyen biztosan megoldható lenne — nagy munkával bár — a feladat ha ő hadi levéltárának birtokában volna : ép annyira tart tőle, hogy így, a mint ő itt áll a feladattal szemben, pusztá kézzel, minden okirati bizonyíték, sőt minden biztos idő-adat nélkül, egyedül emlékezőtehetségére reducáltan — az merőben megoldhatatlan talál lenni. Hiányos megoldása pedig egyenest veszélyes lenne az elérni kívánt célra nézve. Sokkal rosszabb, ártóbb a resignált hallgatásnál.

En eleinte az ifjú hév, a tapasztalatlanság naivitásával a mellett buzgólkodtam, hogy nem kell oda bizonyíték! az igazság

olyan mint a kelő nap: csak ki kell mondani és ezzel rögtön széjjel árad fénye és világossága. Hiszen a nagyközönség *nem ismeri* az eseményeket, azok egymásutánját. Lehetetlen is tudnia: mi mikor, hogyan és miért történt. Így például azt kevesen tudják, hogy a Kossuth által Szegedre koncentrált *nagy* hadseregünk Dembinski, Bem, Mészáros, Visocki, Perczel, Guyon, Dessewffy, Kmeti tábornokok és Lázár ezredes alatt már augusztus 9-én teljesen szét veretett és feloszlott Temesvárnál, 4 nappal a világosi fegyverletétel *előtt!* s azt hiszik, hogy te az *egész* hadsereggel tétetted le a fegyvert. Arról sem tud senki, hogy te a kormányzó előleges tudtával és hallgatag beleegyezésével tétetted le a fegyvert sat. Így az ellened zúdult bőszen harag *nagy* részt nem is szándékos tudatos rágalom. — Fel kell tehát világosítani a nemzetet. El kell mondani az igazat: és akkor ennek sugárai mind a nemtudás sötétségét, mind a hazugság ködtorlaszait legott győzelmesen szétoszlatják!... Utóbb azonban meggondolván magam is a helyzetet, emlékeztetém bátyámat, hogy ő abban a válságos pillanatban, mikor téli hadjárata közben a Szepességen minden oldalról osztrák hadtestek által körülfogva, a Branyiszko hegy megrohanásának kétes kimenetelű vállalatához készült, hadi levéltárának addig felgyült részét Szepességen biztos kezek őrizetére bízta. Nekem úgyis most a magam szabadulása érdekében oda kell utaznom, hogy lefizessem a katonaváltság-összeget, a szepesi császári megyefőnökségnél pedig az ott is megforduló ügynek kedvező és gyors elintézését szorgalmazzam. Ezúttal ama hadi okiratok és jegyzőkönyvek visszaszerzését fogom megkísérteni. A mely tényekre nézve pedig nem lehet hiteles írott bizonyítéakra szert tenni: (azt mondtam bátyámnak) az olyanok helyességének idő, hely és tartalom tekintetében biztos valódítására két őszinte, komoly és közvetlen tanúnak egyező tudomása és emlékezése szolgáltat megbízható alapot; ha tehát valamely részletre nézve bátyám emlékezése hozzá talál az enyimhez: ő akkor bátran megírhatja ténynek.

Lehet azután ellenségeinek egyideig tagadni a napvilágra kiderített igazat: de csak is egyideig. Mert az igazság láncszemei összefüggnek, — ha szétszakítvák, összeillenek: a hazugságéi nem. — S az igazságnak majd támadnak tanúi. A mi igazán megtörtént, annak soha sem lehet valótlanságát kimutatni. És utoljára, a történelmi kritika megállapítja a valót. *De ezt valakinek ki*

kell mondania, ha mindjárt pusztán is. Elhallgatni, hogy aztán feledségbe menjen — nem szabad sat.

Nehogy pedig bátyám az alkotás szellemi munkája mellett még a papírra vetés és tisztába írás gépi munkáját is végezni s a nagy feladat megoldásában ezen akadály által is hátráltatást szenvedni kénytelen legyen: már ekkor állt bennem a határozat, hogy mihelyt a Szepességből bátyámhoz ide visszatérek, leszek én neki íródiákja. Hadd mondja nekem tollba a mit ír. S amellett leszek élénk emlékezésemmel az övének ellenőre. A miben kettőnk tudomása egyez: az a kétségtelen való.

De bármily hévvel óhajtottam is bátyám e «beszámolójának» elkészülését: föntírt elhatározásom nem volt könnyű, és bátyám sem könnyen fogadta el a rá nézve igen lényeges felajánkozásomat. De elfogadta. Parancsolta ezt egy felsőbb rendű kötelesség, mely elől minden más, bár még oly komoly kötelesség is hátrább állni kénytelen.

Parancsolta az igazság mint ilyen iránti — a nemzeti becsület iránti — és végre a magán becsület iránti hármas kötelesség.

A nemzet becsülete?

Igen!

Egy nemzetnek sem válik becsületére, ha áruló támadt kebeléből.

Legkevésbé oly szörnyű esetben, ha való-igaz mind, a mivel Kossuth Lajos, és utána a vakhit bátyámat vádolja.

A mikor pedig nem igaz — a mint tényleg itt most ez az eset — akkor a nemzet becsülete követeli meg, hogy megismervén utóbb az igazat, a hamis vádat visszavonja.

E végett *joga* van a nemzetnek, *megtudni* az igazat. S e megismeréshez hozzá segíteni a nemzetet — mindenkinek, a ki az igazat tudja, szent kötelessége.

A nemzetek becsülete, valamint az egyéneké, egyedül az igazság és igazságosság talaján tenyészhet.

Végre: a magán becsület is valami!

Ez mindenkinek legbecsesebb kincse — becsesebb és féltőbb minden vagyonánál, sőt az életénél — melyeket pedig a civilizált nemzetek vastag törvénycodexekkel biztosítanak!

Hogy miért volt mindezek daczára, nem könnyű elhatározás : részemről megtenni, bátyámnak elfogadni, tudvalevő ajánlatomat?

Nekem menyasszonyom Budapesten megható bizalommal és panasz nélküli megadással, súlyos családi viszonyban, várta sor-sunk jobbra fordulását s ennek legelső föltételét : hazaszabadulá-somat, végelbocsáttatásomat az osztrák hadsereg kötelékéből. Nekem ekkor még csak újra kezdenem kellett a háboru által félbe-szakított ügyvédi pályámat ; s akkor is valószínűleg még csak újabb évek múlva szabadíthatom ki őt súlyos helyzetéből — az oltárhoz.

Végelbocsáttatásom előtt, a míg 3 hónapról 3 hónapra ismé-telve megújított szabadsággal pórázon tartanak, azalatt ügysem kezdhetek semmibe a magam dolgában ; s az alatt természetes és a legokosabb volt a mit tehetek : írógépül szolgálni a bátyám-nak. De hátha katonaváltsági ügyemet, a mint ezredesem és Cordon ezredes szavai után reméltem, hamar elintézik és ha ezen időre bátyám munkája még el nem készülhetett : ez esetre köte-lességemnek tartottam, jegyesemnek beleegyezését kikérni a tovább elmaradáshoz.

Kértem — és megadta.

Megadta oly megható egyszerű érzéssel és szavakkal! «Ma-radjak ott bátyám rendelkezésére — mondá — mindaddig míg ez a szükséges munkának utolsó mondata is be nincsen fejezve.» Ő el volt szánva a normalis 8 évi katonaszolgálat leteltéig is el-várni. Ő vár és tűr.

HATODIK FEJEZET.

1850. — Reviczky István. — Görgey Arthur válasza gróf Károlyi Györgynének. — A nagy talány megfejtési kísérlete. — Cavour levelezéseiből.

Bátyám új otthona Klagenfurtban elég eredeti volt ; meglátszott rajta egyfelől a kényszerű takarékoság, másfelől az ügyekezett, legalább neje két szobáját kellemessé alakítani. Így az ágyom hálószobája és egy vendéglátó szoba nem tértek el a mívelt középosztály nem-vagyonos családjainak azon kor egyszerűbb igényei szerinti berendezésétől. Sőt egyszerűsége és a fényűzésnek teljes hiánya daczára, a francia nőnek ügyes keze csinossá és kényelmessé tette azokat. Ellenben Arthur bátyám dolgozó szobája s egy másik nagy szoba, melyben Gida bátyámnak két iskolát járó fia volt elhelyezve, szinte ridegek voltak a legszükségesebb puhafa bútorzattól — akár csak a táborban. Arthur szobájában csupán egy czélszerű új háló divány, mely neki éjjel ágyúl szolgált, volt kivétel. A fiúk szobájában egy nagy fekete számoló és demonstráló tábla puhafa állványon uralkodott az egész helyzeten. Egy elébb közlött levélből tudja az olvasó, hogy Arthur a Gida bátyánk két legidősb fiának növelését vállalta magára. Egy a legszükségesebbel bebútorozott vendégszoba egészíté ki az emeleti lakosztályt. A földszinten lévő mellékhelyiségek közt volt Georgenak esztergályzó műhelye is ; George pedig ágyomnak az egész hadjárat viszontagságai között hűséges és értelmes szolgálja volt, bujdosása közben egyedüli védője, kitől már haladatosságból is nehéz volt megválni, kit bátyám Nagyváradról Klagenfurtig való utazásuk alatt nem is nélkülözhetett és azután is mindaddig szolgálatából elbocsátani nem akart, a meddig minden pillanatban attól tarthatott, hogy őtet elköltöztetik más hová Klagenfurtból «*Einstweilen Kärnthen*» állt Haynau levelében!) Mikor én ide érkeztem, bátyám már felmondott Georgenak ;

s ennek csak addig volt ott maradása, míg neki más úri háznál szolgálata nem akad.

Ezen szerény kerti lak a kies tájképre nyíló ablakaival egy balsorsát megadással tűrő férfiún és két tehetséges, de vásott gyereken kívül a legboldogabb emberi lények egyikét rejté falai között és csaknem egy idyllt körülötte. Ángyomat értem. — A ki 1848 tavaszán férjhez menetele után csakhamar az események által férjétől elszakítva, esztendőn át folyton ennek életéért rettegett, az most egyszerre, mintegy hihetetlen égi csoda által, egy idegen kies völgyben, békés háztartásban találja magát, mint férje gyöngéd gondjainak csaknem egyedüli tárgya! Hozzá még a legédesebb reménynek, mit helyes nő táplálhat, teljesülése küszöbén. És férje, a ki a hadjárat alatt kérlelhetetlen következetességgel feláldozván az ifjú neje iránti tekinteteket, a hadvezéri kötelességnek, nem tűrte az asszonyt maga körül a táborban, most a legaprólékosabb figyelemmel iparkodott nejét múlt színdarabjaiért kárpótolni; vitte karján kétszer napjában rendesen sétálni és óvta minden lehető káros behatástól. Egy ott tartózkodásom alatt váratlanul történt kellemetlen esemény alkalmából, mely száz más asszonyt hasonló állapotban felizgatott volna, ángyom előttem nyugodt mosolylyal ajkán azt a szót ejtette: «Én oly boldognak érzem magamat, hogy az ilyesmi nem képes kedélyemet megzavarni!»

Ugyancsak ottlétem alatt volt végre (Kempelen Károly után a második) oly látogatója is bátyámnak, a ki nagy útat tett meg Izsákról Klagenfurtba nem egyébért, hanem hogy egykori tábornokának még egyszer szemébe nézzon, s a sok mescheszéddel szemben közvetlenül meggyőződjék «él-e még Görgey és mint él száműzetésében?»

Egy nyári reggelen nekem magyar látogató jegyet hoznak a városnak akkoriban egyetlen tisztességes vendégfogadójából: «Reviczky István» arra kér, hogy látogassam meg a nap folytában. Tudatom bátyámmal és oda sietek. Útközben nem sikerül emlékezetemben fölidézni emberem alakját, kilétét. Hogy honvédtiszt: fölteszem. Egy csinos utazó ruhába gonddal öltözött magamkorú uri emberre nyitok, a ki nevemen üdvözl s elmondja, hogy ő mint komáromi capituláns Württemberg-huszártiszt, mentes a besoroztatástól és most Olaszországba utazván, útba ejtvén ezt a várost csupán azért, hogy talán viszontláthassa bátyámat, tisztelkedvén

nála, ha megengedi. Emlékeztetett azután egy esetre, a mikor még 1848. évi decemberben ő agyonfázva tért be jelentéssel a főhadiszállásra s én őt akkor rummal és kenyérrel jöltartottam. Most már én is emlékeztem az esetre és felszólítottam őt, hogy menjünk mindjárt együtt hozzánk; bátyám örülni fog látogatásának. Erre Reviczky tetőtől talpig feketébe akart átöltözni és csak nagy nehezen bírtam ettől eltérteni, biztosítván őt, hogy tisztességes úti ruhájában bátyám épp oly szívesen fogja látni.

Reviczky Pista szép férfias alak volt, tipikus magyar arccal. Megemlítem, hogy 1849-ben ő volt az a tisz, ki Komáromban egyizben Klapka tábornoktól vidéki razziára kiküldve, az öreg Károlyi Lajos gróffal, György és István grófok testvér bátyjával, mint fogolylyal tért vissza a várba.

Most Reviczky egész valóján a mint az utczán haladtunk, míg csak oda nem értünk bátyám küszöbéhez, egy utósugára rezgett annak a leigező hatásnak, melyet *emez* a hadban igazi hőseire gyakorolt. Közel a kerti házhoz Reviczky szinte elfulladt a belső izgatottságtól. Meg meg kellett állnia, hogy érzelmein erőt vegyen, gondolatait összeszedje. Ezen felindulás tetőpontját érte, mikor csöngetésemre bátyám maga ajtót nyitott. A meglepetés, a benyomás ekkor Reviczky arcán szemmel látható volt és draszticus, a mint nekem utóbb évek mulva ismételten elbeszélte.

Hogy a jelenetnek természetes humorát az olvasó megértse: ki kell térnem a következő háttérre.

Reviczky azon emberek közül való volt, kik saját maguk és mások *külső* megjelenésére általában sokat tartanak, az igazi katonát pedig máskép, mint úgyszólván mindég egyenruhában, nyakig begombolva képzelni sem tudják. Másrészt — még a téli hadjárat legválságosabb napjaiban történt a főhadiszálláson, hogy bátyám a tisztek közt lábrakapni látszó csüggeteg hangulatnak ellenszerül és saját aggodalmainak palástolása végett maga is oda ült egy estve a hazard kártyajéták asztalához és mondvasinált kicsapongó jókedvében bolond szerencsével, mint bankot adó, a főhadiszállás tisztjeitől minden pénzüket elnyerte s ekkor, hogy még tovább megkísérthessék a szerencsét, széjjel nézván köztük, azt kérdezte: «No kinek mije van még fölösleges, például *civil ruhája*; a bank tétnek mindent mindent elfogad». Így az azután közderültség közt hamar elúkerül egy kis civilruha-vásár, többi közt báró Mednyánszky Caesar tábori főpapunktól egy

lépesmézszíni nyári felöltő, s ezt elnyerte a bankot adó tőle. A nyert pénzt bátyám a veszőknek visszaadogatta, de az elnyert civilruhákat *nem*, «nehogy — a mint mondá — egy adandó pillanatban az elmenekülést megkönnyítsék». Sohasem tudta ő azután, hová lett a hosszú, vékony tábori főpap sárga lebernyegje, mígnem végre a száműzetés révpártján kikötvén, kicsomagoláskor kitűnt, hogy a sok minden közül, a mi odaveszett a hajótörésbe, a sors iróniájának épen erre a nyeresemény felöltőre volt kiváló gondja. — Meg kell azt is említenem, hogy bátyámnak alig egy héttel Reviczky látogatása előtt leánykája született, első gyermeke; * és azóta nejét ő maga ápolván, egész nap sarkatlan puha házi cipőben járt körül a házban.

Reviczky Görgey Arthurt — szerinte a katona eszményét — 1849. évi júliusban, súlyos fejsebe dicskörétől övezve, tábori egyenruhában látta utoljára Komáromban: s a ki itt előtte most ajtót nyitott — a sarkantyús vasláb helyett csoszogó papucsban, világos nyári pantallonban és még világosabb, nem ő reá szabott és szűk voltánál fogva két felé szárnyaló hosszú kabátban nyújtott neki üdvözlő kezét.

Bátyám is meg volt hatva s hogy elüsse a dolgot — közel délre járván az idő — meghívta Reviczkyt ebédre «föltévén, hogy a már kész nagyon egyszerűvel be akarja érn»; és rám bízván vendégét, hogy találásig a kertben mulattassam, bocsánatot kért, hogy gyermekágyat fekvő neje igényli jelenlétét.

Ebéd felett aztán bátyám azonnal megadta a hangot, mely ment legycn minden emótiótól s a vendéget is átsegítse saját kedélye hullámain a barátságos és derült társalgás partszéli csendes vizébe.

Miután kivételkép bor is jött az asztalra s mi poharat ürítünk a maradandó hűségre, az összetartásra és kitartásra — Magyarország elévülhetetlen jogaira, jövőjére — Reviczky Pista könnyes szemmel távozott. Bátyámnak a beteg- és gyermekszobába kellett visszatérnie.

Én a Reviczky elutazásáig való időt, a délutánt és éjjelt az ő társaságában töltöttem és bizalmas beszélgetésünk tárgya természetesen Arthur bátyám volt — az ő jelenlegi helyzete;

* Bertha, kinek Bohus László volt az első férje; ettől elvált és jelenleg Bubna Ferencz grófnak az özvegye.

az összeegyeztethetetlen ellentét az aradi és pesti kivégzések s az ő sorsa közt; — Kossuthnak widdini szózata, melyet a nemzet revelatióknak, szentírásnak fogadott és melyet Budapesten a cenzurát szigorúan kezelő Prottmann csász. rendőrfőnök német és magyar kiadásban szabadon enged terjesztetni, a rajta mohón kapó közönség között — nyilván csak is a benne határozottan kifejezett árulási vád miatt. Semmi kétség, hogy az osztrák kormányzat a magyar közhangulatnak bátyám ellen zúdulását jó szemmel nézi, sőt protegeálja. A hirlapok ezen a témán élőködnék. Gomba módjára terem a bátyámat rágalmazó rőpirat, melynek mind a widdini levél vádjait variálják sat.

Erre én elmondtam Reviczkynek, hogy bátyám a mióta ide szakadt, majdnem mindennap özönével kapta és kapja még most is nem csak Magyarországból, de Európa legkülönbözőbb országaiból is az átkozó és — *kolduló* (!) leveleket. És mikor Reviczky erre izgatottan felkiáltott: «Hiszen ez kiállhatatlan! más ember, a ki nem oly erős lélek, mint a bátyád, magát régen főbe lőtte volna»,* én elmondtam neki, hogy gróf Károlyi Györgyné ugyanezt a gondolatot fejezte ki bátyámhoz írt levelében.

*

Szó lévén róla, e levél kedvéért itt félbeszakítom Reviczkyvel való éjjeli beszélgetésem elmondását.

A grófné levele Svájczból (németül) szemlátomást jó indulattal s a hazaszeretet kétségbeesésének megható hangján lévén írva: bátyám válaszolt neki, kivételképen. Válasza hű fordításban így szólt:

Gróf Károlyi Györgyné sz. Zichy Karolina grófnőnek ... Kettő Klagenfurtban, 1850 május 14.

«Jó ideje már hogy egy ismeretlen hölgy kezéből névtelen levelet vettem át, melynek soraiból azon szent érzelmeknek élénk kifejezése szólt, melyeknek rovására talán soha még annyit nem vétkeztek az emberek, mint az utóbbi két esztendőben. Ezen

* Későbbi években Reviczky Pista tényleg így tett; nagyon rövid boldog házasság és még rövidebb özvegység után agyonlőtte magát, mert fiatal felesége halálát nem bírta tovább elviselni.

szomorú tapasztalásom és az a szokásom, hogy névtelen levelekre nem felelek, arra indítottak, hogy ezt a levelet is, számtalan korábbi és későbbi társainak példájára figyelem nélkül félre tegyem. Tehetem ezt annyival nagyobb lelki nyugalommal, mert a levélnek ismeretlen átadója sem jelent meg újra, hogy a vett sorok értelmében válaszat átvegye.

Időközben feleségem élesebb elméje a névtelen sorok íróját kitalálta és tegnapelőtt az ösmeretlen hölgy is újra megjelent — igazolván a rejtélynek sikerült megfejtését.

«Most már a levél, melyre ezennel válaszolok, voltaképen többé nem is névtelen előtttem. Mindazáltal az író hölgy kívánságához képest jelen válaszban nem említem a nevét.

«Elég különösen! leghevesebb rágalmozóim annyira ellenkeznek egymással állításaikban, hogy a nyugodt éles szemlélő már csupán magából a felőlem terjesztett, egymásnak ellentmondó hírek egyszerű egybevetéséből is tisztára meggyőződhetik felőle, hogy elárultam-e vagy sem — boldogtalan hazámat, — még boldogtalanabb bajtársaimat? De ugyan ki veszi magának ma a fáradságot, nyugodtan és lelkiismeretesen szemlélődni és álhírekből nem húzni szintolyan hamis következtetéseket? Milliók közül alig egy-egy. Rendesen mindenki azt szereti elhinni a mi az ő előítéletének kedvez. Általános fogalomzavar uralkodik. Csak abban látszanak a legtöbben megegyezni, hogy nekem, mint a valóságos «Magyarok Istenének» csak akarnom kellett volna, hogy Magyarország a szövetséges oroszok és osztrákok ellenében Dembinski és Bem veszített csatáinak daczára diadalmaskodjék, de hogy én mindazáltal jobb szerettem legkedvesebb barátaimat és velők hazámat elárulni — egy nyomorult élet megtartása kedvéért.

«Ez s ehhez hasonló képtelenség megczáfolását én egyrészt. fölöslegesnek tartom, mert az megczáfolja önmagát; másrészt hasztalan fáradságnak, mert a ki ily képtelenségeket utánmagol, arra a teremő a gondolkodás adományát hijába pazarolta.

«Önnek soraiból legalább azt a vigasztalást merítem, hogy Önnek bennem vetett hite nem efféle képtelenségnek, hanem inkább a tények hamis, ámbár valószínű előadásának lett az áldozatja.

«Önnek azt beszélték, hogy augusztus 13-a egy általam az ellenséges hadvezérekkel kötött *egyezménynek* volt az eredménye, holott pedig az csak a legszomorúbb kényszerűség cselekvénye volt.

«A vonatkozó határozatot egy számos tagú haditanács mondta ki: én azt csupán végrehajtottam. — Azon haditanács tagjai agyonlövettek, felakasztattak, börtönben sínylenek: én amnestiát kaptam! A gyanú, hogy én amnestiámat valamely alávaló cselekedet által magam kijártam, kikötöttem (erschlichen), sokkal közelebb fekvő, semhogy ne érintsem.

«Ezen irtózatos gyanú ellenében nem maradt más fegyverem, mint szavam és életem. Szavam, melylyel ünnepélyesen kijelentsem, hogy amnestiámban épp oly ártatlan vagyok, mint az october 6-a szörnyűségeiben. Életem: hogy ezen kijelentésemet lehetőség szerint bebizonyítsam.

«Ha véget vetek életemnek: azzal jogot adok rágalmozóimnak azt mondani, hogy a lelkiismeret furdalásai bírtak az öngyilkosságra.

«Nekem tehát élnem kell — hacsak a végett is, hogy mind azoknak a kik bennem hittek, vesztett vagy megrendült hitőket visszaadjam, újra megszilárdítsam. Mert űk, mondhatom, az emberi társaságnak nemesebb, jobb részéhez tartoztak. — Görgey Arthúr s. k.»

E levél fogalmazatát bátyám megtartotta. Lehet, hogy eredetije valamikor előkerül a Károlyi grófok családi levéltárából. Én tartalmát is elmondtam Reviczkynek, s a levél vége nagy benyomást tett rá.

*

Visszatérve beszélgetésünk imént félbeszakított fonalához — a problémához: hogy mely tényezőkre, s e tényezők mely indító okaira vezethetők vissza egyfelől a bátyámnak adott amnestia és szemben ezzel az october 6-kai és utána következett kivégzések:

Először is megállapítottuk Reviczkyvel ketten azt, hogy tökéletes positiv, úgyszólván bírósági bizonyság és bizonyosság nincs kezében sem bátyámnak, sem rágalmozóinak. Egyiköknek sem áll hatalmában, tanúbizonyoságtételre szorítani császárokat, ministereket és hadvezéreket, — sem oroszokat, sem osztrákokat. Ezért tényleg problema még ma is a nagy közönség előtt a fönti kérdés.

De hogy a dologban én mit hiszek és miért hiszem, kétség-

telen tények combinációja és két bátyámmal folytatott eszmecsere után: azt elmondtam Reviczkynek.

Elmondtam neki, a mi Nagyváradon 1849 aug. 22-ikén orosz fogságunk egyik napján jelenlétemben történt. E napon érkezett meg Varsóból a czár futárja Bariatinszki herceg és miután Paskievics hercegnél dolgát elvégezte, megjelent bátyámnál és hozzá többünk jelenlétében körülbelöl e szavakat intézte:

«A czár ő felsége Önnek megbocsát. Egyszersmind elküldte tulajdon fiát, a trónörökös nagyherceget * az osztrák császár ő felségéhez a végett, hogy Ön számára ennek bocsánatát is kieszaközlje. Ha ez nem talál sikerülni: az esetre ő felsége a czár Önnek asylumot ajánl a maga birodalmában.»

Tehát Miklós czár mondta ki legelőször a «bocsánat» szót. Tette ezt önön teljhatalmából.

Együttal Ausztriának választást engedett: követni, vagy nem követni a czár példáját.

Erre ez *vagy* nem csatlakozik a Görgeyre nézve már kimondott amnestiához (minthogy a bosszúállásra áll a szándéka) és ekkor Paskievics elviszi magával Görgeyt Oroszországba; — *vagy* Ausztria követi a czár példáját és megkegyelmez Görgey Arthur-nak: akkor a contrario nem viszik ezt magokkal az oroszok.

Most már mit csináljon Ausztria?

Kénytelen volt a czár tettét magáévá tenni.

Azt csak nem képzelhette, hogy a czárnak már egyszer kimondott szavát visszaszívathassa vele.

A czárnak kimondott szava bevégzett tény volt. Ez pedig oly helyzetet teremtett a csak imént ő általa megmentett Ausztria részére, mely ezt kényszerítette a czár bocsánatát a magáéval tetézni, mert a másik alternativa nem tetszhetett neki, — a lehető következmények miatt.

Ha Ausztria meg nem teszi, a mire a czár ily módon felhívta: Görgey Arthur akkor is életben marad, de orosz kézben. Sokáig élhet — mert még csak 31 éves; és ha feje sebe szerencsésen begyógyul, vas egészségű ember. Mint hadvezér ismert mennyiség. Orosz kézben egy folytonos fenyegetés Ausztriára nézve.

A jelenségek nem voltak nagyon megnyugtatók az elhatá-

* Az utóbbi II. Sándor czárt, a nihilisták áldozatját.

rozás pillanatában. Az opciónak záros határideje volt: Paskievics visszaindulása Magyarországból. Paskievics és Haynau gyölölték és sértegették egymást. A két szövetséges hadsereg tisztikarát ugyanez a szellem lelkesítette. Az osztrák főcommissariat az orosz főhadiszállásból — szorgalmasan jelenthette Bécsbe, Temesvárra azt, hogy Nagyváradon az orosz tisztek a magyar fogoly tisztekkel nyilvános helyen mintegy Paskievics szeme láttára fraternizálnak; közösen insultálják az osztrák tiszteket. Két hete, hogy Kossuth, Szemere Bertalan és Batthyányi Kázmér gróf által a magyar koronával kínáltatta meg Miklós czárt sat. «Inkább muszka, mint német!» — ez volt ekkor túl a Tiszán az elkeseredett hangulat.

Ausztriának tehát minden áron meg kellett akadályoznia, hogy Görgey Arthur az orosz birodalomban találjon asyllumot.

De még más oka is volt Ausztriának teljesíteni a czár kívánását, megkegyelmezni Görgeynek. Ritkán volt egy ellenszenves elhatározás oly sok különféle tekintetből indicálva.

Ha Ausztria a czári óhaja daczára nem ad amnestiát Görgey Arthurnak augusztus hó végén: azzal időnek előtte elárulja egy eltitkolt szándékát: azt a régen álló elhatározását, hogy a bosszúállásnak(szerinte az «igazságszolgáltatásnak!») «szabad folyást enged», akasztat, lövet, börtönöz, lánczra veret és confiscál. — Időnek előtte, — mondtam, mert még Pétervárad és Komárom vára álltak. Pedig Ausztriának — mint a következő megmutatta — sürgősen az kellett, hogy e két hatalmas erőd simán meghódoljon még octóber 6-a előtt. *Kivívni* 45 nap alatt sem Komárom várát, sem Péterváradot nem lehet az akkori tüzéséggel! Ellenben azon következtetéstől, melyet az Ausztria ellen leggrávváltabb személy, a magyar fővezér számára hirdetett kocsánatból minden logice gondolkodó ember a priori a többiek sorsára levonhat, — hangulatkeltő hatást lehetett várni a két erősség őrségére. Pedig Ausztria a közelgő octóber 6-án a Latour gróf osztrák hadügyminister és tábornok Bécsben (Am Hof) *állítólag magyar* befolyás következtében történt fölakasztatását akarta fényesen megünnepelni s a hozzávaló decoratió anyagául két magyar ministert, Batthyányi Lajost és Csányi Lászlót s a magyar tábornokokat szánta a kresciai nagy decorateur...

Mind ezek szerint meg kellett bátyámnak kegyelmezni. De egyzersmind neki Ausztria hatalmában maradnia. Ez szerintem a

probléma megoldása. Ma még hypothesis : egykor kétségtelennek elismert történelmi tény.

*

Áttértünk ezután *Miklós csár* azon elhatározásának valószínű okai fürkészésére, hogy bátyámnak — kéretlenül — önszántából, minden körülmények közt biztosítsa életét.

A történelem úgy jellemzi Miklós czárt, mint gondosan kimívelt nagy természeti adományú, nagy elszántságú és erősen kifejtett fölségi önérzettel bíró önuralkodót. Már mint 29 éves fiatal ember 1825-ben a *Dekabristák* katonai forradalmát egymaga fojtotta el legeiső kitörésében, személyes föllépésének ellenállhatatlan fölénye által. Magán-emberül jó férj és jó családapa volt. Hogy jeles anyját, jeles nejét, gyermekeit szerette, ez annak bizonyossága, hogy volt benne szív is. A nagylelkűség föllendüléseit lélektanilag kizáró jellemvonás nincsen tudva róla.

A ki maga a föltétlen bátorság erényével bír : másban, még az ellenségben is, becsüli ezt a tulajdont.

Miklós csár biztosan figyelemmel követte volt nyomról-nyomra a magyar fegyverek váratlan tavaszi soros győzelmeit az osztrák hadsereg felett, melyek — emlékezzünk csak vissza — az egész világot meglepték ; kettőztetett figyelemmel becsületes küzdelmeinket *nyáron* az egyesült osztrák és orosz hadseregek ellen ; tehát okvetlenül követte figyelmével Görgey Arthur hadvezéri tevékenységét is. Ennek kétségtelen fölénye, melylyel sebesült létére, Paskievics ölelő karjai közül Vácznál a nógrádi hegységbe, — innen Miskolcznál a felső Tiszához ángolna módjára kisiklott, — ez volt a második meglepetés, melyet Miklós czárnak Görgey Arthur készített. A harmadik szintolyan váratlan s ezúttal kétségkívül igen örvendetes a czárra nézve : az ő seregei előtti önkéntes fegyverletétel volt.

A fegyverletétel előtt és Haynaunak Dembinski fő-hadserege fölött nyert Szeged-Szöregi és augusztus 9-kei *eldöntő temesvári* győzelmei után az orosz hadvezér azon a ponton állt, hogy a hadvezéri dicsőségért osztrák collegájával folytatott személyes versengésben ő a rövidebbet húzza s az orosz hadsereget kevés dicsőséggel ékesítve vezesse vissza a csár szeme elé. Hozzájárult még az a keserű tudat is, hogy Haynau csakis úgy s azért *merhetett*

Komáromtól egyenesen Temesvárnak neki vágni, mert ezen rész műveletében a maga jobb oldalékát az orosz nagy hadseregnek hadászati állása által minden oldaltámadás ellen biztosítva lenni tudta. Tehát Paskievicsnek felhasználásával kapta el előre versenytársa a döntő siker dicsőségét, melyet most *osztatlanul* magának követel!

Ebben a kritikus pillanatban történik az a meglepő fordulat, hogy a magyar fővezér Paskievicsnek ítéli oda a versenydíjat; előtte teszi le a fegyvert; és ezzel befejezi a háborút. Paskievicsé az utolsó szó, nem Haynaué! Paskievics siet is azt írni uralkodójának: «Magyarország Felséged lábainál hever!» E szólam főnhangja is mutatja az író örömét, elragadtatását az őt ily váratlanul ért szerencse felett! Az ő feladata most a legfényesebben meg van oldva. És most ő is egyedül magának tulajdonítja Haynauval szemben Magyarország legyőzetésének hadvezéri dicsőségét, melyet a csárnak lábaihoz rak le.

Hát a ki a jelentést vette, olvasta — a csár öröme, megelégedése ne lett volna hozzáfogható a hadvezérének öröméhez?

A ki nagyon örül, az hamarabb hajlandó nagylelkűsége, mint a ki dühöng, vagy el van keseredve. S ha Paskievics ekkor azt érzi lelkében, hogy az őt váratlanul ért szerencsét Görgey Arthur önálló elhatározásának köszöni; s ha ezért valami hála-félét, mindenesetre jó indulatot érez iránta: (daczára annak, hogy Görgey bizony nem a Paskievics kedvéért, hanem magyar politikai és magyar nemzeti szempontból adott Haynau felett ő neki elsőbbséget) — az ilyen érzés emberi dolog. S az orosz is ember. És a csár is.

Lélektanilag megérthető tehát, hogy Paskievics a maga uralkodójánál, ez pedig önnön hatalmi érzete előtt annak volt a szószólója, hogy a magyarok szóval és tettel kifejezett bizodalma viszont nagylelkűséggel találkozzék.

Azt hiszem, ezen megfajtott föltevés nem is találkozna ellen-véleménnyel, ha Miklós csár mindnyájukra terjesztette volna ki hatalmas pártfogását, kik az ő nagylelkűségére bízták magokat.

Am másképen történt!

Hogy miért kellett mind a többieket védtelenül a vért szomjához Haynau önkényének kiszolgáltatni: arról feleljen a csár ott a másvilágon!

Talán az Ausztriával az interventio iránt előre megkötött

szerződés ösmeretlen kikötései miatt, melyeket ő tudott legjobban, nem akart mélyebben Ausztria felügyeibe avatkozni, — a conventiót egyszerűen brutalisan megszegni...? Idővel megtudjuk...

*

A mit én itt rendezettebb gondolatmenetben könnyebben megérthetővé tenni iparkodtam, azt Reviczkyvel ketten azon éjjel Klagenfurtban, feszelen társalgásban thea-szónál, szaggatva vitattuk végig és megegyezvén az eredményben — mint benső barátok váltunk el.

Ezen 1850. évi klagenfurti látogatása történetét pedig évek évtizedek múlva egy alkalommal véletlen rátérés következtében kiegészítette nekem a már szintén elhunyt Visontai Kovács László barátom. A mit Reviczky nekem Klagenfurtban bevallani röstelt: Budapesten egyik este 1850-ben többen honvédtisztek bátyám száműzetéséről sat. vitakozván, az ismeretes vádakkal szemben *ketten* foglaltak állást bátyám mellett — Visontai Kovács László és Reviczky István. Az utóbbi ekkor azt mondta a többségben jelenlévő vádaskodóknak:

«Bizonyosat ti sem tudtok semmit, mi sem tudunk semmit arról, hogy mint áll tényleg a dolog Görgey amnestiájával és száműzetésével. Mi mindnyájan csak kinek-kinek hite szerint, a mely a szívben vagy az epében gyökeredzik, — beszélünk az ismeretlenről. Ezért én fölkerekedem és oda utazom holnap Klagenfurtba s ott tulajdon két szememmel győződöm meg az igaz felől. A kik az én hitemmel Görgey felől ellenkezőt vallotok: közületek ki jön velem?!»

Utitársnak hozzá nem csatlakozott senki; de mindnyájan kijelentették, hogy feszülten várják visszatértét s a tapasztalándókról közlendő jelentését; ennek igazságában pedig azután közülök kételkedni senkinek sem lesz szabad.

Olaszországi utazásról akkor Reviczky nem is álmodott.

Klagenfurti útjából visszatérvén, elmondta asztaltársaságának, a mit látott és tapasztalt. És talán el is vetette ekkor egyikét az igazság azon magvainak, melyeknek még azután egy emberöltő kellett, hogy a terméketlen földből végtére is szárba hajtssanak.

HETEDIK FEJEZET.

Válasz gróf Scherr-Thoss Arthurnak. — Görgey Arthur adjon számot a forradalom idejében általa nyugtázott szolgálati pénzekről. — Megfelelő nyilatkozata írásban. — Kérvényei Görgey Kornél alezredes fölmentéséért. — Gróf Leiningen-Westerburg tábornok utolsó levele ágyához.

Klagenfurtban gyűjtött adataim szerint az időrendben következő levele bátyámnak — a porosz alattvaló létére honvédseregünkben szolgált gróf Scherr-Thoss Arthurnak szóló felelet — a ki mint a megboldogult gróf Leiningen tábornok barátja, volt bátyám előtt rokonszenves. A németül írt levél eredeti fogalmazványa így szól magyar fordításban :

Görgey Arthur — Scherr-Thoss Arthur grófnak. — Kelet: Klagenfurt 1850. június 16.

«Boldogtalan bajtársam!

Magam két levelet, nőm egyet (a legujabbat) vettünk Öntől. Az első kettőre nem feleltem, mert visszatartott az Ön sorsa feletti aggodalom. Az utóbbira most válaszlok, mert félek egy hű barátot elveszítни, ha még tovább is hallgatok.

De előre látom, hogy válaszom nem fogja Önt kielégíteni. Önnek szíve még nem tört meg : Ön még remél — mert még bosszankodást érez azon felfogás miatt, mely szerint világosi fegyverletételünket közönségesen megítélik. Én Önnek sem bosszankodásában, sem reményében osztozni többé nem tudok. Mi is birna még rám hatni egy október 6-ika után! Mit is remélhetnék még ezután, és kitől? mikor ezen október 6-ika korántsem a hirtelen fellobbanó és szint' oly hamar múló fölhevülés cselekvénye (talán ennek lehetett volna tartani augusztus havában), hanem a lassan érlelő hideg számítás eredménye volt! Vagy talán reményeit Ön azon szemrehányásra alapítja, melyet nekem még a jobbak is a miatt tesznek,

hogy október 6-ika után nem bocsátottam tulajdon személyemet is azok rendelkezésére, kik ama kivégzéseket szükségeseeknek tartották. Talán azt hiszi Ön, hogy ezen jobbak egyetemében létezik még némi biztosítéka az emberiség emelkedésének? Én nem hiszek benne. Azoknak a jobb embereknek magoknak is mindenkor elég nagy részök volt minden nemesebb fölbuzdulás tönkretételében, mely valaha a társadalmat elragadta — mert sohasem birtak elég önmehtagadással, megkérdezni saját felbuzdulásuktól, hogy valódi forrás, melyből az fakadt, igazán a közjó-e és nem csupán önérdék, vagy valamely hívság, vagy — mint a nemes Girondistáknál — erély hiánya?

Kinek is bocsássam magamat rendelkezésére? Talán azoknak, a kik ide száműztek? Hát nem vagyok-e a nélkül is hatalmukban? Nem áll-e módjokban bármely perczben fejemre lezuhanatni a Damocles kardját? Ha nekik kedvök támadna valami mást kezdeni velem, mint engem itt confiniálva tartani : ki fogná őket meggátolni ebben? Vagy talán azt hiszik Ön és azok a «jobbak», hogy ha egyszer el lenne végezve visszaszívni amnestiámat, az illetők még arra fognának várni, hogy magam bocsássam magamat rendelkezésükre? Hát még sem eléggé állok-e mindenkinek rendelkezésére, a kinek tetszik, titkon vagy nyíltan rajtam boszút állni? Vagy talán azt vélik Önnek «jó emberei», hogy a mostani hatalmasok, miután czélszerűnek látták nekem megkegyelmezni, a kedvemért vagy Ön «jó emberei» kedvéért fogják önmagokat arczul csapni és velem Európa szeme láttára most egy ünnepélyes utólagos kivégzést rendezni, hogy egy új vértanúval többet kerítsenek nyakukba?! És hát ha Önök csalódnának? ha azok, kiknek október 6-ika után rendelkezésükre kellett volna magamat bocsátnom, ezt a legkisebb figyelemre sem méltatták s engem tovább is száműzve és életben meghagytak volna : mit akkor? kérdezze meg csak azoktól a jó emberektől! Ugyebár rosszul esik Önöknek bevallani, hogy akkor én e nyomorult színpadi fogással a nevetség bélyegét sütöttem volna homlokomra. És ez még csak hagyján! de az *eszme*, a melyért küzdöttünk én és egyetértő bajtársaim — az *eszme* ezen bélyegsütés viszfényében az egész világ szemében egy donquichot-tiáddá fogna letörpülni — ez pedig megbocsáthatatlanul sok lenne! annyival is inkább, hogy az *öszves* magyar emigratio nagyobb fele *nem* látszik hivatva, megóvni hazáját Lengyelország legnagyobb szerencsétlenségétől, melyet én a lengyel menekültek általános

jellemtelenségében látok, melynek közepette az egyes tiszteletre-méltó kivételek joggal azon példabeszédre emlékeztetnek, hogy egy szálfá még nem erdő.

Önnek levele, kivált a feleségemhez intézett utóbbi, okot ad attól tartanom, hogy Önt is, kedves Scherr-Thoss! nemsokára a többihez kellend számítanom, kik egyidőre példám által elragadva, jelszavamat «fumigo mundum» magokévá tették, de sem elég el-szántsággal, sem elég kitartással nem bírnak, saját emberségökből hozzá hűnek megmaradni egy öröm és reménytelen élet sanyarú-ságain keresztül.

Hagyja Klapkát írni, a mit neki tetszik és hagyja az egész világot elhinni, a mit ír. Hogyan bír ez egy férfiút felőlem meg-tévesztetni, a ki cselekedeteimnek éppen a legválságosabb pillana-tokban szemtanúja volt, épp azon pillanatokban, melyeknek elfer-dítése által volt egyedül lehetséges engem az árulás gyanújába keverni. És ha ez Önt mégis megtéveszti: mi tartóztatja Önt akkor elfordulni tőlem és Klapkához, vagy bárki máshoz szegődni?

Hálásan elismerem, a mi Önt ettől visszatartja. Nem egyét az annál a közös barátira való szent emlékezésnél — a nemesszívű (Leiningen) Károlyra, az örök időre elvesztettre! nem egyéb, mint Önnek ezen bensőséges vonatkozásból szükségképen eredő szemé-lyes ragaszkodása hozzám.

És így hadd szolgáljon Károlyunk példája Önnek vigasztalá-sára, ha én Klapka ellenében is hallgatásomban továbbra makacsul megmaradok. Károly bennem vetett hitét a vesztőhelyen sem tagadta meg!

Isten Önnel! — Görgey Arthur s. k.»

*

És ha talán most azt kérdezi az olvasó: melyik volt hát Görgey Arthurnak 1848/9. évi cselekvésében követett vezéreszméje? azon eszme, a melyért ő és vele egyetértő bajtársai küzdöttek?

Meg van ez írva (eme levél óta) kifejezett szavakkal is — 1852. évben kiadott emlékirataiban.

Első sorban: az 1848. évi törvényes alkotmányt megmenteni — és ha ez lehetetlen — megbosszulni azt. Megmenteni, föntartani, felújítani a magyar nemzet katonai jó hírnevét. Megmenteni, megóvni a nemzet becsületét, mint biztos, elkobozhatatlan és regeneráló

erkölcsi tartaléktőkét a jövőre. Bebizonyítani a világ előtt, hogy a törvényt és alkotmányt, szerződést és királyi esküt *megbontó Ausztria önerején nem képes meghódítani Magyarországot*, hogy tehát erre jogcíme «az erősbnek jogán» sincs.

*

Ugyanazon klagenfurti följegyzéseim, melyekből a fenti magánleveleket közöltem, a következő három beadványnak is tartalmazták magyar fordítását:

«Görgey Arthur a cs. kir. katonai térparancsnokságnak Klagenfurtban. (Eredetije német.) Kelet : *Klagenfurt 1849. évi december 10.*

A t. katonai térparancsnokságnak Klagenfurtban f. é. deczember 7-éről 1069. sz. alatt hozzám intézett becses iratában felszólítatom, hogy a volt magyar ministerialis kormány idejében részint rendes katonaság gyűjtésére, szervezésére és élelmezésére az álladalmi pénztárból kapott különböző pénzüsszegekről pontosan számot adjak ; nemkülömben az 1849. évi január elején akkori hivataldíjam rovására hitvesemnek előlegezett kétszáz darab arany, vagyis 900 pengő forintnak későbbben történt visszafizetését igazoljam.

Mind a kettő nekem — a magyar forradalom lefolyását jellemző későbbi események következtében lehetetlenné vált, miután az említett összegek bevételeiről és kiadásáról rendszeren vitt és befejezett számadások mindjárt 1848. évi november elején magyar tábornokká és a Feldunai hadtest vezérévé történt kineveztetésem után parancsomra ezen hadtest törzsének számvivő osztálya mozgó levéltárába, jövőbeli hivatalos használat végett letétettek, nekem azonban úgy ezen okiratoknak, valamint azon későbbieknek is további sorsáról, melyekből a hitvesem részére történt előlegezés utóbbi visszafizetésének szükségképen ki kell tennie, semmi bizonyos tudomásom nincsen.

Az elül említett becses felszólítás értelmében a magas Országos Katonai parancsnokságnak Grätzban f. é. novbr 28. R. 14701. sz. alatt kelt rendeletét /. és //. alatti két mellékletével együtt jelen köteles nyilatkozatomhoz ezennel visszacsatolom sat.»

(Igazán érdekes volt volna a minden fokú és rangú osztrák katonai bürokratájának, az akkori napokban túlhatalmasnak és túlszigorúnak, a mely tréfát nem értett — szeme meresztését és arcz-

fintorait nézni, a mikor a fönti nyilatkozat hivatalos kézről kézre járt!)

Tény, hogy ezen nyilatkozattal illetékes helyen teljesen beérték! s ezzel a kérdés végleg el is volt intézve.

*

Görgey Arthur folyamodványa Dr. Bach Sándor cs. kir. belügy-miniszterhez. Kelt Klagenfurtban 1850. évi martius 27. Eredetije német.

«Kegyelmes Ur!

Görgey Kornél cs. kir. százados a Miklós czár nevű 9. számú huszárezredben, 1849. évi aprilisig ezredének sorsában osztozott. Azonban kevésbé elfogult lévén, mint tisztársai többsége, ő korán vehette azt az ellenmondást észre, mely a magyar forradalom vezetőinek kezdetben hirdetett céljai és az 1849. évi april 14-kéig eltitkoltak között létezett. E mellett szólnak az ő erélyesen ismételt kísérletei, a harczban való részvételtől visszavonulni. E kísérleteket mindannyiszor megghiúsította az én rideg következetességem, mely azután vészthozó lett e közeli vérrokonomra.

Ha szavamnak ugyanaz a súlya lenne Görgey Kornél százados birái előtt, mint egy szabad férfiú szavának; ha előttök az én tanúvallomásom nem veszítene lényegesen értékéből azon körülmény miatt, hogy ő nekem unokaöcsém : akkor bíróság előtti kijelentésem talán elegendő lenne, őt a fennálló eljárási formák közt is a fölségsértésben való önkéntes és szándékos részvétel gyanújából kimenteni.

De mert egyrészt rendkívüli helyzetem, valamint Görgey Kornél századoshoz való közel rokonságom megfosztják őt hiteles fölmentő tanúbizonyságom teljes előnyétől: nekem rendkívüli úton kell megkisértenem ezen előnynek az ő javára elismertetést szerezni.

E férfiú iránti erkölcsi lekötelezettségem, kinek mostani szerencsétlenségét legnagyobbbrészt én okoztam, annál jobban unszol erre, minél több okot találok az ő sajátságos nemes jellemében, attól tartani, hogy ő — nehogy engem még jobban terheljen — átallni fogja a mentiségére szolgáló körülményeket minden tartózkodás nélkül előadni.

Ezért van szerencsém a cs. k. ministerelnök ur ő magasságá-

hoz Görgey Kornél érdekében benyújtott folyamodványomnak másolatát egész tisztelettel ide mellékelni ; és azon váratlan humanus bánásmód, melyet a helybeli hatóságok részéről magamra nézve tapasztalok és melyet leginkább Excellentiád ösmert emberbaráti rendelkezéseinek vélek köszönhetni, felbátorít azon sürgetős kérésre, miszerint ezen említett folyamodástól ne méltóztassék megvonni a szíves figyelemnek legalább is azt a fokát, melyet a tárgy magában, minden személyes vonatkozást mellőzve, az igazság és méltányosság általános érdekében megérdemel. sat. Görgey Arthur s. k.»

A fönti kérvényhez mellékelt és *herczeg Schwarzenberg Felix minis-terelnökhöz* intézett hasonlókéltű kérvény csak amannak paraphrasisa volt és azon ténynek erős kiszínezésében culminált, hogy Görgey Kornél azon pillanattól fogva, a mint az április 14-kei detronisatio kimondása neki tudomására eljutott, többé karddal kezében nem harczolt és miután ebbeli elhatározását bátyjának Arthurnak bizalmasan és szolgálati úton is kijelentette, ez őt elébb is szabadságotlta és azután békés szolgálattételre a hadügyminis-teriumba osztotta be.

Szószerint csak ezt az *egy* passzust idézem a Schwarzenbergnek szóló folyamodványból :

«Érette, valamint még életben lévő valamennyi bajtársáért és hazám . . . lakosságáért csak ez az egy kérésem marad : irgalom! kegyelem! — És ennek is, meglehet, siker nélkül kell elhangzania, mert a lelkem gyökerén rágódó éles ellentét saját rejtélyes végzetem s a sokkal kevésbé compromittált társaimé közt — nem engedi azt az utat felösmernem, melyen oda lehet férkőzni a fejedelem kegyelméhez. sat. Görgey Arthur s. k.»

Ugyanaz, a cs. k. katonai térparancsnokságnak Klagenfurtban. *Kelt ugyanott 1850. évi martius 30.* Eredetije német.

«Azon szerény hitben, hogy meg lesz nekem engedve, a magyar forradalomban való részvétel miatt jelenleg a kassai haditörvényszék előtt vizsgálat alatt álló rokonom Görgey Kornél cs. k. huszárszázados javára némely fölmentő tények egyszerű előadását mind a minis-terelnök ur ő magasságának, mind a belügyminis-ter ur ő excellentiájának előterjeszteni — a tisztelt térparancsnokságot az ide mellékelt ./. és .//. alatti két folyamodvány szíves fölebbküldésére kérem. sat. Görgey Arthur. s. k.»

Ezt a benne érintett két folyamodványnyal együtt Arthur bátyám személyesen adta be a térparancsnokságnál.

Ezen kérvényi beavatkozás meglepő eredménye a következő levélből látható :

Görgey Arthur Görgey Guidónak. Kelet : Klagenfurt 1850. november 1. Eredetije németül.

«Édes Gidám! . . . Kornél öcsénk sorsa oly közel érintett, hogy magam is erősen szenvedtem miatta. Ezért a múlt hó 28-ka, mely napon utóbbi leveledet vettük, főleg *Kornél kiszabadulása* miatt valóságos örömnéppé alakult, mihez feleségem folytonos gyógyulása és Pista derültebb kilátásai természetesen szintén hozzájárultak. . . . Őszinte öcséd Arthur. s. k.»

*

És még egy nagy, bár keserédes öröm érte e napokban Arthur bátyámat. Egy könyörületes jó lélek névtelenül megküldte neki levélborítékban a «Punch» 1850. évi ápril 8-kai 83. számát ; ebben pedig az állt, hogy a «Daily News» egy levelet közöl, melyet gróf Leiningen Károly tábornok Aradról várbörtönéből, 1849. évi szeptember 27-kén az ő sógorasszonyához, a 18 évi várfogságra elítélt Rohonczy Lipót honvédezredes nejéhez intézett. Benne a tábornok ezt írja : « . . . Nem ringatom magamat csalódásokban. Ha meg kell halnom : meg fogok halni atyáim hitében és egy Leiningen bátorságával . . . És még egy kérésem van hozzád, drága Klárám! Ne írd nekem semmi olyat, a mi kételyt avagy gyanúsítást fejez ki Görgey irányában. Hagyd meg nekem ezen férfiú nagy jelleme felőli hitemet . . . »

NYOLCZADIK FEJEZET.

1850—1852. — Két esztendei munka. — Görgey Arthur beszámolója elkészült : «*Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848. und 1849.*» Két kötet. Lipcsében Brockhaus kiadójában. — Az én életem regénye.

Az 1851. év tavaszra vált.

Egy esztendei szakadatlan munka után azt hittük bátyám meg én, hogy munkája «*Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849.*» *kész!* s én nemsokára haza szabadulok elhagyatott jegyesemhez, új pályakezdés kezdetéhez. Már csak a kézirat tisztázása vár még rám leíróra, — némi végső igazítás a szerzőre.

Ekkor írta ő bécsi könyvkiadójának a következő levelet.

Görgey Arthur Manz Frigyes urnak Bécsben. Kelet : Klagenfurt martius 15. 1851. (Eredeti fogalmazvány németül.)

«Tisztelt uram barátom! Előre nem látott és valóban elháríthatlan gátló körülmények az oka, hogy nem tudtam vázlatommal már a mult hónap vége előtt teljesen elkészülni és azóta annak egy részét nyomda alá igazítani. A mint most állnak a dolgok, az első feldolgozás befejezése még e hét végéig (ma keddet irunk) húzódhatik el. Így aligha lehet majd aprilis elseje előtt egy nyomatható, noha csekély eredményről hírt adnom. Vajjon ezért Önnek fogyó félben van-e a türelme? Ha igen : akkor kénytelen volnék azt mondani «szemet szemért, fogat fogért». Én akaratom ellen kínzom Önt lassuságommal (ne mondja : röstségemmel — mert én a legjobb szándékkal iparkodom az Ön óhajtásainak eleget tenni) Ön engem szándékosan kínoz, díj-előlegezéseivel. Láthatja, hogy bátyám (Gida) megsúgta az Öntől hozzá írt levele tartalmát nekem. Nekem lassúságomból kivetkőzni nem áll hatalmamban — de Önnek hatalmában van engem oly ajánlatoktól (ámbar hálásan elismerem az emberszeretetet indokában) megkímélni, melyek méltány-

érzetemet sértik. Egyszer mindenkorra! pénzelőlegek elfogadását én mindég köszönettel, de a leghatározottabban meg fogom tagadni. Próbálja meg szerencsáját ezzel a munkával s a nyere-ményéből juttasson nekem utólag annyit, a mennyit igazságosnak tart. — Becses leveléből azt látom, hogy Ön még mindég túlfeszített reményeket táplál. Ön húsvétra várja a német kéziratot készen. Talán még nem is tudja, hogy az ívek száma legalább is 200-ra terjed. Négyet a magam íveiből egy nyomtatott ívre számítva, kiadja az 50 nyomtatott ívet. Hiszi-e, hogy képes legyen ezt a tömeget négy hét alatt *kijavítani*?! De ne feledje ki a számításból, hogy a fele annyira hiányosan sikerült, hogy magam borzadok a javítástól.

«Mily örömmel írnám Önnek valahára : «Jőjjön és vigye a kész kéziratot!»

«Addig is fogadja tisztelettemmel és öcsém üdvözlétével azon biztosításomat, hogy én minden lehetségest elkövetek amaz óhajtott pillanat siettetésére. — Görgey Arthur s. k.»

*

Lett pedig 1851. évi április helyett 1852. évi április! Még egy második teljes esztendő vonult el felettünk s látott mind kettőnket az íróasztalnál oly szakadatlanul dolgozni, oly engedetlen szorgalommal, a mint nem szokás . . .

Az én viszonyaim hovatovább mind szomorúbbá váltak azalatt; talpam alatt izzóvá vált Karinthia szép földje. Menyasszonyom idehaza védtelenül ki volt szolgáltatva egy csoport vén asszony oktan és szívtelen «honleányi» vakbuzgóságának! . . . Az ő levelei *két esztendőn át* mindég azon végződtek : «legyen kitartó ; *maradjak* a magam elé tűzött feladat bevégeztéig.» — Bánatos megindultsággal olvasom most újra a valódi hazaszeretet és az igazság és becsület iránti női lelkesültség, a legnemesebb önzetlenség és önmegadás e meghatóan egyszerű nyilatkozványait. A 49-iki forradalom igazi martirjai közt e szegény nő kiváló helyet foglal! Ő soha egy panasszóval nem nehezítette meg helyzetemet : mások útján megtudtam, hogy egészsége, ifjúságának virága áldozatul esett az emberek és — némberek kajánságának. Nekem ki kellett tartanom bátyámnál vállalt feladatom befejeztéig : de csa-

ládi boldogságunk bánta meg, — utódokra való reményem vezetett bele.

Mikor bátyám bevégzett munkája végre 1852-nek tavaszán kezemtől tisztába le volt írva s én ekkor tőle s a szép Karinthyától búcsút véve, Budapestre érkeztem: itt menyasszonyomban egy tört virágszálat öleltem keblemre...

És soha többé — a leggyöngédebb férji szeretet, 16 esztendei gondos ápolás, fürdőhelyek s oly kitűnő orvos kezelése, mint dr. Markovszky Lajos — mind-mind soha többé vissza nem adhatták neki egészségét.

Anyja háromszor mondatott le véle rólam. És mikor rá mindannyiszor veszélyes beteg lett egyetlen leánya: akkor az öreg asszony megszeppenve mindannyiszor «nem kívánta többé ezt az áldozatot tőle — csak hogy életben maradjon! csak hogy meg ne haljon!» — Végy egy gránitkövet, lökd fölvaltva majd a kohó tűzébe, majd meg az izzóvá hevítettet a jéghideg vízbe: széjjel fog az hullni...

Első nőmnek ez a sorsa képe! — 1826 június 16-án született. 1849 május 30-án váltottunk jegyet özvegy anyja áldásával. — 1853 július 23-án vezettem oltárhoz — anyja áldása nélkül, csaknem átkától kísérve. — 1869 május 3-án lehelte ki jóságos lelkét elgyötört testéből — a forradalmi szenvedélyek e legártatlanabb, legnemesebb áldozata...

A szörnyű betegségnak, melyben 43 éves korában kimúlt, mátkaságának négy éve vetette meg alapját.

Legyen áldott emlékezete.

Egyszerű sírkövén a pesti kerepesi temetőben — nevén, korán kívül e három szó áll:

«Szerettelek és elvesztettelek...!»

*

Hadd álljon itt:

Az én regényem.

Szép volt, ép volt, fiatal volt.

Megszerettem — s ő rám hajolt.

Első csókkal eljegyeztem

S puha fészket rakni kezdtem.

Fészket — munkából, serényből,
Üde csillogó reményből...

Zivatar kelt ... — Honvéd lettem ...

Világosig verekedtem ...

Engem aztán Bécsbe hoztak
Cserepárnak besoroztak ...

Sírt az arám. — Négy év alatt

Törhetetlen hívem maradt. —

Világosnál alkonyodott,

Minden elhomályosodott,

Nap az égen — ész a főben ...

Átokvihar van kelőben,

S mind csak egy emberre zúdúl,

Testvéremre, a ki «rútul

Elárulta édes hazánk» —

Hisz megírta Kossuth apánk! ...

Honszerelem nemes bora

Eczetté vált (ez a sora),

Nagy szeretet gyűlöletté,

Jóindulat gonosztetté:

Vén asszonyok összejöttek,

Sok harisnyát megkötöttek,

Haza sorsán elbúsultak,

Bátyám ellen dúltak-fúltak. —

Elkészült sok harisnyátok

Fogy a czérna: — nem az átok ...

S ezt mátkámnak nyelni kellett

Czukros téa, kávé mellett!

Téa, kávé megmérgezte

Testét lelkét — úgy érezte ...

«Görgeyné lesz a lánya!»

Az anyjának mind ezt hányja,

Hántorgatja, magyarázza

Honszeretet forroláza ...

S addig-addig emlegették,

Mig szegény lányt tönkre tették

Buzgó honleányi szívvel,

A sok serény kötőtűvel ...

Gránitkövet lökj a tűzbe,
S váltva többször jeges vízbe
Lesd : belőle mi fog válni?
Meghasadni, szét fog mállni . . .
Magam, négy esztendő mulván
Végre haza szabadulván :
Kit eljegyzék virágjában —
Jöttem érte hervadtában.
Ő is, szegény, széjjel mállott! . . .
Mikor jobbkezemen állott .
Mint menyasszony az oltárnál,
Egy mosolygó tört virágszáll . . .
Haza vittem — ölbe vettem —
Ápoltam és — eltemettem . . .

† Május 3. 1869.

*

1899. évi nyáron egészségem helyreállítása végett Marienbad-ban időzván, ott ráértem megboldogult első feleségem összegyűjtött leveleit még egyszer végig olvasni, hogy aztán elégessem. Egy tartós esőre következett verőfényes napon kivittem azokat az erdőnek egy távoli magános helyére s ott elvégeztem a szomorú auto-da-fét. Távozás előtt esernyőmmel a hamvában kotorván, egy kis darab fehér papir maradvány ötlött a szemembe. Fölvettem és eltettem. Ez az egy kis szó maradt meg épen rajta : «Volt.»

KILENCZEDIK FEJEZET.

1852. — A karinthisi társadalom. — Humlauer. — Báró Kureczendorfer. — Egy curiosum. — Dr. Redtenbacher egyetemi tanár. — Két jellemzés.

Hálásan kell, hogy itt Karinthia kedélyes és vendégszerető népéről, azon mívelt, művészet- és természet-kedvelő német társadalmi köréről megemlékezzem, melyben bátyám révén én is hamar otthonossá lettem és mely közül sokaknak rokonszenve, többeknek barátsága bátyámnak és családjának a 18 évi száműzetést, — nekem a két esztendei ott tartózkodást eltűrhetővé, igen sokszor kellemessé tették.

Az ottani birtokos nemesség soraiból azok közül, kik mindjárt eleinte bátyám ösmeretségét keresték, egy Humlauer nevű öreg úr ottlétem alatt ismételten — úgy látszott, megbiztatásban — módjával arra biztatta bátyámat, gondoljon családjá jövőjére, újszülött gyermeke rangszerű nevelésének nélkülözhetetlen eszközeire: folyamodjék Bécsbe nyugdíjért; biztosra teheti. — Bátyám első ízben hallgatással ütötte el a dolgot; utóbb azzal a nyílt kijelentéssel köszönte meg a jószándékú tanácsot: «hogy ő mittévő lesz, akkor, ha nemsokára elfogy utolsó tartaléka? ő nem tudja; mert a családi, apai kötelesség — az is kötelesség, de a meddig van még egy falat kenyérre valója, addig ő nem szánhatja el magát olyan lépésre, mely minden érzésével ellenkezik. Ezért is dolgozik ő nagy szorgalommal emlékei följegyzésén, mely munkáért neki tiszteletdíjat helyeznek kilátásba — hogy ezzel is a válságos pillanatot, a meddig lehet, elodázza.»

Karinthiában tartózkodásom vége felé, épen a mikor véletlen egyidejűséggel emitt bátyám munkája az utóját járta, amott a távoli Bosporus országában pedig az ellentétes nagyhatalmassági befolyások mérlegén a serpenyő Kossuth Lajosnak Kiutahiából amerikai hajóra szabadulása javára látszott billenni, egy napon

báró Kurczendorfer cs. k. nyugalmazott őrnagy látogatta meg bátyámat. Ugyanaz, kinek, mint 1849-ben volt klagenfurti katonai térparancsnoknak felügyeletére bízta volt őt Nagy-Váradról ide kísérője, Haynau hadsegédje, Andrassy Norbert őrnagy. — A báró azon látogatás alkalmával, melyről itt most szó van, azon kezdte, hogy Ő Felsége parancsára jött. Ő Felsége azt kérdezteti általa bátyámtól, van-e újabb időben Kossuthal összeköttetésben?

Arthur bátyám azt felelte: azóta, hogy Kossuth 1849 aug. 11-én elhagyta Aradot, neki semmiféle összeköttetése vele nincsen, — sem közvetlen, sem közvetett.

Erre a báró Ő Felségének azt az üzenetét adta bátyámnak tudtára, hogy bármikor, bármiben az ő (báró Kurczendorfer) útján egyenesen Ő Felségéhez forduljon.

Bátyám erre rövid meggondolás után viszont kérdéssel felelt a kérdésre; azt mondta látogatójának: «Őrnagy úr! mi ketten nehéz napokban ösmerkedtünk meg egymással. Önnek irányomban az első percztől fogva mutatott magatartása feljogosít hinni, hogy a becsülés érzelve egymás irányában kölcsönös bennünk. E hitemben arra kérem: helyezze önmagát az én helyzetembe és akkor mondja meg, a történetek után Ön minő érzelmekkel fogna a legnagyobb szükségben is Ő Felségéhez pénzsegélyért fordulni?»

Ezzel bátyám a derék öreg katonát nagy zavarba hozta, mert a mit rá ötölt-hatolt, szinte érthetetlenül ütött ki.

Hogy Ő Felségéhez beküldött köteles jelentésében aztán hogyan segített magán, bátyámnak e nyílt és bizodalmas nyilatkozatára nézve, a csupa jóakaratból álló öreg úr — nem tudjuk...

*

Egy curiosumról kell itt említést tennem.

1851-ben egyik tavaszi napon vastag csomagot kap bátyám posta útján. Küldi neki dr. Redtenbacher bécsi egyetemi tanár, — előző harmadéve még Prágában volt chemiæ-tanára és benső barátja bátyámnak. A küldemény tartalma pedig 40 ft pengő pénzben és számos példánya egy füzetkének, melynek czíme: «Über die festen flüchtigen fetten Säuren des Cocosnussöhles. Von Arthur Görzev aus Toporez in Ungarn. — Aus dem III. Hefte der Sitzungs-

berichte der Kais. Akademie der Wissenschaften besonders abgedruckt. — Kelet : Toporecz bei Késmárk in Ungarn, den 21. Mai 1848.»

Kísérte a küldeményt a következő hivatalos irat :

(Kívül) «Kais. Akademie der Wissenschaften — an P. T. Herrn Professor Dr. F. Redtenbacher. — (Belül) No. 127. Für Arbeiten in die Sitzungsberichte der mathematisch-naturwissenschaftlichen Classe ist dem Herrn Arthur von Görgy der Antrag von Vierzig Gulden C. M. in der Hauptkasse des hohen k. k. Ministeriums des Innern angewiesen worden, wo Sie, geehrter Herr dieselben gegen Ihre ordnungsmässig gestempelte und vom Unterfertigten vidirte Quittung unter Vorweisung gegenwärtiger Zuschrift in Empfang nehmen können. Wien, den 10. Februar 1851. — Der General-Sekretär A. Schrötter m. p. — An das wirkliche Mitglied P. T. Herrn Professor Dr. F. Redtenbacher. — Bezahlt am 24/3.»

A megküldött nyomtatvány bátyám azon vegytani dolgozatának a hivatalos kiadványa, melyet ő 1848 tavaszán a prágai márcziusi forradalom zaja közt az ottani egyetemen befejezett volt, mielőtt hazatérne Magyarországra. Toporeczon aztán leírta tiszába s onnan küldte be bírálat alá a prágai egyetemnek.

Most itt Klagenfurtban, az 1848/9. évi hadi események után oly különösen hatott még a szerzőre magára is a bécsi «Császári Tudományos Akadémiának» ezen elismerő és kitüntető küldeménye. Sekélyes megítélők előtt az 1848-ban valamely közönséges olajnak vegybontásával pepecselő prágai szobatudós egyfelől, meg másfelől az 1848/9-ben hadászati visszavonulások, váratlan győzelmek és utóljára még váratlanabb fegyverletétele által Európát izgalomban tartogató magyar hadvezér oly ellentétes két alak valának, melyek egyazon egyéniségben összeférhetetlennek és tényleges azonossága érthetetlennek látszott.

E látszatot egy mélyebben gondolkodó tudósunk, Than Károly budapesti egyetemi tanár szépen eloszlatta. A Budapesti Szemle 1893. évi májusi füzetében éppen bátyámnak szóbanforgó vegyészeti dolgozata tudományos méltatását véván kiindulásul, kimutatja logikával és elmeéllel nemcsak azt, hogy Görgy Arthurnak jelzett két minősége nagyon természetesen összefüggő, hanem, mi több, azt is, hogy az ő hadvezéri sikereiben mily nagy része volt természeti adományán és katonai képzettségén kívül éppen annak az exact kutatási, óvatos megfigyelési és önmagát szigorúan ellenőrző módszernek is, mely neki chemiai bűvár-

latai közben megszokásból második természetévé vált. Ezen szempont alatt szerző kifejti bővebben azt az analógiát, mely szerint (a mérvek különbözőségét nem tekintve) egyfelől a vegytani bonyolultabb kísérleti bűvárkodás tervezésében és kivitelében, másfelől a hadászati feladatok megoldásában félreismerhetlen. Maga bátyám a szerzővel egyízben Visegrádon folytatott barátságos társalgás alkalmával, chemiai tanulmányai forogván szóban, a következő nyilatkozatot tette: «Én katonai sikereim legnagyobb részét chemiai tanulmányaimnak köszönöm»; és mikor a társalgók egyike arra kérte, magyarázná meg ezt neki, mert nem érti: körülbelől ezt felelte: «Chemiai tanulmányaim közben tanultam meg azt, hogy pusztá okoskodásaiban, sőt megfigyeléseiben is, mily sokféleképen *csalódhatik* az ember a *valóság* felől; de egyúttal megtanultam azt is, miféle módon lehet *csalódásait* sikeresen *ellenőriznie* és így a valóság felismeréséhez biztosan eljutnia.»

Ugyanazon tanulmányában a cikkíró Than Károly megemlékezik arról az (1849-ben) eleinte csak idegenkedő, de későbbi fejlődésében határozottan ellenséges, minduntalan gyanúsító és rágalmozó szellemről, mely az akkori hazafiak (kormányférfiak, országgyűlési képviselők és közönség) tetemes részében Görgey Arthur irányában, félreismerhetetlen és a mely szellem bátyámat még legfényesebb győzelmei napjaiban is terjedő népszerűségével párhuzamosan mindég kísérte. Ez a szellem a hadseregtől is, az akkor egészen *nemzetitől*, — mialatt az a haza védelmében a csatatéren vérzett — folyvást éppen úgy féltette a polgári közszabadságokat, a mint féltik mai ellenzéki pártjaink a mai *közös* hadseregtől. — Teszi azután Than Károly a következő meggondolni való lélektani megjegyzést: «Az 1848-iki világesemények viharos zajára rögtönözve történt nálunk az ébredés: de e rögtönzött ébredés közben kétségtelen és természetes is, hogy társadalmunk nagyobb tömege és így részben a közszellem is, még a culturalis állapotoknak azon befolyása alatt állott, melyet kevéssel az előtt nagy Széchenyink kiméletlenül föltárt és haladásunknak nagy előnyére minden alkalommal ostorozott is. Ez a befolyás és az abból eredő észjárás a vihar tetőpontján az állam és politikai hatalom képviselőiben is érvényre emelkedett, sőt előtérbe lépett. Görgey már serdülő korában idegen országba került; ott nyerte, összesen mintegy 15 éven át, előbb mint katona, később mint tudós, kiépeztetését. Ez idő alatt ő a nyugati culturának közvetlen hatása

alatt állott és világnézlete és gondolkodásmódja magas színvonalú, de hazánk akkori viszonyaihoz képest *idegenszerű* volt. Képzeljük el, hogy a kiváló katonai erényekkel és szakismeretekkel gazdagon fölkészült egyén, a ki a gyakorlati képzettségen kívül az exact szaktudós észjárásával megtermékenyítve, idegen helyről és viszonyok közül hazájába zivataros időben azon szándékkal tér vissza, hogy annak az akkor képzelhető legnagyobb szolgálatot teljesítse, mely az adott viszonyokhoz képest fényesen sikerült is és az egész világ elismerésével találkozott. Mi természetesebb annál, hogy Görgeynek szelleme és gondolkodásmódja, közelebbi környezetére . . . kik egyéniségének és sikereinek nagyságát közvetlenül megfigyelték, átszarmazott s ők azt magokévá tették», míg (toldom hozzá én) a tőle térben, foglalkozásban és neveltetésben távolabb esők őt meg nem értették, fel nem fogták, félremagyarázták, tehát nem is szerették. — «Ez a kétféle szellem és fölfogás (folytatja tovább Than), noha mindenikök a lelkesedésnek egész hevével ugyanazt az ügyet szolgálta . . . nem volt ugyanaz ; sőt fölfogás dolgában a dolog természete szerint nem egy tekintetben szükségszerűen ellentétes volt. Ez ellentéteknek az egymást rohamosan követő viharok következtében elkerülhetetlen összeütközéséből . . . a kölcsönös rosszakarat föltevése nélkül is megmagyarázható az a sajnálatos félreértés, mely néha éles alakban és illetéktelen beavatkozásokban nyilvánult. Betetőzte ezt a . . . katastróphának bekövetkezése. Ennek lesújtó hatása alatt, az iszonyúan lázas eszmezavarban . . . egyeseknek rosszaló kifejezései elégségesek voltak arra, hogy az a végzetes előítélet * elterjedjen és Görgey személyes sorsa azt a megrendítően tragikus fordulatot vegye, a melyet a higgadtan gondolkodóknak hosszú időn át elszomorodva kellett szemlélni. Mikor a mult nagy eseményeinek utolsó hullámai is (majdan, egykor!) lezajlottak és mikor a párt-érdekek sem fogják többé fölzavarni a tények tengerének tükörsímává csendesülését : belőle az utókor, tiszta képét fogja látni a multaknak és azokból elfogulatlan és tárgyilagos, tehát igazságos ítéletet fog hozni. Úgy vagyok meggyőződve, hogy ekkor nemcsak az elfogulatlan gondolkodók, hanem a hazának minden hű fia pirulással fog arra gondolni, hogy az a méltatlan előítélet oly sokáig tarthatta fön magát».

* A honarúlásról.

Dr. Redtenbacher, ki a forradalom után Than Károlynak is szeretett tanára volt a bécsi egyetemen, — miként a forradalom előtt a bátyámé Prágában, egy ízben Than Károly előtt felkiáltott: «Sokat meg tudtam érteni a magyar forradalom sajátságaiból: de azt az egyet nem értem, hogy Görgeyt, ezt a páratlan embert compatriotái a legrútabb váddal meg akarják bélyegezni. Mert ez a vád egyszerűen *psychologiai képtelenség!*»

És véletlen találkozásból dr. Than Károly fönti szemlei cikkével egyidejűleg, egy másik elfogulatlan és szellemes megfigyelőtől is jelent meg egy jellemzés bátyámról — eredetileg Rodenberg «Deutsche Rundschau» című havi lapja 1893. évi májusi füzetében Berlinben. A berlini közleményt legott budapesti lapjaink is megemlítték többé-kevésbé bőven. Szerzője dr. Hanslick Edvárd bécsi egyetemi tanár — a híres zene-kritikus. Címe: «Aus meinem Leben.» Tehát emlékiratból egy részlet. Dr. Hanslick fiatal jogtudor korában 1850-ben a klagenfurti cs. kir. jogügyi igazgatóságához nevezetett ki segédelőadónak. Mint szenvedélyes zongorás és nagyon zeneértő, csakhamar kedvence lett a város és vidéke zenekedvelő művelt társadalmának és itt gyakori alkalma volt bátyámmal közelebb ismeretségbe lépni és benne hálásan élvező hallgatóra tenni szert. — Egy alkalommal azon bizodalmas kérdésére, hogy miért tette le bátyám az oroszok előtt a fegyvert? tőle azt a feleletet kapta: «Mert matematikai bizonyossággal tudtam azt, hogy szabályszerű harcban tovább fönn nem tarthatjuk magunkat. Guerrilla-csapatokban bekalandozni az országot nem akartam! Az oroszoknak pedig — és nem a vérünket szomjuhozó osztrákoknak — azért adtam meg magamat, mert amazoktól egész bizonyossággal enyhébb bánást remélhettem a magyar hadsereg számára, mint emezektől. Hogy a tábornokok közül csak én fognék kegyelmet kapni, a többiek ellenben hóhér keze által meghalni Aradon: azt én nem sejthettem. És egyedül ez égeti lelkemet soha be nem gyógyuló seb gyanánt...»

«Görgey nem henyélt száműzetésében — így folytatja dr. Hanslick. — Keresett magának gyakorlati foglalkozást és talált is. A katona letűnt: most megint a vegyész jött fölszínre. Valahányszor egy gyártelep berendezése forgott szóban: Görgey tanácsát és közreműködését keresték... Görgeynek egész viselkedése Klagenfurtban őszinte csodálatomat bírta; hiszen én lemondó magatartása nagyságát jobban tudtam megérteni katonai hős-

tetteinél. A dicsőség és tevékenység magaslatáról magát hirtelen alámerülve látni az örök feledtetés homályába, melyet csak időről-időre a rágalom villámai szakítanak félbe — oly végzet, mit bizonyára csak nagy lélek bír méltósággal elviselni. Elfogulatlanul, nyugodtan, panasz vagy szenvedélyes kifakadások nélkül, távol minden világfájdalmi arczkifejezéstől vagy mártir-«pose»-tól, Görgey úgy járt-kelt az emberek közt, mintha soha egyéb nem lett volna vegyésznel valamelyik gyárban. Erélyes akarat és megvesztegethetetlen hideg ész, látszottak nekem jelleme főalkatrészeinek lenni. De a lovagias magatartás nemessége megvolt benne, dacára minden igyekezetének, philisternek látszani a philisterek között. Olykor egy sarkastikus szó, egy ironikus megjegyzés elárulta, hogy ő korántsem szende báránytermészet s hogy éles fogai vannak. Semmi érzelgős ér nem volt benne. A város minden művelt és független családjai körében szívesen látott vendég volt. A helytartó termei voltak talán az egyedüliek, melyek a dolog természete szerint zárva maradtak előtte. Legelőször Ankershofen báró kedélyes nyaralójában... találkoztam Görgeyvel. Itt a Rákóczi-induló autentikus előadási modorát Görgeytől tanultam el. Eljátszatta velem s én a darabot meglehetősen gyors tempóban és szigorúan ütemre adtam elő a zongorán: Görgey megmutatta nekem, félig énekelve, félig elfütyülve, hogyan húzzák a Rákóczit a cigányok, rhapsodice, szenvedélyesen változó tempóban és ütemben. Görgey, a mikor gyakorlati munkával nem volt elfoglalva, fáradhatatlanul olvasgatott; ernyedetlenül szellemi tovább-fejlesztésén dolgozott. Minél kevesebbet csinált magából: annál biztosabb voltam benne, hogy kiváló emberrel van dolgom. Görgey fegyvertényeit valamely bátorszívű Szerencsefia talán utánozhatja: az ő polgári hősvoltát a balszerencsében aligha bárki is. Par-dépit-házassága (a minek Prágában a pletyka tartotta), úgylátszik, jobban sikerült, mint várták; én legalább Klagenfurtban mindig a legszebb egyetértést tapasztaltam közte és felesége közt.)

Ezen megemlékezést dr. Hanslick különlenyomatban és levél kíséretében legott megjelenése után (1893) megküldte bátyámnak, az én címem alatt. Épp ekkor bátyám Velenczéből, hová az én családommal kirándult, visszatérőben, megállapodott Karinthiában, mint a Moro-család szeretett vendége, Viktring faluban, hol száműzetése java idejét töltötte volt. A kedves baráti köteléket felújítandó, ekkor magam is odasiettem és megvittem bátyámnak

a dr. Hanslick levelét. Kedélyes baráti körben a kis füzetkét együtt olvastuk el. Levelében dr. Hanslick arra kérte bátyámat, igazítsa helyre neki netaláni téves adatait. Bátyám válaszleveléből ki-jegyeztem magamnak a következő helyet:

«... Hogy feleségem nevelőnő volt... oly versio, melynek kútfejét tudom, de illemi okokból meg nem nevezem... A Moró-féle posztógyár engem csakis úgy ösmer, mint urainak és ezek hozzátartozóinak védenczét. Ezen körülménynek köszönhetem azt is, hogy ma, 26 esztendő leforgása után, itt rövid látogatóban, oly melegen jól érzem magamat, mint akárcsak otthon. Hogy mint vegyész támadjak fel újra (1849 után, Karinthiában t. i.), abban én valóban egész erőmből fáradoztam és szerencsés is voltam az akkoriban Klagenfurtban létezett Karinthiai Iparegyesület titkári hivatalát elnyerni, de ezen állomásról már kevés napok mulva kénytelen voltam azon oknál fogva megint leköszönni, mivel Bécsben rögtön észrevették azt a nagy politikai veszedelmet, mely Karantánországnak lakatos, asztalos, varga, szabó, gölöncsér, bádogos és kéménysöprő mesterembereire gyakorolható befolyásomból keletkezhetik... Az Ön Görgey Arthurja s. k.»

*

Az 1850-es évekből még meg kell itt említenem, hogy bátyámat száműzetése első idejében többször és minduntalan megidéztek és úgynevezett «fél haditörvényszék» előtt tanuvallatóra fogták oly magyar honvédtisztek pörére vonatkozólag, kik még elítélve nem valának és Aradon vagy Budapesten vizsgálati fogságban, védekezésükben valamely enyhítőnek vélt körülményre nézve ő rá hivatkoztak. Ilyenkor ő kötelességének tartotta e szerencsétlen bajtársai és volt alárendeltjei érdekében, a mennyire csak egyenes valótlanságok állítása nélkül lehetett, kedvező vallomást tenni és rendesen a felelősséget a mások incriminált cselekedeteiért magára venni, mint a ki nekik ezt vagy amazt a legszigorúbb büntetés terhe alatt megparancsolta. S a rá e pörökben hozott többnyire enyhébb ítéletek azt mutatták, hogy vallomásainak az illetők hitelt adtak.

TIZEDIK FEJEZET.

1852—1853. — Görgey Arthur emlékiratai megjelennek. — A rendőrség elkobozza, olvasóit üldözi. — Haditörvényszék előtti vallatások. — A könyv hatása. — A klagenfurti iparegyesület Görgey Arthurt ügyvezető titkárjának választja meg. — Laboulaye. — Ollivier. — Proud'hom. — Okiratokat gyűjteni!

Két esztendőből — 1852 és 1853 — magamnak nincs levelem Arthur bátyámtól. Ez időben ő tanácsosabbnak vélte nem levelezni velem. Eleinte azért, nehogy a levéltitok szentségének felfüggesztése korszakában rám igazítsa a budapesti titkos rendőrség figyelmét, utóbb meg még különösebben azért, mert művének időközben Brockhaus kiadásában Lipcsében történt megjelenése után ő biztos hírt kapott Bécsből azon hatásról, melyet az ott különféle irányban gyakorolt.

A császári rendőrminister, Kempen altábornagy felette rossz néven vette ezt az «irodalmi merényletet!» a mint magát kifejezte. Az egész titkos rendőr-had kirendeltetett hajtóvadászatra a Bécsben Manz által egynapon egyszerre szétküldött példányok és ezek olvasói ellen. Manz könyvtárát fogságra ítéltetett. — Klagenfurtban, hol bátyám 3 évi ottlakás után már ekkor (német, nem magyar temperamentum mértékével mérve) közbecsülés és rokonszenves érdeklődés tárgya volt, és hol könyvének összes példányait, miket Manz a klagenfurti könyvkereskedőnek, Siegmundnak küldött, a közönség — ösmerős, nem ösmerős — rögtön elkapkodta: az első nyolcz nap után szintén elkezdődött a rendőri riadalom, Siegmund vallatása, házmotozások, a példányoknak elkobzása, vagy ez elől magok a birtokosok általi elégetése; csak elvétve egynek-egynek szerencsés elrejtegetése, mely példány aztán ívekre szétbontva úgy járt körben kézről-kézre s élvezték kis adagokban, mint a kaviárt vöröshagymával. Bátyám bizton várta magára is a «megrendszabályozást» és hasonlótól féltett

Budapesten engem, mint a kézirat könnyen kipuhatható lemásolóját. Hiszen fél Klagenfurt régen tudhatta, hogy bátyám két esztendeig miért élt velem együtt feltűnő szobai visszavonultságban; és hivatalosan meg volt állapítható, hogy az én eltávozásom Budapestre csak annyi idővel előzte meg az incriminált munka megjelenését, a mennyiből annak kiszedetése és kinyomtatása kikerül.

Így én 1854-ig csak ángyommal leveleztem s az ő levelei is a legszükségesebb tudósításra szorítkoztak — a hivatalan hivatalos olvasónak pedig vajmi kevés érdekest árultak el, miután azokban szavaknak, neveknek megállapodás szerint a szokottól eltérő volt a jelentések. Mind e levelek a hivatalos felbontás nyomaival, késve jutottak kezembe.

Önként feltolakodik itt a kérdés: ha az osztrák kormány, az 50-es évek rendőr-állama, utólag ennyire államveszélyesnek találta, a mit a rendőri felügyelet alatt álló politikai száműzött Klagenfurtban írt és közölt: miért engedte megírnia? Két álló esztendeig nem is nyílt titok, hanem közbeszéd volt Klagenfurtban széles körben, hogy bátyám bámulatos szorgalommal dolgozik memoirejai megírásán. Gyakori társalgás tárgya volt ez vadászatok, vagy az ott nagyban divott «Eisschiessen» nevű társas téli multságok s a nyári turista kirándulások alkalmával, melyekben állami hivatalnokok, bírák, katonatisztek vettek részt és melyekre minket személyes rábeszéléssel is meghívtak — mi pedig csak nagy ritkán, a szükséges üdülés tekintetéből vettünk részt azokban. És mikor a kísértésnek ellentálltunk, akkor is ezt mindig valódi okával: munkájával indokolta bátyám. Ha valakiről áll az, bátyámról állt: hogy üvegből a háza.

Hogy ő megírja viszontagságos élményeit: mindenki természetesnek találta. És természetesnek azt, mit hasonló esetben maga valószínűleg kiki megtett volna: — hogy a kit Kossuth ily vérengző gyűlölettel üldöz az irodalomban, az minden erejéből vissza fog sujtani Kossuthra.

«Ez pedig nagyon jó lesz nekünk, a hódító, centralizáló Ausztriának, melynek még mindig annyi a baja a magyarok passiv ellentállásával!» — gondolhaták az akkori osztrák Mihaszna Andrások. — «Ebben a foglalkozásban nem kell Görgéyt zavarni. Csak hadd írjon...»

De természetesnek találtak még valamit, nemcsak rendőr

működéséről olyas naplófelét szándékozik közrebocsátani; mely uraimék, hanem a szelid, loyális és kedélyes klagenfurti közönség is. Azt, hogy a kinek a nyert kivételes kegyelmet — életét — köszöni Görgey: az iránt tuláradó hálaérzettel kell, hogy el legyen a szíve telve, jóllehet az emberek előtt élőszóval társaságban ily érzelmet emlegetni nem szokás és kétségkívül ez is csak az oka, a miért Görgeyt sem lehet hallani e részben áradozni. De ha haládatosságból nem, hát okosságból fogja tenni, hogy nem ír az uralkodóházra, vagy a kormányra, vagy a császári hadseregre nézve kellemetlen dolgokat. Elég szellemes az ember, hogy az ilyeneket ügyesen ki tudja kerülni. A kinek ő, az internált, egészen hatalmában, úgyszólván a markában van; a kitől egyedül remélheti teljes szabadonbocsáttatását, vagy a száműzésben a megélhetés eszközeit: azt a hatalmat csak nem fogja magára haragítani vagyontalan és családapa léteire!

Így magyarázom én — a centralizált hivatalos agyvelők ezen szilárd *praedispositiójából* — azt az érdekes jelenséget, hogy bátyám veszedelmes könyve irányában a czéltudatosan megfigyelő és nyugodtan, czélszerűen cselekvő *praeventio* helyett a haragosan és sántán utánszalajtó *retorsio* eszközével élt az akkor mindenható osztrák politia ezen könyv irányában és hogy úgyszólván Kempen altábornagy szeme láttára írhatta meg háborítlanul bátyám e munkáját; hogy ennek elkészültéig Manz Frigyes, a még ma is létező elsőrendű hasonnevű bécsi könyvkiadó czég tulajdonosa, rendőri faggatódzás nélkül járt-kelt Klagenfurtban bátyám látogatására; és mikor végre az általa (Manz által) nagy dob szóval hirdetett könyv megjelent, akkor az első tömegesen szétküldött példányok Bécsben és Klagenfurtban (alkalmasint másutt is) több napig szabadon jártak kézről-kézre, szájról-szájra! Teljes nyolcz nap kellett Uj-Ausztria őrangyalának, míg rájött, hogy az érdekes munkában az író sujt ám — de kétfelé; s a mit nyerünk általa a réven: elveszítjük a vámon. El kell kobozni!»

És ekkor aztán elkezdődtek a zaklatások és vallatások.

Bécsben 1852 július 31-én haditörvényszék elébe idézték Görgey Guidó bátyámat. Ezen vallatás részleteit ő ekkép írja le emlékezetül, sajátkezüleg, németül. (Itt a magyar fordítása.)

«Július 31-én 1852-ben d. e. 10 órára a cs. kir. haditörvény-

szék (Alser Vorstadt, Kriminalgebäude, 3. emelet 34. ajtó — Sectio IV.) elé megidézve és Görgey Arthur testvéröcsém imént megjelent munkája alkalmából Manz Frigyes helybeli kiadó-könyvkereskedő és különösen ennek én hozzám, testvéreimhez és az említett munkához való viszonya felől vallatóra fogván, az igazsághoz híven — a mennyire emlékszem — ezeket mondtam jegyző-könyvbe :

(«Præmissis formalibus.) Én Manz urat üzletileg és fölületesen számos évek óta ismerem. Közönséges véletlenek eleinte hitveseinket s e réven azután minket férfiakat is közelebb érintkezésbe hoztak egymással, úgy hogy 1848—9 telén már bizalmas barátok voltunk. — István öcsémrel Manz 1850 tavaszán ismerkedett meg, mikor az öcsém mint a Haynau-gyalogsághoz besorozott közkatoná nálam lakott ; Arthur öcsémrel pedig ugyanazon időtájban üzletekben Klagenfurtba tett egyik utazása alkalmával, a mikor is kiadóul ajánlkozott föl neki, ha ez bármit is írni szándékoznék.

«Mikor én még korábban 1850. évi április havában két kis fiamat Arthur öcsémhez vittem : akkor egész családjunk óhajta szerint, mely mind keserűbben érezte, mint ereszt a világosi eseményt csakis árulásnak képzelő balhit napról-napra mélyebb, hovatovább kiirthatatlan gyökereket s az e miatt való általános megvetés nemcsak Arthur öcsém személyét, hanem mindnyájunknak közös családi nevét is sujtja, mely eddig mindig köztiszteletben állt — arra figyelmeztettem öcsémet, hogy az ezen bajt egyre fokozó úgynevezett honvédirodalom szaporodásával szemben mégis csak szükséges lesz valamit tenni a becsület és igazság megmentésére. Arthur öcsém ezt nekem általánosságban concedálta, a nélkül azonban, hogy a dologba bővebben belebocsátkozott volna.

«Manz úrnak egy saját ügyeiben Klagenfurtba tett második utazása 1850. évi szeptemberben összetalálkozott az én utazásommal, melynek Viktringben nyaraló családomat hazahozni volt a célja ; s így történt, hogy Manz és én együtt utaztunk Klagenfurtba. Míg én 4 heti szabadságomat Viktringben töltöttem, azalatt Manz már harmadnapon megérkezésünk után István öcsém társaságában, a ki Pestre volt utazóban, visszatért Bécsbe, Arthur öcsémnek egyszerű, szóbeli ígérését vivén magával, hogy ő 1848—9. évi

alkalommal azonban állhatatosan vonakodott minden kötelezettség elvállalásától — még pedig mind a két félre nézvé — és szintűgy, mikor későbbben Manz, mint az ő kiadója, 500 frtot akart számára kezemhez lefizetni, ő az én előleges levélbeli kérdésemre, hogy ezt a részfizetést számára átalvegyem-e? az ő szokott határozott modorában nemmel válaszolt — még pedig, a mint nekem Manz beszélte, azzal az indokolással, hogy ő más, nem pénzszerzési okokból nyúlt a tollhoz és a vállalatban várható felette kétes nyereségből a maga discretionarius részét csak akkor fogadhatja el, ha már biztosítva lesz a nyereség.

«Ugyanazon idő tájban, 1850. év őszén kapta Manz a legelső íveket Arthur öcsém kéziratából — de az *előszó nélkül*; és meggyőződéseim szerint az előszó csak az egész munka befejezése után készülhetett el; a munkát egyébiránt nem olvastam; a mi töredékeket belőle velem szerző közölt, azok rám nézve csak alárendelt történelmi érdekek birtak és körülbelől addig terjedtek, a mikor Windisch-Grätz herczeg tábornagy Pesthez közeledett (1848 deczember). De Manz már akkor ismételve oda nyilatkozott előttem, hogy ezen memoire-oknak Bécsben leendő kiadása ellen úgy az imprimatur, mint még inkább a kiállítás tekintetében, mely utóbbit a szerző a Klapkánál nem kevésbé díszesnek kíván, hovatovább annál nagyobb akadályok fognak tornyosulni, miért is nem lesz egyéb mód, mint azt Lipcsében nyomtatni. Ily körülmények közt természetes, hogy az én érdeklődésem a munka iránt, a ki főleg a világosai katastrophát, tehát a mű végét tartottam szem előtt, tetemesen megesökkent, utóbb pedig végképp meg kellett, hogy szűnjön, midőn Manz a lipcsei husvéti könyvvásárról hazatérve, 1851-ben tudatta velem, hogy ottani üzlettársaival folytatott alapos megvitátás után ő maga egészen felhagyott a vállalattal és Brockhausnak adta át azt olyképen, hogy ezentúl ő (Manz) se a szerzővel, se az új kiadóval érintkezésbe többé ne jöhessen. A Wallishausner hirdetése és az Augsburger Allgemeine Zeitung czikkei Görgey Arthur memoirejai felől, voltak azóta az első és egyetlen, a mi e tárgyban nekem — s a mennyire tudom, Manzknak is — szemünk elé került.

(«Pista holléte.) Pesten van, hogy polgári existenciájáról gondoskodikjék.

«(Kérdés.) Hogy én cs. kir. hivatalnok létemre miért nem iparkodtam, mikor ama töredékeket ezen felettébb illetlen

munkából elolvastam, szerzőt az írástól és Manzot a kiadástól visszatartani?

«(Felelet.) Mert én véletlenül amaz elolvasott töredékeiben ezen, az elmondott tények *idejének álláspontjából* megírt *történelmi* műnek, részemről semmi illetlenre rá nem akadtam; és az ellenkező esetben sem éreztem volna hivatottnak magamat, akár az előttem idegen könyvkiadói téren, akár plane Arthur testvérem ellenében, a ki épp oly hajthatatlan és önálló, a milyen igazmondó, s a ki csak becsületes nevünk érdekében kárhoztatta magát a rá nézve kínos írói feladatra, a fogadatlan tanácsadónak egyaránt nevetséges és háladatlan szerepére vállalkozni.

«Ez utolsó kérdést és feleletemet *nem* vették jegyzőkönyvbe és ezek inkább csak beszélgetés közben fordultak elő, valamint szintúgy a t. cz. haditörvényszéki bíró urak kíváncsisága által fölvetett sok más kérdés a magam és testvéreim családi viszonyairól, mely alkalommal ez uraknak téves véleményét, mintha *Arthur csász. kir. nyugdíjat élvezne*, megezáfoltam. — A hadbíró úrnak a nyomtatásban elémm tett munkáról magáról nyilvánított egyéni nézeteit, mint például, hogy a könyvnek legrosszabbul sikerült epizódjai a «Zichy-eset» és «Világos» — én hallgatva vettem tudomásul. Úgy látszik, az Augsb. Allg. Zeitungban megjelent kivonatokról a haditörvényszéknek nem volt tudomása. — Aláírva: G. s. k. 1852. 8. 1.»

Gida bátyám ezt a vallatását, valamint önmagának rögtön papírra vetette, szintúgy Arthurnak is azonnal megírta — természetesen más névre czímezve. Levelével pedig keresztbe járt a postán és harmadnapra Bécsbe érkezett a következő levél:

Görgey Arthur Görgey Guidónak Bécsben. Kelet: Klagenfurt, 1852 augusztus 2. (Eredetije németül.)

«Édes Gida bátyám!

«Ma engem a következő kérdésekre, úgymint: mily viszonyban állok én, mint szerző Manzhoz és Brockhaushoz, mint kiadókhoz? milyen természetű a most nevezett felek közt és köztem létezőnek föltételezett üzleti szerződés? mily úton-módon keletkezett ezen subsummált szerződés? minő lépéseket tett Manz, hogy Brockhausot ezen üzlet elfogadására rábirja? milyen befolyást gyakorolt Manz, vagy talán egy harmadik, negyedik ember a végre, hogy munkám, «Mein Leben und Wirken stb.» elkészüljön és megjelenjék? — mind ezen és még néhány más körülmény iránt, melyek

leginkább a Manz és Brokhaus közt egyrésztől és köztem másrésztől váltott levelek számára és tartalmára vonatkoztak — ma engem haditörvényszékiileg a lehető legalaposabban megvallattak.

«Legvégül azt akarták megtudni tőlem, használtam-e valakit, és hogy kit, közbenjárónak, Manz és Brockhaus urakkal való üzleti összeköttetésem létrehozatala, vagy közvetítése végett.

«Nekem úgy látszik, hogy ezen vallatásom éle — noha eltakartan — te ellened volt intézve. Azt az alaptalan gyanút látszanak ellened táplálni az illetők, mintha említett könyvem elkészülésében és közzétételében neked is lenne részed, vagy mintha éppen kéziratomnak a rendeltetése helyére juttatása végett te vállalkoztál volna a szállító szerepére.

«Lehet, hogy tévedek — mert voltaképen a neved nem fordult elő a nekem feltett kérdésekben ; de az is lehetséges, hogy akadt, a ki az említett gyanúsítást ellened arra a körülményre alapítja, hogy Manz az ismeretségi körödhöz tartozik s egy ízben plane veled egyidőben látogatott meg itt.

«Én minden eshetőségre kötelességemnek tartom e fönti gyanításomat veled haladék nélkül közölni. Te tudod legjobban, hogy hivatalos állásodban mit kell tenni az ellened esetleg készülő cselszövényekkel szemben — ignorálnod kell-e azokat, vagy pedig eclatans föllépéssel azoknak útját bevágni.

«Ha ez utóbbira szánnád el magadat : az esetre ezennel felhatalmazlak, hogy ezen magántermészetű leveletem tetszésed szerint akár hivatalosan is felhasználhasd.

«Én részemről azt a sejtésemet, hogy mai vallatásom éle jöllehet takartan, ellened volt irányozva, bárhol kellőleg meg fogom tudni indokolni. Ószinte testvéred Görgey Arthur s. k.»

*

S a könyvnek hatása a közönségre?

Klagenfurtban, hol az legközvetlenebbül nyilvánulhatott, mivel a szerző ott élt és naponta érintkezett (egy kis városban) az emberekkel — Klagenfurtban, mondom, egy félre nem érthető tanubizonysága maradt fönn okiratban annak, hogy a szerző iránti közbecsülés mitsem csökkent ezen publicatiója által, sőt hódított! Hódított, annak daczára, hogy Görgey Arthur ideáljai — *magyar*

ideálok — nem voltak a karinthiai *német* társadalom ideáljai — és viszont.

S az említettem okirat és tény? A klagenfurti iparegyesület kevéssel bátyám munkájának megjelenése után megválasztotta őt rendes tisztviselőjének, hajtókerekének, titkárjának, szerény évi fizetéssel. — Ő ezen hivatalában rövid ideig működött is. A vegytanból meg is tartotta első nyilvános előadását közérdeklődés mellett. Ez lett volna egy az ipar mezején utóbb neki független megélhetést nyújtó, fejlődést, új jövőt ígérő pálya első kezdete. De a választást Bécsből megsemmisítették. — Attól tartották az illetők, hogy Görgey Arthur nagy népszerűsége talál szert tenni és nem tudhassa az ember, mi minden következhetik belőle!...

Bécs közönsége sokkal nagyobb tömeg, semhogy ennek köréből színtoly határozottan meg lehetne felelnem a kérdésre. Gida bátyám bécsi barátjai körében az ő példánya (Görgey Arthur munkája t. i.) kézről-kézre járván, osztatlan érdeklődésre és helyeslésre talált; de ezt kedélyi érdekeltségre is magyarázhatni. Hivatalos érintkezéseiben Gida bátyámnak a telivér, vagy hyperloyalis osztrák urak részéről az azon való komikus bosszankodást volt alkalmam tapasztalni, hogy a könyvnek számtalan lapján egymásba vannak öltve az olyan igazságok, a miket szerettek, olyanokkal, miket nem szerettek, úgyannyira, hogy kivihetetlennek bizonyult a bécsi sajtó-rendőrségnél tényleg vitatárgyul szolgált azon szellemes javaslat: kivonatos utánnymatot készíttetni a könyvből s ezt terjesztetni in usum delphini.

Hogy Franciaország írói és államférfiai körében is figyelmet keltett és komoly méltatás tárgya volt Görgey Arthur munkájának francia kiadása: * erre a következő adatokat találom könyv- és adattáramban.

Edouard Laboulaye 1855. évben bátyám könyvét ismertetvén, így végzi tanulmányát, melynek címe: «Görgey és Kossuth».

«E könyv... mutatja egyszerűen, hová jutnak a népek, ha a lehetetlenségek kergetésére csábíttatják el magukat azon tündöklő képzelmekek által, melyek igen jók az ékesszólásnak vagy a költészetnek, de nem a kormányzási nehéz és komoly mesterségnek. A közvélemény eddig sokkal szigorúbb volt Görgey irányában,

* Manz és Brockhaus t. i. a német eredetivel egyidejűleg francia, angol és olasz kiadást is rendeztek.

semhogy ne lenne neki jogosultsága e mai közvéleménytől a történetírás bírószekéhez appellálni s ez elé idézni a maga vádlóját. Szava meg fog-e hallgattatni? Meg van engedve ezt remélni. Az idő, mely igazságot szolgáltat mindenkinek, már tündöklőbb dicsőöröket is fosztott széjjel a (magyar) «szabadítóénál» és talán Kossuth maga máris többet tett, mint bárki más, vetélytársának védelmére és igazolására. Ha az ember látja a száműzetésben követett magatartását; ha a forradalomnak ez apostolát Marseillebe, Angliába, Amerikába kísérik: minden szavában ráismerünk a Görgey memoirjaiban vázolt arczképre s ezt sokkal hívebbnek találjuk, semhogy a tábornok igazmondásában lehessen kételkedni; és az ember kísértetbe jó azt mondani ő véle: ha van ember, ki Magyarország jó jogát compromittálta, jogos reményeit tönkre tette és tudtán és akaratján kívül Ausztria kezére játszott — ezen ember nem Görgey, hanem Kossuth.*

A «Fővárosi Lapok» 1886. évi márczius 2-iki keddi 61. számának «Párisi tárczája», ismertetvén *Ollivier* könyvét «La Rome Magyare», ezeket írja:

«... Látszik, hogy *Ollivier* atya nemcsak eredményeiben, de rejtettebb indokaiban is ismeri a (magyar) nemzeti epopoeát. Igazságszerető lelkét bántja, hogy Görgey oly érdemetlenül szenved egy balhit súlyos következményeit, mely balhitnek el kell

* «... ce livre... montre simplement ou vont les peuples, quand ils se laissent entraîner à la poursuite de l'impossible par ces imaginations brillantes faites pour l'éloquence ou la poésie, mais non pas pour le dur et le sérieux métier du gouvernement. L'opinion a été jusque à présent trop sévère pour Görgey pour qu'il n'eut pas le droit d'en appeler à ce tribunal (l'histoire) et d'y citer son accusateur. Sa voix sera-t-elle écoutée! Il est permis de l'espérer. Le temps qui rend justice à tous, a dissipé des gloires plus éclatantes que celles du libérateur, et Kossuth a peut-être déjà fait plus que personne pour la défense et la justification de son rival. Quand on voit l'attitude qu'il a prise dans l'exile, quand on suit à Marseille en Angleterre, en Amérique l'apôtre de la révolution: on reconnaît trop bien dans tous ses discours le personnage des «Memoires» pour douter de la véracité du général et on est tenté de dire avec lui, que s'il est un homme qui, sans le savoir et sans le vouloir, a compromis le bon droit de la Hongrie, ruiné des espérances légitimées et joué le jeu de l'Autriche: cet homme, ce n'est pas Görgey, c'est Kossuth». — *Études contemporaines sur l'Allemagne et les pays slaves* par Édouard Laboulaye, membre de l'Institut, professeur au Collège de France. Édition troisième. Paris. Charpentier, libraire-éditeur. 1868. — Az első kiadás 1855-ből való. Hogy szerző a német és szláv országok közé vegyíti hazánkat, francia dolog.

oszolnia mindazok lelkében, kik elfogulatlanul tudnak itélni és a kik nem csupán mende-mondából ismerik a kérdéses eseményeket. — «Mily különös iróniája a sorsnak! — mondja Ollivier — hogy míg a nemzet jogaiért századokon át törhetlen erélylyel küzdő Magyarország (1867-ben végre) czélt ért: a ki a hazafias, világra-szóló küzdelemnek egyik legfényesebb hadi hőse volt, szegényen és meg-görnyedve az elmondhatatlan szenvedések terhe alatt, keresztyéni hittel várja az ő csillagának feljövételét, mely csillagnak neve: a történeti igazság... A történeti igazság nem nyomható el örökre. Míg a magyar nemzet a világosi gyásznapok következményeit viselte: az igaztalan árulási vádat az elkeseredett szívek mintegy önvigaszukra kapták fel. Most azonban, hogy a keserűségek megszűntek létezni, az igaztalan vádnak is meg kell szűnnie...»

Egy, Lausanneból 1854. évi márczius 22-éről kelt francia levél gyűjteményemben, kétségtelenné teszi előttem, hogy a francia politikai lapok általában nem csak tudomást vettek bátyám könyvéről, hanem pártczéljaik szerint élénk pártot is fogtak ellene, mellette. És úgy látszik, éppen mert számos hirlapot a könyvről adott ismertetéseikben nem a pártatlan igazság, hanem a francia pártczélok vezettek: a levélíró egyaránt elégedetlen mind a két felekezettel. Ezt írja ugyanis: «A mi benneteket, a tisztességes és mérsékelt sajtó íróit illet, a kik kivetkőztetitek a maga valóságából Görgeyt, midőn könyvét ismertetitek: ti szűk és kizáró szempontokból oly tömjént gyujtotok neki, minőt ő semmiképen ki nem érdemelt és melyet ő előre is visszautasít a száműzetésben írt munkájában». — Végződik pedig a levél ezen szavakkal: «Dembinskinék inaszakadt haragja daczára Görgey megmarad valódi hadvezérnek. És értetlen barátjainak dicsérgetései daczára megmarad ő nagy polgárnak...»

Különösen nevezetes ezen ítéletekben az, hogy ezek a magyar emigrációnak élénk actiója és agitatioja ellenére birtak a felszínre vergődni. A magyar menekültek Franciaországban megannyi agensek voltak a bátyám elleni *fable convenue* szolgálatában. Bátyámnak ilyen egy sem volt. A kik közülök meggyőződésükben, szívükben hívei, tisztelői maradtak: azok az ár ellen úszni vagy nem birtak, vagy nem mertek... A meddig a magyar emigratio a maga befolyása által, Kossuth neve alatt remélte hazánkat új forradalom útján megint fölszabadíthatni: mindaddig vezető tagjai — bármennyire szétágaztak is egyébkép egymástól — egy

pontban, a Görgey árulásáról elterjesztett *faible convenue* fönn-tartása szükséges voltára nézve mindnyájan egyetértettek.

És valóban érdekes nagyon, hogy emigratiónk ezen tevékenységének és Dembinskiék föllentései daczára, már 1851-ben akadt Páris írói közt egy éles szemű ember, — Proud'hom — ki egy esztendővel Arthur bátyám munkája leleplezéseinek megjelenése előtt, tisztán *ellenfeleinek* közléseiből s egymás közti czivódásaiból rátalált a kérdés nyitjára s a történeti igazság érdekében egy előtte mindenkép idegen férfiú (bátyám) *mellett* szólalt fel egy nyílt levélben, a «La voix du Peuple, Journal quotidien et hebdomadaire» című folyóiratban. Proud'hom 1851 aug. 17-én kelt ezen nyílt levelét én már «1848-ból és 1849-ből sat.» című munkám előszavában idéztem.

Hát a hazában bekövetkezett-e, a mit én bátyámnak e «beszámoló» könyvétől olyan szentül vártam? Az általa művében föltárt igazság napjának sugarai győzelmesen szétoszlatták-e a nemtudás sötéttségét, a hazugság ködtorlaszeit?!

Volt alkalmam eziránt közvetlen tapasztalatokat tenni! És e tapasztalatok — földre sujtók voltak!

A ki ablaka tábláit csukva tartja, annak hiába süt a kelő nap világa. Ki a könyvet *nem olvassa*, annak azt hiába írták.

Már pedig bátyám könyvét nagyon kevesen olvasták a *hazában*. Kevesen — először is azért, mert a kik hírét vették, a legtöbben *nem akarták* olvasni. Mint valami erkölcsi mérget, hazafias undorral a limine visszautasították! «Mit! ez az ember még védekezni is merészel?! — Ezek már mindent tudtak a viddini levélből. Ezzel a vizsgálati és bizonyítási eljárás be volt fejezve, az acták lezárva; ki is mondták már Görgeyre az ítéletet, a föllebbezhetetlent. Ez a német könyv csak egy új merénylet a nemzet ellen...

Mások, kevésbbé erős lábon álló jellemek, kik nem érezték egészen immunisoknak magukat minden fertőzés ellen — féltették ideáljaikat, melyeket megszoktak, megszerettek. — A közoktatás, a hazafias tanítók és tanárok buzgó magvetése itt (és még azután is évtizedeken át) nagy termést arattak.

A kik kevésbbé halálraszántak, vagy kevésbbé félénkek voltak; a kik homályosan sejtették, hogy talán mégsem tudnak mindent; vagy a kik felvilágosításért mohón kapván Kossuth viddini szózatán, elolvasása után a bennök élő logikának bizonyos nyugtalanságát kezdték érezni s ezt be is vallották maguknak; a

gondolkodók általában, a kik például nem birták megfogni, hogy ugyanezen ember elébb a hazáért százszor kitegye az életét s utóbb világraszóló dicsőségét a világraszóló gyalázattal akarhassa felcserélni s ugyanezen élete megmentéséért eladni a hazát! — az útvesztőből kivezető fonalat, az igazat és igazságot szomjan keresők: mindezek néhezen vagy épen nem szerezhették meg bátyám könyvét, mert az akkori éber rendőrhatalom, mely Kossuth viddini szózatát német eredetiben és Szilágyi Sándor magyar kiadásában szabadon engedte árulni Magyarországon: Görgey Arthur könyvét drákói szigorral eltiltotta, elkobozta, olvasóit (a sok esetben egyéb okból is veszedelmes) házkutatásokkal üldözte. S a házmotozás veszélyének legkevésbé voltak azok hajlandók magukat kitenni, a kik minden sensatióknak kapva, talán még a «német» könyvet is elolvasták volna, ha ez nekik úgy magától beröpült volna az ablakon — persze, ingyen. (A hadjárat alatt is azt a bűnt, hogy németül voltak megírva, számos hazánkfia még azon hadi parancsoknak és hadintézkedéseknek sem birta megbocsátani, melyeket Görgey Arthur német nyelven adott ki Aulich, gróf Leiningen, Pöltenberg tábornokainkra, Bayer vezérkari főnökre és számtalan hasonlóképp magyarul nem tudó, vagy nem eléggé jól tudó, de azért a magyar ügyért jól verekedő katonáinkra való tekintetből és mert régi ezredeink *legénysége* is a német vezényszóra volt begyakorolva, ehhez hozzá szokva. Persze, hogy Bem, Vetter, Dembinski, Damjanics, Klapka, Vécsey is adtak ki németül írt parancsokat (a muzeumban ott a bizonyságok) az egészen más! Most is ezt a bűnt csupán a viddini levélnek lehetett megbocsátani).

De különben is 1852-ben, mikor bátyám könyve megjelent, már Kossuth és az emigratio teljesen lefoglalva tartották bátyám elleni rágalmaikkal az egész hazát. És ezért: a kik bátyám könyvét el nem olvasva, ítéltek fölé: ezeknél sokkal fájdalmasabban ábrándítottak ki reményeimből azok, a kik elolvasták! Számosan a kik magukat bátyám állhatatos barátjainak mondták (tudnivaló: négy szem közt!) értesülvén, hogy Budapesten vagyok, fölkerestek, de sokan csak a végből, hogy előttem felkiáltanak: «Csak ezt a könyvet meg ne írta volna!»

A kik már a szabadságharc alatt is bátyám nyílt, vagy alattomos személyes ellenségei voltak; s azok is, kik 1849 október 6-ika óta 1852-ig már megszokták őt hazaárulónak hinni, vagy a nélkül is hazafiságból annak híresztelni, mivel Kossuth és az

emigratio európai befolyásától várták hazánk felszabadulását: mindazoknak haragja e könyv elolvasása után valóságos fanatizmussá fokozódott...

Ilyen volt a helyzet, mikor bátyám beszámoló könyve megjelent; ilyen a szellemek fogékonysága a 48—9-iki események igazi történetének befogadására! És ezért ma is, mikor e sorokat írom, csaknem ismeretlen könyv ez, a hazában. «Ein verschollenes Buch!» a mint egy német lap mondta.

Sokat bírt el az emberi természet, ha — kénytelen vele. Én másodszor is szerencsésen kihevertem az igazság győzelmébe vetett hitem kegyetlen megcsalattatását. De nem *hevertem*: nem.

Ha a kortárs nemzedék nem hajlandó okulni: akkor az igazsága — a jövő! A nemzet örökéletű. Egyre újul. Következnek el nem fogult, nyílt elméjű nemzedékek. Ezek számára nekem most feladatom: *gyűjteni bizonyságokat!*

És gyűjtöttem harmincz esztendőn át 1848—9. évi eredeti okiratokat, mivel meg vagyok írva, hogy Tamás, a midőn az Úr kezén a szegek helyeibe bocsátotta az ő ujjait és az Úr oldalába az ő kezét: *akkor hitt*, — nem elélt. — Azon szándékkal folytattam pedig évtizedeken át a gyűjtés munkáját, hogy az eredményt letegyem a budapesti Nemzeti Muzeumba és megmentsem a nemzetnek saját igaz történetét.

És azután merész vállalkozással feldolgoztam azokat 3 kötetben (Franklinnál 1885—88.).

E munkámban én Arthur bátyám nyomát követve, elmondtam mind azokat a tényeket és igazságokat (semmivel sem kevesebbet), miket ő harminczhat évvel korábban, csupán tényi részletek és okirati bizonyítékok tekintetében nyújtottam többet a közönségnek, mint 1852-ben németül írt munkájában ő birt és nyújthatott: és íme! a mívelt és gondolkodó közönség *hazánkban is* — most bevette ugyanazokat az igazságokat, a melyeket 36 évvel az előtt ridegen visszautasított!

Hogy értsük ezt?

Talán az igazság 1852-ben más, mint 1888-ban?

Nem a!

Az emberek voltak mások 1852-ben. Nagyrészt még ugyanazok az egyének: de más a kedély, más az elmék dispositiója, más volt akkor az igazság iránti érzék. De más a légkör is. — Hiányzott 36 esztendő tapasztalása!

Azóta nagy a haladás e téren is hazámban.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

1853—1856. — Görgey Arthurnak eredetileg egész Karinthia területére szóló *confiniumát* utólag a Klagenfurt-városi járás határaitra «kicorrigálják». — Helyzetének egyéb rendőri megszorítása. — Sikertelen fáradozása polgári kereset után. — Tulajdon segélyforrásai kiapadóban. — Tíz levél.

Görgey Arthur Görgey Guidónak Bécsben. Kelet: Klagenfurt 1853 szeptember 15. Eredetije németül.

«Édes bátyám! Sürgősen bevégezendő munkálatok miatt még csak ma érek rá téged e hó 3-ikai leveled s a 307 f. 10 kr. vételéről megnyugtadni. A számadás helyes... Kis ingatlan birtokom (Torpoczon) még nincs eladva, mivel a vevőt, A-t, még mindég a régi-nek látom, a mit különben leveled vége is megerősít. Az imént említettem sürgős munkálatok egy gőzkazánfűtési berendezésre vonatkoznak, melyen Mayer barátunk számára dolgozom... Pista öcsénk házasságát... ezen év legörvendetesebb eseményei közé számítom... Hogy ő miként tett szert az ügyvédkedés engedélyére: talány lenne előttem, ha nem ismerném önfeláldozó tevékenységedet... és midőn feleségemmel örülünk Pista szerencsésén, áldunk téged, kinek ő ezt kétségekívül köszönheti. Azt írod, hogy neked napról-napra szűkebben megy a dolgod; énnekem itt a legszűkebben fog menni nemsokára, ha itt Karinthiában valamely privát alkalmazás elnyerésére irányzott kísérleteim egymásután mind esütörtököt találnak mondani! Mindazáltal Mari nénénk utolsó levele késztet arra kérni tégedet, *ne* támogasd részedről azokat a terveket, miket a szepességiek, úgylátszik, irányomban főznek. Mari néni ugyanis Pestről, a hol néhány napot Pistáéknál töltött el, azt írja, hogy legjobb lenne ránk, t. i. kis Berthánkra, nőmre és magamra nézve, a végett tenni lépéseket, hogy engem a Szepességre confiniáljanak, a hol gond nélkül megélnénk — értsd: családi adakozásokból. Bármennyire jól is esik nekem... ezen irányomban nyilatkozó részvét bizonyosága: mégis egyelőre minden,

az ily módon gondtalan megélhetésünk végett teendő lépések fogamatba vétele ellen nagyon határozottan felszólal — megbocsáss! — önérzetem. — Lehet, hogy előbb-utóbb időjártán, ha majd nőm és gyermekem szükségét kezdenek szenvedni s e nyomor látása elegendőképen puhít rajtam: lehet, hogy akkor más, simulékonyabb szavak erednek majd reszkető tollamból; de eddigelé még — noha magam már éheztem — nőmet, gyermekemet legalább Istennek hála, még nem láttam éhezni s ezért még nem hagyott el bátorságom, magamnak gondoskodnom élelmükről.

Isten veled s a tieiddel! Arthur s. k.»

1854. évi január 2-áról ángyom Arthurné, egyebek közt, sopánkodik azon, hogy férjének Klagenfurtból a közeli Brüll helységbe sem szabad távoznia dologban, a nélkül, hogy erre különös engedélyt Bécsből ne kapna! «Föl nem foghatom — írja tovább ángyom — miért szorítják meg ennyire az ő eredetileg egész Karinthiára kiterjedett mozgathatóságát, mikor ő túlságosan is óvakodott ezen jogosultságával visszaélni. Ezen, a *mult nyár óta rá nézve hatályba lépett rendszabály* egészen megköti őt kezén, lábán, mikor még csak ügyekben sem szabad 12 órára a várost elhagynia! Hogyan bocsátkozhatik valamely vállalatba ilyen megkötöttség mellett? Ki vehesse őt szolgálatába ily viszonyok között? Nem tudom, mi lesz belőlünk! Megáll az eszem . . . Talán hoz az 1854. esztendő váratlan segítséget . . .» (Eredetije német.)

Görgey Arthur Görgey Guidónak Bécsben. — Kelet: Klagenfurt 1854 január 12. Eredetije németül.

«Édes bátyám Gida!

«Mult évi október 30-ikáról és deczember 21-ikéről kelt leveleidben oly kérdések vannak részint csak érintve, részint világosan fölvetve, melyek körülményesebb megvitatást kívánnak, a mihez pedig még csak most találom a szükséges szabad időt . . . A korábbi keletű levélben kivált két hely köti le figyelmemet és arra indít, hogy veled egyetértésre jutni megkísértem . . . Az első e helyek közül így szól: «Szalmaözvegységed ideje alatt jó lesz régibb szeretődnek udvarolnod — a chemiának — mely utóvégre is még ki fog tartani, komolyabban, mint eddig, t. i. gyakorlati módon.»

A másik hely arra vonatkozik, hogy én magamat a rokonság által kitartatni vonakodom és ez ekkép szól: «Mult hó 15-én kelt leveled végén határozottan kifejezett óhajtasodat, jöllehet bel-

sőmben ellenkezve, követni fogom, sőt ezt már meg is tettem, — a nélkül azonban, hogy felhagyjak a reménynyel, hogy rövid időn ellenparancsot kapok tőled.» Ezen megjegyzéseidből, melyekhez hasonlók már régebbi leveleidben is szórványosan előfordultak, azt a szilárd meggyőződésedet veszem ki, hogy neked módodban van, valamivel hozzájárulni az én boldogulásomhoz. (Ebbeli jóakarotodban sohasem kételkedtem.) És miután nem szüntél meg azon kevesek közé tartozni, a kiknek segélynyújtása sohasem sérthetné érzésemet: egyelőre el akarom neked mondani, mi mindent követtem el eddig — sajnos! eddig minden siker nélkül — a végre, hogy javítsak helyzetemen; hátha mégis marad számomra egy jó tanácsod, hogy mibe kezdjek már most jobb siker reményével.

«Mikor engem ide Klagenfurthba hoztak, akkor itt éppen egy Karinthiára szóló technikai tanoda felállításának kérdése volt a napirenden s általános a remény, hogy a karinthiai Rende (a tartományi gyűlés) fel fogják karolni az ügyet. Az akkoriban még alkotmányos kormányzat alatt ők erre illetékeseknek látszottak. Voltak, kik a chemia tanári székét nekem szánták. A terv hajótörést szenvedett — oly előre nem látható akadályok miatt, melyeknek elsorolása nem idevaló.

«Kevéssel rá elkezdődtek utánjárásaim különféle, időközben üresedésbe jött magánszolgálati állomások elnyerése végett. Ha ezen az úton akkor sem bírtam célzt érni, mikor könyvem «Mein Leben und Wirken» még meg nem jelent volt: ennek megjele-
nése után még kevésbbé lehet kilátásom eredményre.

«Innen komoly elhatározásom, önállóan kezdeni valamibe. A (bányák körül) parlagon heverő ú. n. ólom-pát érczeket akartam vegytani és technikus úton értékesíteni; és tényleg még mielőtt egy év letelt — igaz, hogy megfeszített munka éve volt ez, — egy olyan, eddigelé ismeretlen és olcsó módszernek voltam birtokában, melylyel vegytanilag tiszta molybdän-savat állítottam elő. Csakhamar rá ugyanezt a módszert egy müncheni vegyész is föltalálta s azt Liebig «Annales»-aiban közzé is tette. Ennek daczára még mindig mertem volna ennek a módszernek nagyban alkalmazásából kereseti forrást teremteni magamnak, ha azoknak a privát ólom-bánya-résztvényeseknek irígységén nem szenved hajótörést kísérletem, a kiknek bányáiban ez a fajta ásvány kiváltképen és nagy mennyiségben fordul elő. Ők t. i. azt az elvet tartják: «Semhogy más valaki is nyerjen valamit: inkább ne nyerjenek ők se!» és ezért

őket ezen rájok nézve eddigelé csaknem értéktelen érzek szállítására lehetetlen volt rávenni. Ezért és mert véletlenül a kincstári bányákban ez a sárgaólom érzékö csak csekély mennyiségben termelődik, kénytelen voltam a molybdánsav-termelés gondolatával felhagyni — daczára szíves figyelmeztetésednek, hogy a kincstárral meg lehet szerződni.

«Azóta megint a legerélyesebb és ismételt lépéseket tettem, hogy valamely *magán szolgálati* helyre, csak félig-meddig is elfogadhatóra, tehessek szert. Mind hiába! — úgy látszik, a multamnak miatta.

«Mind ehhez hozzájárul, hogy a mult nyár óta oly dolgok történtek körülöttem, miknek következtében most már képtelen is volnék, még ha valaki kéretlenül meg is kínálna vele, magán-szolgálatot vállalni, ha ez azzal járna, hogy a Klagenfurt-városi járáson kívül is végezzek dolgot. Confiniumomat ugyanis, mely eredetileg az egész Karinthiára terjedt ki, legújabbban a klagenfurti járás kiterjedésére «rectificálták!» Ha én ezen járás határmesgyéjét valamely irányban túl akarom lépni: elébb mindig az erre való engedélyt Bécsből kell a legfelsőbb rendőri igazgatóságtól megszereznem — még pedig korántsem távirati úton! In praxi bureaucratia a két héttel előre való bejelentés még eddigelé elegendőnek bizonyult! A confiniumomat illetéknépp rectificáló rendeletet Kempen altábornagy bocsátotta ki. Ennek ellenében az itteni helytartónál tett lépéseim eddig siker nélkül maradtak.

«Ha te már most azt hiszed, hogy mindezek után én még valamely, szerinted a becsülettel megférő úton-módon szert tehetek a megélhetésre: akkor légy szíves azt tudtomra adni, de egy-szersmind el ne felejtsd a dolognak azt a részét is világosan kimutatni, mely a te személyes közbenjárásodat fogná igénybe venni; hogy én magam alkothassak önálló nézetet magamnak felőle, hogy az érdekemben teendő lépéseid mennyiben lehetnek visszahatással tulajdon existenciára és hogy a szerint megítélhessem, nem ütközik-e testvéri kötelességembe, ha baráti támogatásodat igénybe veszem ... sat. Öcséd Arthur s. k.»

Görgey Arthur — Kegeln alezredesnek Bécsben. Kelet : *Klagenfurt*, 1854 január 30-án. Eredetije németül.

«Nagyságos alezredes úr! Öszintén tisztelt tanárom!

«Kedves meglepetésemre már több ízben arról értesülök harmadik személyek révén, hogy Alezredes úr változatlan részvétellel emlékszik meg rólam; ezért megragadom a legelső kínálkozó alkalmatosságot, az által is kifejezést adni háláérzetemnek, hogy a jelen sorok megvivője által egyszersmind a mellékelt küldeményt * juttassam az Ön kezéhez.

«Teszem ezt azonban nem minden aggodalom nélkül, mivel attól tartok, hogy Önnek irántam való barátságos jóindulata ezen lapok elolvasása közben helylyel-közzel meg talál rendülni. Ezen aggodalmam szolgáljon indokolásul, ha azokra a nehézményekre fordítom figyelmét, a melyek közt ezen kétségkívül tökéletlen munkám készült.

«Egy az — oly időben fogtam hozzá, a mikor még az egy-némely történetek feletti legmélyebb belső felháborodásom legyőzhetetlen hatalommal egész valómnak minden idegszálát lázongásban tartotta és én igazán azt hittem, hogy a humanus önmérsékletnek legfőbb fokát értem el ezen könyv nyelvezetében, — mely nyelvezet ma már önmagam előtt is helylyel-közzel legalább is tapintatlannak tűnik fel.

«Így tehát az elhamarkodás szemrehányását érdemeltem volna meg, ha azok az okok, melyek írnom kényszerítettek, nem lettek volna annyira parancsolók és pedig annál sürgetőbbek, mentül inkább kellett az én sajátságos személyes helyzetemben attól tartanom, hogy az alapos megfontolással és újra meg újra mérlegeléssel járó időmúlás által azon nyilvánvaló veszélynek teszem ki magamat, hogy egyáltalán bármely a nyilvánosságnak szánt felszólalásomat minden pillanatban erőszakkal lehetetlenné találják tenni.

«Az említett okokat, melyek munkámban magában eléggé élesen kidomborodnak — itt tüzetesen elősorolni fölöslegesnek tartom. De nem fölösleges azon állhatatos kijelentésem, hogy emez okok akkor is kényszerítettek volna rá, hogy írjak, ha előre tudtam volna, hogy a következmények rám nézve ennyire súlyosak, sőt

* A «Mein Leben und Wirken sat.» című emlékiratának egy tisztelet-példánya.

talán még súlyosabbak lesznek, mint a minők tényleg, — a nélkül, hogy erre egyébképen rászolgáltam volna — s a minők bizonyosan nem a lovagias uralkodó intentiói szerint valóban lettek.

«Jelen nyíltszívű nyilatkozatom hadd tegyen egyszersmind tanúságot szavaimnak igaz volta mellett, melyekkel egykori tanárárt és atyai barátját hálás nagyrabecsüléséről biztosítja híve Görgey Arthur s. k.»

«Ezen másolatot én a Kegeln alezredes úrhoz, a tullni utász-kari iskola egykori parancsnokához intézett eredetiről diplomatikai hűséggel magam készítettem. Bécsben, február 3-ikán 1854. — Görgey Guido cs. kir. miniszteri titkár s. k.»

Görgey Arthur Görgey Guidónak Bécsben. Kelet : Klagenfurt, 1854 február 12. Eredetije németül.

«Édes bátyám Gida!

«Néhány napja véletlenül arról értesültem, hogy egy kelet-kezőben lévő vas-pudling-gyárnál betöltendő egyik hely, a melynek elnyerése engem a te ifjúkori barátodnak Kazetl Gusztávnak collegájává tett volna. Azonnal levélben arra kértem az utóbbit, legyen szíves engem a valódi tényállás és netaláni kilátásaim felől nyíltan értesíteni. Gyors válasza elvette minden reményemet, ezt a helyet elnyerhetni. Egyúttal azonban K. úr önként felajánlotta nekem, valahol másutt leendő alkalmaztatásom érdekében a maga közbenjárását Tunner igazgató úrnál Leobenben, mint a kinek kiterjedett összeköttetéseinél fogva leghamarabb lehet alkalma számomra megfelelő állomást találni s a ki különben is oly közbizalomnak örvend, hogy az ő ajánlása nagy hasznomra válhatik. Elgondolhatod, hogy K. úr barátságos felajánlkozását köszönettel elfogadtam és hozzám intézett kérdéseire üzletág, föltételek sat. tekintetében a választ megadtam.

«A felelet arra a kérdésre : vajjon a tudvalévő rendőrigazgató azt a tudvalévő kijelentést a maga fejétől, vagy pedig felsőbb sugalmazásra, vagy legalább is nem ellentétben az ő bécsi felettes hatóságával tette-e? ez volna tehát most az, a mire nézve jelen soraimmal a te támogatásodat — ha ez könnyen lehetséges — testvéri bizodalommal igénybe venném, a mennyiben nem talál-nád felette körülményesnek, engem az ez irányban rendelkezésemre

álló és célravezető eszközökről — ezeknek alkalmazása előtt — értesíteni . . . Őszinte öcséd Arthur s. k.»

*

1854 február 20-án Arthur bátyám hosszú idő után megint egyszer maga írt nekem egy hosszú és már a mint ő szokta, kitűnő humorral teli levelet. Belőle e helyet idézem :

«Szükségeink a folyó esztendőre azzal, a mink még van, bőven fedezvők. A legközelebbi két vagy három esztendőre előre gondoskodólag már fölhatalmaztam (Görgey) Gusztit utolsó ingatlanom eladására. És hogy azalatt sikerülni fog valamely tartós kereseti forrást felkutatom, ebbeli reménynyel még mindég fel nem hagyok . . . » Érdekes egy másik hely is ugyanezen levélben, melyel bátyám a következő eset nyomozására és felvilágosítására kér. Ángyom Pestről postán kis csomagot kap azon declaratióval : «Női óra, értéke 50 ft» és utána levelet «Paternik János polgári órás» aláírással, mint a ki «a nála letétben volt órát» ezennel megküldi és nyugtató választ kér Pestre poste restante. Volt pedig a csomagban nem óra, hanem negyven darab császári arany egy kis kerek skatulyába göngyölve. Utána jártam Pesten és megírtam bátyámnak, hogy Paternik János polgári órás Pesten feltalálhatatlan. Az álnevű küldő eszerint egy becsületes és gyöngéd visszafizető adós volt — jobb napokból. Ezen levelemnek is német az eredetije. Bátyám t. i. arra kért, hogy nejére való tekintetből levelezzünk németül, nehogy neki örökösen fordítgatni kelljen, a mit egymásnak frunk.

Görgey Guido Görgey Arthurnak Klagenfurtban. Kelet : Bécs, 1854 február 23-án. Eredetije németül.

«Édes öcsém Arthur!

«Mult hó 12-ikéről, valamint folyó hó 12-ikéről kelt leveleid lényeges tartalma következtében megérett végre is ügyedben rég forgatott szándékom, megtenni a nélkül, hogy róla eleve is értesítsek, egy lépést, mely jövődre nézve hasznos lehet, legrosszabb esetben pedig legalább én velem láttassa tisztán : lehet-e még neked valamit — és mit lehet remélned . . . Kértem és ma kaptam is audientiát a legfőbb államrendőrségi főnök Kempen altábornagynál. Rövid szóval elmondtam ő excellentiájának sajtáságos helyez-

tetésedet s azután minden eddig azon irányban tett fáradozásaidat, hogy a tudomány vagy gyáripár mezején valamelyes állandó polgári existenciát teremts magadnak, mely necsak magadat a tieddel együtt a máris fenyegető meg-nem-élhetés gondjaitól megszabadítson, hanem valahára el is felejttesse veled azokat a meteor-szerű eseményeket, melyek Klagenfurtba hoztak ; elmondám végre neki azon különféle akadályokat, miken eddig mind ezen fáradozásaid szükségképen hajótörést szenvedtek, t. i. elsősorban azt, hogy az emberek rendszerint irtóznak egy rendőrileg nem kedvelt egyéniséggel üzleti összeköttetésbe lépni, — hogy egy, habár lazán, polgárilag lelánczolt férfiúnak alkalmaztatási képessége szűk és korlátolt ; és hogy ezen akadályok legújabbán még tetemesebben fokozódtak azon megszorító értelmezés által, mely confiniáltatásodnak nem régen adatott. Itt Kempen félbeszakított azon megjegyzéssel, hogy ez utóbbi rendszabály sem nem valamely különös okból történt, sem pedig valamely megszorítást nem czélzott, hanem egyes-egyedül a te eredetleges «incorrect» bellebbeztetésednek, a mennyiben az egy *egész korona-országra* szól, a *természetes correcturája*, minthogy a bellebbezések szabályszerint csakis egy bizonyos város s efféle területére szoktak történni. Midőn én erre azt bátorzkodtam megjegyezni, hogy a meddig a tömeg ez iránt eltérő véleményben van, addig ama rendszabálynak visszahatása törekvéseidre ugyanaz marad ; . . . és utána azon kérdést koczkáztattam, meg fogna-e neked engedtetni oly állásokra is pályázni, melyek lakhelyednek Karinthián kívül — de Magyarországnak, Olaszországnak, Bécsnek, valamint a monarchia határszéleinek kivételével — áthelyezését követelnék, — azon reményben, hogy Ő Felsége illetén lakhelyváltoztatásodat talán legkegyelmesebben engedélyezendi? akkor ő excellentiája lekötőlező nyájassággal méltóztatott értésemre adni, hogy ő a maga részéről igen szívesen kész, óhajtasaid teljesülésére minden lehető megtenni, ha te a most föltett, vagy bármely más esetben akár én általam, akár még közvetlenebb úton bizalommal ő hozzá fogsz fordulni ; a mire ő téged ennel egyenesen fel is szólít.

«Ámbár én az ilyen audientiáknak ezt a szokott zármondatát s annak rendszerinti ürességét sok évi gyakorlatból nagyon jól ismerem : mégis ezúttali alkalmazásának sajátságos módja és még inkább a kihallgatás előtt, valamint utána, Kempen elnöki titkárával folytatott bizalmas beszélgetésem azt a benyomást keltették

bennem, hogy ez a szokásos formula ez egyszer több lehetett az üres formánál, hogy neked minden méltányos kívánságod ezen oldalról hathatós támogatásra tarthat számot és hogy annak a becsületes klagenfurti rendőrigazgatónak jóakaró nyilatkozatai — a kinek hírneve, tapintatos, ügyes és humánus hiyatali működéséről idefönt szilárdan megállapodott, — egyáltalában nincsenek ellen-tétben felettes legfőbb hatósága nézeteivel . . . Őszinte hű bátyád, Guido s. k.»

Kivonatban ezt a levelet már közöltem «1848-ból és 1849-ből sat.» című munkám III. kötete 701. lapján. Daczára ennek, a levelezés teljesebb lánczolata kedvéért bővebb kivonatban itt is fölveendőnek tartottam.

*

Görgey Guido Görgey Arthurnak, Klagenfurtban. Kelet : Bécs, 1854 márczius 28. Eredetije németül.

«Édes öcsém Arthur!

«A te egykori tanárod P. R. (Professor Redtenbacher) tegnap azt kérdezte tőlem, nem reflectálnál-e a klagenfurti reáliskolánál éppen most megüresedett vegytani tanárságra, mely különben is csak előfutárja egy ugyanott felállítandó felsőbb reáltanoda analog tanári székének? . . . Beszélgetésünk folyamában arra az elhatározásra jutottam, hogy ezt neked *in thesi* tanácsoljam, — *in formalibus* azonban a szokástól eltérő utat ajánljak, mely nekem a döntésnél szereplő személyekre való tekintettel (Kempen, Thun miniszter, főtisztelendő Koller miniszteri tanácsos) a legcélszerűbbnek látszik. Ez abban állana, hogy a Thun grófhoz intézendő kérvényt magad fogalmazván, ebben kiemelnéd, hogy nem kevésbé a megélhetés gondja, mint a tudomány szeretete indít e lépésre, mely ámbár csak szűken javadalmazott, mégis oly szilárd polgári existenciát — állhatatos törekvésed célját — épp azon a helyen biztosítana részedre, mely nemcsak Ő Felsége parancsánál, hanem hajlamodnál fogva is immár második hazád lett ; továbbá, hogy a megfelelő képzettség iránti minden kétely a legalaposabban fönt említett tanárod megkérdezése útján osztható el. Egy másik kérvényben azután, mely hivatkozással az én révemen kapott engedelemre, közvetlenül Kempenhez volna címezendő, ezt arra kellene kérned, hogy a Thunnak szóló és eredetiben oda melléklendő

folyamodványról tudomást vegyen és ezt, a mennyiben Kempen e lépésedet nem rosszalja, — a kedvező eredményhez nélkülözhetetlen saját pártoló, vagy legalább nem ellenző levele kíséretében juttassa el rendeltetése helyére.

«Hogy azután a két úr szükségesnek látja-e még valakit és hogy kit, ez ügyben megkérdezni: az teljesen közömbös lenne és ezen az úton egyszersmind aggálytalan; valószínűleg csakis Rosthorn Pepi s a te rendőrigazgatód jöhetnének még szóba.

«Én azután . . . szívesen eljárnék a dologban, úgy a kérvényt Kempennek személyesen adnám kezébe, mint szintén Thunnál és Kollernál megtenném a netalán szükséges lépéseket — ha te azt kívánatosnak találod.

«Ámbár el nem titkolom magam előtt mindazokat az aggályokat, melyek mindez ellen a *magad* álláspontjából támaszthatók: én mégsem bírom a mindenfelől fenyegető jövőre való tekintettel azt az óhajtásomat elfojtani, hogy ne vetnéd meg könnyű indokokból ezt a jelentéktelennek látszó kikötőt! Egyébiránt magad tudod legjobban, mi a neked való, mi nem . . . Őszinte bátyád Guido s. k.»

*

Görgey Arthur Görgey Guidónak Bécsben. Kelet: Klagenfurt, 1854 május 16-án. Eredetije németül.

«Szeretett bátyám Gida!

«Végre megint egyszer találkozni nálam szabad idő és az eltökélés, hogy veled megszámoljak . . .

«Hogy a helyzetemben annyira szükséges könnyítéseket (a szabad járásban, kelésben) az általad számomra nyitott úton keressem, én azon oknál fogva nem tartom tanácsosnak, mivel tartok tőle, hogy a helybeli rendőrség mellőzése által annak igazgatóját el találom kedvetleníteni. Ugyanezen okból legújabbán azon kedvezményért is, hogy az Ovir-hegyen lévő egyik ólom-bányát, melyben részes vagyok, a hányszor a körülmények megkívánják, meglátogathassam, közvetve Licen igazgató útján folyamodtam s ennek közbevetésére azt meg is kaptam. Azt azonban, hogy ugyanezen úton béklyóimnak tetemesebb, általánosabb támogatása is elérhető legyen, nem merem állítani. Mindazáltal tanácsosnak tartom, Licen rendőrigazgató urat el nem kerülni akkor sem, ha egyenesen legfőbb főlebbvalójához fordulnék kérvénynyel;

mert megtapasztaltam, mennyire érzékeny ez az úr az efféle meglepetések iránt...

«Második jó tanácsodat az első pillanattól fogva hajlandó voltam követni; csupán nehogy macska találjon lenni, a mit zsákban veszek, elébb a kérdéses állás körülményei iránt biztos adatok után akartam járni. Az eredmény azután nem valami biztató. Mint természetrajz és természettan tanárának a helybeli reáltanodában 500 ft. o. é. évi fizetés mellett 30—40 tanórám lenne hetenkint. Igaz, hogy az évi díj csekélyebb, semhogy egy család megélhetne belőle: de én mégis belé mernék vágni, ha csak az előadási óra olyan sok nem lenne, hogy miatta teljes lehetetlen bármely, ismereteimnek megfelelő mellékkeresetre csak gondolni is. — Az analyticus vegytan lenne az, a melynek terén esetleg némi szűk kilátás nyílnék mellékkeresetre. De éppen ezen a téren csak úgy végezhet az ember valamit, ha egy-egy feladathoz több órai szakadatlan idő áll rendelkezésére. Ámde ezt ki nem adja a reáltanodai előadások délelőtti meg délutáni tanórákra való felosztása. Hogy ezen nehézség daczára mégis koronkint egy egész délelőttre, vagy egy egész délutánra szert tegyek: egyik vagy másik collegiummal kellene megegyezésre lépnem: de ekkor megint függőségi helyzetbe jutnék oly egyének irányában, a kik itteni barátaim egyező ítélete szerint ha nem is az összes, hát legalább a tanító emberiség aljához tartoznak. A mi pedig ezen collegium vezető és felügyelő egyéniségét illeti: ez a hivatalos körök előtt mint fanaticus szlávomán, — a közönség előtt pedig a tartományi főnök besúgója gyanánt ismeretes és mindezen fölül — pap. És így, vonakodva bár, kötelességemül ismertem fel, arra az útra, melyet te és P. R. nekem mint szilárd polgári existenciám megállapítására szolgálot ajánlatok, rá nem térni. Hogy mindazokat a calamitásokat, mikbe a kérdéses tanári állomás elvállalása engem okvetlenül dönteni fogna, nektek fel nem rovom, sőt érdekemben való baráti gondoskodástokért és fáradozástokért őszinte hálával vagyok: arról ti épp úgy meg vagytok győződve, mint a hogy én helyesléstekre tartok számot, midőn *ilyen áron* még a legbiztosabb polgári existenciából is — nem kérek...

«Már körülbelül esztendeje lesz, hogy te nekem szepességi csekély ingatlan birtokom eladásához gratuláltál. Ezt a szerencsekívánást végleg még ma sem fogadhatom el... Éppen mikor ezen ügy ennyire megérettnek látszott: azon időtájban látszottak

itteni reményeim, hogy molybdén előállítására irányzott vállalatom jövedelmező lesz, a teljesüléshez közeledni; s az egyidejűleg kilátás, hogy itteni tőkepenzек fognak a vállalatához csatlakozni, újra felköltötték azt a — bevallom, inkább kedélyi, semmint speculativ — óhajtasomat, maradandó, habár még oly szerény fekvőséggel bírni hazámban — s így az eladási szerződés jóváhagyását mindaddig halogattam, míg nem végre a sárga ólomérczek technikai kiaknázására épített reményeim meghiusulása és ezzel együtt minden segélyforrásaim előrelátható közeli kiapadása rákényszerített az eladás jóváhagyására...

«Nőm és leányom a mióta megint Viktringben faluznak, egészségesek. Magam állandóan az voltam; mindig a városban tartózkodom és egyéb dolgok közt most egy fa-gáz-világítási terv előmunkálataival vagyok elfoglalva... Hálás öcséd, Arthur s. k.»

*

Arthur bátyámnak hozzám Klagenfurtból 1854 május 19-ikéről írt levelében is nyoma van, hogy ő a Karinthiában bőségesen előforduló sárgaólom ásványból nyerendő molybdénnek technikai értékesítését célzó vállalatot tervezett, a melyből magát és családját fentarthassa, hogy huzamos megfeszített vegyész munkálatok végzése után ezen vállalat sikerülése és jövedelmezősége iránti reménye közel látszott állni a teljesüléshez és azután — füstbe ment, tulajdon tőkepenzhiánya és az odavaló pénzzerők bátortanossága — hihetőleg bátyámnak rendőrileg zaklatott helyzete — miatt. Van nyoma, hogy azután új reményt táplált, új vállalatba fogott.

«Most hosszabb időre — írja nekem — búcsút veszek tőled, minthogy azon dolgozom, hogy Klagenfurt városa fagázzal kivilágíttassék s ezen gyár vezetését rám bízzák. Épen most kezdek hozzá a költségvetések kidolgozásához. Óriási munka. Adja az ég, hogy munkám sikerüljön és meddő ne legyen!»

Nem sikerült ez sem! még pedig az ez évben közalírássra bocsátott és az osztrák közigazgatási hatóságok által minden kigondolható módon a közönségből kieroszakolt «önkéntes nemzeti kölcsön», vulgo «Zwangs-Anleihe» miatt, mely szivacs módjára felszívta a tőkét.

A mi kevés földbirtoka még volt a Szepességen, Toporeczon

Arthurnak: azt ekkor eladta Ármin testvérünknek: de — a vevő nem fizetett! És így Arthur közeledni látta azt a napot, a mikor minden megélhetési kútforrása ki fog apadni...

Ezen esztendőben volt, hogy felesége és kis leánykája egészségének helyreállítása és föntartása végett őket falun nyaraltatta Viktringben, egy jobbféle parasztházban.

Tehát *Viktringből írja 1854. évi július 27-ikéről* Arthurné az én nőmnek: hogy férje szakadatlanul dolgozik egy ismerősük *szeszégető gyárának megjavításán*, nagy eredménynyel a tulajdonosra nézve, de eredmény nélkül önmagára. «Az államkölcson — így szól tovább a levél — egyelőre megszüntet minden kilátást a *gázvilágításra*. Így válnak az életben a legszebb remények szappanbuborékká. Az égnek mindenesetre valami különös szándékai lehetnek velünk! és magának tartván fönn jövőendőbeli rendeltetésünket, egymásután gördíti utunkba a különféle akadályokat. Azonban miután csakhamar túl leszünk mindenben, mit ember megkísérthet a mi körülményeink közt: megeshetik, hogy egy fontos lépésről fogtok értesülni, melyre Arthur reászánja magát. Meg ne ijedjetek; mindenesetre Gida után ti lesztek az elsők, kik megtudtok mindent. Abban is bízzatok szilárdul, hogy ő mindig Görgey Arthur fog maradni, bármi legyen is, a mire elhatározza magát. Az én rám és Berthára* való tekintet nem lesz soha ok arra, hogy ő a maga méltóságát áldozza fel a nyomasztó szükségnek! Ezért jótállok nektek. L'honneur avant tout! sat. Etelka s. k.» (Eredetije német.)

* Kis leánykájok.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

1854. — Görgey Arthur levele Kempen altábornaghoz. — Az állami sustentatio kezdete. — Hat levél.

Görgey Arthurt, az életére nézve elébb az orosz czártól és utóbb az osztrák császártól is megamnestiált foglyot, az osztrák kormány Klagenfurtba vitette és elébb ugyan egész Karinthiára confiniálta, de a notorie vagyontalannak megélhetéséről (a mi az ily kényszerhelyzetben magától értetőnek látszik) *kéretlen* — nem gondoskodott.

Hogy *kérjen* sustentatiót: azt Bécsből ismételten eléggé világosan értésére adták, magán úton és félhivatalos úton. És ha ő mindjárt azon melegében folyamodik vala érte: valószínű, hogy confiniuma első idejében, kivált mielőtt emlékiratait közrebocsátotta, tisztességes évi tartásdíjban részesült volna elejétől fogva.

De ezen lépés ellen tiltakozott legbelső érzése. Önérzete az életrevaló és munkabíró férfúnak épp úgy, mint a múltja iránt tartozó kötelesség érzete.

Keresett tehát — a szerint, a mint a változó csalóka körülmények mutatkoztak — felváltva *magán szolgálati* alkalmazást vagy *önálló* munkakört és keresetet — folytonos és kitartó fáradozással — 5 esztendőn keresztül. Siker nélkül, a mint láttuk!

A meddig balsikerei föl nem tárták előtte e sikertelenség okainak állandó természetét s ennél fogva további keresgélésének reménytelenségét; s a meddig még kis pénzében tartott: addig követte érzését és nem kért családjának kenyeret attól az államhatalomtól, mely ellen ő fegyverrel kezében küzdött hazája érdekében.

De 1854 tavaszán elkövetkezett a válságos pillanat! S ekkor ő Gida bátyánk 1854 február 23-ikai (közlött) levelének hatása alatt rá fanyalodott, magán levélben Kempenhez fordulni.

Benyújtás előtt e levél tervezetét *1854. évi június 20-ikai* levelében Gida bátyánnal közölte, hogy ez hadd szóljon hozzá. S a közlött szöveg kíséretében ezt írja e levélben Gidának :

«Ilyen — esetleg indokolt nézetedhez képest megváltozandó szövegezéssel, szándékozom ezt a levelemet, engedelmeddel általad juttatni el rendeltetése helyére s aztán türelemmel várni be az eredményét azon nyugodt öntudattal, hogy a keblemben ezen lépés ellen fellázadó érzéseim leküzdésével annak a kötelességnek teszek eleget, mely szerintem, föltétlenül minden másnál *előbbvaló*: a családapáénak.

«Ezzel azonban korántsem azt akarom mondani, hogy ezen-túl tétlen akarok maradni. Épp ellenkezőleg! ezután is ugyanazzal, sőt még fokozottabb s ha isten is úgy akarja, sikerteljesebb erély-lyel nyomozom azt a szerencsét : hogy megint a magam lábán áll-jak! . . . sat. Hű öcséd Arthur. s. k.»

A *Kempenhez* intézett levélnek ez első tervezete, mely azon-ban *így* be nem adatott, magyar fordításban ekképen szól : (*1854 június 20*).

«(Czím.) — Közel öt esztendeje szakadatlanul különféle irányban azon fáradozván, hogy valamely állandó polgári existen-tiát teremtsék magamnak, végtére is kénytelen vagyok átállatni, hogy ez, a rám mért rendőri megszorítások közt merő lehetet-lenség.

«A mondott idő alatt a magam és családom megélését egyedül saját segédforrásaim és azon kölcsönösszeg tették lehetővé, melyet nekem, a mint Excellentiád előtt kétségkívül tudva van, Pas-kevics herczeg emberi érzésből előlegezett volt, mikor arról meg-győződött, hogy életem föntartásáról semmiképen gondoskodva nincs.

«Ezen kölcsönösszveg csakúgy, mint tulajdon segélyforrásaim is most már végkép kiapadóban vannak.

«De a nálam beköszöntő anyagi szükség aggasztó érzetével egyszersemind az a meggyőződés támad bennem, hogy Ő Felségének nem lehetett szándéka megkegyelmezni életemnek és ugyanakkor oly anyagi nyomornak tenni ki engem, mely keservesebb a halálnál.

«Testvérbátyám által Excellentiád azt a nagybecsű engedel-met méltóztatott tudtomra adni, hogy előadandó fontos esetekben egyenesen magas személyéhez forduljak óhajtásaimmal.

«Kénytelen lévén ez engedelemmel élni, azon kérelemmel

alkalmatlankodom Excellentiádnak, méltóztassék emberszeretetből oda hatni, hogy az életem, melyet Ő Felsége legmagasabb kegyelmének köszönök, azt a becsét, melyet az 1849. évi ősz óta a cs. k. hatóságok humánus bánásmódja s a csendes családi kör csillapító befolyása következtében újra visszanyert számomra — mind azon fáradozásimnak, melyek által nőmet és gyermekemet a fenyegető legsanyarúbb anyagi szükség ellen megóvni iparkodtam — sikertelensége miatt megint el ne veszítse sat. G. A. s. k.»

Arthurnak ezen első szerkezeti vázlatát a megbírálására egyenesen felszólított Gida bátyánk csakugyan át is dolgozta, tulajdon eszméivel bővítette és 1854 június 25-iki levelében visszaküldte letisztázás végett azon megjegyzéssel, hogy Arthur erős papirost válaszszon alája, minthogy ezen kérvény valószínűleg többször fog elolvastatni, mint teszem egy mátkaság előtti szerelmes levél szokott, a házasság consumálása után.

Görgey Arthur a bátyja jobbítmányát azonban nem találta magáévá elfogadhatónak — ezt egyebek közt azzal indokolván, hogy e megjavított szerkezet azzal a benyomással van ő rá, mint egy két apára hasonlító gyermek. Mindazáltal egynémely eszméjét magáévá tévén, a végleg megszerkesztett levelét ismét 1854 július 27-én megküldte Gida bátyáknak.

Ezen tényleg Kempen kezéhez átadott levél végleges szövegét én «1848-ból és 1849-ből sat.» című munkám III. kötete 708. lapján közöltem. A két szöveg között csupán annyi a különbség, hogy a tényleg átadott levél ebben az additionalis és tevőleges nyilatkozatban mint egy csúcsban végződik :

«. . . Az én helyzetemben, a ki állami szolgálatra alkalmatlan vagyok, csak két utat látok, melyen segítség jöhet számomra :

«minden, személyemre mért rendőri korlátozás megszüntetését, vagy :

«egy megfelelő életföntartási járulék engedélyezését.

«Olyan két út, mely közül az első azon előttem ismeretlen indokokba ütközik, melyek a személyemre nézve, körülbelül egy esztendeje, megszigorított rendőri rendszabályoknak szolgáltak alapul : míg az utóbbi a munkabíró férfiúnak önértetét sérti.

«Excellentiád minden bizonynyal sokkal magasabban áll, semhogy egy őszinte szóért meg tudna neheztelni. És így nem tartózkodom bizalommal kinyilatkoztatni, hogy, ha választanom szabad volna : én személyes szabadságom visszanyerését választanám ; de

hogy ellenesetben egy megfelelő tartási összevet is elfogadni kényszerít («abzulehnen verbietet») jelen helyzetemben a családapai kötelesség . . .»

Ezt a végleges szerkezetét is Arthur bátyám hozzászólás végett elébb megküldvén Gidának, ez utóbbi *1854. évi július 30-iki* válaszában azzal küldte vissza öcscsének letisztázás végett, hogy e szerkezetet ő is oly kifogástalannak és jól meggondoltnak találja, hogy mihelyt a tisztáját megkapja, legott megviszi Kempennek. Hozzá teszi aztán: «Jóllehet a véletlen sokszor szeszélyes játékot űz az efféle dolgokkal: mégis én csak érdemleges, még pedig kedvező eredményt várok. A legrosszabb lenne: az éppen semmi válasz. De ez alig hihető . . .»

Szegény jó Gida bátyám! Egy helye ezen *1854 július 30-iki* levelének most is, hogy újra elolvasom, szívembe nyilallik, saját boldogtalan házi viszonyára vetett éles sugarával: «Nekem oly jó dolgom van, hogy bizvást megkímélhetlek az elbeszélésétől . . . Félek a legközelebbi jövőtől és őszintén megvallom, nekem legjobb lenne elaludni végképp . . .»

*

Görgey Etelka Görgey Istvánnak. Kelt Viktringben 1854. évi aug. 10.-én.

« . . Minthogy multkori érintésem, miszerint lehet, hogy Arthur egy fontos lépésre szánja el magát, nektek oly nagy aggodalmat okoz: nem akarlak benneteket tovább is kínos kételyek közt hagyni és pedig annál kevésbbé, miután az érintett lépés immár meg is történt . . . »

«Miután már az ötödik esztendőnek mulóban a vége, a mióta Arthur szakadatlanul abban fáradozott, hogy kenyérkeresetre tegyen szert, — a mióta magánhivatali alkalmazásért minden ajtón kopogtatott s azonkívül minden lehető kísérletet megtett, hogy egyéb módon állapíthassa meg existenciáját és minden, de minden — sikeretlen maradt: dőreség lett volna még tovább is ezen kínos állapotban várakozva, utolsó garasunkat is elköltenünk, hogy *akkor* jussunk oda, a hol most vagyunk. E nézetében Arthur még inkább megerősítve az által, hogy egy esztendő óta rá nézve a rendőrségi felügyelet és járáskeelési korlátozottsága sokkal szigorúabb lett, mint annak előtte — ő Gidának tanácslatára elhatározta magát, Kempen

altábornagyhoz, mint a legfelső rendőri hatóság főnökéhez magánlevelet intézni, melyben egyszerűen elmondja a maga helyzetét s azt kéri, hogy *vagy* bocsássák szabadon, *vagy* gondoskodjanak valamely módon megélhetéséről. — A levél maga, valamint minden ami még eddig Arthur tollából kikerült, méltóságteljes... Más hang talán hasznosabb lett volna — mondhatnák sokan: de a mi, jelszavunk: mindenek felett a becsület... És most megnyugtatósodra biztosítlak, hogy még a pénzünk nincs *teljesen* fogytán, sem szükségét még nem szenvedünk, sem arra nem szolgáltatunk okot, hogy az emberek sajnálkozása még keserűbbé tegye keserves helyzetünket. A toporczy vételárból eddig egy garast sem láttunk, de nem is kecsegtettük azzal magunkat, hogy Ármin a kedvünkért megváltoztassa nem-fizetési mániáját... Most nem is nagyon bánjuk, mivel — ha a remélt változás hamar találna bekövetkezni — a toporczy vételárt Bertha számára óhajtjuk tartogatni... (Aláírás.) Etelka s. k.» (Eredetije német.)

*

Görgey Guido Görgey Arthurnak. Kelet: Bécs 1854 augusztus 18-án. (Eredetije német.)

«Édes öcsém Arthur!

«... (Dolgaim közben) meglepett egy nagyon udvarias meghívás a még mindég szabadságot élvező báró Kempen altábornagy úr lakására ma d. e. 11 órára, a te dolgod megbeszélése végett, melynek tenorát, a mennyire túlterhelt emlékezőtehetségem megtartotta, szóról-szóra — de minden esetre értelemhűen — veled közölni e jelen soraimnak célja.

— Kempen: «Őn szíves volt testvérje levelét juttatni kezemhez, a hol ő a maga precarius helyzetén való segítség kérdésében ezt az alternatívát állítja fel: sat. (részletes idézés leveledből). Jól meggondolva mindent, még pedig ha a viszonyokat kevésbé a magam szempontjából mint rendőri főnök, tekintem, — mint inkább az ő érdekében, nekem sokkal kevésbé látszott kívánatosnak, már most az elsőbbik úton, t. i. az ő confiniumának megszüntetése által segíteni a dolgon, miután ő jelenlegi lakhelyén igen barátságos és kellemes helyzetben él, — míg viszont számos ok van attól tartani, hogy mihelyt onnan máshová költöznék,

aligha fogna különféle kellemetlenségeket kikerülhetni és másfelől az, hogy sikerül-e neki polgári keresetmódra szert tehetni, éppen nem bizonyos. Ezért a másik alternatívát véltem követendőnek s ily értelemben terjesztettem is az ügyet Ő Felségének legfelsőbb elhatározása alá. Mire Ő Felsége menten engem felhatalmazni kegyeskedett, hogy az Ön ura-öcsese tartásáról gondoskodjam, de ne egy állandó évi összeg alakjában, hanem havonkinti száz forintnyi tartási járulékok által. (Sustentationsbeträge.) Tekintve, hogy családja kevés tagot számlál, az ő katonai takarékosága mellett — *ennyi* valószínűleg elég lesz, leglényegesebb szükségéi fedezésére.

— *Én* : (t. i. Görgey Guido.) Általános köszönet kifejezése után : «*Én* ugyan szintén nem kételkedem, hogy a kénytelenség segítségével ez neki sikerülni fog ; megjegyzem azonban, hogy ez esetben ő sohasem remélhet attól a legnyomasztóbb gondjától megszabadulhatni, melyet neki a Paskievics hercegtől kapott aranykölcsön visszafizetése okoz.

— Kempen : «No bizony! amaz 500 fél-imperial miatt!

— *Én* : «Bocsánatot, kegyelmes uram! az 1100 darab volt, a mint öcsém nekem beszélt.» Részletes elmondás.

— Kempen : «Ej mit! és ha még annyi volt volna is. — Mi ezeknek az oroszoknak kénytelenek voltunk mindenekért busásan megfizetni. E részben ura-öcsésének a legkényesebb katonai becsületérzését is teljesen megnyugtathatja azon megjegyzéssel, hogy ha Paskievics herczegnek, vagy bárki másnak valaha eszébe jutna e részben ellene igényeket támasztani : csak egyenesen hozzám (Kempenhez) utasítsa őket. *Én* majd fogok tudni megfelelni ezen úgynevezett kölcsönökre. Ugyan micsoda más czímen is ajánlhatta volna Paskievics azokat ura-öcsésének? Ennek tehát egyszersmindenkorra vesse el a gondját. — De hogy megint ama havi részletekre visszatérjünk : azt hinném, hogy ő talán jobban szeretné, ha azok neki a lehető legkevésbé feltűnő módon jutnának kezéhez — talán az Ön személyes közvetítése útján?»

«Erre én ezt a gyöngéd figyelmet néhány szóval megköszönvén, magamat föltétlenül rendelkezésére bocsátottam ő excellenciájának. Mire ő ezen szavakkal szakított félbe :

— Kempen : «Ön talán kellemesen veszi, ha mind erről ura-öcsését *maga* értesítheti még mielőtt az értesítést tőlem, talán csak a legközelebbi napok valamelyikén megkaphatja ; és ezért kérem

Önt, tessék azt neki azonnal, t. i. még ma megírni. Nagyon örülnek, ha óhajításainak megfelelttem volna.»

«Megújított köszönetem után én (Gida) saját ominosus színház-ügyeimre tértem át és kis idő múlva jóakaró udvariassággal elbocsáttattam. — De miután ezerféle teendőimtől csak késő este szabadultam haza lakásomra: alig maradt néhány perczem rá, hogy még ma napközben néhány előleges szót küldhessek neked. — Elnyom az álom. Holnap többet. Jó éjtszakát!»

(Folytatólag.) 1854 aug. 19.

«Főnti tudósításomhoz még csak sajnálatomat toldom, hogy a legfelsőbb helyről engedélyezett öszlet 40%-vel kevesebb folyó szükségletednek 2000 forintra kiszámított öszvegénél. Vigasztal öntudatom, hogy részemről semmi mulasztással nem vádolhatom magamat; másrészt mégis csak könnyebben fogod a hiányzó 40%-ot a kiapadó kútból kimerni, mint az egészet . . . Most még csak arra nézve kérek utasítást, mennyire kell titokban tartanom ezt az egész ügyet.

«Ha még elmondom azt, hogy annak egész folyamában a nevedet mindég teljes becsüléssel emlegették: akkor, azt hiszem, levelemnek ezt a részét ezzel befejezhetem . . .

«Még csak egyet: minthogy ezen levelemről másolatot készítenem s azt megtartanom teljes lehetetlen: arra kérek, tedd el azt jól, minden eshetőségre. — Guido s. k.»

*

Görgey Arthur Görgey Guidónak Bécsben Kelet: Klagenfurt 1854 szeptember II. (Eredetije németül.)

«Édes bátyám Gida!

«. . . El nem hallgathatom előtted, hogy évi subventióm összegének szükségleteim teljes fedezésére elégtelen voltát tekintve — az, hogy a subveniálók a kivitelben az 1854. naptári év II. felének kezdetére visszanyúltak, kellemes meglepetés volt számomra. Ezen «subventióról», a mint ők azt nevezik (hihetőleg azért, mivel nekik az általam használt «sustentatio» kifejezés valamilyes viszontkötelességteljesítés fogalmát ki nem zárni látszik) nekem ez a fel fogásom :

«En Kempen altábornagynak azt az alternatívát ajánlottam : «elégséges alimentatio vagy szabadonbocsáttatás». Ő erre közepes

compromissumot, az «elégtelen alimentatiót» választotta s ezáltal engem arra az ellen-compromissum kérelmezésére jogosított fel: «confiniumomnak visszahelyezése az eredetleges kiterjedésére». (Egész Karinthia határaitra.) — A megfelelő fogalmazványt, föltéve, hogy engem továbbad is, úgy mint eddig, támogatni rá nem untál, mindenesetre még használat előtt, megítélésed alá fogom bocsátani. Egyelőre ennek elkészítéséhez sem időm nincsen, sem a szükséges nyugodt kedélyhangulatom. — Abból, hogy most már subventionálnak, én senki előtt titkot nem csinállok. Ezt a testvéri ajánlatodat azonban, mely szerint kész volnál Ő Felségénél szót szólni érdekemben, egész szívemből megköszönöm, *de nem élek vele*. Bürocratiailag szervezett rendőr-államban tudtommal nincs oly út, melyen az alattvaló a maga fejedelméhez, mint ember az emberhez — hanemha eredmény nélkül — szólhat; az udvari etiquette befolyását, valamint a történelmi hagyományos családi engesztelhetetlenséget nem is véve számba. — Hű és hálás öcséd Arthur s. k.»

TIZENHARMADIK FEJEZET.

1855. — Családi események. — Egyetmást a szerző életéből. — Egy sentimental journey. — Wildbad-Gastein. Heiligenblut és Gross-Glockner. A Wörthi-tó. Viktring. — A viszontlátás.

Az 1854. évi ősszel nagy hézag kezdődött e levelezésben, — lehet azonban, hogy csak a gyűjteményemben. — Emlékezetből annyit jegyzek fel, hogy Arthur bátyám a mondott időtájt egyik jó ismerősének rosszul jövedelmező gyárát tanulmányozta és rá jövőn a baj okára, annak kiküszöbölésével volt erősen elfoglalva, felesége pedig ugyanekkor oly reménybeli állapotban, melyben férje is, orvosa is, őtet egyetértve eltiltották a levélírástól.

Az én feleségemet hasonló állapotában nagy baj érte (első magzatját egy hirtelen megrémülés következtében időtlen letette) s e szerencsétlenség végre megszakította a viktringiek hosszú hallgatását.

*

*Görgey Arthur Görgey István*nak. Kelt: Klagenfurtban, 1855 február 18-án. (Eredetije német.)

«Édes Pistám! A váratlan eset, melynek 12-ikéről kelt leveledet köszönhetjük, minket mélyen megszorított és mi jövőtökre nézve itteni ösmerőseink körében, kiken hasonló szerencsétlenség esett meg, keresünk vigasztalást — hál' istennek, nem eredmény nélkül. Valóban kétségbeejtő csak akkor lenne helyzeted, ha azon aggodalmad, miszerint Emma az 1849-től 1853-ig szenvedett lelki bánatmak által képtelenné vált magzat kiérlelésére, Dr. Markovszky tapasztalt barátunk véleményén alapulna. Ellenkező esetben megnyugtatósodra nevezhetnék neked asszonyokat... kik ismételt hasonló balesetek után és ezek daczára utóbb... zavarta-

lan anyai örömöknek örvendhettek. Nem kell hát kétségbeesni, szeretett barátom! és mindenekelőtt minden kigondolható erkölcsi segédeszközök alkalmazásával azon kell lenned, hogy Emma ne desperáljon...

«Ehrenhausentől *... legkésőbbben, úgy hiszem, három hét múlva búcsút fogok venni azzal a kellemes öntudattal, hogy derék munkát végeztem. Ez öntudattal, mellesleg mondvá, valószínűleg be is fog kelleni érnem, kárpótlásul egy elhamarkodott reményért, mely ígérkező keresetforrással kecsegtetett. Mert készpénztőlke nélkül úgy sem léphetnék be üzlettárs gyanánt közkereseti viszonyba, még ha ezzel meg is kínálnának. Így aztán a mi nekem, mint egy az eddigi üzemeredmények után ítélve, jól jövedelmező szesz- és élesztő-gyár megteremtőjének sikerült, alig egyéb egy részemről teljesített és pénzügyileg értékelhető derék *baráti* szolgálatnál, — a mi, megvallom, annál kevésbbé örvendetes rám nézve, minthogy anyagi szükségletem a «subventio» által távol sincs fedezve... Arthur s. k.»

*

Ugyanaz ugyanannak. Klagenfurt 1855 május 22.

«Édes Pistám! Szombaton f. hó 19-én... Etelka erős egészséges... fiút szült. De a ficzkó anyjának életére tört, mikor a szűkebből a tágabb gyermekszobába lépett. Még a veszély el nem múlt; de már reméljük. Innen van hogy e keserű-édesen szerencsés eseményt ily későn adom tudtokra.» (Meggéri aztán feleségemet keresztanyának.) «Az anya óhajtása, hogy a keresztségben Kornél Leopold, István, Gusztáv neveket kapja; hallgasson pedig a Kornél névre sat. Arthur s. k.» (Eredetije német.)

*

Az én feleségem a téli baleset után tavaszra úgy a hogy felépült. De dr. Markusovszky barátom szükségesnek nyilvánította őt e nyáron Wildbad-Gasteinba vinni, teljes javulás és erőgyűjtés végett. És erre a jó Mari néni, kit az olvasó már korábbi följegyzéseimből ismer, rögtön kész volt felajánlani nekem Emma

* A hol bátyám a hibás gyárat igazította.

számára erszényét (még magam igen vékony pénzzel voltam) és mi több, kísértőül önmagát, azzal a toldással, hogy aszerint, a mint Arthurné állapota időközben gyorsabban vagy lassan javul, menet vagy jövet útba ejtik Klagenfurtot, kedves száműzötteink és szaporulatjuk látogatására.

Legyen áldott a rég elköltözöttnek — gazdag szeretetének — emlékezete!

Mari néni ajánlata, a ragyogó kilátás egy kellemes utazásra, egészsége visszanyerésére, a klagenfurti viszontlátásra, a keresztanyai méltóságra — mind a legjobb hatással valának nóm kedélyére és testi erősödésére.

E nyáron nekem valóban kedvezett a végzet. Minden úgy ment, mint a karikacsapás. A két asszony nagyon megszerette egymást és szép időjárással szerencsésen megérkeztek a gasteini fürdőbe. Azalatt pedig én Budapesten szorgalmasan dolgoztam és ügyfeleim s ügyeim köre, már a mióta magamat egy merész elhatározással önállóvá tettem, szemlátomást gyarapodott.

Saját életpályám viszontagságai csak nagyon mellékesen tartoznak ide e följegyzések közé. Mindazáltal hálátlanság lenne tőlem fel nem használni az alkalmat egy utolsó hálászó kimondására azon kiváló emberek emlékezete irányában, kik engem hajótöröttet az 50-es évek elején, kedvezőtlen parti viszonyok dacára szeretettel partra segítettek.

Mikor 1852-ben tavasszal Klagenfurtból visszakerültem Pestre, itt a forradalom által megszakított pályát ujonnan kezdendő: első menetem Fröhlich Frigyes nagykereskedő és bankár (utóbb a Magyar Földhitelintézet kereskedelmi szervező igazgatója) vendégszerető házához volt. Ő és áldott neje mint a ház fiát úgy fogadtak most is. Jó órában jöttem annál fogva is, mert épen ott találtam téa mellett dr. Markusovszky Lajost. E pillanattól fogva megvolt az otthonom! Harmadik támpontom, menedékem: barátom Budapesten: dr. Lumniczer Sándor volt — a kit épen ma, mikor ezt írom (1892 február 1-én) kísértünk ki a kerepesi út melletti temetőbe!

Ezen akkor annyira megnyugtató hátvédem kívül, szörnyűmód tisztában voltam — 1852-ben — helyzetemmel.

Von der Pick' auf — újra kezdeni! — És semmi becsületes munkakör alantasságától nem írtózni; nem keveselni a legcsekélyebb munkadíjat sem, elfogadni a legelső találkozó irodai alkal-

mazást és haladék nélkül beléállni a munkába! Ez volt a törvény, melyet enmagamra szabtam.

Legelső szegődségem Simon Florent akkori híres ügyvéd irodájában: 15 mondd tizenöt forint volt havonként készpénzben és ingyenebéd a népes családi asztalnál. Nem az én hibám, hogy nem tartott az első hónapon túl. Gazdám nagy hazafi volt s így természetesen a «világosi árulást» egész lelkéből útálta. Tudomása, ítélete az eseményről csalhatatlan alapos és rendíthetetlen lehetett, de a gonoszított ismeretlen részletei is érdekelték volna s ezért legkényelmesebb volt ezek felől engem szembenülni, öreg és fiatal hölgyek, több szál iskolás fiú s egy házi tanító jelenlétében már a levesnél kezdeni el benevolizálni... Ez első ebéd végeztével megköszöntem az ingyen asztalt, irodai helyemet pedig felmondtam és a hónap leteltével onnan is kiléptem.

Az eset annyira fellázította Fröhlich Frigyes atyai barátomat, hogy, hozzájárulván azon pessimista nézete, miszerint az akkori pesti császári királyi főtörvényszék úgysem fogna engem, nevemnél fogva feltűnő compromittáltat, az ügyvédség önálló gyakorlására ereszteni, pályaváltoztatást és azt ajánlotta, lépjek be az ő comptoirjába levelezőnek, figyeljem meg és sajátítsam el magamnak a mi körülöttem történik s azalatt majd akad mód, az ő üzletágai valamelyikében nekem oly állást szerezni, melynek alapján megházasodhatom... De mikor észre vette, hogy szabad óráimban az új osztrák törvényeket tanulgatom, utóbb pedig Széher Mihály elsőrendű ügyvéd irodájában másodsegédi hely nyílt: ő maga ajánlott Széhernek s én ide s a régi kerékvágásba visszazökkentem. Későbbben megengedettett az új ügyvédi vizsgát az osztrák törvényekből letennem. Széhernél addig maradtam, mígnem önállóvá tettem magamat...

*

Ángyom gyermekági állapotáról 1855 tavasszal és nyáron mind aggasztóbb tudósításokat kaptam bátyámtól. Így azon kedvencez gondolatról, miszerint gasteini utazóim menet Klagenfurtot útba ejtsék, csakhamar le kellett mondani. Bátyámnak egy június 13-ikáról kelt aggasztó levelét azonban június 20-án már sokkal kedélyesebb levele követte, mit én felesége örvendetesh,

gyorsabb javulásának tulajdonítottam s ezt meg is írtam neki. Erre aztán jött a következő levél:

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelt Klagenfurtban 1855 június 28-ikán.

«Édes jó Pistám! Mendelsohn a bölcsész hátgerinczsorvadásban szenvedett. Az orvosok nála végső gyógykísérletül az izzó vasat alkalmazták. A műtét alatt Mendelsohn csak azt az egy körülményt találta figyelemre méltónak, «hogy ő neki igen jó friss pecsenyeszaga van». — Június 13-ikától 20-ikáig (bátyám utóbbi levelei kelte) — ez 7 nap. És sokszor a férfinak csak 7 percze marad, végzetével leszámolni. Ha le nem számol: ő lássa mint bírja tovább. Gonosz napokban egy rossz élez gyakran egy jó barát. — Egyébiránt az én hangulatom, akár a június 13-ikai, akár a 20-ikai, akár a mostani, a mikor éppen most szegény feleségem keservesen sír a maga sorsán — mitsem változtat azon a szomorú bizonyosságon, hogy általában még az is felette kétes: fog-e ő — akár augusztus végén is — a kedves látogatóknak elibe mehetni. Ha mostani szenvedéseit szorgosan egybehasonlítom az első szülésekoriakkal: a mostani eset látszik a súlyosabbiknak. Aggályom, hogy multkori hangulatomat nagyon is jóra találtad magyarázni, késztet most ennyire kíméletlenül jelezni a helyzetet... Arthur s. k.» (Eredetije német.)

Rossz napokban egy rossz élez gyakran egy jó barát... A hadjárat alatt *ezt* nem tudták megérteni a mi bús magyarjaink, a mi táblabíró forradalmáraink vagy forradalmár táblabíráink! mint a hogy nem értették a forradalom után Arany Jánosnak Nagyidai cigányait. Nem értették, mert nem volt ő bennök magokban humor. Sem érzékük hozzá. — Valahányszor a hadjárat alatt egy-egy ily «rossz élezét» bátyámnak felkapta a kofa hír s kikészítve megvitte Debreczenbe, vagy a hol a kormányzó-elnök felütötte vándor-udvarát: mindannyiszor hazafiatlanságra, kegyeletlenségre magyarázták...

A főnti levél után augusztus közepéig úgy állt a dolog, hogy a gasteini «egészségi utazóknak» ezúttal egészen le kell mondanunk a tervezett klagenfurti vizontlátás öröméről, nehogy ez öröm maga is, a vendéglátás óhatatlan háziasszonyi gondjaival együtt, csapásképen hasson a nehezen lábbadozó betegágyas asszony megtámadott idegrendszerére.

Augusztus közepén végre ő annyira volt, javulás dolgában,

hogy bátyám őt a karinthiai villachi fürdőbe vihette, melynek csakugyan erősítő hatását tapasztalta, úgyannyira, hogy mire az én feleségem gasteini kúráját befejezte, a viszontlátás elejtett tervét újra föl lehetett venni. Emma is Gasteinnak kétségtelen hasznát látta. Levelei és a mit Mari néni írt felőle, nagyon megnyugtatók voltak. Hozzá még Gasteinban egy váratlan nagy öröm érte őket. Dr. Markusovszky Lajos barátom (benső baráti körben rövideden «Markó») e nyáron nősült meg és nászútját fiatal nejével Gastein felé vette. Ott megállapodtak addig, míg néném és feleségem kúrájokat befejezték s aztán szeptember első felében mind a négyen együtt látogatták meg Karinthiában bátyámat és családját.

Mily édes, mily megható lehetett a viszontlátás most 1855-ben, hat viszontagságos esztendő után, a közben megszorodott száműzött család és másfelől Mari néni, feleségem, Markusovszky (bátyám «utolsó Mohikánja») és kedves neje közt! — Markusovszky volt Arthur barátjai közül az utolsó, ki 1849-ben tőle búcsút vett. A hű «Markó» kijelentette volt neki Nagyváradon, hogy elkíséri Szibériába — az orosz orvosokra nem bízva a fejét nyílt sebével, mikor néhány napig úgy álltak a dolgok, hogy Paskievics magával viszi Arthurt. A beállt fordulat után pedig Markusovszky elkísérte Klagenfurtig bátyámat, hol egy megbízható orvos kezelésére bízhatta. — Markusovszkyné kellemes új ösmeretség volt. És mindnyájan megszerették.

A következő évben 1856-ban nőmnek egyre gyarló egészségi állapota a gasteini fürdők ismételését tette szükségessé, s én meg akartam tenni mindent, a mitől felüdülését remélni lehetett. De ő nem mert, nem akart egyedül utazni. Így én aszerint rendezvén dolgaimat, szerét ejtém, hogy őt oda elkísérjem. Különben e kirándulás, a több heti életmód- és légváltozás magamnál is szükségét pótolta; az én egészségem sem volt a legjobb. És akaratlan az az utógondolat is ólálkodott a fejemben, hogy ha jó női társaságot szerezhetek Emmának Gasteinban: akkor magam onnan gyalog túlteszem magamat a «Tauern» hegyi hágóin s a Gross-Glockner lábánál s a Wörthi-tó partján elhaladva, most én látogatom meg bátyámat Karinthiában.

Elindultam tehát feleségemmel Gasteinba. Egy valóságos «sentimental journey».

Akkori időben Bécsői menet Lambachnál megszakadt a

vasút közlekedési eszköze. Azontúl egylovas kocsikon jártunk. Az időjárás Gasteinig folyvást kedvezett nekünk. Mindketten még fiatalok voltunk, mindketten lelkesülők a természet nagyszerűsége és szépségei iránt. Mindketten nagy megpróbáltatásokon mentünk volt keresztül, anyagi nélkülözéseken is, de főleg leírhatatlan erkölcsi bántalmaztatásokon, lelki gyötretéseken, nagy bánaton! Nagyon nagyra kellett, hogy becsüljük egymásnak értékét, hogy megérje az érte adott árt! Ó engem nagyon szeretett. Én is egész lélekkel szerettem az egykor 1849. évben viruló leánykorában eljegyzett menyasszonyomnak most e kis kocsiában oly boldogan mellettem ülő — árnyát, azzal az örömében is fájdalmas vonással szája szélén, nagy sötét szemeit azzal a sajátos tekintettel a vékony fekete szemöldívek alatt; hollókébe játszó fekete haját, sovány kezének átlátszó bőrét, keskeny ujjait... és lelke hervadhatatlan szépségét, jóságát...

Noha ügyvédi gyakorlatom s ezzel keresetem is nekilendült Pesten, a mióta a ránk régi magyar diplomás ügyvédekre is ránk kényszerített vizsgálatokat az osztrák törvényekből kiálltam: azért még mindig felette szűk viszonyok közt, kis lakásban éltünk és így kellett, hogy éljünk. Az élet minden költséges örömei, a főváros drága élvei nekünk Hesperidák kertje voltak, melynek csak a kerítésén át vetettünk néha be egy lemondó pillanatot. Most e szűk viszonyokból kiröpültünk mint két rabmadár — ki a szabadba, a tágas világba! — ez óriás hegyek és havasok, bájos völgyek és mosolygó vagy fonségesen komor tavak, locsogó csermelyek és habzó zuhatagok, a jégárak és sziklaszorosok kényelmesen járható e tündér világába! Emma oly boldog volt itt oldalamnál, oly megható! Én pedig a mint el-elnéztem őt — ezen csupa élettől duzzadó természet közepett ez egyetlen hervadó virágot — sűrű rohamokban nyeltem magamban azokat a forró könnyeket, miket a boldogtalan ember mosolygó arczecczel befelé tud sírni...

Gasteinban jó társaságot találtam Emma számára; többi közt Szende Béla honvéd-ezredes (az utóbb honvédelmi miniser) édes anyját és nővéreit, régi barátnőket, kik feleségemet őszintén szerették. Két hétig lassankint hozzászoktattam őt a gondolathoz, hogy őt és hazajövetelét ezen jó hölgyek védelmére bízom és magam a havasokon átszököm Karinthiába Arthurékhoz. Szegényke belényugodott. Hogy búcsúzásom alkalmával keservesen sírva fa-

kadt: annak nem tulajdonítottam nagyobb fontosságot, mint más búcsúzásakor. De midőn utóbb Pesten ismét vele egyesülvén, Szendénétől megtudtam, hogy Emma mily vigasztalhatatlan volt távozásom után és mennyire sínylette elgyöngült szervezete a tőlem való válást: akkor komolyan megbántam és még ma is bánom, hogy szegény betegemnek ezt a nagy fájdalmat okoztam!

Akkor ott Gasteinből egy ragyogó reggelen én könnyű háti zsákkal és vashegyű bérezi bottal és könnyű szívvel, napkölte után már a Stanz-hegy tetején füstölgő Sennerhütte padján pihenve költém el a másodreggelit egy fiatal német utitárs s egy 80 éves hosszú, szikár vezető társaságában. Ez utóbbi az arzenikum-faló parasztok felekezetéhez tartozott. Podgyászunkkal és köpenyegeinkkel háti saroglyáján, könnyű lépést tartott velünk. Reggel, délben, estve a «Schmarn» és húsféle után mindannyiszor képzelhetetlen mennyiségű vajakat költött el kenyér nélkül, egy ültében; a kenyeret aztán menetelés közben majszolta hegyibe! — Hálásra első nap a Rauriser Tauernhaus állomást értük. A ház-előtti padkán élveztük a gyönyörű naplementét. Az emeleti tágas szobának olaszosan széles tiszta ágyaiban másnap — szakadó esőre ébredénk. Ebben indultunk is jó korán és a teljes virágzásban pirosuló havasi rhododendron-szőnyegek közt a kopár hágó felé kanyargó csapáson, szakadatlan ázva, délután átkeltünk rajta a túloldali Heiligenblut helységbe, mely már Karinthiában, — *állítólag* a Gross-Glockner-csúcsnak s a Basterzen-jégárnak tövében fekszik. Szívesen el akarom hinni most is. Miért ne? A földig lógó szürke felhőfüggöny mögött bizony elfért mind a kettő. *Látni* — egyiket sem láttam! Utitársam, ráérvén, megállapodott Heiligenblutban a derűt bevárni: magam egylovas szekérére kapva a Möllthal mentén alárohanó vizekkel versenyt siettem a Wörthi-tó felé, abba az erdőszéli szerény parasztházba, melynek tájképe most itt előtttem függ dolgozószobám falán — annyi komoly emlék és annyi szeretetnek fészke...

Aznap estig, Heiligenbluttól Spítálig irgalom nélkül vert az eső a nyitott szekéren. Másnap már déltájban eső és ború elmara-
dozott mögöttem. Alkonyatkor a Wörthi-tavon tüdővészesen kehegő és erőlködve zakatoló (azon időben még egyetlen) fia-gőzhajó Mária-Loretto végállomáson partra szállított a tó déli végén, Klagenfurt főváros és Viktring falu közelében. Lorettonál akkor (talán most is úgy van) végződött a nyílt, a mély tó és kezdődött

ennek nádrengeteget termő terjedelmes folytatása még jó darabon odább, közelebb czélomhoz. A gőzös személyzete Lorettónál befejezván napi szakmányát, jó borra valóért felajánlkozott engem — a város és vagy másfélórai kocsizás mellőzésével — a tó szeszélyesen kanyargó kifolyásán végig, csolnakon Viktring falunak negyedórányi közelébe hozni; s ez által lehetővé tenni, hogy még az estve ölelhessem szeretteimet.

Mikor a csolnakban elhelyezkedtem, a teli hold pazarul ontotta fényét az éjjeli tájképre; tükörképe pedig kerek aranytálként ott úszott a csolnak mellett a nyugodt víz színén, de az első evezőcsapásra ezer darabra töredezett, megannyi kigyódzó nádállyra foszlott. A kifolyás tekervényes szűk utcáját sűrűen szegélyző 2—3 ölnyi magas nádak szinte boltívet képeztek szakállas fejökkel felettünk. S egyszerre csak megelevenült körülünk e sűrű rengeteg. Hangos megneheztelessel a békebontó betolakodók, az éjjeli csavargók iránt — fölkerelkedett a nádas elült alvó paraszt népe: a nádiveréb sokezernyi serege — csapat csapatnak adván meg a vészjelt és perczről-perczre elhomályosítván a holdat fölötünk, alattunk. Közről-közre egy-egy nemesebb lakója is a parti rétnak surrant el mellettünk, vagy vegyült a nagy parasztlázadás közé... Így jutottunk egy jó negyedórai evezés után oly ponthoz, melyről egyik evezősöm száraz lábbal az ingovány közt biztos csapáson egyenest azon faluszéli emeletes kőházhoz elvezetett, melyet egykori kirándulásainkból jól ismertem és melyben most bátyám és családja nyaralt. A ház a kiszögellő fenyves erdő szélén magánosan, akkor kerítetlen gyepen szabadon állt. Mi hátsó oldalán közelítettük meg, hol akkor szintén keskeny ajtó nyílt belőle a szabadba. A hold, nekünk jövevényeknek épen hátmögül árasztotta teli fényét a magános ház fehér falára. A kis ajtó nyitva volt. Küszöbén öt éves kis lány állt vesztteg a holdfényben, mely arannyal hintette be annak göndör szőke fürtjeit. Háta mögött félig a pitvar homályában állt az apja. Nyilván közeledésünk ilyen éjnek idején, szokatlan irányból, az ingoványok felől egyenest a háznak — felkeltötte volt mind a kettőnek figyelmét, kíváncsiságát. — Még egy pár szökellés és — —

Itt önkéntelenül Lord Byron tolakodik a tollamba.

Oh could I feel as I have felt,
Or be, what I have been,
Or weep as I could once have wept
Over many a vanish'd scene!
As springs in deserts found seem sweet,
All brackish though they be,
Thus in the dreary waste of life
Those tears would flow to me.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

1856—1857. Az állami sustentatio története. — Görgey Arthur családja először telet Magyarországon. — A száműzött vadászkalandja és ebből lett bünfenyítő pöre. — Két hű barát halála. — A hazából hazatérők. — «Bácsi!» — Három levél.

Viktringben mulatásom első napjaiban Arthur komoly bizalmas közléseinek egyik tárgya a részére Bécsből legújabban rendelt sustentatio és ennek történeti részletei és körülményei valának. Elejbém tette a vonatkozó eredeti okiratokat. Ezek szerint ő 1854. évi szeptember 6-ika óta havonkinti száz forint élelmezési relutum-ban részesült, melyre nézve 1854 július 1-je állapítottatott meg kezdő napnak. Ez így 1856. évi január 1-jéig tartott ; ettől fogva azután kétezer forintra emeltetett évenkinti sustentatiója.

(«1848-ból és 1849-ből sat.» cím alatt Budapesten 1885—1888. években megjelent munkám III. k. 63. fejezetében ezen egész sustentatio ügyét — annak a koronázásig való fejleményét is, valamint ekkori megszűntét, az igazoló okiratok szövegével együtt előadtam kimerítően.)

A közlés mélyen meghatott. Az esemény maga nagy benyomással volt rám. Mindég félttem tőle, hogy bátyám utóvégre is kénytelen lesz vele, a mitől émelygett... Most mintha egy colossalis szobornak a másik oldalára kerültem volna, annak egy meglepő új nézőpontját fölfedeztem volna. Idő kellett gondolataim rendbeszedéséhez.

Végiggondoltam azt az évekig folyt küzdelmet, melyet végig küzdött : előbb a munkabíró önérzetes férfiú az előtte minden közutat tilalmazó végzet kajánságával — utóbb a családapa a magyar szabadságharcz képviselőjével — a jelennek kötelessége a múltéval, — mígnem végre a két kötelesség egy határszéli pontban találkozott és ekkor ebben össze is békéltek : a becsület pontjában.

A mi cselekvő része volt bátyámnak magának az anyagi változás előidézésében : saját kezdeménye, az első levél-szerkezet hangja, a későbbi tényleges beadványé, egész magatartása ezen kényes ügyben — az ethika pártatlan ítélőszéke előtt *megővta* mindazt, a mivel ő az emberi méltóságnak, a férfias önérzetnek és nagy multjának — azon ügynek tartozott, melynek most is (character indelebilis) képviselője volt.

Be kellett vallanom magamnak (nem bátyámnak, a ki nem kérdezte), hogy csak ez volt az egyetlen lehetséges megoldása a rettenetes dilemmának — erkölcsileg helyes megoldása. És hogy Arthur bátyám most is megint erősebb, nagyobb volt a végzeténél.

Csak ha azt mondhattam volna neki : «Itt az egész vagyonom : ez *elég* arra, hogy *oda* ne fordulj ; — fogadd el» — csak akkor lett volna nekem jogom arra a fényűzési nyalánságra éhezniem, hogy osztrák sustentatiót ne húzzon!

Miután erre rászorult : vegyes érzésekkel örültem. Nagyon örültem *annak*, hogy az elterjedett gyanúsítással, Kossuth támadásaival szemben, bármikor alkalmas időben hiteles okiratokkal kimutatható lesz, mikép *e nyomorult sustentationának 1854. évi július 1-je a kezdőnapja* ; kimutatható az, hogy 5 esztendeig bátyám, a meddig saját csekély vagyonában tartott, semmi segélyt a bécsi kormánytól nem élvezett. Az 1854. esztendő nyarán legelőször részére folyóvá tett száz forint havi élelempénznek semmi köze azon altábornagyival egyenlő nyugdíjhoz, melyet az 1849. évi augusztusban Bécsen átutaztatása alkalmából ad hoc tartott minis-ter-tanácsülés határozott volt számára és melyet ő — ismételt félhivatalos nógatás daczára — hallgatag passiv magatartása által tényleg visszautasított.

*

A másik komoly beszéd tárgya köztünk, Viktringben időzésem alatt, gyermekeinek magyar irányban neveltetése volt. Mari nénénk már előtte való évben egy egész télre meghívta volt vendégének ágyomat a két gyermekkel együtt a szepességi Busóczra. A kivitel fő nehézsége abból állt, hogy bátyám nem merte őket Klagenfurttól a Szepességig férfi-kísérő nélkül utaztatni ; maga el nem kísérhette. Az én látogatásom most segített a bajon. És rögtön ki is főztük az egész tervet : őtalmam alatt jönnek Budapestig ; itt nálam néhány hétig pihenőt tartanak s én még jó időben, fel-

fogadott megbízható pesti bérkocsissal elszállítom őket Rimaszombatig, hol Mari nénénk alkalmatossága fogja átálvenni őket. — Azon félév alatt pedig, míg a hazában a rokonok körében mulat a családja, bátyám ugyanezt a parasztházat Viktringben, hol eddig csak futólag nyaralt, több évre állandóan bérbe vétén, czélszerűen állandó lakássá alakítja át s a városi lakással végkép fölhágy. Úgy is történt aztán ; a mint alább látni fogjuk.

*

És még egy érdekes dolgot közölt velem a bátyám. Elbeszélte az ő *«vadászpöréb»*, mely voltaképen nagyon komoly bünyefitő pöre volt ő neki.

Egy szép őszi estve, 1854 október 29-én, egyik jó barátjának a városhoz közeli vadászterületén történt, hogy bátyám egész napi hegymászástól fáradtan már hazatérőben egy erdőszéli gyepek lejtőn barátságosan füstölő pásztortűznél megállapodott, a hamvadozó paraszt piszkáló paraszt sihedertől kedélyesen engedelmet kérván, hogy szabad-e neki itt a teáját megfőznie? Ezen műtéthez t. i. ő saját-leleményű főző-szerkezetét mindig vállra vető szíjon magával hordozta kirándulásain. A fiú el nem bírván a váratlan megtiszteltetést, széles mosolylyal szégyenkezve elkotródott és bátyám, a megpihenő vadász kéjérzetével a tűz mellé telepedve a főzéshez látott. A közel alatta elhúzódnó szekérúton a városból haza igyekvő parasztok ballagtak tova, ki egyenkint, ki párosan vagy csoportokban, közöttök olyan is, a ki ráösmervén, köszöntve vonult a többi után. Jött aztán egy magános fejércseléd s kevéssel utána egy ittas hórihorgas paraszt. Ez utóbbi, a mint bátyámat megpillantá, elhagyta a szekérutat és föl hegynek feléje közeledvén, a vidéki *vend* pór nép nagyrésztét jellemző, az úri vadászok elleni ellenséges indulat kihívó hangján kezdte kérdőre vonni : «mit csinál itt az ő erdejében? sokat lőtt-e? mit lőtt? hogyan mer az ő erdejében vadászni?!» Bátyám fölértvén a helyzetet, először is hátra parancsolta szófogadó vizsláját s aztán szó nélkül balvállra akasztván fegyverét, összeszedte eszközeit s ezzel épen elkészült, mikor a paraszt félreismerhetetlen támadó szándékkal bátyám puskája felé nyult. Bátyám erre a nálánál nyilvánerősebb, de bizonytalan léptű hórihorgas embert jobbkezeivel úgy mellbe lökte, hogy az földre bukott és mielőtt föltápaszkodnék, bátyám, jobb

öklével záporosó módjára amannak koponyájára mérte az ököl-csapásokat, hogy elbódítsa s ártalmatlanná tegye — gondosan kerülve mindég a halántékokat.

Erre színleges visszavonulás, — aztán újabb dühösebb támadás a paraszt részéről, azzal a változással, hogy ez most jobb kezének alulról fölfelé görbített mutató- és középujjával egyenest a bátyám nyakkendője alá érzelt azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy ennek csomója alá furakodván, egy fölfelé csavarintással a maga ujjá bütykeit a megtámadottnak ádámcsutkájába nyomja, a mi kitűnően gyakorlatias módja a fojtogatásnak és Karinthiában közönségesen ismeretes harcsmódor a köznép kocsmai dulakodásaiban. Erre bátyám részéről — eme szándék fölismerésével és kikerülésével — ismételt hasonló ökölcsapások az ő fölöttes álláspontjából a támadó fejére... De minthogy öklét erősen dagadni érezte (a vendnek kemény koponyája volt; bátyám keze egy hétig bánta), mikor a gyepről másodszor is föltápaszkodó embert most harmadszori támadáshoz a csizmaszárában viselt kése után nyúlni látta: elhatározta, hogy egy jól meggondolt csapással véget vet a kénytelen egyoldalú önmérséklete miatt egyenetlen tusának. Egyenetlen volt ez — és bátyám a legnagyobb önmérsékletre utalva saját politikailag kivételes és precarius helyzete által. Pár lépést gyorsan hátrálva, levette balválláról fegyverét s a puskatusával úgy *homlok*on dőfte az alkalmatlan embert, hogy ez ordítva elinált.

Ez az egyszerű tényállás, a mint utóbb a bünyenyítő bíróságok hivatalos okirataiban is, jelesül a klagenfurti cs. kir. delegált városi járásbírósnak 1855. évi január 23-án kelt, Görgey Arthurt az ellene emelt bűnvád alól felmentő és *ártatlannak nyilvánító* jogérvényes ítélete indokaiban meg van állapítva.

De emez ítélet s ama vadászkaland közt három hónapi komoly természetű válság s egy gonosz politico-juridicus ármány fekszik, mely csak az osztrák alsóbb bírói kar becsületességén szenvedett kudarcot, — azon lelkiismeretességen, melylyel ez, a felsőbb helyről érkezett kísértések daczára, pártatlanul végezte a vizsgálatot és hozta meg ítéletét.

Bátyám kékre vert és dagadó ököllel hazaérkezvén a vadászatról, elbeszélte barátjának, a mi ennek vadászterületén vele megesett. Ez úton jutott az eset elébb a klagenfurti úri vadászoknak, utóbb a rendőrségnek és csendőrségnek is tudomására. Csak-

hamar két csendőr megjárta azt az útirányt és Wellersdorf nevű faluban kinyomozta azt a paraszt embert Wüster Jakab személyében. Behozták őt és nőcselédjét a városba, itt mind a kettőt *tanunak* minősítve, vallomásaikat jegyzőkönyvre vették és ezekre legott *megeskették őket*. Ezen két tanunak eskü által erősített vallomása s az egyiknek fején látható borseb láttelepe által (úgy vélték az illetők) in optima forma be van bizonyítva, hogy Görgey Arthur egy emberre rálőtt! hogy *lövés* által sebezte meg és hogy a paraszt homlokán észlelhető párhuzamos két sebvonal (valósággal a löfegyver talpvasának a benyomása) nyilván két sérétnek a nyoma. A cs. k. csendőr-szárny-vezénylet 1854. évi november 14-én 79. sz. alatt áttette az ügyet a klagenfurti cs. kir. országos törvényszékhez. Az ettől kiküldött Teischinger tanácsos azon évi december 29-én 995/304. sz. alatt bemutatta az általa a legalaposabban a helyszínén megejtett bűnvádi vizsgálat eredményét. Az országos törvényszék az államügyésznek Görgey Arthur ellen, büntett miatt 4 évi börtönbüntetést indítványozó vádja felett 1854 december 30-án 1052. szám alatt *«beszüntető»* határozatot hozott azon alapon, mivel a Wüster sérülései csak könnyűek, mi a *«büntettet»* s a *«börtönt»* kizárja. De átteszi az ügyet a klagenfurti cs. k. járásbíróshoz, mint a *«könnyű sérülések»*, vagyis a *«testi biztonság elleni kihágások»* illetékes bíróságához. Ez végre 1855. évi január 23-án újabb alapos szóbeli tárgyalás után meghozta a már említett teljesen fölmentő és Görgey Arthur ártatlanságát kimondó ítéletét, melynek indokai kifejezetten azt is megvalósítják, hogy a vádlott, mikor a megtámadóját puskatussal fejbe döfte, a bűntelen önvédelem jogával élt; a sorok közt pedig kiolvashatni ez indokokból azt is, hogy a parasztnak és szolgálójának a *«lövés»* eszméjét csak úgy suggerálták.

Mind a törvényszék *beszüntető* határozata, mind a járásbíró felmentő ítélete föllebbezés útján a főtörvényszék által is helybenhagyott.

Ezzel egyszersmind jogérvényesen be volt bizonyítva, hogy a nevezett paraszt és szolgálója a hamis vád és veszedelmes rágalmazás bűntényét követték el bátyám ellen, mely miatt most viszont ő neki van joga vádlóként föllépni azok ellen. Erre hivatalosan figyelmeztetve — bátyám kijelentette, hogy ezen jogával nem akar élni.

De nevezetes az, hogy a két bűnös által elkövetett és hiva-

talból üldözendő *hamis esküvés* bünténye miatt a cs. kir. államügyész hivatalból — nem üldözte őket! Egyszerűen haza eresztették.

A derék járásbíró, Hueber törvényszéki tanácsos, utóbb eredetiben megmutatta bátyámnak azt a præsidiálét, melyben az akkori osztrák igazságügyminiszter, dr. Krauss, neki (Huebernek) gratulált mint az ő (Krauss) leendő utódjának az igazságügyi ministerségben — természetesen az ítélethozatal előtt és természetesen azon föltevésben, hogy Görgey Arthurt *elitéli*. — Hogy a bűnvádi vizsgálatra kiküldött Teischinger törvényszéki tanácsos — mikor még a «büntett» és «börtön» volt kilátásba véve — minő biztatásokat és buzdításokat kapott ugyanazon helyről? nem tudjuk, de el lehet képzelni.

A fönt kelet és szám szerint idézett bírósági okiratokat én 1892. évben megszereztem magamnak s ezen följegyzéseim iratgyűjteményében megtalálhatók.

Hueber törvényszéki tanácsosból pedig nem lett osztrák igazságügyminister — még csak főtörvényszéki bíró sem; — (tisztesség kedvéért — kis idő vártatva) nyugalmazták.

*

Kimért időm Karinthyában — letelt. Ángyom elkészült az elutazásra. Bátyám átvette az egyeduralmat a kis házban és egy szép, de a búcsúzás által elkeserített napon én védenczeimmal (ángyom, az 5 éves Bertha s az ölbenhordó egy éves Kornél, ennek német dadájával) útra keltem. Szerencsésen meg is érkeztünk Budapestre, hová feleségem a jó öreg Szendéné és leányai oltalma alatt Gasteinből kevés nappal előbb szintén hazaérkezett és elrendezte a lakást fogadásunkra.

*

Görgey Arthur Görgey Istvánnak Budapesten. Kelet: Viktring 1856 október 10. (Eredetije német.)

«Édes feketém! Én neked és kedves Emmádnak kétszerte és háromszorosan vagyok lekötözve azon önfeláldozó szeretetért, melylyel ti ketten, feleségem levelei szerint, neki és gyermekeimnek a nálatok való tartózkodást valóban kielégítővé tettétek.

A «kielégítő» kifejezéssel élek, mivel ezt a legtöbbet mondónak tartom. A hol meglegedés van: ott nincsenek vágyak; s a hol vágy nincs, ott boldogság van s én nem csak hiszem, de meg is vagyok győződve, hogy a sírban is van boldogság, ott a vágyak nyugszanak, sőt — el is enyésznek. — Bocsánatot e prédikációs hangért; de a ki kénytelen önmagának prédikálni, önkéntelenül másoknak is prédikál, kivált az íróasztal mellett, hol a lassú aczéltoll időt enged az agyvelőnek el-elcsatangolni. Hogy én mit prédikálok enmagamnak, finom érzésű szívetek könnyen kitalálja. Magányomban, távol az én «világomtól» gyakrabban elmélkedem annak mulandóságáról, mint mikor benne, közte éltem. És még sem szeretném azt a hízelgéskepen * nekem tulajdonított jeligét: «I have a heart for every fate», enmagam előtt sem, meghazudtolni, hanem lelkiismeretesen végezni sokféle teendőimet, számos odiosa és superodiosa daczára. Hiszen te is, édes feketém, hasonló esetben vagy; magad is nélkülözöd ha nem is «világodat», hát legalább annak oly alakulását, melylyel reményeidben Gastein kecsgettetett. Adél megírta, hogy Emma még mindég a fürdő-krízisben szenved; s a ki úgy lelkesedni tudok az egészség iránt, beleképzelhetem magamat kínos helyzetembe, meleg, bár rád nézve meddő részvétellel... Tehát holnap, ha a terv nem változott, az én cselédkéim tovább folytatják czigányvándorlásukat és nekem erre olyan az érzésem, mintha újra búcsúznám el tőlök. Hiszen nálatok úgy voltak, mint otthon, sőt talán derültebb vígabb kedélylyel, hogy az «öreg» nem dörögött közbe dissonantiákat. No, no — a szalmaözvegyesség majd megcselekszi azt, hogy az «öreget» ha nem is fiatalabbá, de legalább szeretetreméltóbbá teszi. Ő maga ezt kívánja teljes szívből, mert különben (visszatérő) cselédkéi mindjárt újra ki találják törni a karámból; az egyedül-létet pedig az ördög találta fel! és ördögi szempontból az nem is olyan ostoba találmány. Én neked édes feketém, egészen rövid levelet akartam írni: és most, látom, hosszúkás válik belőle... Isten veletek és gondolatok a hű «Öregre».

*

* Levitschnigg Henrik lovag által. «Kossuth und seine Bannerschaft». Pest. 1850. Heckenastnál.

Az 1856/7. évi telet Arthur családja a Szepességen Görgey Mari nénénknél töltötte. Megállapodás szerint tavasz kinyíltával Budapesten át kellett volna visszatérnie Viktringbe, nálam elébb megint egy ideig pihenőt tartván. De szegény nóm azalatt (másodizben) holt gyermeket szülvén: Arthur, dr. Markusovszky Lajos barátunk és orvosom tanácsára, Emma nyugalmára való tekintetből más út-írányt jelelt ki családjának s így ez, 1857. évi májusban Budapest elkerülésével, a Sziléziai Bielitzen át utazott Karinthiába vissza.

*

Ugyancsak 1857. évi tavasszal meghalt Lausanneban Arthurnénak egy gyermektelen nagybátyja, M. Girond. Tőle örökölt ő néhány ezer frankot. Részben ebből vette meg utóbb Arthur azt a már említett parasztházat Viktringben, melyben eddig bérben lakott, melyet lassankint saját keze munkájával kényelmessé átalakított, — puszta udvartelkét pedig kertté, kis paradicsommá. Itt töltötte ő azontúl száműzetését, míg végre a koronázás után visszanyervén költözési szabadságát, vissza sietett a hazába.

1857-ben két más haláleset ütött mély sebet Arthur szívéen és hagyott nagy űrt a lelkében. Ekkor halt meg Budán Rösler Gusztáv bányatanácsos, — Oláhországban Kempelen Károly — két hű, ragaszkodó barátja az élet két különböző szakában. Nekem is az, mind a kettő.

Serrez les rangs! Szoruljunk összebb, kik még megmaradtunk...

*

A viktringi ház átalakítása későbbre készült el, mintsem bátyám előre kiszámította. Így ángyom a két gyermekkel csak júniusban érkezhettek haza Viktringbe, a még akkor sem teljesen kész hajlékba. — Hadd álljon itt néhány hely a következő levélből:

Görgey Arthurné Görgey Istvánnénak. Kelt: Viktringben 1857 június 28-án.

«Szeretett drága Emmám!

... Laibachnak útaztunk ide. Arthur csak a Villa Mieza előtt várt be minket... Bertha volt az első, a ki őt megpillantotta.

Erre csak egyet sikoltott: «Papa! papa!» s a jövő pillanatban Arthur karjainkba dőlt. Mindannyian sírtunk — csak a kis Kornél nagyot nézett elcsodálkozva mondván: «Bácsi!» — Le nem írhatom azt az érzésemet, mikor Arthurt egészségben, igen jó színben viszontláttam és mind a két gyermekét szintén jó egészségben visszaadhattam neki! Arthur is mélyen meg volt hatva és boldog, hogy az övéit újra maga körül láthatja . . . Mindenesetre mindenért kárpótolta őt az a meglepetés, mit neki Berta az első magyar megszólítással készített. Szava elállt, mikor a kis lány elkezdett neki folyékonyan csevegni; — egészen magánkívül volt a boldogságtól. — Soh'sem hittem volna, hogy ennyire meg tudja neki örülni. Most aztán mind a két gyermekkel ő csak magyarul beszél . . . Etelka s. k.» (Eredetije német.)

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

1858—1859. — Görgey Arthur haszonbérletbe vág. — A neki járó magyar politikai lapokat elkobozzák. — Családi aggodalmak. — Széchenyi 1858 november 6-ikái levele. — «Fk» vezérczikkei a Pesti Naplóban. — Egy magyar parasztleány. — B. Eötvös, Szalay László, Rüstow. — Tizenkét levél.

Görgey Arthur özv. Görgey Ferenczné Kosztolányi Máriának Busóczon. Kelt: Viktringben 1858 január 13. (Eredetije német.)

«Édes jó néném! Etelhez írt meghatóan gyöngéd leveledből én az engem megillető részt magamnak kivettem és most teljes lelkemből szerencsét kívánok neked, hogy az ó-évtől és mindazon komor sejtelmektől, miket ahhoz fűztél, megszabadultál. Csaknem hajlandó volnék enmagamnak is szerencsét kívánni annak elmúltához ; mert a mult év megfosztott két kipróbált barátomtól (Rösler Gusztáv és Kempelen Károly), de érte — viszont nem tagadhatom — gazdagon kárpótolt hazámhoz való vonatkozásaim bensőbbé válása által. Még végső perceiben is meghozta a te önfeláldozó ajánlatodat : Etelnek segélyére lenni, hogy az elijesztő távolság daczára viszontláthassa testvéreit (Franciaországban) . . . Kezdjük tehát az új esztendőt isten nevében azon szilárd elhatározással, hogy nem fogjuk egymást és magunkat önnön gyöngéink által boldogtalanná tenni ; többire pedig megadással abba, mit felsőbb hatalmak reánk mértek ; és főleg maradjunk a régiek egymás irányában, a szeretetteljes bizalom és őszinte részvét érzelmeiben — jóban, rosszban egyaránt . . . Kicsinyeinkről elmondhatom, hogy isten meg nem tagadta tőlök az emberi szív legszebb ékességét : a képességet, minden gyermeki örömeik közepett is, idő és távolság daczára hálásan megemlékezni azokról, kik szeretetök bizonyítékai-val elárasztották őket. *Vajha így maradna!* s ők ebben én rám ütnének, a ki maradok hűséges Arthurod. s. k.»

Kitűnik még azonkívül e levélből, hogy Arthur bátyám egy

miniatűr földbérletbe vágott és talaj-szárítással és javítással járó gazdálkodást kezdett; továbbá, hogy ő Gida bátyáknak most még egy harmadik kis fia (Arthur) idomítását vállalta magára — miután elébb Gidának két legidősb fia, Gyula és Károly töltött el két évet ugyancsak az ő vezetése alatt hasonló célból.

*

Görgey Arthur Görgey Istvánnak Pesten. Kelet: Viktring 1858 márczius 9.

«... Utolsó levelemmel megküldtem neked az engedelmemmel ellátott földtehermentesítési kötvényeket és készpénzül 17 pengő forintot... Tehát Etel minden esetre utazik (Franciaországba) alkalmasint már a nyár elején... Így én szalmaözvegy-ségre jutván, szeretnék előre tisztában lenni a magyar pesztra kérdésével... (Következik szidás, a miért én rég nem írtam.) A dologban a legjobb az, hogy Gidának ismételt biztatása szerint ti jól vagytok. Maradatok is a mellett, de azért rólunk se feledkezzetek meg teljesen. Ne feledjétek soha, hogy kényszerű *megtelepedésünk* daczára száműzöttek vagyunk, kik a hazából érkező minden, bár még oly futólagos megemlékezési jelre oly mohón sóvárgunk, mint a ki-éhezett eb a falat kenyérre. *A «Pesti Naplót» is betöltötték nekem.* — Kapom ugyan, nem tudom, hogy kinek jóvoltából,* a Vasárnapi Ujságot: de csupán a főlapot. *A «Politikai Ujdonságok» melléklapját nem küldik vele:* a főlap pedig mitsem hoz a jelenidőből; minél fogva olybba teszem magamnak, mint a merevgörcsben kiterített, kinek temetéséhez készülnek. De én inkább szeretek még be nem földeltetni: mert élve sírban feküdni iszonyú lehet. Minthogy a Pesti Napló hová tűntéről bővebbet nem tudok, de egyrészt legalább *egy* magyar lap olvashatásáról nehezen bírok lemondani, másrészt takarékoságból *hetilappal* akarom beérni: annál fogva kérlek, fizess elő számomra a Vasárnapi Ujságra, *de a Politikai Ujdonságokkal együtt ám!*... Mari nénénk téged meg fog bízni, hogy a neki a Belezna-féle hitbizományból járó pénzeket nekem küldd, mint kölcsönt. Légy szíves, mint nénénk ügyvédje a kölcsön föltételeit megállapítani és velem közölni...» (Eredetije német.)

* Pákh Albert barátom jóvoltából tiszteletpéldányt. *Küldte pedig a «Politikai Ujdonságokat» is vele.*

A következő levél — ángyomé feleségemhez — ezen, helyet tartalmazza : . . . «Kis keresztfiad . . . tréfán kívül, nem hiszem, hogy legyen gyerek, az övéinél több szerencsés természeti adománynyal bíró ; de félek, hogy iránta való gyöngeségünknek sikerülni fog őt el is kényeztetni . . . (Eredetije német.)

*

Görgey Arthur Görgey Guidónak Bécsben. Kelet: Viktring 1858 június 6. (Eredetije német.)

«Édes Gidám!

«Nagy aggodalomban írok neked megint egyszer hosszú idő után, hogy kérve kérjelek : tedd lehetővé, hogy gleichenbergi kúrádat ezidén okvetetlenül megismételhesd . . . Bajod egyáltalán nem olyan, melyet elhanyagolni szabad lenne. Bármilyen okokból tökélted is el magadat, ez évben üdülési szabadságidőt nem venni igénybe : azon tekintetekkel szemben, melyekkel gyermekeid és feleséged irányában tartozol, meg kell mind a többinek hátrálnia. Magamról, Etelről, Pistáról, Emmáról és számos igaz barátodról nem is akarok szólni . . . Elmondjam-e én neked, a tapasztaltabbnak, a higgadtabbnak, hogy a férfinak a meddig munkát lát maga előtt és erőt érez magában annak végzésére : addig a nyugalomra vágynia igen, de azt önmagának keresnie nem szabad . . . Ne hunyd be szemedet annak a mérlegnek a mutatója előtt, a melyen a különböző kötelességek és tekintetek, egymással szemben, igazi értékük szerint megmérődnek ; és hallgass a nyugodt, férfias meggondolás szavára, nehogy azt az ítéletet kihívd magadra : «Olyan volt, mint a többi : gyöngébb a sorsánál! Kétségbe esett és el akart pusztulni!» . . . A ki csak ismer, mind hűséges érzésekkel csüng rajtad : és te mind erről meg akarnál feledkezni és magadról lemondani. Nem hihetem és számot tartok kérésem teljesítésére. Hű öcséd Arthur. s. k.»

*

Görgey Arthur Görgey Istvánnak Pesten. Kelet: Viktring 1858 június 20.

«Kedveseim! Tegnap megérkezett nálunk Kenyő Mari és

meglepett bennünket elhatározott kis egyéniségével. Mondja Etel, hogy valahány paraszt leánykával még eddig találkozott Magyarországon, egy sem tetszett meg neki olyan jól, mint ez a kis lány. Ezért nem is képzelitek, mennyire hálás vagyok nektek ezen aquisitióért, ha, a mit remélek, be is válik úgy, mint eddig ígérkezik. Ezen — gyermekeim jövőjére nézve mérhetetlen fontosságú ügy elintézésével nagy gondtól szabadultam meg.»

*

A következő levél igazán megható példáját foglalja magában az emberszeretetnek. — 1858 július 23-ikáról Arthurné házi bajai-
val mentegődzik hosszú hallgatása miatt. Cseperedő Bertha lányuk mellé nevelőnőt fogadtak. Ez már beléptekor a tüdőbaj lappangó csíráját hozhatta a házhoz. Arthuréknál a baj váratlanul kitört. Bátyám ugyanannyi pénzáldozattal, a mennyibe a betegnek orvosi kezeltetése és a háznál gondos ápolása neki került, a felmondási időre kifizethette és hazájába visszautaztathatta volna, de a szegény nevelőnő, a mint mondá, rokontalan árva és szülővárosában támasz nélkül volt. Bátyám ezért megtartotta, gyógyíttatta; ángyom ápolta és helyette maga végezte amannak kötelességeit!... «Most ő (írja ángyom) szolgálatképtelen s egyedül a maga kúrájával van elfoglalva, mely csukamájolaj, savó és tőgy-meleg tej ivásából és jó időjáráskor a szabadban mozdulatlan üldögélésből áll napestig. Hogy ezen rendkívüli ápolás meg fogja-e menteni? az orvos még most nem mondhatja — vagy hogy kénytelenek leszünk őt könyörületességből megtartani, hogy aztán eltemessük? isten a megmondhatója...» Bertha lányát ángyom reggeli 8 órától 11-ig és délután 2-től 6-ig maga tanítja, a házi-asszony kötelességei mellett.

*

Ugyanezen év október havában elküldtem feleségemet Arthur bátyám látogatására — és légváltoztatásra saját érdekében.

Ugyanez őszön látogatta meg Arthur bátyámat gróf Starhemberg Pisti — alatta szolgált fegyvertársai közül talán a harmadik, ki (szűk anyagi viszonyai daczára) nem sajnálta az utiköltséget e viszontlátástól.

Azon év (1858) novemberében Budapest hazafias köreiből kézzől kézre járt számtalan másolatban *gróf Széchenyi István híres levele*, melyet a gróf Felső-Döblingből (a tébolydából) 1858 november 6-án a «Magyar Tudós Társasághoz» írt és melyben kijelenti, hogy ő 1825-ben a m. tud. Akadémia javára tett alapítványát azon pillanattól fogva megvonandja, melyben tapasztalni fogja, hogy a bécsi kormányhatalom az Akadémiát, ezen utolsó még meghagyott nemzeti intézetet, eredeti céljától elűző kerékvágásba kényszeríti. — Ezen levél másolatát én megküldtem Arthur bátyámnak.

*

Görgey Arthur Görgey Istvánnak Budapestre. Kelet: Viktring 1858 december 13.

«Kedveseim! . . . Ugyan kicsoda a Pesti Naplónak «Fk» jegyű munkatársa? * Tán kitudhatjátok. Czikkei különösen kedvemre valók . . . » Folytatja aztán (némi karácsonyfiatélék alkalmából, miket Mari nénénk is, magunk is küldtünk a gyermekek számára): «A szomorkásnak ígérkezett karácsonyi situáción kis házikómban általatos készített örvendetes fordulat némileg megvigasztal gyermekeim bizonytalan jövője fölől. Arra akarom őket megtanítani, hogy önmagukon uralkodni tudjanak; a többi aztán majd megjő tán nálam nélkül is, ha előbb utóbb ki talállok dűlni. Minél jobban közeledik karácsony estéje, annál élénkebb lesz vágyódásom utánad, kedvesem, és feleséged után. Ha jól meggondolja az ember, mi tulajdonképpen egészen egymás mellé valók vagyunk. Ti ugyan állásod és lakhelyed követelményei következtében számosabb szükséglettel vagytok kibéllelve mint mi; de higyjétek el nekem: az ember szívesen tesz le egyikéről másíkról, mihelyt a conventionalis külnyomás megszűnik. És gondolhatod, annak idején egykor ide közelünkbe telepedni, napról-napra mind okosabbnak tetszik fel előttem. Csak az kár, hogy az ehhez megkivántató millió — habár csak ukrajczárookban is — még nincs együtt. Különben addig magamnak is még elég a dolgom, hogy kész mezei gazda váljék belőlem és téged újra protectióba vehesselek. — Mikor a gyermekek kártyaházakat

* Falk Miksa.

építenek, teszik ezt leginkább azon multság kedvéért, melyet nekik azok elfuvása okoz. Mennyivel gyerekesebb egy ily meglett kinézer, ki légvárépítésre adja magát azon állandó meggyőződés nélkül, hogy légvárai önmagoktól összedűlnek! De vigye az ördög az élet komolyságát, ha meg nem tűri körében a multságot is! — Gondolatok ránk karácsonyfa-gyertyáitok lobogása közben sat.» (Eredetije német.)

A főnti hely ezen levélben egy múltó gondolatomat jelzi: egykor, ha némi függetlenítő vagyonra szert teszek, bátyám közelébe, tehát a hazán kívül telepedni le. E gondolat fölvilágása nem volt épen természetellenes egy ember részéről, kit a hazában nem rokonszenv, még csak nem is közöny, hanem meg nem érdemelt politikai ellenszenv és kajánság környeztek. De még természetesebb volt, mind ennek daczára, magyar embernél, hogy e gondolat csakis *múltó* felszisszenése volt egy pillanatnyi elkeseredésnek. És jelzi egyszersmind e gondolat: mennyire nem reméltünk 1858-ban sem bátyám, sem én, még valaha a hazában egy földel alá kerülni.

A tápiószelei kis paraszt lányról, Kenyő Mariról azt írja ángyom 1859 január 1-jéről:

«Kis kövér Marink megható volt leírhatatlanul, a karácsonyfa alkalmával. Volt neki egyetlen forintja: azon ő egy fonatos viasz gyertyát vásárolt Arthurnak s egy kis porcelán figurát íróasztalomra nekem! Általában oly jó gyermek ez, hogy mindennap jobban megszeretem. Magyar szív ez!...»

*

Görgey Arthur Görgey Guidónak Bécsben. Kelet: Viktring 1859 április 7. (Eredetije német.)

«Kedveseim!

«... Mikor vihar közeledik: a juhok összébúznak s a juhász meg a komondora könnyebb szerrel bírják haza hajtani a nyáját.

«Rossz időket látok közeledni. Már a levegő is teli van emberi nyomor szagával. Tegyük meg helyes tapintatból és meggondolásból, a mit ösztönből cselekszenek a juhok. Hogy ki lesz majd a juhász meg az ebe: az kevésbé fontos annak bizonyosságánál, hogy könnyebben akad juhász és komondor a számunkra, ha mi összetartunk, mint ha széjjel szaladunk... Arthur. s. k.»

*

Ugyanaz ugyanannak. Kelet: Viktring 1859 május 3. (Eredetije német.)

«Édes Gida bátyám!... Eötvös báró röpirata kétségkívül a legtökéletesebb, a mit ez irányban olvastam. Ezt igazán élveztem és belőle sokat tanultam...

«Mindenfelé zavarodik a világ! A nagy világ-viszály kezd már a maga nyomorúlt kisszerű tükörképeit a magánélet politikai képmutatásaiban előidézni... Őszinte ragaszkodással híű öcséd Arthur. s. k.»

*

Görgey Arthur Görgey Istvánnak Budapesten. Kelet: Viktring 1859 november.

«Édes kis fekete philologusom!... Viszontlátási vágyódásodból vajmi kevés a hasznunk! Kevésbbé hosszú vágyódás és kurtább szünetek egyik viszontlátástól a másikig jobb lenne mind kettőnknek. Én azonban mitsem tehetek hozzá... Quousque tandem?!... Berthának nem szabad karantánna lennie. Vagy az apja nemzetiségén legyen, vagy az anyjáén; *amaz csak Magyarországon érhető el*, emez csak Franciaországban. Nemzetisége nyelvén kell, hogy nyerjen a vallásból oktatást és imádkozni azon kell, hogy megtanuljon. A jellem megalapításához elégséges a szülei ház: annak megszilárdulásához nem elégséges. Szükséges ehhez a napontai folytonos együttlét játszásban és munkában, egyivású gyermekekkel, egyenlő nevelési módszer alatt. E részben az oly családokra nézve, a hol mint nálunk is, nem hemzseg a gyermek, társadalmi tekintetben pedig az ember önmagára van utalva, nagyon jó kisegítők a nevelő-internatusok. Rá kell tehát fanyalodnunk vagy nagy pénzáldozatokra, vagy nagy erkölcsi áldozatra, ha azt akarjuk, hogy először is ne karinthiai német, és másodsor, hogy önálló lény fejlődjék Berthából. Én — dicsekedés nélkül legyen mondva — jó és bal szerencséiben egyaránt megbízhatónak bizonyultam; Etelka pedig oly időben, mikor csaknem valamennyi choriphæusaink nejei az egyensúlyt elvesztették, becsületekre vált. Komolyan fürkésztük mind a ketten: hol tettünk hát szert voltaképen azon tehetségre, melynél fogva az élet sikamlós jégpályáján fel nem bukik az ember, az élet saráiban pedig ben nem reked? Etelkát e nyomozása a pensionatusra

vezette vissza : engem a magam kutatása a tullni iskolára. A mi tehát jó volt nekünk : az, úgy okoskodunk, gyermekeinknek is jó lesz. Innen elhatározásunk, Berthát legalább két soros esztendőre valamely pensionatusba beadni. De ennek aztán kétségtelen jónak és vagy magyar, vagy francia stilusban vezetettnek kellene lennie. Németbe nem adjuk. Ha nem akad arravaló magyar : akkor a kis lány alkalmasint Franciaországba fog vetődni, mivel tartunk tőle, hogy Etelnek mind a két gyermekkel Pestre költözését meg nem bírjuk. Ezért legyetek oly szívesek : helyezkedjete a mi nézeteink álláspontjára és tudakozódjatok nagyon körülményesen mindenről, a mit Etelka megtudni óhajt. Kenyő Mari elegendő a köznapi szógyakorlatra ; a nyelv alapos elsajátításához elégtelen ő ; igen jóra való leány, de rest beszédű ; engedi a gyermekeket hibásan beszélni összevissza, hogy gyakran komolyan előnt a harag miatta. Talán én pótoljam a hiányt?! Férfiszolga nélkül a házban, gazda nélkül külső, noha kicsiny gazdaságomban és kertész nélkül a kertben — a legjobb akarattal is lehetetlen akár csak egy órát is rendesen és pontosan a gyermekek oktatására fordítanom. Rend és pontosság nélkül pedig nincs haladás. És épen a rendszeresség az időbeosztásban, valamint az oktatásban — ezen egyedüli titka minden emberi fejlődés öszves sikereinek — épen ez az, mit a jó pensionatusok biztosítanak az ifjúság részére, s a minek hiányát a szülei házban, semmi egyéb pótolni nem képes. A gyermeknek gyermekkorában kell megtanulnia, megszoknia egy észszerű időbeosztásnak, egy közös szigorú jó fegyelemnek feláldozni restségi, szórakozási, rendetlenkedési hajlamait. Meg kell ezt tanulnia hasonló pajtásokkal közösségben. Ekkor könnyen tanulja meg, csakúgy, mint egy nyelvet társalgás közben ; — későbbben aligha egyiket is. Könnyítse meg hozzánk való barátságtok e nézeteink befogadását. Én itt nem eszméket fejtegetek, hanem meggyőződések, melyeket a gyermeknevelés terén szerzett saját tapasztalásból meríték... Szalay (László) «történetével» megint oly költekezéstől mentettél fel, melyre már készültem...» (Eredetije német.)

*

Görgey Arthur Görgey Istvánnak Pesten. Kelet: Viktring
1859. október 12.

«Kedveseim! — Etelnek fölényes szellemi befolyása alatt végzett pénzügyi operációim újabb időben oly kielégítő módon sikerültek, hogy ezáltal lehetővé vált, a te tetemesen felszaporodott követeléseidet az ide mellékelt száz forinttal fedezni... Balaton-Füredről kelt leveletek azt a szíves ajánlatotokat tartalmazza, hogy még újabb nagyobb tőkékkel kívánjátok támogatni mezőgazdasági kísérleteimet. Erről rátok ösmerek. De távol legyen tőlem az efféle — noha nemes — könnyelműségeket előmozdítani.

«A viszonyok természetellenes és ennél fogva kedvezőtlen mivoltával szemben, az én mezőgazdasági fáradozásaimnak *csak* kettős célja lehet: t. i. mindenekelőtt a háziasszony gondjain könnyíteni, és: hogy magam komoly és tanulságos foglalatosságra tegyek szert. Termelek lisztet, tojást, tejet, vaját, zöldséget, szalonnát és sódart, hogy Etelka függetlenül az itteni parasztsócséléktől, jobban láthassa el a maga háztartását. Dolgozok fejjel és kézzel-lábbal, nem azért, hogy olcsóbban éljünk, a mi egyelőre el nem érhető, de azért, hogy kellemesebben, egészségesebben táplálkozzunk. Igaz, ez is előny, de nem elég arra, hogy tőkék elhelyezését biztosítsa. Ha nem lett volna határozottan kifejezett kívánságod, te kedves fekete kis ember — Emmádnak követelését biztosítani s egyúttal vagyongazdálkodási lelkismeretedet nyugtatni meg: én azt javasoltam volna nektek, takarítsuk meg a betáblázás és majdani kitáblázás keserves költségeit. Mert régen áll szándékom, nektek ezt a kölcsönt az 1860. év folytatában visszafizetni. De hát igaz — én is osztozom e narancsgömbölyűségű vén anyaföld hátán tengődők közös halandóságában; és ha sorsom még a jövő év lepergése előtt betelnék, hogy a föld termőtalaját megtermékenyítő trágyául szolgáljak későbbi nemzedékek megélhetésének: az esetben megtakarított pénzesek mégis csak annyira mennyire biztosítva van lakházamon. Annyira, mennyire mondom, mert harmad helyen áll az, és kedvezőtlen eladási körülmények esetében veszteség is érhet benneteket. Mindezek után nem veszitek rossz néven figyelmeztetésemet, hogy hácsak életben és egészséges maradok és háború, elemi csapások, pestis és éhínség is megkímélnek: én 1860. évi július elején követeléstek felét, és 1861. évi január elejére a többit is nektek visszafizetni szándékozom. Ennyit üzletekről...» (Eredetije német.)

Itt el kell mondanom az igazat. Nem a feleségem tőkepénze volt, mit a bátyám viktringi házára mint kölcsönt bekebeleztettem, — hanem a sajátom. És nem is azért kebleztetem be, hogy megtérü-

lése biztosítva legyen, hanem azért, hogy a telekkönyv körül foglalkozó hivatalnokok révén kiszivároghasson hadd jusson köztudomásra, vagy alkalmilag a nyilvántartásból is akárki meggyőződést szerezhesse felőle — ha szóba jönne — hogy honnan került ki nagyobb része annak a néhány ezer forintnak, melyet bátyám szerény új gazdaságába beruházott. Hadd legyen egészen üvegből a háza.

Ezért mentem — mikor bátyám a neki több ízben és részletekben küldözött kölcsönöket, először 1859-ben és másodszor 1862-ben összeszámolván, nekem rendes kötelezvényt akart kiállítani — én egy lépéssel tovább, a betáblázásig, egyúttal feleségemet tévéen meg hitelezőnek. Így keletkezett 1859 július 28-ikáról az első kötelezvény 1012 ftról és a másik 1862 október 10-én 1000 ftról.

Volt pedig elhatározott szándékom, feleségem tudtával és helyeslésével — az illető módon bátyámnak kölcsönözésben küldözött két tőkét soha vissza nem követelni, esetleg a házat és kis kertet, melyeknek minden tenyérnyi vagy talpalatnyi része az ő lankadhatatlan keze nyomait mutatta, nevének és gyermekeinek megtartani, vagyis feleségem, mint bekeblezett hitelező által megtartatni.

E szándékomnak bizonyossága, amint utóbb 1869-ben szegény jó nőm régi belső betegsége szemlátomást reménytelenné fejlődött, én vele törlési nyugtákat irattam alá a fentemlített két tőkére és ezeket ki is tábláztattam, nehogy feleségemnek (végrendelet és gyermek hiányában) anyja vagy oldalrokonai váljanak bátyám hitelezőivé. Hogy e tőkék visszafizetése bátyám részéről — meg nem történt, sem kitáblázáskor, sem azután: ennek bizonyossága az, hogy a két kötelezvény mai napig birtokomban van. A kölcsönadás annak idején csupán szükséges ál-jogcím volt, mely nélkül nem reméltem, hogy bátyám ezen, részemről, a gyermektelen részéről, tiszta szívből neki szánt segítséget, melyre nagy szüksége volt, tőlem elfogadja. — Utóbb, mikor 1867-ben száműzetésével együtt eddigi rabtartása is megszűnt és ő visszasietett a hazába, a hol nem volt hová lehajtania a fejét... akkor bátyám elfogadta tőlem e tartozása elengedését.

Csak *megtisztelt* véle.

Görgey Arthur Görgey Istvánnak Pesten. Kelet : Viktring 1859 november 21.

«... Szalay történelme nagyon kedvemre való. Ismételve köszönöm. — Nem kívánná-e az olasz háborúról alapos és egyszersmind kielégítő olvasmányra szert tenni? Ha igen : Rüstowot ajánlom. Előadása meglep a classicus irány, egyszerűség és világosság, a tények elsorolásában való szigorú tárgyiasság, derekas logika és a hadi tudományok alapos ösmerete által. Ez olvasmány lebilincselő és tanulságos, azonfölül nem vesz sok időt igénybe, minthogy mellőzve van benne minden ismétlés és minden szószátyárság, de meg a könyv tárgyát képező történet maga sem tartott hosszú ideig.

«Emmád rendíthetetlen nyugodtsága, tekintettel rosszul elhelyezett tőkepénzére, hálára s egyszersmind tiszteletre indít. A szeretet és barátság érzelmei eddig is megvoltak — és természetesen a tiszteleté szintén, de nem az a tisztelet, melyet a «nagy tőke» kelt az emberben, mely *utóbbi* pedig nyilván meg kell, hogy legyen ekkora nyugodtság mellett! Tehát gratulálok! és ha megint szükségem lesz pénzre : a legnagyobb bizodalommal fogok újra kérdést tenni...» (Eredetije német.)

*

Görgey Arthur Görgey Istvánnak Pesten. Kelet : Viktring 1859 december 3.

«... Apopos Guido! Tudósításaid következtében neki hajtottam, megmagyarázva hogy ő nagyon téved, ha tovább is oly szorgalmasan mint eddig, saját élete lehetőleges megkurtításán dolgozik. Felelete azt a sajátságos ellenmondást foglalta magában, hogy ő el van szánva viszonyainak minden javulásáról lemondani s egyesegyedül azon kötelességének élni, hogy gyermekei érdekében minél tovább maradjon életben, *következésképen* (?) kitérni minden elől, elejét venni mindennek, a mi katasztróphára vezethetne. (Ez alatt a válópert értette.) — Én erre neki azt feleltem : hogy éppen ez a katasztrópha az egyedüli ár, melyen összerombolt egészségének helyreállítása és megszilárdítása még elérhető.

«Apopos egészség! x évek előtt mint erőteljes fiatal ember hagytál el bennünket. Most tenmagadtól azt kell hallanom, mit

egyébiránt már rég sejtettem, hogy máris utólért az öregség gyarlósága. — Ha ugyanannyi évek előtt valamilyes tündér jelent volna meg neked és így szolt volna hozzád : «Édes kis fekete ember! nesze itt van 10,000 f. készpénz, tartalék-tőkének előre nem látott esetekre ; ezen kívül tisztességes megélhetést biztosítok neked : *de le kell mondanod az egészségről*» — te erre valószínűleg ilyenképen feleltél volna : «Tisztelt tündér! Megköszönöm szépen, de nem kérek a tartaléktőkéből, mert a folytonos betegeskedéshez az nem elegendő ; és ha egészségem megmarad, akkor nincsen rá szükségem ; a tisztességes megélhetés pedig hihetőleg egészségem *téje* nélkül is még megszerezhető.» Ezen képhez, úgy képzelem, nem kell bővebb magyarázat . . . Etel hosszas szenvedése és tudósításaid Gidáról és magadról, összeszorítják mellkasomat. Hát az legyen-e végzetem, hogy valamint egykor bajtársaimat és barátimat — még titeket is túl kell élnem?! Anyagilag sokkal kevésbbé vagyok egoista, szellemileg pedig sokkal önzőbb, semhogy ezt a gondolatot elbirjam. Ha megérhetem azt a szerencsét, hogy gyermekeimet jól kifejlődve és természetes életviszonyokban, megelégedetten lássam : akkor azt szeretném, hogy rajtok kívül legyen még valaki, a ki holtom után elmondja rólam : «A nemeslelkűek bizalmát, valamint az alávalók gyűlöletét kiérdemelni volt őszinte törekvése...» (Eredetije németül.)

A következő levélben, melyet megboldogult első nőmhöz írt Arthur bátyám (kelt *Viktringben 1859. évi december 7-én*), hihetőleg nem csupán előttem érdekes a következő hely, melynek megértéséhez azonban meg kell jegyeznem, hogy a Szepességen általánosan kedvelt eledel, a főtt vagy sült hús mellé, mártás vagy saláta helyett, a «ridzike» néven ösmeretes fenyűgomba (*Röthling* és *Bläuling*). Ilyet küldtem én egy hordócskával Viktringbe s ez alkalmából ezt írja bátyám :

«A napokban kikezdtük a besózott fenyűgombát és kitűnőnek találtam. Ez ajándéktok kétszeresen becses előttem azon visszaemlékezések miatt, melyeket gyermekkoromból idéz fel bennem, — abból az időből, mikor még jó édes anyánk fáradhatatlanul tett-vett, sürgött-forgott a szülői házban és kedvező időben a gyermekek és cselédek egész seregével kivonult az erdőre gomba-gyűjtésre. Egy szekér utánunk hozta a kis hordócskákat, meg a sót ; mert a gombákat mindjárt ott a sátorozás alatt tisztogattuk meg és szottuk be, hogy azután a pinczében kő-súlylyal lenyomtatva, a hosszú

télen át mindennapi csemegéül szolgáljanak. . . . Pistát te csak únszold erősen Rüstow elolvasására. Kedvetlenül fog bele menni, mivel azt hiszi, nem ér rá ; de utóbb hálás lesz érte ; a nem-katona is, ha e munkát elolvasta, a végén sok dolog felől tisztában lesz magával, a miről elébb csak zavaros fogalommal birt . . . » (Eredetije német.)

TIZENHATODIK FEJEZET.

1860. — A protestáns egyházi pátens. — Zsedényi, Máday. — Pesti feloszlatott egyházkerületi közgyűlés. — Benedek altábornagy és Székács superintendens. — Insula lutherana. — Széchenyinek egy nyilatkozata. Halála 1860 április 8-án.

1860-tól fogva Arthur bátyám megint magyarul levelezett velem. A megszólítás rendesen: kaján emlékeztetés apró teremtre, mely, mi tagadás benne, a *magyar testőrmértéken* alul állapodott meg, nagy hátramaradásomra.

Görgey Arthur Görgey Istvánnak Pesten. Kelet: Viktring 1860 január 1.... «Már most mindenekelőtt tudd meg, hogy a protestáns felirat szerkesztése, valamint a jegyzőkönyve is rendkívül ki-elégített... Kielégít hitsorsosaim túlnyomó többségének férfiass magatartása, valamint nagy meglepéssel követem egy eddig előttem ismeretlen arisztokratáknak a nemzeti hiúság és ebből keletkező fényűzési hajlam ellen irányzott törekvéseit.» (Ki lehetett ez? Teljesen elfelejtettem.)

Köztudomásra a honi protestánsoknak a «pátens» ellen tiltakozó egyházi gyűléseit az ötvenes évek végén az akkori abszolút kormány eltiltotta, a tilalom ellenére megtartottakat erőhatalommal szétesztatta; a *tiszai* ág. ev. superintendensia ilyen közgyűlésében elnökölt *Zsedényi Edvárdot* és *Máday superintendens* fogságra vetette. Ily auspiciumok közt gyülekeztek az ág. ev. *bányakerületi* superintendensi esperességeinek képviselői Budapestre. Előbb titkos előtanácskozmányokban — mint valami összeesküvők — kényszerültünk előkészíteni mindent, hogy a nyilvános közgyűlésben minden eshetőségek közt is ráérjünk formális határozatot hozni, mielőtt szétvernének vagy hűvösre tenének. Megállapodott, aláírásra kész felségfelirati szerkezettel és közgyűlési jegyzőkönyvvel akartunk a deák-téri templomba ki-tűzött nyilvános ülésre menni. Ekkor hírét vesszük, hogy a tem-

plom kulcsait a budapesti főesperes és pesti német lelkész — rendőri nyomás következtében — zsebre tette és sétálni vitte! Nem találni azokat sehol. Hamar a régi iskolaépület egyik tantermében alakulunk meg. Az egyházkerület világi elnöke * szintén távolléte által tündökölvén: egyik esperességi felügyelőnk *Dessewffy Ottó* foglalja el a világi elnök székét, *Székács József* superintendens mellette. Én voltam a jegyző. A nem nagy terem zsúfolva tele van; egyik távolabb szegletében ott magaslik ki csaknem egész fővel, mindnyájunk felett egy ösmert kiváló alak, tiszteletet gerjesztő oroszán fejével — a nyilvános életből rég visszavonult egykori, a Bányakerületnek világi elnöke, *Prónay Albert* báró. Sok dictiózás nélkül felolvastatják velem a kész feliratot s még a végére alig értem: zaj támad az udvaron és belép a terembe egy aranygalléros rendőrtiszt és német nyelven kijelenti, hogy ő a tilalmazott közgyűlést ezennel feloszlatja. A közelállók az elnökséghez utasítják. A mint oda közeledik és kijelentését, a mondottat ismétli: az oroszánfejű magos alak is onnan a távol szegletből utat kérve, lassan előbbre lép és szó nélkül *Dessewffynak* elnöki széke mögött áll meg a rendőrtiszttel szemben, a kinek arczán félreismerhetetlen a jelenés imponáló hatása. *Dessewffy* ez utóbbival való rövid, de illedelmes német feleselés után, melyből megértjük, hogy az udvaron fegyveres erő áll a rendőrbiztos rendelkezésére — magyarul röviden kimondja a végzést: hogy a felirat egyhangulag elfogadtatik s a többi az elnökségre bizatik. Én meg azalatt befejeztem a jegyzőkönyvet. Ekkor az elnökség kijelenti a biztosnak, hogy az erőhatalomnak engedünk, de meg fogja engedni, hogy egyházi szokásaink szerint elébb egy imádságot mondjunk. És ekkor *Székács*, mialatt mindnyájan felállottunk, egy megható, elég hosszú imádságot rögtönzött, melyben a határozatba ment felirat tartalmát mind elmondván, azt Isten kegyelmébe ajánlotta — oly meleg buzgósággal, hogy az ellenség maga is kardja markolatján összekulesolt kézzel ájtatosan végig hallgatta imádkozásunkat, a miből (valamint az elnökileg kimondott határozatból is), — egy szót sem értett. Aztán szétozlottunk. Hogy neveinket felírta-e, arra már nem emlékszem. Feliratunk közvetlen sorsára sem. De arra mindnyájan, kik azon napokat éltük, emlékezünk, hogy az elkobzott magyar alkotmány utolsó még megmaradt határkövét — az

* Podmaniczky László báró.

1791. évi 26. törvényczikket kiásni és lebontani készült *«protestáns császári pápens»* elleni ezen felzúdulás volt a magyar politikai renaissance forduló és kiinduló pontja.

S ebben Székács Józsefnek is van mind a két testvérfelekezeti társai közt kitűnő érdeme, a rá következő, emlékezetre méltó tények miatt.

Megjött ugyanis *Benedek* cs. kir. táborszernagy Budára kormányzónak.

Benedek ág. ev. protestáns volt, — lelkesnek a fia.

Sokkal kevésbé tanulmányozhattam őt, semhogy biztos kézzel jellemezni merném, mily arányban vegyültek benne a jóakarat, a hiúság, a politikai eszély és számítás elemei és rúgói. De a mit hiszek, elmondom felőle.

A katonás egyenességgel, jóllehet ez valóban is meglehetett jellemében, ő még ennél is erősebben, sokszor kissé nyersen *«tüntettet»* vele. (Ezzel az új szóval is ő gyarapította a magyar nyelvet.)

Mint Albrecht főherczegnek utódja a kormányzó és katonai főparancsnok állásában — Benedek azon kezdte föllépését Budapesten, hogy sorra ő tett első látogatásokat a születési aristokratianál, a felekezetek lelkeszeinél, előkelő polgároknál — gyalogszerrel járva, meglepő egyszerűséggel; magyarul is társalogván ékes bakanyelven. *«Népszerűséget vadász»*, mondták az emberek. Mindenesetre a közönség bizodalmát volt föltett szándéka meghódítani s e révén a kedélyek engesztelésére, az elégedetlenség csillapítására, a passiv ellentállás kiforgatására hatni.

Így jutott ő el Székácshoz is.

Székácsot sokszor volt alkalmam tapintatlanságon rajta kapni: de Benedekkel szemben kétségkívül eltalálta a czélirányos bánásmódot. Benedeknek mindjárt legelső látogatását nem a *«váratlan megtiszteltetés»* hálálkodó és alázatos kifejezésével fogadta, hanem mintegy teljes papi ornatusban, mintha oltár előtt, — mint kötelességszerűen megtérő juhát a pásztora.

Hogy nem látta őt meglepettnek: az a magasrangú látogatót lepte meg. Székács nyilván imponálni akart neki: s hogy ezt tétova nélkül megkísérlé: valóban imponált is Benedeknek. Volt az utóbbiban elegendő adag humor és mind a két egymással szembe került férfiúban elég nagy rész a színészből, hogy a papnak rártartisága a császári királyi helytartót érdekelhesse. Majd meglátja, mire mennek egymással!

Midőn Székács visszaadta a látogatást és ekkor Benedek huszárosan nekihajtott a politikai helyzet megbeszélésének — mert hiszen hangulatot készíteni s egyszersmind tájékozást nyerni volt föltett szándéka: Székács, felbátorítva multkori sikere által, még egyenesebben neki hajtott azzal a tanácsccsal: «Eszközlje ki, Kegyelmes uram, hogy a protestánsokra ráküldött pátenst visszavegyék: és ezzel megnyerte magának a magyarhoni protestánsokat, sok millió embert Magyarországon! És ha azonfölül nekünk, pestieknek itt a templomunk körül megteremti az «insula lutheranát» s eltávolítja az oltárunk mögötti trágyadombot: akkor egy csapással a legnépszerűbb emberré lesz Pesten, — a városi hatóság-nál, valamint a közönségnél, felekezet különbsége nélkül.» És azután megmagyarázta neki a dolgot, a melyről Benedeknek eddig halvány fogalma sem volt.

Manapság a belvárosi ág. evang. templomot a hozzá épült egy régi és egy újabb házzal egyetemben (paplakok és iskolák), a Sütő-utca, Károly-tér és Károly-utca határolják körül a Deák Ferencz-tértől a Deák Ferencz-térig. Ez az «insula lutherana». És ezt Benedek erélyének köszönhetjük; és köszönheti a vele megnyitott jobb közlekedést egyúttal a város és közönsége.

A mit a forradalom előtt a megboldogult József főherczeg nádor tekintélye és egy évtizeden keresztül megfeszített fáradozása a bécsi hadügyminiszteriumnál keresztül nem vihetett: Benedek egy esztendő alatt keresztülvitte.

Annak előtte a Sütő-utca, mely ma is keskeny nagyon, — még szűkebb volt mai szélességének egy negyedrésszel. Elnyúlt pedig a mai Deák Ferencz-tértől a Szervita-térig. Régi meghagyott nevét (Sütő-utca) azon katonai kenyérsütő kemenczékről vette, melyek a mai Károly-téren, valamint a mostani új ev. iskolaépület telkén állván, a belvárost ködös, vagy viharos időben kiállhatatlan fojtó bűzzel árasztották el s azonkívül elzárták a közlekedést emberemlékezet óta. A Károly-kaszárnyának t. i. itt mellékudvara volt az evang. templomnak körüti sarkáig. A mai Károly-utca nem létezett. A templom hátfalánál, éppen a hol belül az oltár van, a laktanyának trágyadombja díszlett és illatozott.

A jó öreg József nádor, ki annyit fáradozott Pestnek szépítésén, hasztalan küzdött volt emez ázsiai állapotok eltávolítása végett a bécsi hadügyminiszteriumnak passiv ellentállásával szemben! Nem egyszer, de több ízben már odáig elvitte, megérlelte az

ügyet, hogy megjött az egyre folyamodó Pest városához papirosan az *elvi* elhatározás, hogy a katonai sütőkemenczékét és trágyalerakodó-helyet el kell onnan távolítani, a laktanya küludvarát a városnak bizonyos váltásáért átengedni s annak helyén a templom mögött új utcát nyitni! A *kivitel* stadiumában mindannyiszor újra megfeneklett a dolog — mint teszem, a régi magyar zálogváltó pörökben a jogérvényre emelkedett érdemleges ítélet írott malasztja a végrehajtás folyamán felmerült mellékkérdéseken. — Hegyibé jött azután a 48/49-iki háború sat.

Mikor most Benedek erélye a bécsi hadügyministeriumnak emez elavult beléegyezését a levéltárakból kivágván, annak föllevenítését kieszközlötte: most ő maga hajszolta az érdekelt feleket (minket pesti evang. egyházközséget, meg a folyamodóban leledző Pest városát) a haladéktalan kivitel felé, nehogy újra megtaláljunk késni! Hármass szerződésnek kellett létrejönni: a katonai kormány, a város és egyházközségünk közt. Meg kellett egyezni a váltáságöszvegben: s ez végre sikerült is.

Ez alkudozásokban, valamint a szerződés szerkesztésében, egyházam részéről, mint ennek syndicusa én vettem részt; és hála-
san emlékezem báró Gemmingen akkori mérnökkari alezredes kitűnő előzékenységre, melylyel a Benedek tábornakszernagy inteni-
ónak buzgó és liberalis képviselésében engem a legőszintebben támogatott. A nap bármely órájában rátörhettem kopogtatás nélkül: mert — aajtáján óriás betűkkel és három kikiáltójellel rá volt írva: «Nicht anklopfen!!!»

Mikor aztán megvolt az «insula lutherana», Székács az egyházi tisztviselői karral megköszönő tiszteletkérdésre jelentkezett Benedeknél. Ez a királyi palota egyik termében fogadott bennünket: Midőn a személyes bemutatás rendén utóljára énrám került a sor: nevemről azt kérdezte a kormányzó, testvére vagyok-e Görgey Arthur-nak? Igen szómra aztán furcsát talált mondani, azt, hogy ő bátyámat nagyrabecsülte, «de csak azt a könyvet ne írta volna! és még hozzá akkora nagy könyvet!» Maig sem vágyok tisztában iránta: a két kötet * *alakjára* értette-e a nagyot, vagy a tartalmára? — Végre még udvari ebédre is hivatalos voltam nála.

*

* «Mein Leben und Wirken sat».

A fönti kis történelmi megemlékezésnél nem kevésbé érdekesnek tartom ide iktatni fordításban a következő *följegyzést egy-
valakinek* Széchenyi István gróffal 1860. évi április 2-án (nyilván a
döblingi tébolydában) vitt beszélgetéséből. E följegyzést bátyám
levelei közt találok időrendben; kétségkívül bátyám küldte meg
nekem. Hogy ő neki melyik ösmerőse küldte meg azon melegeben
(német nyelven) és kinek beszélte az alábbiakat Széchenyi: arra
már sem a bátyám, sem magam nem birunk emlékezni.

*«Följegyzés Széchenyi István gróf társalgásából 1860. évi április
2-án.*

«Mondja meg N-nek,* ha egy bolondra hallgatni akar — a
bolondok néha jóslók — azt a hatalmas befolyást, melylyel bír a
közvéleményre, ne mulasztja el addig felhasználni, a míg oly han-
gossá nem növekszik a vihar, hogy miatta az ő szavát sem hallják
meg többé, a mint az enyimet sem akarták meghallani 1848-ban!

«Ha a birtokos nemesség nem marad a mozgalom élén, mely
a szellemeket megragadta: akkor Magyarországot magyarok fog-
ják vérfürdőbe vinni s azután az emigratio elárulni, eladni.

«Nem kell azokat a tényezőket figyelmen kívül hagyni, kik
már most is tudtunk nélkül s akaratunk ellenére Magyarországon
munkások és minden conservatív elemek mellőzésével a népnek
azon elemeihez fordulnak, melyeknek nem lévén veszténivalójuk,
a jog helyett a bosszúállást írják zászlójukra.

Én Magyarországnak 300 esztendő előtt a Habsburg-házzal
kötött viszonyát nem tartom szerencsésnek. De boldogtalan há-
zasságból is születhetnek ép és erőteljes gyermekek. Ha a hitvesek
elválnak: akkor egyiknek sincs maradéka, jövője.

«Nem kell sem önmagunkat, sem a népet ámitani. Eszményem
Angolország alkotmánya, de ennek gyakorlati előnyeihez tartozik
az, hogy Anglia sohasem vérzik el idegen szerencsétlenségért.
Anglia csak tulajdon szabadságát védelmezi és fizeti meg! *Magyar-
országot sohasem fogja anyagilag segíteni.* — Oroszországnak Ausztria
elleni gyűlölségére sém kell építeni; elvben egyetért a kettő;
mindég egyet fognak érteni.

«Lengyelország nagyon közel van Magyarországhoz. Csak ha
egyszer Oroszország Konstantinápolyt bírja, fog Lengyelország

* Deák Ferenczet érti, azt hiszem.

nélkül ellehetni s egy Nagy-Lengyelországot a maga védnöksége alatt felállítani : akkor aztán üthet Magyarország függetlenségének az órája, ha kitart addig.

«Ausztria kénytelen a külfölddel szemben nagy megaláztatásokat eltűrni, hogy oly összeütközést kikerüljön, melynek következménye egy magyarországi fölkelés lehetne.

«Ausztria továbbá kénytelen a maga erőit a végre concentrálni, hogy Magyarországot, ha birokra hívja, szerencsésen legyőzhesse. Ha ez neki nem sikerül : akkor Magyarország felosztása jöhet szóba! És ekkor — csakis ekkor lesz «finis Hungariæ!»

«Az én tanácsom — ki ne gúnyoljátok! — *Őszinte kiegyezés az 1848-iki alapon, exceptis excipiendis — a császárnak megalázása nélkül, a kit mint magyar királyt bizonyynyal nagynak kell óhajtanunk.*

«N. és barátaink ezt gondolják meg jól ; tűzzenek a mozgalomnak méltányos és lehetséges határokat és akkor kiáltsanak minden magyarnak — ha kell, ökölrel az arczába — «Ulterius ne tende odiis!»

«A multjából való vezér nélkül, Magyarország nem küzdhet a multjáért, mely erejét és eszközeit kimeríti és halállal végződik.

«Higgyetek nekem!» — —

... Ezeket 1860. évi ápril 2-án mondotta Széchenyi.

Hatódnapra rá véget vetett életének...! 1860. évi április 8-án.

Meggyőződését megpecsételte vérével! — —

TIZENHETEDIK FEJEZET.

1860—1865. — Széchenyi István gróf halálának valószínű okai. — Hatása Görgey Arthurra. — Ennek családja másodszor látogat el a hazába. — E miatt baj a klagenfurti rendőrséggel és zsandársággal. — «Görgey Garibaldihoz szökött». — Az októberi diploma. — A «Blick». — Atyai áldozat a gyermekek magyarságáért.

Nagy merészség és mindég igazságtalanság, egy öngyilkos végső tette felett pálczát törni.

A legkisebb büntett elkövetőjét is törvényeink mindenek előtt a vizsgálóbíróhoz utasítják. Ha büntette be is bizonyul: az előzmények, a körülmények és az indokok vétetnek számba az ítélethezáznál.

Az öngyilkos vizsgálóbírája — egyedül az Isten!

A kinek úgy kedvezett az élet, hogy sohasem jutott eszébe annak erőszakos félbeszakítása: az hallgasson szerényen az öngyilkos ravatalánál. A kinek pedig volt alkalmá, hogy az eszébe jusson: az többet tud!...

Tartsuk tiszteletben Széchenyi István emlékezetét — nemcsak nagy honszeretetéért, nem csupán nagy hazafi tettei miatt, hanem nagy balsorsa miatt is!

*

De az ember nem menekülhet a fürkésző gondolattól: mi is bírhatta rá Széchenyit végzetes tetteére?

Közlött beszélgetése, melyet *hat nappal* halála előtt vitt, rá látszik mutatni.

Ismét felzajlott magyarországszerte, mint 1848-ban, a szenvedély. Ismét Kossuth Lajos izgatott országszerte — III. Napoleon segélyének ígérgetésével, amerikai dollár-jegyek, emissariusok, proclamatiók, utasítások küldözgetésével, összeesküvések szervez-

tetésével — nem az 1848-iki törvényes alkotmány visszaállítása végett, hanem a forradalomra az 1849-iki április 14-ikei programmal. Ugyanaz az ember; ugyanazok a szemfényvesztések és valószínű ugyanaz a vég. S ismét — úgy, mint 1848-ban — nem hallgat a felszított szenvedély, a felbízott remény az ő (Széchenyi) szavára vagy azon férfiakéra, kik szavát fogadják. Ismét lelki szeme elé tárul az a vértenger, mint 1848-ban. Nem bírja el a látomást! Nem akarja tovább nézni...

De az emberek ritkán cselekszenek valamit egyetlen okból; s a viszonyok, a körülmények rendesen mindmegannyi indokok.

A gróf szomorú elhatározására ilyen befolyást gyakorló körülmény lehetett az a *nevezetes könyv*, melyet ő döblingi önkéntes fogságában írt és 1859-ben Londonban névtelenül közzé tettett ily cím alatt: «Ein Blick auf den anonymen Rückblick, welcher für einen vertrauten Kreis in verhältnismäßig wenigen Exemplaren im Monate October 1857. in Wien erschien. Von einem Ungarn. London. 1859.»

S az e könyv miatt ő rá visszaható következmények.

Dr. (utóbb báró) Bach Sándor, az elkobzott Magyarország reorganisatora, «Visszapillantást» tett közzé az ő Magyarországon véghezvitt nagy tetteire és rövid hét év alatt elért nagy sikereire.

Ezen elbizakodott osztrák «visszapillantásra» Széchenyi egy elkeseredett magyar «Pillantást» vetett. Az *amabban* terpeszkedő öndicsőítésnek *ebben* irgalom nélkül kiszolgáltatta a kiérdemelt fenytéket. Európa szemeláttára úgy széjjeltépte a könyvet és a szerzőt, mint a csibét az ölyv.

De ha Széchenynek voltak detektívjei, kik az osztrák szerzőt kinyomozták: Bach miniszternek is voltak. Ez is kinyomozta a maga anonymus ellenfelét; és Széchenyire találván, kétszerakkora dühtől tajtékozott, mint különben.

«Széchenyi bolond ugyan, de közveszélyes! Át fogjuk szállítani az állami tébolydába...»

E gonosz szavát a hatalmas miniszternek — megvitték a grófnak...

A döblingi magánintézetben mindenki látogathatta Széchenyit, a kit kívánt vagy fogadott: az állami tébolydában örökre bázárul a börtön ajtaja mögötte...

Dr. Görgen helyett *emitt* dr. Bach a kezelő és rendelő orvos! *Ettől pedig minden kitélik*... Bosszút lihegő korlátlan úr ez a —

markába kerített áldozat felett! Minden ellenőrzés és felelősség ki van zárva!... Magunknak is agyunk felé lázad a vér, elképzelvén a nagy Széchenyit védtelenül a kis Bach hatalmában, a kinek rendelkezésére állnak camisol és korbács!... Hohó! ebből, Bach, nem eszel!*

Nem a magyar főúri csupán — nem! — a közönséges emberi méltóság nyomta kezébe Széchenyi Istvánnak a vízzel töltött pisztolyt...

Valóban Széchenyi nemcsak legnagyobb jóltevője a magyar nemzetnek, hanem egyszersmind a legelőkelőbbek egyike a mi hős vértanúink legelső sorában.

Hódolat és hála emlékének!

*

Bátyámat száműzetése helyén már a Széchenyi halálát megelőző, egyre növekvő mozgalom a hazában; és közben a döblingi villámszerű catastropha, folytonos izgatottságban tartotta. De ennek csak óvatosan leplezett nyoma van ángyom azidőbeli leveleiben. Arthur maga okosabbnak találta mentül kevesebbet írni; Széchenyi halálával és aggódásaival agyában és szívében ugyanúgy gondozta azt a néhány gyümölcsfáját kis kertjében és kötöztette a kis ház födelére felfuttatott pár szőlőtőkét, munkálta sajátkezűleg virág- és zöldséges ágyásait, mint egykor a nagyobb feladatokat.

Nekem pedig a nemzeti ébredés e tavaszán nem volt itthonmaradásom! Vele eszmét, érzelmeket cserélni vágytam, — neki reményt, vigaszt vinni meg. Nőmmel hozzásiettem... A két hét alatt, mit nála Viktringben tölténk, beszélgetésünknek rendesen éjjél vetette minden estve végét.

Mibe viszi belé Kossuth s az emigratio a nemzetet? Mit főznek az ó-conservativek? Mit várhatni Deák Ferencztől?

Ő benne, Deák Ferenczben volt egyetlen reményünk...

*

Útött aztán megint a válás órája; még pedig bátyámra nézve nemcsak tőlem és nőmtől, hanem az ő feleségétől és gyönyörűen serdülő leánykájától is.

* Ez időben már nem Bach volt a miniszter.

Ángyom ugyanis sokat betegeskedett volt az utóbbi időben. Az orvos a légváltozást tartotta mulhatlanul szükségesnek. De hová? Ekkor ismét felhangzott az az állandó vezér-motivum, mely egész száműzetésük évein keresztül húzódik: a honvág Magyarországra; az úntalan törekvés, föntartani, ápolni az összefüggést a szepességi rokonokkal s ezek által a hazával. Ha már bátyám maga nem mehet: hát küldje oda legdrágábbját: nejét, gyermekét.

Így Arthurné és tíz éves leánya, Bertha velünk utaztak és Budapesten tartott rövid pihenő után tovább Szepesbe. Bátyámnál csak kis fia maradt, egy öreg cseléddel. No meg «ifjabb Görgey Arthur», Gida bátyánk hatodik fia, kinek nevelésével terhelte meg magát drusza nagybátyja — a mi nagyon hálátlan feladatnak bizonyult utóbb.

De mikor tért ki az idősb Görgey Arthur a «háládatlan feladatok» elől, mikor a végzet neki azokat útjába vetette s ő vállalkozásával jót vagy éppen kötelességet vélt teljesíteni — egykor a haza —, most boldogtalan házi viszonyok közt vergődő testvérbátyja iránt?!...

Megjegyzem itt, hogy minő meggondolatlan rossz szokás az a legtöbb háznál, hogy mikor egy fiú születik, akkor a hány jó vagy nagynevű őse vagy előrokona tisztességet, jó hírnevet szerzett a tágabb fogalmú családnak, éppen annak a nevére keresztelik az újdön szülöttet; holott nem tudják, ez majd mivé teendi azt a tiszteletreméltó nevet. Hátha csúffá!...

*

1860. évi augusztusban Etelka ángyom a Szepességről üdültén haza került Viktringbe Bertha lyánkájával.

Szeptember 1-ei levelében ez áll: «Távollétünk alatt Arthur-nak sok volt a baja a rendőrséggel és zsandársággal. A legfurcsább álhírek keringtek a városban felőle s ezeknek köszönheté amaz urak gyakori hivatalos látogatásait. Egyik késő estve egy zsandárhadnagy állított be hozzá azon parancs következtében: győződjék meg személyesen róla, hogy Görgey Arthur még «itt» van-e? — Egy másik estve a klagenfurti rendőrfőnök maga járt a viktringi polgármesternél ugyanazon czélból: «meki határozottan jelentették (mondá), hogy Görgey — Garibaldihoz szökött...»

Alkalmasint e megszökési szándékból küldte volt el Görgey a családját Magyarországra — azt vélték a jámborok.

Nem tudták azt, hogy csak egyetlen ügy létez a világon, melynek Görgey Arthur a szolgálatába állhat: — a magyar. De oda sem — Garibaldi olasz hazafisága vagy Kossuth betörése útján.

Hogy Magyarország dolgát valamint 1849-ben, úgy 1860-ban is, nem lehet sem külsegélylyel, sem Kossuthnak április 14-ikei politikája alapján áldásosan és állandóan rendezni: azon időben sokan be nem látták: bátyám meg volt győződve róla.

Ugyanebben a kritikus időben én is egy kis bosszúságot készítettem a klagenfurti rendőrségnek — egy fekete magyar zekét varrattam a bátyám számára. Egyik hozzáfogható termetű barátom testére szabták Budapesten; ángyom hazamenet megvitte bátyámnak. Ez meg a legelső alkalommal bemutatta a klagenfurti bámész közönségnek. Ez volt tán az egyetlen eset, a hol ő a biztos feltűnést szándékosan *nem kerülte*. Ment is rögtön fontoskodó rendőri jelentés felőle föl Bécsbe.

*

Görgey Arthur Görgey Guidónak Bécsben. Kelet: Viktring 1860 október 22. (Eredetije német.)

«Édes Gida bátyám!

«A legnyájasabb őszi napsugár incselkedik velem befelé mosolyogván szőlőlugassal befuttatott ablakomon szobácskámba, hivatatólag el-ki a szabadba: de én állhatatosan idebent maradok íróasztalomnál, hogy egyszer végre levelezési tartozásomat veled szemben leróvjam sat. A képpel (a három cigány, Lenau költeménye után) nagy örömet szerezteél nekem... A különféle hírek az eddigi «Neu-Österreich» küszöbön álló újabb átalakulása felől oly pyramidalis magasságra nőnek, hogy az ember már-már egy új «Jung-Österreich» születésének előestéjén képzei magát... A «könyvet»* már befaltam és L. barátunknak visszaadtam azt. Szívből üdvözlő hű öcséd Arthur s. k.»

*

* Széchenyi «Blick»-je.

Azonban megérlelődött az «Einiges freies Österreich» alkotmányos álneve alatt pályát kezdett 12 évi bécsi absolutismusnak fanyar gyümölcse: az erkölcsi és diplomatiai tönk.

1860. évi október 20-án hullt az le, a magyar conservatívek rázására, a maga korhadt fájáról — az úgynevezett «Októberi diploma» képében.

Erre vonatkozik a következő levél:

Görgey Arthur Görgey Istvánnak Pesten. Kelet: Viktring 1860 november 5-én. (Eredetije magyar.)

«... Október 20-ika óta csak úgy zúg a fejem, szívem, mint tavasszal a méhkas. Kergetik egymást bennem az érzések, gondolatok, vágyak, aggodalmak. Kezdetnek még kevesebbrel is be-
érttem volna az ó-conservatívek részéről. Hanem már ezentúl nem leszek oly szerény, igényeimben. Az 1847/8-iki választási törvény en-bloc érvényesítése, nézetem szerint az egyetlen mód, melynek segítségével a fejszét kihúzhatják, mert csakugyan nagy fába verték. Az 1848-ki férfiak nemzeti kötelességei iránt én — magam is azokhoz tartozván — egészen tisztában voltam magammal már akkor is, mikor még csak a császári «manifestumot» olvastam. A «diplómában» pedig, valamint a különféle «kéziratokban» nem birtam semmire sem ráakadni, mi e meggyőződésemet megváltoztatására kényszeríthetett volna... Arthur s. k.»

*

A mit már egyszer e följegyzések során volt alkalmam föl-
említni, de a mi az elébb úgyszólván még csak akademikus meg-
vitatás tárgya s elvi elhatározás volt, hogy t. i. gyermekeit bátyám
sem osztrákokká, sem anyjok után francziákká nem, hanem
magyarokká neveli vagy nevelteti — most az 1860-iki nemzeti
ébredés napjaiban s a gyermekek serdülésével actualissá kezdett
válni. De hát szerinte Karinthiában ez kivihetetlen. S ezért neki
családjától — meg kell válnia! A következő levél teli van e körüli
töprengéssel.

Görgey Arthur Görgey Istvánnak Pesten. Kelet: Viktring 1860. novemb. 26. (Eredetije magyar.)

«... Kis leányomnak a honszeretet mentül bensőbb ápolását

ajánlod. Igen ám! de min épüljön ezen magasztos érzés, mikor tapasztalásaink egész csoportja arra tanít, hogy az emberi szívnek minden érzelme, vágya csak megint a tapasztalások, a mult emlékezéseivel lehet aránylagos s ha azon arányon túl csap: akkor merőben képzelmi, melynek a valódi életben aligha juthat más szerep, mint a csiga tapogatójának. Értsük meg egymást. Kis Berthám azon egyedül csak *kedves* benyomásokra, a miket kétszeri (magyarországi) utazásából bir, alapítván a jövőben kiépülendő hazaszeretete oltárát, ennek aligha más hasznát vehetendi, mint valamely mulatóhelynek, és a hazai élet árnyoldalaival való első érintkezése elegendő lesz a szent oltár rögtöni összeroskadtatására, míg talán fényoldalai sem lesznek a serdülő leánynak ínye szerint — eddigi, sok évi, mindennapi élvezeteivel, ha nem is ellentétben, — legalább összhangzásban is csak ritkán lévőknék tapasztaltatván azok. Még világosabb szeretnék lenni. Bertha például nagyon szereti a kolbászt és számtalanszor dícsérni hallotta a magyar kolbászt is. Otthonn is tehát csak úgy fog örülni a disznótornak, mint annak idején itthonn. Neki esik aztán, kóstolóra és — nini: alig nyult hozzá, már is az undor félre nem magyarázható kifejezésével elfordul tőle, mert — foghagymás. Azt gondolod-e, hogy ez a kis foghagymaszag nem fog az orron keresztül egészen a szívig behatolni a gyöngéd leánykebelbe s ennek honszerelmi kis oltárát nem fogja megrázkódtatólag érinteni?

«Hazai élvezet: honvágy! — Hazai *szenvedés*: megrendíthetetlen honszeretet!

«Igazad van, hogy a mindenféle nemzetek közül a magyar szereti hazáját a leghőbben. De az is igaz, hogy csak azért, mert — legtöbbet szenvedett érte.

«Fonjuk tovább ezen elméletet és oda jutunk, miszerint én tőlem sem lehetend soha elszofizálni a honszeretet ki nem hűlő paraszát.»

(Folytatása 1860 december 8-ikán.) «Ezen datumról ráösmersz öregedre, a ki, mióta első írói kísérlete * parányi sikerét — hogy ne mondjam teljes sikertelenségét — szemléli, mindég jobban irtózik a téntától és minden hozzávalótól. Nov. 26-ikán félbe szakítottam a hazaszeretet egyetlen biztos, tartós, soha ki nem szárad-

* Mein Leben und Wirken in Ungarn in d. J. 1848 und 1849. Leipzig. Brockhaus.

ható kútfeje felőli elmélkedésemet — szívemet féltvén az ostorvég csattanása miatt. S ez — mi is lehetne egyéb e keserű szónál: «elválás!» Elválás mindenemtől, a mit vigasztalásul hagyott s adott a sorsnak nem mindég csak futó keze.

«...Fejezzük hát már most be, a mit ma 12 napja megkezdtem, annak vitatását t. i., hogy nem csak Berthámra, de mind a két gyermekemre nézve okvetetlen szükséges, hogy megváljak tőlök, miután magam nem kísérhetem őket hazámba. Nem csak élvezniök, hanem szenvedniök is kell azok között s azokkal, a kiknek polgártársukul élni halni, — apjoknak (noha részint kicsinylett, részint épen félreismert) tetteinél fogva — tagadhatatlan rendeltetések.

«Volt idő, mikor még úgy véltem, hogy száműzött voltom miatt fő kötelességem, gyermekeim számára hazámon kívül teremteni olyas valamit, a minek emlékezete őket majd egykoron édes vigasztaló álmokba ringassa a durva élet sanyargatásai közepett. Mennyi áldozat hozatott részemről ezen atyai gondom csillapítására! S ime, mikor már-már elértnek vélem a czélt: felpillantok s azt látom, hogy eltévesztettem!

«Berthácskám érzelmei, képzelvei minden hulláma hazám felé iramodik s még a kis Kornél is — csak láttad volna minapában, szeme mint szikrázott, mikor ő egyszeribe betoppan a szobámba, felkiáltva: «Apácskám, odakint sétál egy úr, a ki magyarul tud; szabad vele menni?» Látnád csak, mint alkalmatlankodik minden nap, hogy mikor lesz már szabad olvasni? Én nálam t. i. magyarul olvas; mamánál francziául. A franczia könyvvvel még nem igen láttam Etel után húzódni úgy, mint a magyarral én utánam.

«Szóval — meg kell válnom a szegényektől. S hű, áldozatkész szereteted jelül tekintendém, ha némelykor gondolatjaidat ezen eszme kivitelén járathatod. Hisz' én itt aligha tehetek többet az egyszerű számítgatásnál, hogy leszek-e képes az elválás finansziális igényeinek megfelelni.

«A minap általános amnestiáról volt szó valamelyik külföldi ujságban. Beh édeskeserű érzésnek lettem áldozatjává a kósza hír megezáfoltatásáig! Hisz akkor én is visszatérhetnék hazámba, mint — koldus.

«Ime szívem rejtélyei! Vidúlj rajta, vagy aggódj! de csak ne sajnálj; — ez sért...

«...Volna csak szabad szárnyam! nálad mindenestül ott

teremnek karácsonyfátoknál. E helyett ott lesz bizony lelkünk gondolatja, szívünk dobbanása. De mind hijába!

«Szász Károly Csák Mátéját türelmetlenül várom — valamint a megígért téát sem ellenzem, megiszom egészségtekre...

«Ha ujévig nem írok többé, vedd jó jelnek s tartsátok épségben irántunk való hű érzelmeteket... Isten veled! Öreged. s. k.»

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

1860—1861. — Történelmi visszapillantás. — Okozati lánczolat. — A cenzuralizáló Új-Ausztria és germanizáló Bach-rendszer csődje. — A magyar ó-conservatívok kerekednek felül. — Az októberi «diploma». — Az 1847-iki állapot feltámasztása. — A 47-es, 48-as és 49-es pártok. — «El kell foglalni a tért!» — Pest vármegye első közgyűlése. — Ellenzék Deák Ferencz ellen. — Nyáry Pál, Ghyezy Kálmán, Szilágyi Virgil. — Országbírói értekezet. — Báró Kemény Zsigmond mint szónok. — Primási értekezet. Éljen 1848! — Öt levél. — A száműzöttek akaratlan első hirlapi megszólalása maga után vonja a másodikat. — Egy hű bajtárs látogatása.

A dolgok egymásból következnek.

Az 1848-iki horvát fegyveres reakcióból s utóbb az egész törvényes alkotmány osztrák-horvát megtámadásából lett a magyar nemzet önvédelmi harca,

ebből egyfelől Kossuth Lajos forradalmi túlhajtása és április 14-ikei személyes politikája — másfelől az orosz fegyveres beavatkozás,

mind a kettőből Világos.

Ennek, t. i. hogy az osztrák hadsereg kizárásával egyedül az orosz előtt tettük le a fegyvert — hárman háromféle értelmet tulajdonítottak.

Ausztria azt, hogy végre valahára meghódította Magyarországot, csinálhat vele, a mit akar,

Görgey Arthur — a szerzője — azt, hogy nem Ausztria hódította meg Magyarországot, hogy önerején arra nem is képes; Oroszország esett neki a magyar nemzet fölemelt karjának;

Oroszország azt: hogy az általa megmentett Ausztria neki okvetlenül rendelkezésére áll minden vállalatában — teszem Törökország ellen.

Világosból következett Oroszország határtalan elbizakodása,

ebből a krími háború — az Ausztria és Oroszország közti meghasonlás; — Ausztriának Schwarzenberg által proclamált hálátlan-ságából Oroszország haragja, — Ausztria elszigeteltsége,

ebből és Ausztriának bosszúálló és beolvasztó és germanizáló politikájából a felocsúdó magyar nemzet passiv ellentállása sat.;

mind ebből közvetve és közvetlenül az olasz-francia szövetség háborúja Ausztria ellen és ennek veresége.

A passiv ellentállásban a nemzet régi politikai pártjai mind kezét fogták s ad hoc egygyé forrtak:

a 49-esek és ezek közt az április 14-ikén hirtelen váratlan' világra született «magyar republicanusok»,

a 48-iki alkotmányosok,

és a mozgalom terjedésével végre a 47-esek is, az ó-conservatívok,

egy elenyészőn kicsiny falkán kívül az egész nemzet.

Az októberi diploma (1860. okt. 20) annak bizonyosága, hogy Magyarország passiv ellentállása a maga természetes követelményeivel — nagyobb erő volt a centralizált Új-Ausztria összes hatalmánál. Vele emez épp oly kevésbé birt, mint 1848/9-ben a régi Ausztria a magyar nemzet activ ellentállásával.

A mint a magyar ó-conservatívok (a 47-esek) ezt a kenyértörést lassan közeledni látták: ők akartak az eddigi negatív erőnek positiv alakulást adni, annak élére állni, hasznát venni — a haza és — saját maguk javára.

Volt benne személyes, volt párt és osztályérdek is, és volt számítási hiba is, a mikor Ő Felségének ez utóbbiak buzgón azt erősítették, hogy a 49-ben összetört Magyarország az októberi diplomában inaugurált autonómiával meg fog elégedni; a kialakulás a további állambölcséségné lesz a tárgya; a legelső legyen a «Bach-rendszer» megszüntetése, az idegen, valamint a császári hivatalt vállalt magyar bezirkerek és császári bíróságok feloszlatása, — az 1847-iki dicasteriumok, bíróságok és törvényhatóságok (vármegyék és szab. kir. városok) rehabilitációja.

Az immár kikerülhetetlennek látszó engedésben dönteni hivatott bécsi hatalmi tényezőket viszont az a remény kecsegtette, hogy a 47-esek kielégítésével rögtön szétrobbantják a régi pártok egymásközi egyetértését, összetartását, — megbontják a passiv ellentállást.

Így született meg az októberi diploma.

A mit azok ott Bécsben reméltek: ugyanattól tartottak emitt az engesztelhetetlenek, a 49-esek.

Ezek azt hitték, hogy Ausztria — az olasz csatatereken legyőzött és megalázott, az Európában elszigetelt — most a magyar passiv ellentállás állhatatos folytatása által végkép tönkre tehető — most vagy soha!

Ezen bevallott vagy be nem vallott 49-eseknek programja: az április 14-ikei politika fejlesztése, kialakítása volt. Ennek eszközei: összeesküvés (titoktartás nélkül!) az ország katonai szervezése (fegyverkészlet nélkül!) Garibaldi, Cavour, III. Napoleon, olasz-magyar legio betörése (Horvátországon keresztül!), amerikai dollár, a magyar népnek elásott Kossuth bankói beváltásával kecsegtetése — a további kialakulásban királyválasztás (korteskedéssel, etetéssel, itatással, összeverekedéssel!) — napoleoni vagy angol dynastia — szóval, *akárki, csak ne Habsburg-Lothringen!*

(*Figyelemreméltó és jól megjegyzendő: köztársaságról nem volt szó sehol.*)

A 48-asok (e név alatt magunkat, t. i. az igaziakat és nem a századvégi hamisan úgynevezett «Negyvennyolczas és függetlenségi» pártot — *contradictio in adjecto*, vagyis nonsens!) — értem — természetesen az 1848-ban királyilag szentesített alkotmányos törvényeket kívánták érvényökbe visszahelyeztetni — a restitutiót *in integrum*; azonban Deák Ferenczcel az élén készek voltak a *jogfolytonosság* megmentése és koronázás után, ezen 1848-iki törvények alapján törvényhozásilag az *uralkodóházzal kiegyezést* csinálni, mindazt a mi azon törvényekben embryonális és tökéletlen (közös ügyek) bölcsen fejleszteni, — a mi fölösleges és aggodó (például a nádori méltóság) azt abrogálni, — a mi veszély magvát rejtőnek bizonyult, azt kiküszöbölni — de viszont lehetőleg új garantiákat is szerezni a többire nézve.

Az új m. kir. főkanzellár Vay Miklós báró és az új országbíró Apponyi György gróf az októberi diploma életbeléptetését — a bécsi m. kir. udvari kanzelláriának, a budai m. kir. helytartótanácsnak és az ifj. Majláth György tárnokmester alatti budai m. kir. kamarának helyreállítását után azon kezdték, hogy a vármegyéknek és szab. kir. városoknak megengedték, hogy egybe-hivandó alakuló közgyűlésben a 47-iki keretökben és mintára újra szervezkedjenek. — A 47-iki mintára tehát, mint a régi municipium, a törvényhozási, bírói és végrehajtási hármas hatalmi attributum-

mal. A törvényhozásit a 48-iki? képviselőválasztási törvény elvetette volt.

A 48-iki törvények szelleme, iránya a birói hatalomnak és a közigazgatásnak államosítására irányul.

Ez már maga az 1848-iki parlamenti kormányzásnak, az 1848-ban átalakult alkotmánynak negatívuma volt. Mert a 48-iki törvények szelleme, mely a 47-iki municipiumok közjogi volt *hárm*as hatáskörének első ágát, a törvényhozásit, melyet azok országgyűlési követek küldése, visszahívása és kötelező utasítása által gyakoroltak volt, elvette volt tőlök — egyenest a többi két ágának, a birói hatalom gyakorlásának s a közigazgatásnak is államosítására irányult. (Az utóbbira még ma a 19-ik század végén is mind várokozik az ország!)

Ám az elvben fölélesztett törvényhatósági közgyűlések kitűzésével minden párt és minden nézet előtt megnyíltak a tanácskozási termek ajtai — a rég elfojtott szabad szó s a befagyott szóáradat zsilipjei. És országszerte mind járta a nagy kérdés :

el kell-e foglalni a tért?

A hol keresztül vágják a töltést : oda tolul önkéntelenül ki vagy be az áradat. A vármegyék és szab. kir. városok természetes mohósággal siettek, mint testületek, elfoglalni a tért, a mint ajtót nyitottak előttök.

A vezér vármegye, az «Egyesült Pest-Pilis-Solt», magához ragadta a kezdeményezést, megadta az alaphangot : visszahelyezte hivatalaiba az 1848. évben működött utolsó tisztikarát az alispánokkal az élén ; a benne halál és egyéb fatum által szakított hézagokat gyorsan közfelkiáltással kiegészítette ; szervezte és elindította a közigazgatást s a polgári és bünyenyítő törvénykezést. Tehát elfoglalta a tért. (Országgyűlés még ekkor nem hivatván össze : természetesen még nyílt kérdésnek maradhatott az, hogy *követeket küldjön-e* oda a vármegye, vagy a 1848. évi választótörvény szerint *nép képviselőket válasszon-e* a választó kerület.

Pest vármegye közgyűlésén Nyáry Pál ragadta magához a kezdeményezést. Indítványai a fönti értelemben elfogadtattak.

Pest megye után indult a többi municipium : és csakhamar tényleg meg volt adva a felelet országszerte a fölvetett kérdésre. «A tért el kell foglalni!»

És ebben egyesültek — még egyszer ad hóc — az összes pártok.

A 48-asok erről az archimedeszi pontról remélték a maguk programját, a teljes törvényes állapotot törvényes eszközökkel visszavívhatni.

A 49-esek biztosra vették, hogy a 48-asoknak törvényes küzdelme okvetlenül megint csak a forradalomhoz, az ő programjukhoz fog vezetni. S ezért, de meg annál fogva is hozzá csatlakoztak a 47-iki tér elfoglalásának jelszávához, mivel szívök szerint alattomban öntudatos vagy öntudatlan tősgyökeres municipalisták voltak — pártjuk alapítójának Kossuth Lajosnak a képére teremtvé, a kiben a végletek találkozni szoktak.

De belevágtak a vármegyék gyűlései a vezető Pest vármegye példája nyomán hamarosan a *törvényhozó hatalom területébe is*, kimondván, hogy a Bach-korszak alatt Magyarországra rákényszerített *magánjog-rendező pátensek mind, az osztrák általános polgári törvénykönyv az élén, rögtön hatályon kívül helyezendők*, mivel Magyarországon csak törvény alapján lehet igazságot szolgáltatni, törvény pedig csak az, mit az országgyűlés két háza megszavazott s a király szentesített. De kimondta egy füst alatt, Nyáry Pálnak inkább *erélyes* mintsem *következetes* felszólalására, Pest vármegye s utána a többi azt is : hogy a *telekkönyvi pátens és az ősiségi pátens a magyar törvényhozás újabb intézkedéséig ideiglen érvényben tartandók*, mivel ezt Magyarország hitelképessége követeli meg.

Deák Ferencz *ugyanezen indokból*, valamint, az osztrák paten-tális törvényalkotások uralma alatt hazánkban keletkezett és hatalmasan gyökeret vert szerzett jogok, kifejlődött új magánjogi viszonyok és szerzett jogok kimélése tekintetéből nemcsak a telekkönyvi és ősiségi patenseket, hanem a többi hasonlóan *törvénytelen eredetű, de a régi magyar magánjogi és igazságszolgáltatási állapotokhoz képest modern haladást képező osztr. ált. polg. törvénykönyvet és osztrák perrendtartásokat is, hasonló módon a magyar törvényhozás intézkedéséig*, ideiglen érintetlen hagyatni javasolta : de Nyáry Pál (a távolban élő Kossuth Lajosba nem köthetvén bele) bele kötött Deák Ferenczbe és — Nyáry Pálé lett az Éljen! (Az osztrák polgári törvénykönyv a vele járó törvénykezési pátensekkel együtt rögtön kitiltatott : az ősiségi telekkönyvi pátensek ellenben törvényerőben maradtak a legújabb időig!) Még halálával tartozott az ország öntudatlanul Nyáry Pálnak, a miért legalább ezeket mégis meg-

mentette a máglyától, s ezzel az országot egy szörnyű, a bellum omnium contra omnes féle bonyodalmaktól! Elég bajt és kárt okozott már az osztrák ált. polg. törv. könyv fanatikus rögtöni kiküszöbölése is — mikor ahhoz hozzáfogható rendszeres, a «törvényes gyakorlat» ingoványai által meg nem szakított magyar polgári törvénykönyv sohasem létezett! — ilyen máig sincs meg — és ennek hiánya miatt összes bíróságaink máig is (1898-ban írom és 1902-ben revideálok) kénytelenek számos esetekben a kiküszöbölt osztrák polg. törvénykönyv egészséges elvei (a §-t szemérmatosan elhallgatva) szerint hozni meg ítéleteiket.

De nem csak az ország többi törvényhatóságainak adott irányt Pest vármegye, illetve Nyáry Pál, hanem az «Országbírói értekezletnek» is.

Ez már a maga kérész-életű létét és megbiztatását is annak a horror vacuának köszönhetette, mely az importált osztrák törvények tettleges rögtöni megszűnése s az elvben föléledtnak nyilvánított magyar magánjogrend miatt hazánk jogéletében támadt. — A magyar magán jogrend! Ugyan miből állt ez, mikor az 1848. évi törvények ellen föltámadt reactio s ezt követő események által félbeszakítottatott? Állt az 1836., 1840., 1844. és 1847. évi pozsonyi rendi országgyűlések néhány specialis irott törvényéből és túlnyomórészt a már akkor is elavult iratlan és ezért ingadozó szokásjogból, mely a táblabírókarral és korrall együtt kiveszett az életből Bach-korszak 11 esztendeje alatt, a nemzet tudalmából és helyét az osztr. polg. törvénykönyv uralma alatt s egy időközben ennek emlőin növekedett új birói nemzedék révén elterjedett modernebb, európaibb jogi nézetek, eszmék és elvek foglalták el, teremtvén egy egészen új jogrendet, új viszonyokat és új jogos érdekeket. Az osztrák magánjogi törvények átmenet nélküli rögtöni megszüntetése után ügyvéd fél és bíró mind biztos támasz nélkül néznek egymásra s a jövőbe. Senkisem tudja: most ezután quid juris? A jogbiztonság az egész országban megrendült, ingadozott.

Deák Ferencz utóbb az országbírói értekezleten is a mellett szólalt fel, hogy az ország hitelének s a 12 év alatt kifejlett és tényleges magánjogi viszonyoknak megrendülésétől való megkímélése végett provisórie maradjanak az azt megalkotott osztrák törvények érintetlenül — az alkotmányos törvényhozás újabb intézkedéséig. De Deák Ferencznek — valamint Pest vármegye alakuló

közgyűlésén Nyáry Pál, szintűgy az országbirói értekezleten mások közt Ghyczy Kálmán is csinált erős ellenzéket. És lett belőle megalkuvás Nyáry Pál gondolata alapján. Az országbirói értekezletnek 1861. év nyarán elkészült javaslata az alkotmányos törvényhozás intézkedéséig csupán az ősrégi patenst és a telekkönyvek tárgyában kiadott, gyakorlatban lévő rendeletet az erre vonatkozó későbbi pótrendeletekkel együtt tartotta meg hatályban — «a jog és vagyonbiztonsága és ezen alapuló közhitel a telekkönyvi rendszerrel lévén szoros egybefüggésben és . . . egy magyarországi hitelbank mielőbbi életbeléptethetése végett.»

Mi, a kik azon napokban lázas figyelemmel lestük annak a mérlegnek nyelve minden billenését, melynek egyik serpenyőjében Deák Ferencznek, Széchenyi István elköltözése után ez egyetlen reményünk népszerűsége esélyei — a másikon a reactio és forradalom veszélyei nehezettek — méltó felindulással láttuk egy harmadik küzdőterén is, *Pest város közgyűlésén*, a kigyó fejét felemelkedni ellene: egy szabadelvűből klerikálissá átvedlett, kétségkívül erős szónoki adománnyal bíró eddigelé obscurus viador — Szilágyi Virgil személyében.

De ezen elfelejtett, pedig eléggé válságos évek pragmaticus történetét avatottabb kezek fogják majd megírni. A fönti töredék-kisérletet csupán az alább közlendő levelek jobb megérthetése végett tartottam itt szükségesnek azon nemzedék kedvéért, mely ezt az időt nem élte és csak fölületes, sokban téves tudomással bír felőle.

Egyet azonban még el kell mondanom. Pest vármegye alakuló közgyűlésén történt. Deák Ferencz még nem szólott volt. A «térfogalás» általánosan hangoztatott jelszava határozottan a 47-es meder felé látszott ragadni a szellemeket. Ekkor megszólalt egy néma — egy nagy író, de nem szónok, a kinek nem (mint hajdan Demosthenesnek a szájába vett kavicsokkal való hosszú szógyakorlat sok időre) — hanem most itt a meggyőződés és lelkesedés oldotta meg a nyelvét — báró Kemény Zsigmond.

Óriási hatású beszédben ő mondta ki, mint első, a nagy igazságot: hogy az 1848-ki törvényeket *mellőzni nem lehet, mert ezekért vér folyt* — tengernyi vér!

Ez volt az első nagy lökés a 48-ki törvények visszahelyezése irányában.

Kemény Zsigmond beszéde országszerte gyújtott. Erre —

és ebből — következett a második, erősebb lökés: az 1861. tavaszán Esztergomba összehítt primási értekeztetnek Scitovszky János herczegprimás kezdeményezésére hozott egyhangú határozata, hogy csak az 1848. évi törvények helyreállításával lehet Magyarországot kielégíteni!

*

Görgey Arthur Görgey Guidónak. Bécsben. Kelet: *Viktring* 1861. január 10. — (Eredetije német.)

«Édes bátyám Gida!... Ivánka Imrétől is kaptam levelet Pozsonyból; sürgetve felszólít, hogy Kenyő Marit (a gyermekek mellé szerzett tápiószelei kis paraszt leányt) még január 15-ike előtt szállítsam Pozsonyba, hogy az ő oltalma alatt minél előbb haza-kerüljön, a jövő bizonytalansága miatt leányukért szörnyen aggodó szüleihez.» (Kéri aztán Gidát, hogy a Bécsbe érkezendő kis lányt hozassa el a vasutról és továbbítsa Pozsonyba — az emberi szeretet nevében...)

«A helyzet felőli nézeteid egészen az enyimek. Mintha csak minden ember csupa chloroformot és éthert szívna a közönséges levegő helyett. És milyen lesz majd az ébredés ebből a mámorból?! Ma még tintával íródik a jelen napok története, habár koromfeketével. De meddig tart még: és vérrel, sok vérrel, és hiába kiontott vérrel fog az íródni!

«Vajha gyermekeink nyájasabb időfolyásokat érnének! Én részemről resignálva vagyok mint mindenkor. Tulajdonképen még nem is jutottam el soha annyira, hogy existenciámat egy siralomházi haladéknál egyébnek tekinthessem. Ebben a helyzetben meglehetősen egyedül állottam: de kezdenek már szaporodni a hasonló sorsok — és nekem úgy látszik: ez az egyedüli különbség a mult és jelen között.

*

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet: *Viktring* 1861. január 24. (Eredetije magyar.)

«Öcsém, kedvesem!... A legbensőbb vágyaink, érzelmeink, változhatlan elveink ugyanazonosságának fejtegetését ezen vigasztalással rekesztet be: «Az általános amnestia el nem maradhat!»

E rózsaszínű reményekre csak egy kérdésem van : Lehetett volna-e a bécsieknek annyira menni ellenünk 1848 óta, a mennyire csak-ugyan mentek, ha magyar ember nem találkozik céljaik előmozdítására? S nem létezik-e köztünk még most is sok oly tényező, ki a következetes állhatatos, ha mindjárt áldozattal is járó *törvényesség*től jobban irtózik, mint a kényuralomtól? Zsedényi eljárása e tekintetben nagyon tanulságos. Ez egy új bizonyossága annak, hogy az 1848-iki alkotmányos magyar nemzet lassú mérget vett be, midőn az *akkortáiban* igazságos ügyétől elpártoltak * kezeire bízta vesztettnek látszott ügye megmentését. Zsedényinek vereségei a hírlapirodalmi téren, meg Esztergomban ** korántsem óvják meg meg alkotmányunkat további támadásaitól ; s az *itt* kizárólag a védelem határai közé szorított nemzet, üdvöt nem remélhetvén a mostoha arányú harcban, maholnap kénytelen lesz választani az 1860. évi október 20-ika (csász. pátiens) meg az 1849. évi április 14-ke között.

«Neked — lelkem kiegészítő részének — elég lesz ennyi, aggodásaim megítélésére.

«Meg lehet, hogy ti *ottan*, kiket a mostani bécsiek ajkáról lepergő *magyar* szó tiszta csengése lekenyerezett, meglehet — mondom — hogy ti *ottan* észre sem veszítek a közeledő vészt ; meglehet az is, hogy tán észre, számba venni tartózkodtok, vigasztalván ezúttal magatokat *nemzetiségünk* látszólagos diadalával : engem *itt* az édes magyar szó még gyermekeim ajkáról sem kábít el annyira, hogy én ama jóslat : «A magyar nem volt, hanem lesz» beteljesültének kezdő fonálát azon mézes madzagban ismerjem fel, mit egy «ldomos» kéz keresztül húz tátott szájunkon.

«Olvastam Deák Ferencz beszédjét ; a Szilágyiét*** is. Amanak tökéletes igaza van, ha ő a megyéket a törvénykezés átváltoztatásában önkényszerű, az országos összhangzást pusztá szóvá összezsugorító tettelegesen eljárásaik miatt kárhoztatja. De Szilágyi sem követ el valami igaztalanságot, midőn ő a cancellárt és tárnokot teszi felelőssé honfitársaink azon számtalan szenvedéseieért, melyek

* Az ó-conservativok.

** A primási értekezleten.

*** Szilágyi *Virgil* ellenzékét csinált Deák Ferencznek s azon állításának, hogy a majdan helyreállt magyar alkotmányos törvényhozás intézkedéséig a magánjogi törvénykezést a maga continuitásában bántatlanul fönnt kell tartani a 12 év alatt szerzett magánjogok és jogos érdekek kimélése végett.

az igazságszolgáltatás főszakadásának természetes következményei . . . Hanem Deák Ferencznek szemére lobbantani, hogy miért nem nyilatkozott ily értelemben már ezelőtt 4–5 héttel: ez — Szilágyi uram — merő képtelenség!

«Az igazságszolgáltatás mostani állásáról hazánkban — egyáltalán már nagyon «difficile» lehet «satiram non scribere». És hogy Deák Ferencz e sujtó fegyvert, ha csak a szájas jogkontárok ellen is, használni tartózkodott: ez már magában elegendő, hogy ő benne minden becsületes magyar ember az igazi honatya típusát tisztelje.

«Amott pedig az ellentét: a tárnok, a cancellár * sat. és a pécsi eset, — az országos zavar.

«... Helyesen mondod, hogy én nem mint koidus térendek vissza szeretett hazámba — ha térendek. Csak egészséggel, ép erővel áldjon meg az ég mind kettőnket! Egyesülve ilyen minden gyöngédsége mellett férfias, munkabíró, áldozatkész hű baráttal, mint te vagy nekem — még a legnyomasztóbb körülmények előtt sem kell meghátrálni . . .»

Ugyanezen levélben bátyám közli velem egy levele tartalmát, melyet Kemény Zsigmond bárónak írt. Bántotta ugyanis őt egy «lapsus arithmeticus», mely a nemzet jogait ép oly erélyesen, mint talpraesetten védelmező (akkori) «Pesti Naplón» és benne éppen Falk Miksa genialis cikkei egyikén megesett; figyelmezteti tehát jóakarólag a bárót (szerkesztőt), hogy igazítsa helyre ő maga ezt a hibát, nehogy az irányunkban annyira rosszakaró és «éppen Fk. úr által oly sokszor hatalmasan ránczba szedett» bécsi lapok egyike kapjon rajta. Bátyámnak e levele *bizalmas* figyelmeztetés akart lenni csupán, — nem hirlapi közlésre való. De a Pesti Napló közzétette. — Mikor bátyám egy nap kezébe vette kedvencz lapjának 22. számát, csaknem kiugrott a bőréből, midőn önnön magát amúgy csizmásan sarkantyúsan ott látja a Pesti Naplóban Isten és a báró kegyelméből! . . . Mit akart vele? Tudom is én! (írja nekem 1861. február 1-én kelt levelében. Eredetije magyarul) «Ha jót akart: ő rá is rá illik ajkamon az «Isten óvj meg barátimtól!» rám pedig az öreg kóficz ** szavajárása, hogy hát «benne vagyunk!»

És mert már benne volt: hát szükségesnek vélte, még mélyebben belehággni, hogy kigázolhasson belőle!

* Majláth György, báró Vay Miklós.

** Mészáros Lázár tábornok.

Második levelet intézett báró Kemény Zsigmondhoz, de *ezt* már azzal a kérelemmel, hogy *köszölje* lapjában! A Pesti Napló 81-ik számában olvashatni azt. Elmondja benne, hogy miután a szerkesztő *ama bizalmas* levelét közzétette: neki (bátyámnak) azon kivételes és kényes helyzetben, melybe ő 1849. augusztus 13-ka óta nemzetével szemben jutott, lehetetlen nem tiltakoznia ama magán levelének közzététele s a közönségnek abból támadható oly vélelme ellen, hogy az a közlés az ő szándékával történt. Neki nem lehetett eszeágában ily aprólékossággal s ily módfelett tapintatlanul akarni a nyilvánosság elé kilépni. Az a néhány szó, melylyel mintegy bevezetésül a magyar nemzetet dicsérőleg jellemezte, megjárja egy bizalmas levélben «de megjárja tőlem (mondja bátyám a bárónak) csupán addig, míg köztünk marad a szó. A nemzet különben sem szorúl rá; legkevésbé tőlem, a ki abbeli tartozásomat iránta annak idején és helyén * annál lelkiismeretesebben leróttam, minél fájdalmasabban valék kénytelen akkor egyszersmind gyöngéit is el nem palástolni. Hogy . . . különösen most, hazánk alkotmányos léte e végzetteljes perczében nemzetem vigasztalójaként nyilvánosan föllépjek, talán a végett, hogy ezáltal közvetve hazafiságomnak elismertetést, magamnak pártot szerezzek: ennek végelemzésben csak oly jelentősége lehetne, mely valamint egyfelől személyes jellemem sajátságaival összeférhetetlen, úgy másrészt ellenkezik azon bennem meggyőződésre szilárdult nézetemmel, hogy ez országnak, annyi szenvedés után az olajágnak, nem a vérzástól árnyékára van inkább szüksége. Óvja meg az ég e honnak testvértörvényeit a még egyre növekedő izgatottság folyamának újólág oly térre való kiszakadásától, melyen egyedül a harczi bir utóbb eligazodni. Hogy a bosszúállás politikája hová vezet: Bécsben van most módjuk elmélkedni rajta. Adja Isten, hogy *tanulni* csak most *ne a maga kárán* induljon hazám népe! s áldja meg az önmegtagadás ihletével azon férfiakat, kik hivatvák innen is túl is a Lajthán, hirdetni az őszinte — *tehát kétségtől az 1847/8. évi törvényes alapon* fölépítendő kiengesztelődés szent ígését. — *Viktring Klagenfurt mellett február 1-én 1861.* — Őszinte tisztelője Görgey Arthur s. k.»

Voltak, kik bátyám első levele közlését tapogatónak nézték Kemény Zsigmond részéről: vajjon minő hatását észlelhetni Görgey Arthur hirlapi megszólalásának? És ha ez volt szándéka vele

* Művében *Mein Leben und Wirken* sat.

Kemény Zsigmondnak : akkor elhibázta, meg nem gondolván, hogy Görgey Arthur alakjának — a mint őt megértő tisztelőinek, s a mint viszont őt elítélő gyűlölőinek felfogásában él, — a nagy katasztrópha után, a Kossuth Lajos és az emigratio szájából fejére zúdított irtóztatós vád és ennek méregként a nemzettest ereiben szétterjedése után, sőt bátyámnak magas színvonalon mozgó és részben hatalmasan visszatorló 1852-ki könyve után is — *most először* ily kisszerű ügyben való kedélyes megszólaltatása a magyar közönség előtt egészen *közvetítetlen* valami, és ezért érthetetlen talál lenni, sokak szemében ízléstelen valami. És csakugyan bátyámnak a Pesti Naplóban hamar rá megjelent második levele után sem lehetett számtalan embernek a fejéből kiverni, hogy bátyám maga akart «tapogatódzni».

*

Megjelent azon napokban Gräfl Józseftől * két vezércikk — czíme: «A helyzet» — mely általános feltűnést okozott. Ezekre azt írja nekem bátyám 1861. február 3-ai levelében :

«Első hitem, hogy azon nemzet, melyben a törvényesség érzelme annyira mentes minden szolgálai elfogultságtól s a törvény iránti kegyelet oly magasztos, mint a magyarban, még jó messzi lehet az elkorcsosodástól; föltéve, hogy Gräfl cikkeire minden ellenvetés nem félénkségből maradt el, hanem egyedüli azon okból, mert mindenki meg van győződve, hogy nincs semmi ellenvetni valója és mert minden, hazája iránt őszinte ragaszkodással viseltető magyar ember át van hatva azon igazságtól, melynek hirdetésére Gräflt áldotta meg isten bátorsággal, tiszta felfogással s a nélkülözhetetlen helyes modorral is annak illendő kifejtésére.»

(Folytatólag február 5-én. «Tegnapelőtt Stáry (Starhemberg István gróf) toppant be nálunk szíves látogatásra; éjjelre is maradt; nem sokat aludtunk, elképzelheted... Sokat kellett szenvednie miattam. Ez aztán a hú lélek! A politikában, a mint mondja, ő nem éppen pessimista, de attól mégis tart, nehogy mi csak így-amúgy elkoronázzunk; s ezzel emlékeztet az egyszeri bibornokra, ki vonagló órájában az utolsó kenettel őt megkináló pap felszólítására, hogy mondja el előbb a credót, azt felelte: «A credo kiesett

* A későbbi szabolcsi főispán.

ugyan a fejemből, de megmaradt szivemben ; csak azon egy iránt nem jöhettem soha tisztába, hogy van-e isten!»

«Ma Görgey Gusztitól vettem egy kedélyes levelet. Ő is figyelmeztet, hogy az ily csekélységeknek hirlapi helyreigazítása csak nem lehet az én feladatom! Ezt pedig oly gyöngéd finomul, sőt lekötelezőleg teszi, hogy csaknem jól esett . . . Híű öreged Arthur s.k.

*

Görgey Arthur Görgey Guidónak Bécsben. — Kelet : Viktring 1861. apríl 18. — (Eredetije német.)

« . . Külsőleg változás nélkül — belsőleg mélyen meghatva a mult évi október 20-ika óta, de még inkább f. é. február 26-ika óta a legfeszültebb várakozásban éljük napjainkat : hogy mi jön majd még ezután? Ezen dolgok engem személyesen is okvetetlenül kell hogy érintsenek, akár Ausztria részére fognak azok dönteni, keleti vagy nyugati irányban, akár, a mi persze szintén a lehetőségek közé tartozik, a nemzetiségi szélrózsa minden irányában való centrifugális szétoszlás lesz a vége.

«A mint a Pesti Naplóban megjelent és egy privát leveleni indiskrét közzététele által előidézett nyilatkozatomból kivehetted, föltettem magamban, hogy részemről, a meddig a forrongás tart, minden új fermentummal való hozzájárulástól tartózkodni fogok. Ezen elhatározásom most is rendületlen s az is fog maradni, valameddig ez az erjedési folyamat be nincsen fejezve.

«Hogy a 47-eseket szigorúan ellenőrző, a 48-asokat szeretetteljesen aggódó és végre a 49-eseket erősen gyanakvó szemmel kísérem törekvéseikben, elhatározásaikban és fordulataikban, azon nem kételkedhetel, sem rossz néven nem veheted tőlem — még azon esetben sem, ha te, megfordítva, a 48-asokat követnéd gyanakvó szemmel, s a 47-eseket szeretetteljes aggódóval. Tertium non datur . . . változatlan öcséd és barátod Arthur s. k.»

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

1861. — Kmety tábornok 1853. évi gúnyirata Pompéry «Magyarország»-ában fölmelegítve.

S az utóbbi levél vége megint csak visszavezet ama szerencsétlen levelekhez — a Pesti Naplóban — melyek közrebocsátása nem maradt hatás nélkül több különböző irányban. Mérges ellenhatás követte némely budapesti napilapban és visszahatással volt magára bátyámra.

Azon időben már meglehetősen az utólját járta a Pompéry Jánostól szerkesztett és nem sokkal rá minden izgató szereplés daczára ifjúkori végelgyengülésben kimúlt «Magyarország» című lap. Bátyám meglepő megszólalására Pompéry kapott az alkalmon, egy rá (bátyámra) vonatkozó paprikás megjegyzéssel hatni a közönség tompuló inyére. És nehogy ebből a sok új előfizetőt ígérő kitűnő izgatószerből hamar kifogyjon: előkerít egy rég feledségbe ment harmadfél ívnyi gúnyiratot: «Arthur Görgey's Leben und Wirken beurtheilt von Georg Kmety gewesenem ungarischen General». «Egyszersmind elhallgatja bölcsen olvasói előtt azt, hogy ez Londonban németül, még 1853-ban jelent meg. És lefordításáról gondoskodván Pompéry magyar eredeti szöveg gyanánt adja ki — először is tárcaczikkre fölszeldelve a «Magyarország»-ban, s utóbb különlenyomatokban röpiratul is.

Kmety pamphletjének ezen fölmelegítése a bátyám elleni gyűlöletet, mely a lemúlt 12 esztendő alatt lohadozott, új lángokra gyúlasztotta. Fölkerestem Pompéryt, ki még az 1843/4-iki pozsonyi országgyűlésről régi ösmerősöm volt s a kit eddig gyakori érintkezéseimben sohasem tapasztaltam volt sem fanatikus Kossuthimádónak, sem bátyám ellenségének. Kérdőre vontam. (Nem a divatos «lovagias» értelemben; az iránt én hazajövetelem legelső percétől fogva tisztában voltam magammal, hogy a bátyám ellen

szórt rágalmakat karddal vagy golyóval, a párviadatok egész sorozatával, a meddig csak magam a küzdőtéren ott nem maradok — sem megczáfolni, sem elhallgattatni — *egy* embernek a Dunát kimerni — nem lehet és ezért kerültem az alkalmat az egyenetlen erők közti összeütközésre; kerültem az embereket; emberkerülő lettem — nem embergyűlölő). Csak tisztábban akartam látni, mélyebben belátni az ellen-táborba. Pompéry fölkeresésével ötölve-hatolva elmondta nekem, hogy tudja ő jól: Kmety röpirata silány főüretes férczmű; de Magyarországon (persze ez alatt nem a maga lapját értette!) a Kossuth cultusa és Görgey Arthur általánosan elfogadott árulása tartja a lelket; erre pedig most (itt talán már a maga lapját értette!) nagyobb szükség van, mint valaha; ez már egyszer így van! s ebben minden jó magyar embernek, tehát nekem is meg kell nyugodnom; később valamikor majd a történelem tisztázni fogja a dolgot sat». Ugyanaz a mondva csinált jelszó, melylyel már gyakrabban találkoztam; melyről tudtam, hogy az emigratio adta ki, tartja fönn és terjeszti — az utómondat nélkül.

A mi Kmety méregkeverékét illeti: elolvastván, meg vagyok győződve, hogy *ezt Kmety nem írhatta*. Már azért sem, mert a kardnak igen, de a tollnak forgatásához, az irodalmi nyelvhez, vagy épen irányhoz ő nem értett. Ősmertem jól. Évek mulva aztán a haza-került emigratio több tagjától meg is tudtam, hogy *nem Kmety írta*. Többen összeültek, kotyvasztották és mikor megvolt, kerestek neki oly nevet szerzőül, melyről a Feldunai magyar hadseregnek minden értelmes tisztje s ezek révén az 1848/9-iki egész magyar világ tudhatta, hogy *Kmety egész a tábornokká lett kinevezetéséig*, — nevezetesen, hogy a téli hadjárat alatt, hogy Kassán februárban Dembinski megjelenésekor, — hogy a kápolnai és mezőkövesdi ütközetek, a Dembinskit elcsapó tiszafüredi haditanács, a tavaszi diadalmas hadjárat, Komárom fölmentése Budavár ostroma és bevétele napjaiban *Görgey Arthurnak legelszántabb hívei közé tartozott*. Azt célozták Kmety nevével ama pamphlet kotyvasztói, hogy annál jobban fájjon ez bátyámnak (*et tu mi fili Brutus!*) meg azt, hogy a közönség, elolvastván, felkiáltson: *lám, a kik legbuzgóbb hívei voltak is, elítélik Görgeyt!*

Azt mondtam: Kmetynek tábornokká kineveztetéséig.

Kápta ő ezt Székesfejerváron 1849. július 2-án, miután a június 28-ki győri csatánkat megelőző napon a Feldunai had-

seregtől (tehát Görgeytől) elszakadt s ezzel ama csatánkat kitette a vereség veszélyének. Kapta Kossuthtól jutalmul érte, hogy oda (a maga hadseregéhez és főparancsnokához Komáromba) vissza ne csatlakozzék, hanem e helyett menjen le Paksra, hogy a Kossuth parancsából őt ott készen váró hajóhídon átkelven a Dunán, a kormányzónak visszavonulását kifelé az országból — az azt fenyegető Jellacsics ellen biztosítsa.

Hogy a Győrtől, Komáromtól, a Feldunai hadseregtől elszakadónak ezen útjába Székesfejervárra elébe küldött tábornoki kinevezése ennek az elszakadásnak előre kialakított díja volt, a következő tényekből gyanítom.

Budavár bevétele után a legelső rövid jelentés ez eseményről a kormányzóhoz így szólt: «Budavár 3 és fél órányi ostrom után seregeink által bevétetett, ma május 21-kén 1849. két órakor reggel... Ezen rövid jelentésnek átvivője Kmetty ezredes, a ki ma is, mint mindig, kitünőleg viselte magát és... a legkétesebb körülmények között személyesen vezette emberait a győzelemre. — Görgey Arthur s. k. tábornok».* — Kmetty akkor már a legrégibb ezredesek egyike volt és bátyám egyenesen azért küldte Kmettyt, nem mást, e kitüntető jelentéssel Debreczenbe, hogy legyen neki alkalma a maga ügyét Kossuthnál személyesen kijárni. Czélt ekkor nem ért ez, mivel érzelmeit Kossuth a tiszafüredi vallatás idejéből jól ismerte. De kilátásba helyezhette neki a kormányzó ekkor Debreczenben a tábornoki rangot. Tessék rászorgálni.

Most aztán Kmetty rászorgált — a Görgeytől elszakadásával s a várva-várt jutalmat legott pontosan meg is kapta érte 1849 július 2-án.

Ezen elszakadással pedig Kmetty nagyot vétett: bajtársai ellen, a kikkel katonai pályája összeforrott; a hadsereg ellen, melynek kötelékébe tartozott és melyet a legnagyobb veszélyben, véres mérkőzése tetőpillanatában hagyott el! Vétett a legközvetlenebb kötelesség ellen; és (meg vagyok győződve) saját katonai jobb meggyőződése ellen, rövidlátó önértékeléssel.

És ritkán játszott el ember kötelességzegés által közvetlenebbül és rövidlátóbban, nagyobb kínálkozó szerencsét, mint Kmetty ezen napokban.

* Pap Dénes. A parlament Debreczenben. II. köt. 194—198. l. és Közlöny 1849. évi 420 l.

De Kmety tudatosan Görgey Arthur ellen is vétett elszakadásával. Lehetetlen, hogy utóbb minderre nyugodt lelkiismerettel gondolhatott volna vissza. És van olyan adós, a ki a maga nyugtalanító tartozása miatt a — hitelezőjére haragszik...

Így magyarázom meg én magamnak, hogy Kmety lélek-tanilag disponálva volt és képes, a maga nevét odakölcsönözni az emigratio pamphletjére.

De miután odakölcsönözte: köteles maga is állani a kritikát, mint író, mint ember, mint katona és tábornok — épen úgy, mintha az egészét maga írta és nem csak egyes helyeket bele toldott volna.

És ezt a kritikát igen nyugodtan és tárgyilagosan gyakorolta Kmetynek 1849. évi junius végén és julius elején követett magatartása felett báró Üchtritz ezredes a maga egykorú naplójában és ennek fonalán gyakoroltam én 1848 és 1849-ről írt munkám II. kötetének 58. és 59. fejezetében, melyekre ezennel utalok — ismétlés kikerülése végett.

Ki van ott mutatva, hogy Kmety volt fő okozója junius 28-iki győri csatánk *ilyetén* elvesztésének — azzal, hogy saját hibájából elvágatván Győrtől s azon Feldunai hadseregtől, melynek balszárnyát alkotta, elébb tetemes segítséget kér és kap Pöltenberg-től, de azután sem ezt be nem várja, sem nem hátrál concentrice Győrnek, hanem (egy tudtával is superált régibb dispositio ürügye alatt) excentrice Ihászinak Székesfejervár felé,* s ezzel Pöltenberget abba a kényszerhelyzetbe hozza, hogy másnap Győrsziget-től a Marczalmenti Szemeréig szétterjedt arczvonalban fogadja el a csatát.

Ki van mutatva, hogy mindjárt az elszakadása utáni napon junius 28-án Tapolczafőn kapta Kmety az *első* visszacsatlakozási parancsot Klapka tábornok útján.

Ki van mutatva, hogy julius 1-ig bezárólag e visszacsatlakozása Romándon át Komáromhoz *lehető volt*. Tapolczafőtől Gyimoth, Teszér Gicz, Románd, Kis-Bér, Csép útján, 9 mérföld a távolság Igmándig Komárom tövében. És ha óvatosságból Kis-Bértől fogva nagyobb kerülőt akar venni: akkor Császár, Dád, Kömlőd, Kocs felé Tömördre csupán 2 mérfölddel több.

* Feltűnő itt a családi hasonlatosság Dembinskinek utóbbi visszavonuláshoz Arad helyett Temesvárra — hasonló intrikából.

E távolságok megjárására (junius 28-tól július 1-ig bezárólag) négy napja volt Kmetynek. Esik egy napra $2\frac{1}{4}$ geogr. mérföld, illetve $2\frac{3}{4}$. Hát feladat ez? És Raming * tanú rá, hogy ha Kmetty habozás nélkül Komáromnak tart és siet: az e visszacsatlakozás megakadályozásával megbízott osztrák báró Moltke, a ki június 29-én csak éjjeli áliomásra ért Mező-Eörsre, Kmetynek visszacsatlakozását semelyik úton meg nem akadályozhatja.

De Kmetty ezt a négy napot arra fecsérli el, hogy folyvást habozó elhatározatlanságból egyet lépjen előre Komárom s a kötelesség irányában, kettőt hátra a székesfejevári irányban. Előre tuszkolja ötlet jobb meggyőződése, fellobbanó kötelességtudása, nyugtalankodó lelkiismerete: vissza-visszarántja más motivum.

Ki van mutatva Üchtritz naplójában Kmetynek szembe-tűnő s akkor emberei előtt érthetetlen elhatározatlansága, tétovázó előre hátra mozdulásai, Tapoleczafőn június 27-iki estétől 28-án napestig vesztegel... aztán teszen *egy* mérföldet előre Gyimótig! Juni 29-én délben Románd tövébe érvén, itt $2\frac{1}{4}$ mérföldnyire közel Kis-Bérhez, megállapodik, esti 8 óráig elgondolkodik (talán küzd magában) és akkor végleg szakít Komáromhoz visszacsatlakozó kötelességével és lelkiismeretével; megyen egyhúzóban $3\frac{1}{4}$ mérföldet éjjel Cseszneken át Zirczre; másnap 30-án Várpalotára; július 1-én Csóron, Csurgón át Bodajkig; előcsapatjával Morig és Sárkányig — azon a napon, melyen legkésőbbben várta bevonulását Komáromba Görgey.

Még *ekkor s innen* is bejuthat Komáromba, aminthogy ezen utolsó letérése az egyenes székesfehérvári országútról másképp nem is érthető, hanemha haldokló lelkiismerete egy utolsó vonaglásának.

Mikor másnap július 2-án (a mely napon a nagy csata állt Komáromnál), Kmetty reggel Sárkány—Moor—Bodajkról utóljára fordult vissza Székesfejevárnak s ide *délben* megérkezett: itt kapta kézhez a Görgey fővezénylő tábornoktól Komáromból, 1849. június 28-ikáról hozzá intézett határozott parancsot és kapta az ezt megismétlő későbbi parancsát a tatai központi vezérkar főnökének Bayer ezredesnek: hogy vonuljon (elváгатása után) Ács, esetleg Tata felé, *vagy essék az osztrákok hátának*, vagy e nélkül egyesüljön az I., II., III., VII. és VIII. magyar hadtestekkel Komáromnál.

* Sommerfeldzug 104—107. I.

Üchtritz báró, most megint az utóvédhad parancsnoka, Csurgóról, hol gróf Károlyi Györggyel egy koros franczia s egy angol vendég társaságában reggelizett, a gróf kocsiján délutáni két óra tájban hajtatott be Székesfejervárra és tette meg jelentését Kmetynek, jelesül arról, hogy Kis-Bért ugyan már július 1-én megszállta az ellenség, de Moorról Tataig az út Bokod és Tagyos felé bizton szabad.

Délutáni 3¾ órakor (Üchtritz naplója mindezen időközöket pontosan jegyzi), tehát több mint egy órával a Komáromba visszacsatlakozást rendelő második és harmadik parancs kézhezvétele után veszi Kmety gyorsfutártól Kossuthnak e három okiratát v. m.:

a maga kineveztetését tábornokká;

báró Üchtritz alezredes kineveztetését ezredessé *

és a parancsot, mely szerint Mészáros altábornagy van valamennyi magyar hadseregek fővezérévé kinevezve... Kmety tábornok pedig ezentúl ez új fővezéren kívül senki másnak ne merészeljen engedelmeskedni... sat.»

Üchtritz további tanúsága szerint Kmety *akkor* kérdezi az éppen nála lévő lovassági törzstisztjeitől (Üchtritz ezredes, Zsurnay alezredes, Károlyi őrnagytól), hogy mit kelljen most tenni? Mind a hárman határozottan oda nyilatkoznak, hogy a kormányzónak ezt a közvetlen parancsát most a főforgó körülmények közt, melyek a kormányzó előtt a parancs keltekor ismeretlenek voltak, nem lehet követni, hanem a komáromi főhadiszállásból érkezett parancshoz képest kell rögtön oda elindulni: vagy Ácsnak, vagy Tatának.

Minden európai hadsereg törvénye szerint az államhatalom letéteménye valamely felsőbb hadi kötelékhez tartozó alparancsnoknak nem oszthat parancsot *közvetlenül*, eddigi katonai felsőbbbsége *megkerülésével*, máskülönben lehetetlen a rend, a fegyelem, a győzelem. «Ordre, contre ordre: désordre!» Még a maga távozását is a hadsereg éléről és utódjának felsőbb helyről történt kineveztetését is a távozó eddigi fővezér tudatja a hadsereggel. Ez az egyik törvény. A másik meg az, hogy minden felsőbb rendelet nem kelte napjától, hanem csak azon pillanattól fogva kötelez, melyben kezéhez jutott az illetőnek.

* Íme előléptetés — nem valamely kitűnő katonai tényért, hanem Görgey és Komárom elhagyása jutalmául.

Az egész $4\frac{1}{2}$ nap alatt Tapolczától Székesfejérvárig július 2-ika d. u. $3\frac{3}{4}$ órájáig semmiféle felsőbb ellenparancs nem zavarta azon föltétlenül kötelező fővezéri parancs hű és gyors teljesítésében, melyet ő utoljára július 2-án *délben* kapott : de ő ezt tudva és akarva mellőzte, nem teljesítette! Ezt a néhány szót az utolsó parancsban : «Vagy essék az osztrákok hátának» éppen nem is vette észre, föl sem fogta!

A visszacsatlakozást, ha nem tétováz, nem késlekedik : eleinte akadály nélkül viheti végbe. És Raming «Sommerfeldzug» című könyvéből utólag meggyőződhetünk, hogy még június 29-én és 30-án, sőt még július 1-én is harc nélkül vonulhatott volna be Kmety a Komárom előtti erődített táborunkba. Ezt azonban ő akkor nem tudhatta.

De tudnia kellett azt, hogy bármily későn, még július 2-án délben is minden veszély nélkül kísértheti meg ezt a bevonulást : mert neki a saját háta szabad volt a véghetetlenségig!

Ha ellenségre akad bevonuló útjában : no hát akkor «az osztrákok hátának esik» — és este csata végeztével, melyet az esetben ő döntött el! fölveszi a földről, hol az ő számára készen napok óta ott hever, csak nyúlania kell érte — a tábornoki oklevelet — és még valamivel többet is annál, mint kiérdemelt jutalmát a kötelesség teljesítésének!

Mert :

július 2-án reggeltől napestig, félkörben Lovad-Ácstól le Ó-Szönyig, Dunától Dunáig áll a csata és benne Haynau hadserege arcczal Komáromnak, háttal Kmety felé, a ki ellene csataközben akár a legvakmerőbb támadást is intézheti minden önkockáztatása nélkül — éppen annál fogva, mert saját háta szabad a véghetlenségig.

Görgey, ki a megajánlott csatát elfogadta, joggal számít Kmety közeledésére — támadó közrehatására, mely esetben az ellenség két tűz közé kerül.

Ha Kmety az Igmánd-Mocsa-Csém-Herkály-féle vonal valamelyik pontján a Haynau hátának esik : akkor valószínűleg már délután ő dönti el a csatát és akkor az e napon (nélküle) nyert defensiv győzelmünk offensiv jelentőségű eldöntővé fokozhatja — Haynau hadseregének (melyet amúgy is, orosz kútfők szerint csak Panintine a maga orosz hadosztályával mentett meg a felsodortatástól), súlyosabb vereségévé — talán osztrák katastrophává. Ez esetben

pedig a siker Kmetynek június 27-ikei elszakadásából genialisan kigondolt és bravourral keresztülvitt hadműveletet, önálló conceptiót, egy nagyszerű megkerülést csinál, melynek legszebb bábérjai az ő halántékai körül fonódnak...

És most nézzük, mit mond Kmety maga a tárgyra vonatkozólag.

Röpirata magyar kiadásának 11. lapján azt írja : hogy neki «degforróbb vágya volt a főszereghez csatlakozhatni» — és a 10. lapon ezt :

«A győri eseményekről nem vévén híreket, június 28-án elhatározom, eredeti székesfejérvári hátrálási vonalomtól eltérni és saját belátásomból Románd felé indulok, hogy ezen irányban egyesüljek a főszereggel... A központi iroda... Tatából június 27-ről kelt és június 29-én d. e. 10 órakor kézhez vett parancsban odautasít, hogy Romándon és Kis-Béren át Nagy-Igmánd felé tartsak. Ezen eszme tökéletesen helyesnek látszott előttem. Mert miután később június 30-án (Vár-)Palotáig el tudtam jutni : június 30-án reggelre Nagy-Igmándra is elérhettem s ott a főszereggel csatlakozhattam volna, miután tudomás szerint Nagy-Igmánd közelebb van Romándhoz és Nagy-Igmánd június 30-ika délutánjáig nem volt megszállva az ellenség által...»

Ha már most ezen önvallomására, ámulva azt kérdi Kmetytől az olvasó : hogy miért nem csatlakozott hát? még pedig már ekkor? a tapolcazaíói egésznapos vesztéglés helyett miért nem sietett nyakrafőre csatlakozni? akkor ő csak egy kézzelfogható koholmányal bír rá felelni. Azt állítja hogy : «éppen a Nagy-Igmánd felé irányzandó út előkészületeivel voltam elfoglalva, midőn június 29-én délben Romándon egy szakasz huszár által kísért tiszttől Győrben június 28-án sajátkezűleg írt parancsot hoz, melyben határozottan a székesfejérvári irányra utasítatom. A legforróbb vágyat, a főhadszereghez csatlakozhatni e parancsban mindenesetre alárendelendőnek hittem. Mert eltekintve attól, hogy későbbi kelt volt, mint a központi iroda rendelete, okokat is kellett föltételeznem a fővezérnél, — okokat, melyeket bírálgatni nem tartozott alárendelt állásomhoz, de melyeket annál inkább tisztelendőnek hittem, mivel a parancs a csatatérről a fővezér által sajátkezűleg iratott és mint legnagyobb fontosságú irat egy szakasz huszár által volt fedezve...»

Mindaddig, míg Görgey Arthurnak ezen állítólag sajátkezű-

leg írt, 1849 június 28-án kelt eredeti és valódi parancsa néhai Kmety György tábornok hagyatékából hiteles helyre, a hol meg lehet nézni, elő nem kerül: én ezt az állítólagos parancsot nemlétezőnek, soha nem létezettnek, koholmánynak nyilvánítom.

Alapszik ezen meggyőződéseim a következő tényeken:

Báró Üchtritz Emil ezredes naplója, melyet hitelesített másolatban ő maga adott át személyesen nekem, ott fekszik a Nemzeti Múzeumban a Görgey-család levéltárában, mindenki megnézheti. Ennek tanubizonyossága szerint Üchtritz, a *Kmety lovasságának parancsnoka*, nem tud semmit erről a parancsról, sem arról, hogy azt Kmetynek június 29-én délben, Romádon *egy szakasz huszár hozta meg*.

A vett parancs *tartalmát* eltitkolhatja Kmety a maga legidősebb törzstisztjei előtt is, ha érdeke kívánja: de a parancs megérkezése *tényét nem!* Hiszen a jövevény huszárszakasz megérkezése már az első pillanattól fogva, melyben közeledését Kmety előőrse messziről megpillantotta és megjelentette, a táborban *a nap eseménye!* még mielőtt Kmety tudhatná, hogy parancsot hoz és hogy mi van benne.

És ezt a nap eseményét Üchtritz báró nem jegyezte volna fel a naplójába, ha az egész mese valóban megtörtént volna?!

Azután: a jövevények, azalatt míg Kmety a parancsot elolvassa és rajta eltűnődik, talán csak szóba álltak a táborban tiszttel, pajtással, a kétségkívül mohón tudakolt győri eseményekről. Kmety, önvallomása szerint, addig ő maga is «semmi híreket nem kapott».

A jövevények útja is, a melyen idejöttek, a veszélyek is, a miket szerencsésen kikerültek, épp oly természetesen szintén a közérdeklődés, meg az eldicsekvés tárgya voltak.

A honnan indultak, oda ők ezredükhöz többé vissza nem térhettek, tehát vagy Kmety táborához kellett csatlakozniok és akkor báró Üchtritz közvetlen parancsai alá kerültek; vagy saját veszélyökre kell keresniök a visszacsatlakozást Komáromba. És ez is csak elég nevezetes mozzanat arra, hogy a naplóíró megemlítsé! És Üchtritz mindezeket ne tartotta volna érdemesnek följegyezni?! Lehetetlen! hihetetlen!

És szintoly lehetetlen, hogy mikor Kmety éppen Görgeynek ezen állítólagos parancsa következtében fordít Romádon június 29-én hátat Komáromnak és saját «legforróbb vágya ellenére»,

a mint mondja és kétségkívül szintúgy Üchtritz és a többi törzs- és főtisztek és összes csapatjai várakozása ellenére Székesfehérvár irányában Zirczre viszi hadtestét — akkor ezt a váratlan és meglepő elhatározását ne legott alparancsnokai előtt éppen Görgeynek ama parancsával indokolja! Hisz ezt legott közölni, nem pedig titkolni, állt kiváló érdekében.

De van még ennél több lehetetlen állítás is Kmety előadásában.

Lehetetlen, hogy Görgey Arthurnak egy, a győri csataterőről junius 28-ikáról írt parancsa, (akármilyen volt benne), *későbbi keletű volt* legyen, mint a tatai központi vezérkari irodának Kmetyhez intézett azon rendelete, mely őt oda utasította, hogy Romándon és Kis-Béren át Nagy Igmánd felé tartson: — vagyis lehetetlen, hogy ezen tatai rendelet amannál korábban, junius 27-én a győri csatát megelőző napon kelt volna. Mert: Kmetynek Győrtől junius 27-én estve történt elvágatása tényéről még Pöltenberg és Görgey Győrött is csak 28-án későn este, a győri csata végső stadiumában értesülhettek (a Kmetynek segítségül ment Kupa-féle különítmény visszatérte után, Lipthay ezredes jelentéséből). Tata pedig nyolcz mérföldnyire távolabb fekszik és így még junius 28-án sem lehetett Bayernek Tatában tudomása Kmetynek 27-én este történt elvágatásáról — a telegraph és telephon nélküli korszakban. A Kmety önvallomása szerint Romándon átvett, őt Kis-Béren át Nagy Igmándra, a Feldunai hadsereghez vissza csatlakozásra utasító tatai vezérkari parancs csak junius 29-iki keletű, csak a győri csatát követő napon írott lehetett és így *későbbi keletű* volt a győri csataterőről kelt bármely tartalmú parancsnál; egyezett pedig ama Klapka tábornok útján Kmetynek még junius 28-án Tapolczafőn kezéhez jutott, a visszacsatlakozást meghagyó parancscsal, melyet báró Üchtritz a maga naplójában említ.

És végre *lehetetlen*, mivel minden tudvalévő adatokkal ellenkező az, hogy Görgey a győri csatavesztés napján ne a rögtöni visszacsatlakozást a főhadsereghez, hanem a tőle való elszakadást hagyja meg Kmety hadosztályának! — ugyanaz a Görgey, a kinek a Pesten junius 26-án a kormányzó elnöklése alatt megtartott minisztertanács azt az indítványát fogadta el, hogy mivel osztrákkal oroszszal egyszerre nem bírunk, tehát mérjük, a meddig az oroszától lehet, csapást csapásra egyedül az osztrákokra és e végett koncentráljunk mindent Komáromnál Haynau ellen. Ugyanaz a

Görgey, a ki, mikor csakhamar ezen közös megállapodás után a kormányzó visszat csinál s a Komáromhoz koncentrálni ígért Visocki és Dessewffy hadtesteit s az új tartalékot Szeged felé tereli, — *el* Komáromtól: kijelenti, hogy hát akkor annyi erővel a mennyi tényleg keze alatt megvan, fogja a maga fönti programja kivitelét megkísérteni. Az a Görgey végre, a ki Kossuthtól, Kmetytől cserbenhagyottan,* július 2-án Komáromnál kora reggeltől napestig, mint hadvezér és mint a legutolsó huszár közember, úgy küzd a győzelemért az osztrák-orosz túlerő ellen, vére hullásáig, ina szakadtáig... Az *lehetetlen!*

És *ezt* a Görgeyt *ez* a Kmety vállalkozott újra meggyőltetni a nemzettel; és vállalkozott Görgey Arthurnak két nagy kötetre terjedő pragmatikus munkáját 40 lapon czáfolni meg alaposan, szakértően!

Fő trompfnak benne, úgylátszik, a következő helyet szánta:

«Vajjon egy tábornok-e Görgey? mint egy angol lap, «The Examiner» 1853 május 15-iki száma állítja («As a general was Görgey undoubtedly great»). «Nem! Görgey nem nagy tábornok; még csak nem is kicsiny. Ő őrmester. Egy bátor őrmester, egyéb semmi...»

De ha valóban csak őrmesteri képességgel bírt Görgey a katonaiakban, a politikai téren pedig tudatlan volt:** akkor magyarázzák meg, kérem, a kik Kmety ítéletével tartanak, azt a tünetet,

hogyan bírt egy őrmesternek való kapacitás — a Csányi László meleg szószólásán kívül — minden pártfogás vagy hatalmas összeköttetések nélkül följutni a fővezéri polezra és azon megmaradni végig?

daczára (hogy csak a főbbeket említsem), a Kossuth Lajos, Perczel Móríc és Miklós, Szemere Bertalan, Batthyányi Kázmér, Dembinski, Guyon, Nagy Sándor és Asbóth Lajos, a Madarászok

* Kovács Lajos 1849-ben Csányi László államtitkára tanú reá: Csányi a szomszéd szobában tartott ministeri tanácskozásból kijöven, leverten mondta Kovács Lajosnak: «El vagyunk veszve, barátom! Kimondotta Kossuth — július 2-án — hogy minden katonánk a Görgey kezében el van veszve az országnak; *csak az a miénk, a mit tőle elvonni bírunk.*» — «A békepárt a magyar forradalomban.» Válaszul Irányi D. röpiratára. Írta Kovács Lajos. Budapest, Révai Testv. 1883.

** Kmety. Magyar külön lenyomat 6. lap.

s a többi flamingók s a Kossuth hölgyek izzó gyűlöletének, — a Vetter, Stein báró és Klapka ármánykodásai, — a Mészáros Lázár, Bem, Vukovics Sebő és Horváth püspök ellenszenve daczára!

és hogyan birta megszerezni a Répássy, Aulich, gróf Leiningen sat. tábornokok, Kászonyi, Assermann hadtestparancsnokok *s a hadsereg szeretetét és becsülését?*

hogyan birt túljárni a Windisch-Grätz, Welden, Wohlgemuth és Paskievics eszén a harcztéren?

és hogyan keresztülvinni személyes tekintélyével a legnehezebbet: — katonái ellenszegülése nélkül — a fegyverletételt?

Én azt hiszem: minden hadvezéri sikernél, melyeket az ellenséggel szemben kivívt, nagyobb fényt derítend egykor Görgey Arthur hadvezéri képességére, szellemi és erkölcsi fölényére, jellemére, az a hallgatag engedelmeskedés, melylyel egy szabadságszerető nemzetnek legvitézebb, legönérzetesebb hadserege az ő parancsára szótlan ment — megsemmisülni, letenni a fegyvert...

És ha a politikai téren oly igen tudatlan volt Görgey Arthur, a mint Kmety mondja: akkor hogyan lehet az, hogy a nemzet a királyilag szentesített 1848. évi törvényeket (lásd Görgeynek 1849. évi január 5-iki *vácz*i proclamatióját) reclamalta, — *ezekhez* ragaszkodott s *ezeknek* in integrum restitúciója alapjára építette fel újra 1867-ben Ferencz József királylyal vállvetve, a magyar államot, a magyar királyságot — ezzel pedig elutasította magától Kossuth Lajosnak 1849. évi április 14-iki politikáját?

Az egész nemzet kivétel nélkül! a mi hamisan úgynevezett «48-as és függetlenségi» pártunkat sem véve ki! sőt a saját apja fiát Kossuth Ferenczet sem véve ki, mert hiszen a personal-unio nem azonos az 1849 április 14-ikével s ennek republikanus programjával.

Hogyan történhetett az, hogy Deák Ferencz s utána a nemzet ugyanazt a paritást igtatta törvénybe, mely paritást Ausztriával elébb Görgey Arthur vívta ki a csatatéren; mely paritásnak logikai folyománya a ma európaiag elismert dualismus a monarchiában?

HUSZADIK FEJEZET.

1861. — Görgey Arthur kérvénye a Magyar Tudományos Akadémiához.

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelt: Viktringben, 1861 február 10. (Eredetije németül.)

«Édes kis feketém! Te Kemény Zsigmond indiscretiójában Isten ujját látod ... sat.

«Meggyőződésedben, miszerint a nemzet nekem még életemben fog igazságot szolgáltatni, még egyelőre nem osztozhatom. Nincs ez az én egykorú ellenfeleimnek érdekében, a kik leginkább az én rovásomra dőzsölnek a népszerűségben.

«Hogy a nekem való igazságszolgáltatás magának a nemzetnek is, mint egésznek áll-e érdekében? oly kérdés, melyre az igenlő feleletnek ma már alig állhat valami az útjába, miután a nemzet oly álláspontot foglalt el, melyen kára nélkül könnyen ellehet mindazon még élő személyek nyilvános szereplése nélkül, a kik 1848-ban és 1849-ben, az én nyilvános tevékenységre tetteik vagy mulasztásaik által ártó befolyást gyakoroltak s utólag hivatta érezték magokat, a nemzeti ügy nagyszerű bukásáért engem ... tenni felelőssé, sőt ezen bukást egyenesen úgy állítani oda, mint valamely én általam tettel vagy mulasztással a nemzeti ügy ellen elkövetett árulás szükségképeni következményét.

«Hogy igenis a nemzet saját érdeke megkívánja, hogy nekem igazságot szolgáltatasson : ahhoz nem fér kétség. Csak még az a kérdés : melyek legyenek az eszközök és mint kell alkalmazni azokat, hogy a nemzet emez érdekének eleget lehessen tenni?

«Egyes vármegyéknek lynchszerű eljárása e részben — eléggé impozánsnak mutatkozik ugyan : mindazonáltal a logika és józanész próbakövén aligha fog illetékesnek bizonyulni.

«Ha egyáltalán van oly testület az országban, mely illetékes lehetne felkiáltani : «Ki a napfényre az igazsággal!» ez csak a

Magyar Tudományos Akadémia lehetne. Ennek történelmi osztályából kirendelt bizottságnak kellene a meglévő történelmi forrásokból a tényeket és ezek pragmaticus összefüggését constatálnia és ezen nyomozás eredménye alapján azután egy az Akadémia kebeléből titkos szavazással választott nemzeti esküdtszéknek mondania ki a «vétkest», vagy «nem vétkest».

«Ezen jury verdictjének — azon aggályos körülmény daczára, hogy népszerűségemet most a zéróval egyenlőnek kell tekinteni s hogy ez nehezen fog az ítélkezésre befolyás nélkül maradni — kész vagyok magamat ellenvetés nélkül alávetni, még akkor is, ha jó lelkiismeretem kénytelen volna azt meghazudtolni.

«A föllebbezés az utókor esküdtszékéhez természetesen fönmarad mind két esetben — hozzájárulásom nélkül is.

«Puky nyilatkozata tisztán személyes természetű, tehát semmitsem bizonyít. Mélyebb jelentőségű Jókai megjegyzése, a mennyiben minden könnyelműsége mellett is azon nemzeti érdek sejtelmének létezését bizonyítja, hogy egy tényleg ledöntött nemzeti nagyságot legalább erkölcsileg megint fel kell támasztani . . . sat.

«Szeretetteljes üdvözléttel . . . hűséges öreged A. s. k.»

Görgey Arthur kérvénye a Magyar Tudományos Akadémiához.
Kelet : *Viktring 1861 martius 5.* (Eredetije magyar.)

«Nagyméltóságú elnök! Tekintetes Tudományos Akadémia!

«Midőn az 1849. évi october havában, közvetlenül a magyar nemzet utolsó csillagának letűnte — a komáromi vár feladása — után megindult Magyarország függetlensége vértanuinak hosszú, hosszú sora : akkor beh jól járt volna vele — a haláltóli természetes borzadály daczára is — egy férfiú, ha egy, még eddig meg nem fejtett sors meg nem tagadja tőle azon tisztességet : utolsó lehetni ez örökké dicső menetben! De máskép volt megírva e szerencsétlen férfi végzete.

«A nemzet nagyságának egyik kútfejét teszi a megadó bízalom, az erős hit — elvileg önmagában, — gyakorlatilag ön-választottaiban.

«Megrendíti magát a nemzetet, a ki megzavarja önhitében ; — megzavarja önhitében, a ki ráfogja a nemzet egykori végső reményének vészorgonyára, hogy csakis ő vesztette el, tudva és akarva, azon ügyet, melyet megmentenie kelle, — melyet megmenteni (az akkori közhit szerint) «egyedül csak ő volt képes»; — ráfogja pedig azon körülmény eltitkolásának segítségével, hogy bizony

akkor máris zátonyon volt a nemzet hajója, mikor a vészhorogony elvégre leeresztetett.

«Tudták az illetők,* mit akarnak, midőn az aradi és pesti vesztőhelyekkel szemközt életben hagyták ama szerencsétlen férfit. S e férfiú én vagyok, e sorok írója ; — nem választotta ugyan a nemzetnek, de bizalmának embere legalább azon végső pillanatban, melyben az e kitüntetéssel járó felelősség terhe alá már nem akadt senki más vállalkozó. — Jól számítottak ők, midőn azt lesték, hogy még a hóhér elleni utálatnál is rettentőbb lesz a nemzet haragja az ellen, a kire majd reá szárad a legkivételesebb megkegyelmezéssel rákent hazaárulás foltja.

«Az illetők eme lélektani számítása sikerültét — az akkoriban oly váratlan és feltűnő megkegyelmezésről árulási bűnre (mint okozat okára) vont következtetés ragályát — csodálatosan elősegítették a fegyverletétel többrendbeli körülményei és előzményei. Csak ez utóbbiakról és csak *azt* említem most fel, hogy saját embereink az 1848/49-iki harcz alatt a nemzet lelki erejét felfokozandók, *e győzhetetlenségét határtalannak hitették el véle.* — — Jaj annak, a ki a valódi önismeret és önbecsérzettől ihletett elszántsággal a ragyogó csaképet összezúzza, — kinek e csalódást összezúzni végzettszerű feladata!

«A lázas reménykedés magas fokáról egyszerre a legridegebb kiábrándulás mélyébe lesújtott hazai közvélemény, hirtelen meg nem foghatván a kebelrázó változást, melynek okai előtte tudva tárva nem valának, az előtte rendkívüli eredménynek rendkívüli okot keresett. A fájdalom könyje elhomályosítá látását. — Reám mutattak: a nemzet elhitte — el voltam ítélve! — Ez ítélet hozatott 1849-ben.

«Ez ítélet alapján történhetett, hogy csak imént is Pest megye közgyűlésében egy bizottmányi tag az én honárulási bűnömre, mint tényre, hivatkozott. Egyedül csak ez ítélet alapján magyarázható meg, ha az e hivatkozásra következett elnöki megintés** minden tekintélyesebb magyar hirlapban hallgatással melőztetik. — S így ez ítélet főnáll még 1861-ben is!

«Az érintett elnöki megintésben, ha jól értesültem, az volt mondva, hogy addig míg én törvényes alkotmányos bíró előtt

* Schwarzenberg et consortes.

** Nyáry Pál volt az elnök.

nem igazolhattam magamat, senki fölületes ítéletet ne mondjon felettem. A megintett szónok azon nyomon visszavette szavát, — nem maradván semmi kifogása még a megintó elnök főnhangon vallott azon hite ellen sem : hogy a történet egészen más ítéletet mondand tettem felett, mint a megintett közgyűlési szónok. Az elnök népszerűsége országos : s a hirlapok mégis elhallgatják e tanácskozási epizódot! — Mi más indoka lehetne a hirlapok ezen eljárásnak, ha nem annak félelme, hogy közlésök által az elnök népszerűségét találják kockáztatni!

«De hát annak induljon-e a magyarnak jelleme, hogy hazájában már az igazság és népszerűség is felváltva egymást számkivetni kezdjék?!

«Az nem lehet! s én magam főlebbezem az 1849-iki nemzetnek felettem mondott ítéletét az 1861-iki nemzet bírószéke elébe.

«A Tekintetes Akademia nagy alapítójának magasztos eszméjénél fogva, nemcsak a nemzet szellemi haladásának választott műszere, hanem egyszersmind a nemzeti erkölcsiségnek hivatott védhajója.

«Dictatori tettem miatti számoltatásomra illetékes *alkotmányos* törvényszék nem létezhetvén : magam választok ilyet ; bírámul elismervén, sőt kérőleg felhívám a nemzetnek legnemzetibb, — mert szellemi — képviselő-testületét, a Magyar Tudós Társaság egyetemét.

«Vegye a Társaság történeti osztálya, kezébe a nemzet erkölcsi érdekének — a honvédelmi harc végeseményei valóhű megismerésének és megértésének e legfontosabb ügyét. Vizsgálja meg az 1849. évi augusztus 13-ika óta megeredt történeti kútforrásokat — ezek közt saját kétkötetes munkámat : «*Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849*» melyet 1852-ben F. A. Brockhausnál Lipcsében német nyelven bocsátottam közre s melyben az akkori viszonyok s a jövő iránti kételyek között legcélszerűbben véltem hazám iránt tartozó köteleességemet leróni, *tettem és ezek indokai felől tartalék nélkül számot adni.* — Szembesítse az egymásnak ellentmondó forrásokat a netalán még előkerülhető oklevelek s ezek hiányában az ész és lélektan következtetéseinek világánál. S e vizsgálat eredményének alapján ítéljen aztán a felett : ha elárultam-e leghűbb bajtársaimat, pártfogóimat, nemzetemet, hazámat? egy a Társaság köréből titkos választás útján alakítandó esküdtszék.

«És ha majdan az ítélet oda szóland, miszerint — daczára annak, hogy hazámnak szentelt munkássági pályámon a tévedésnek, a balfogásnak, az indulatosságnak és innen származott túlszigornak — talán még egyesek irányábani igazságtalanságnak is — nyomára találhatni (gáncson fölüli halandót ne keressünk!) — mégis hazám iránti kötelességemet nemcsak tudva és akarva meg nem szegtem, de sőt annak, gyarló emberi erőmhöz képest, legjobb meggyőződéseim szerint megfelelttem : akkor azok irányábani méltányból, a kik a legkegyetlenebb kárhozzátásomra adták magokat, mutattassék meg viszont az is, miként a tévutat a fenforgott körülmények között kikerülniök csupán keveseknek lehetett s miként a nagy közvéleményre nézve inkább azon lehetett volna csodálkozni, ha annyi, ellenem tanuskodni látszó küljelenség és annyi nyilvános rágalmazó nyilatkozat daczára a közvélemény az ismeretes fekete gyauval nem sújtott volna.

«*Historia vitæ magistra.*» S azt hiszem, legújabbkori történetünk még a réginél is tanulságosabb.

«Midőn fönt említett két-kötetes művemnek egy tiszteletpéldányát ide mellékelve a Tekintetes Akadémiának felajánlani szerencsémnek tartanám, maradok őszinte tisztelettel a Tekintetes Magyar Tudományos Akadémiának — Viktringben Klagenfurt mellett Karinthiában martius 5-én 1861-ben — alázatos szolgálja Görgey Arthur s. k.»

Mikor e kérvényt megbízatásommal együtt Nyáry Pállal közlém : ő nagyon kevés bizalommal szolt az Akadémia akkori gremiumáról. A kérvény benyújtását határozottan ellenezte.

Mások, a kiknek nézetét kikértem, azon meggyőződésüket fejezték ki előttem, hogy az Akadémia már alapszabályainál fogva magát a kérdésben minden bizonynyal illetéktelennek fogná nyilatkoztatni s a felajánlott megtisztelő választottbíróági tisztelet el nem vállalni.

Ismét mások a kérdésnek most napirendre tűzését egyáltalában még korainak ítélték...

Üres tüntetés ellenkezővén bátyám szándékával : az Akadémiához intézett kérvénye benyujtatlantul tárczámban maradt, mint biographiai adat.

*

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet : Viktring 1861.

«Kedves öcsém! — ... Midőn én a Tudós Társaságot válasz-

tottam birámul : azon föltevés folytán tettem azt, hogy a társaság képes megfelelni magasztos hivatása nemesebb részének is ; hogy ő képes örködni a nemzet erkölcsiségének szeplőtlensége felett sat.

«Nem állván a föltétel : szó sem lehet kérvényem átadásáról. S ez esetben kérvényem nem egyéb, mint a minek eredetileg szántam vala. Tegyen az bizonyoságot jóakaratomról : elősegítésére annak, mit kívánatosnak (talán még szükségesnek is) ítélnek hazánk érdekében azok, kik állhatatos tisztelőim, mindamellet, hogy jó hazafiak. Kifolyása e kérvény oly elhatározásomnak, a milyen nem lehet soha tulajdon sértett önérzetemnek a szülöttje. Egyedül a hazafiság kötelességérzetéből — még pedig *sértett önérzetem daczára* — fogalmaztam én e kérvényt.

«Nyáry barátom nyilvános nyilatkozatát csak úgy magyarázhatom meg magamnak, ha fölteszem, hogy Nyáry meggyőződése szerint nincs jövője oly nemzetnek, a mely éppen ellenkezőjére tör annak, mit tulajdonkép el akar érni.

«Tisztába jönni magával az önámítás útján ; önállóságot akarni kivívni a függőségre vetemedés segítségével ; erősbülni a legdrágább erő pazarlásával : megannyi képtelenségek.

«Nyáry barátom bizonyosan ugyanegy nézeten lesz velem a népszerűség felől. Én pedig azt tudom, hogy alkotmányos országban népszerűség nélkül — főleg rendkívüli időben — még a legkitünőbb tehetség is, a legtisztább hazafiság mellett sem mehet semmire. Becsületes úton-módon tehát népszerűséget szerezni vagy maga magának, vagy másnak : nemcsak szabad, de éppen most például még kötelességében is áll annak, a ki hivatottnak vagy maga magát érzi, vagy azt a másikat hiszi, arra, hogy a népet nagy erőfeszítésre buzdítsa, abban vezérelje.

«Akad azonban olyan eset is, a hol Péternek nem szerezhetünk népszerűséget a nélkül, hogy a Pálén ne rontsunk egyúttal. Ilyen kényes esetben pedig dönteni nem a barátság dolga, hanem a hazafiságé. Ha Nyáry egyedül csak mint személyes barátom és tisztelőm kelt védelmemre : szívem hálaérzete mellett is kénytelen volnék kárhoztatni eljárását — hazafiságból. Mert hisz akkor ő hozzám való barátsága miatt koezkáztatta volna a maga népszerűségét — tehát olyasmi miatt, a mi hazánk érdekére nézve közömbös, olyasmit, a mi már eddig is tetemes hasznára volt a hazának sat. ... Hű öreged Arthur s. k.»

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

1861. — Bárá Üchtritz-Fuga Emil honvédeztredes politizáló levelére válasza
Görgey Arthurnak.

A jelen följegyzéseim XIX. fejezetében sokat emlegetett Üchtritz Emil báró, Székesfehérvárott Kmety tábornok alatt (igazán óhajtása ellenére) elszakadt bátyámtól s a komáromi hadseregtől — azontúl Kmety harczaiban osztozott végig — a Kossuth által Dembinski alatt Szegedre leparancsolt főhadserégnek Temesvárnál 1849. aug. 9-kén Bem tábornok vezetése alatt történt vereségéig és tökéletes feloszlásáig. Itt azután elvált a Törökföldre kivonuló tábornokától és kereste az útát a Feldunai hadsereghez vissza. Világosan, az elhatározott fegyverletételt megelőző napon jelentkezett bátyámnál.* A fegyverletétel után, melyben résztvett, sikerült neki sok viszontagság után honába Szászországba birtokára megmenekülnie.

Onnan emlékezett meg állhatatos hűséggel régi főlebbvalójáról s utóbb a nagysokára bekövetkezett enyhébb postakezelés éveiben, miután a Schwarzenberg—Bach-korszak várfalai erősen repedezni kezdtek, fölkereste bátyámat bizalmas leveleivel; sőt politizálni elkezdett vele.

Egy ily elmélkedő levelére írt válaszát bátyám másolatban megtartotta számomra s azt nekem utóbb ide is adta. Szószzerint itt következik:

Görgey Arthur Üchtritz-Fuga Emil bárónak. — Kelet: Viki-tring 1861. május 8. (Eredetije német)

«... Ön f. é. május 30-án kelt, nekem felette becses levele végén a közállapotok tartóssága felőli nézetét közli velem, a mint azok a Habsburg-Lothringeni dynastia jogara alatt most, úgy

* Lásd munkámat: «1848-ból és 1849-ből. sat. Franklinnál 1855—1888. III. kötet. 586. lap.

látszik, ki akarnak alakulni. Engedje meg, de én ezen nézetében épp oly kevésbé osztozhatom, a mint Önnel azon túlszerény vélekedésére nézve sem érthetek egyet, hogy a mi elmélkedéseink éppen semmi befolyást nem gyakorolhatnak a politika menetére. Ha igaz az, hogy egy veréb sem eshetik le a háztetőről isten akaratára nélkül: akkor annál kevésbé eshetik egy gondolat egy ember agyából a papírra anélkül, hogy egy oknak okozatja legyen és viszont egy okozat okává váljék. És az ok és okozat közti összefüggésnek e törhetlen törvénye mi lenne más, mint a mit az emberek isten akaratjának — de mindég csak akkor neveznek, mikor vagy nem képesek emez összefüggést felfedezni, vagy mikor másokat rászedni akarván tettetik magokat, mintha amaz összefüggés előttök ismeretlen lenne.

Engedje tehát, hogy azon erős hitemben, mely szerint saját ítéletünk okvetlenül befolyással van a saját magunk, valamint háznépünk, barátaink, társaink, követőink és ismerőseink tevékenységére, Önnek azt a pontot megjelöljem, a hol politikai véleményeink a bennünket leginkább érdeklő kérdések felől elágaznak; és hogy az Önétől különböző nézetemet itt, a mennyire lehet, röviden és érthetően meg is indokoljam.

Ön ezt a tételt állítja fel: *«Ausztriának mint Gesamt-Staata-nak, egy kiegészítő Magyarország nélkül szét kell bomolnia».*

Ha jól értettem, Ön ezzel azt akarja kifejezni: Az osztrák császárság, azaz, valamennyi ez alatt értett királyságok és országok egy közös uralkodó alatti egyesülése múlhatatlanul megszűnik, ha Szent István koronájának birodalma a császárság többi alkatrészeivel *csupán a personal-unio* által talál összefüggni.

«Az Ön tételében tehát *«Gesamtstaat»* annyi, mint: a császárság összes területi kiterjedése, tekintet nélkül a kötelék és kormányforma minőségére. «Kiegészítő Magyarországnak» pedig Ön a Gesamtstaatba reál-unio által (tehát olyanformán, mint teszem Porosz-Szilézia Poroszországba) bekebelezett Magyar Királyságot nevezi Horvát-Szlavonországgal, és Erdélylyel együtt. Könnyebb egymás megértése végett én még egy harmadik kifejezést szeretnék megállapítani: *azon Ausztria* fogalma számára, melybe Magyarország már be lenne kebelezve; s e végre ezt az elnevezést választom: «homogén Ausztria». — Az Ön által felállított tétel eszerint így szól: az osztrák császárságnak szét kell hullnia, ha nem sikerül Magyarországot abba bekebelezni.

«Már most én ezt az állítást tagadván, — egyenesen azt állítom, hogy az osztrák császárságot — vagyis jobban szólva: monarchiát — alkotó országok egyáltalában mindaddig szét nem bomolhatnak, míg Európa egész államalakulata, valamennyi nagyobb alkatrészeiben igen lényegesen meg nem változik; s ennél fogva Magyarországnak bekebelezése éppen nem okvetlen szükséges az ausztriai monarchia complexusának fönmaradásához.

«És most, hogy egymást megérthessük, fölkérem szeretettel, a következő elmélekdedések megvitatására, melyek éppen a fönnebbi tétel felállítására bírtak.

«Egy homogén Ausztriának az eszméje — sem nem képtelenség, sem nem új. Történelmileg ki lehet mutatni körülbelül 200 esztendőös létezését. Megvalósítása ezen időszak alatt több ízben erőlyesen megkíséreltetett; még pedig:

«a birodalom egységének előzetes proclamáltatása nélkül:

«I. Lipót által a protestánsok üldözésének álarcza alatt; mely utóbbi rendszabályt viszont az illetők azzal a ráfogással, hogy protestáns és rebellis azonos fogalmak, szépítgettek;

«II. József császár által azon törekvéssel, hogy az akkor Magyarországon törvény és hivatal nyelve gyanánt divó holt — a latin — nyelv helyébe egy élő, a németet — honosítja meg;

«I. Ferencz részéről — a magyaroknak az alkotmányos élet-től való lassankénti elszoktatása által;

«Az egységes szabad Ausztria proclamálásának előrebocsátása után pedig megkíséreltetett I. Ferencz József alatt:

«1848. dec. 2-től 1852. augusztus 20-ig a nemzetiségek egyenjogúsága czégére alatt.

«1852. aug. 20-tól 1860. október 20-ig ily jelige alatt: «az anyagi érdekek előmozdítása».

«Azonban — az első három kísérlet teljesen megtört Magyarország ellentállásán, és ezt, a mint tudjuk, csak a negyedik kísérlet törte meg — Oroszország segélyével.

«Hogyan van az, hogy Ausztria I. Ferencz óta I. Ferencz Józsefig még sem hullott széjjel — ámbár ezen egész korszak alatt soha homogén Ausztria nem volt? Nem tudnám más okát adni, hanemha azt, hogy egy állam, mely mint ilyen, sokféle elmaradhatatlan, általános és különleges kölcsönhatásban áll az őt közvetlenül vagy közvetve környező szomszéd államokkal, nem esik úgy széjjel, mint teszem egy rozoga magában álló

épület, melylyel senkisé ism törődik, mihelyt tulajdonosa pusztosnyára hagyja.

«Mikor egy sor körülbelül egyformán kifejlett önálló állam az egymásra való folytonos kölcsönhatást többé ki nem kerülheti: akkor mindnyájában támad s általánosan érezhetővé lesz egy oly közös megegyezésnek a szüksége, mely ezen tényleg létező kölcsönviszonyokat észszerűen szabályozza. Ezen közös érdek érzetének kielégítése szükségképen egybe kell hogy essék egy, az illető államok kölcsönös jogai és kötelességei tekintetében bizonyos kijelölt határok közt oscilláló állandósági rendszer megállapításával, mely rendszer a mi földrészünkben az *európai egyensúlynak* neveztetik, és melynek például a kisebb államok köszönhetik, hogy ők tőszomszédságában a nagyoknak és hatalmasoknak, bizton fönnállhatnak.

«Ausztria szétbomlása nem fekszik ezen rendszer oscillatióinak határain belül.

«Az ausztriai monarchia és Európának állam-egyensúlyi rendszere kölcsönösen föltételezik egymást.

«Azonban az e rendszeren belül Ausztriának jutott feladathoz, úgy látszik, nem okvetlenül azon *egész* terület integritása szükséges, mely az 1815. évi szerződések által birtokállományául elismertetett.

«Az osztrák császárság elvesztette már Lombardiát. Elveszítetheti még Velenczét és Dél-Tirolt Olaszország javára, — Észak-Tirolt, Vorarlberget, Salzburgot s az Inn-kerületet Bajorország javára a nélkül, hogy e miatt képtelenné váljék rendszerszerű európai rendeltetése teljesítésére.

«De Szt. István koronájának országai, a cseh korona tartományai, mind azzal, a mi közből fekszik, s a szoros értelemben vett osztrák örökös tartományok, Galicziával és Lodomériával együtt, egy és ugyanazon jogar alatt kell hogy megmaradjanak; mert ezeknek akár megannyi kicsiny és középállamokká átalakulása, akár a körülfekvő szomszéd birodalmak általi annexiója, a mostani európai egyensúly szerinti állapotnak hypomochlionját kimozdítaná helyéből s oly nyugtalansággal és bizonytalansággal járó állapotot teremtene az európai állameszalád egyes tagjai közt létező kölcsönös vonatkozásokban, a mely által valamennyi tagnak, ha nem is éppen fönnállása, de minden bizonynnyal eddigi köl-

csönös és viszonylagos hatalmi állása közvetlenül vagy közvetve kétséssé fogna válni.

«Tehát Ausztria megjelölt fő alkatrészei állami összetartozandóságának európai szükségessége már egymagában garantálja ezen említett országok állandó együttmaradását ; garantálja pedig ezt teljesen függetlenül attól a lazább vagy szorosabb kötelék minőségétől, mely az egyes különböző részeket egymás közt egybefűzi.

«Az ausztriai monarchia európai szükségesség ; és az is marad ; oly szükségesség, melyet az európai államok virtualis többségének mindaddig el kellend ismernie, valameddig ugyanezen többség az európai egyensúly magát szíven viseli.

«Ausztriának *bel* állapotjai, különösen az egyes alkatrészei közötti köteléknek minősége csakis népeinek jóllete és a dynastiának hatalma (sőt — in extremis — megmaradása) szempontjából birnak fontossággal. Ausztriának belpolitikája tisztán dynasticus, és éppenséggel nem európai kérdés.

«Az európai államszerkezet épületének karbantartására, a mint jelenleg főnáll, egyedül az az egy körülmény fontos, hogy Szt. István koronája, a Szt. Venczelé (és ha Zágráb vármegyétől kérdezzük, hát Zwojnimir koronája is) egy és ugyanazon fejet ékesítse és hogy ezen fejnek hordozója szintűgy a Magyarország és Csehország közt fekvő Oderai tartományokban, valamint a szoros értelemben vett osztrák örökös tartományokban is gyakorolja az uralkodói fölségjogot. Az a *másik* körülmény, hogy t. i. ezen koronás fő a H. L. uralkodó család közül való legyen : az európai államrendszer épületének biztonságára nézve közvetlenül nem fontos ; ilyenén csak akkor válhatnék, ha a nevezett dynastia elég erővel, erélylyel és értelemmel birna, odavesztett hatalmi posztioit visszahódítani, vagy hasonló újakat teremteni magának.

«Az itt kifejtettekből önként következik és nem szorul bővebb bizonyításra, hogy Magyarország az ausztriai monarchia complexumához tartozó többi országoktól el nem szakadhat Európa egyensúlyának megzavarása nélkül ; hogy tehát ezen megzavarás súlyos felelősségének kikerülése végett Magyarország azt a köteléket, melyet neki ma megbontania sikerülne, már holnap kénytelen lenne újra megkötni ; hogy következésképen Magyarország, ha a H. L. dynastiát Szt. István koronájához való törvényes jogától megfosztja, és ha ezzel egészen hiábavaló dolgot cselekedni nem akart — kény-

telen lenne a maga végső erejét abban az irányban megfeszíteni, hogy a császári hatalom ne csupán Magyarországon, hanem egyidejűleg egész Ausztriában is megtöressék és az uralkodóház menten az úgynevezett örökös tartományok feletti uralkodástól is megfosztassék; mert a meddig egy Franciaország, egy Anglia, egy Poroszország, egy Oroszország, egy Törökország és mindenek előtt egy széttagolt Németország fönnállanak: mind addig az úgynevezett osztrák örökös tartományok uralkodója egyszersmind Szt. István koronáját is fogja fején viselni — vagy megfordítva: a magyar királynak kellend amaz országok felett is uralkodnia.

«Ha tehát I. Ferencz József a maga császári diplomájában 1860. évi október 20-ikáról kijelenti, hogy az európai continens többi, egytől-egyig homogén nagyhatalmasságaival szemben az ausztriai császárság biztonsága megköveteli, hogy Ausztria is ily homogén állam legyen: akkor olyat állít, a minek begyőzésére mindenekelőtt be kellene azt bizonyítani, hogy a többi nagyhatalmasság az 1848. évig nem voltak homogén államok.

«Ez pedig nem áll. És ha mindazáltal Ausztria biztonsága 1848 után inkább veszélyeztetettnek látszik, mint annak előtte: ennek oka bizony nem abban keresendő, hogy Ausztria annak idején elmulasztotta azzá lenni, a mivé Európa többi nagy országai már régesrég meglettek; hanem keresendő abban, hogy a H. L. dynastiának specificus 1815. évi magvetése felett egy közönséges emberöltő és még három esztendő ráadásul el kellett, hogy muljék, míg ezen vetés kikelésének és dús tenyészetének föltételei végre teljesedésbe mentek.

«Egyszer aztán kikelve, — ezen vetés sokkal gyorsabban érlelődött a rettenetes aratás — a Napoleonidok bosszúállása felé.

«Azonban az uralkodóház . . . most (1849 után) hatalmasabbnak érezte magát mint valaha; hiszen korlátlanul uralkodott «Egységes Ausztria» felett!

«És mi történt? Ezen «egységes Ausztria» alig tíz évvel azután, hogy Oroszország keresztvizre tartotta, — elvesztette egyik legszebb tartományát, a gyönyörű Lombardiát!

«Kérdem, kitől eredt ezen csapás? a homogén Franciaországtól-e, vagy pedig a közvéleménynyel, az európaival, sőt még az akarva nem akarva egységes Ausztria közvéleményével is szövetekezett III. Napoleontól?!

«Ezen kritikus kérdés semmikép sem foglalja magában a

hadsereg gyanúsítását. Az ausztriai hadsereg valamint mindég, úgy most is megtette a kötelességét. De! — — Ön, barátom, megérti szavaim benső jelentőségét: — a győzelemhez nem elég csak a kötelességünket teljesíteni — ahhoz valamivel több kell.

«Győzelemhez csak lelkesedés vezet!

«És úgy látom — minden ez irányban csak kigondolható eszközök tizenegy esztendei fáradhatatlan elhasználása daczára, dr. Bachnak «egységes Ausztriája» iránt nem valami nagy lelkesedés keletkezett a kormányzottakban. Így aztán magok a kormányozók is feladták az «egységes Ausztriát» és ekkor helyébe az 1860. évi október 20-ikái és 1861. évi február 26-ikái «Gesamtverfassung» lépett.

«Az illetők csak érzékeny elszenvedett veszteségek után tanulták belátni, hogy egy *absolutistice* kormányozott erős Ausztria a lehetetlenségek közé tartozik.

«Az illetők, nagyon valószínű, megint csak újabb, talán még érzékenyebb veszteségek után fogják megtanulni azt is, hogy az «octroyirte Gesamtverfassung» a maga kikiáltott céljának meg nem felel.

«Vajjon akkor hajlandók lesznek-e végtére, egy történelmi igazságot elismerni, mely régibb mint a H. L. dynastia? és hogy elég bölcssek lesznek-e, magokat ezen fel- és elismerés által az egyetlen helyes útra tereltetni? — nyílt kérdésnek marad.

«Ama történelmi tény pediglen az, hogy minden a magyar alkotmány ellen intézett támadás a megtámadónak megalázásával végződik. És az egyetlen helyes út, mely Ausztria integritásához vezet, az alkotmányos elvek hátsó gondolat nélküli őszinte fogadalma és azoknak őszinte követése lenne. Tehát mindenek előtt semmi octroyálás többé!

«Ha az illetők erre lennének képesek rászánni magokat: akkor, a Magyarországgal való personalis unio daczára, a szétbomlás minden veszélye Ausztriától egyszer mindenkorra el lenne hárítva.

«Én azt állítottam ugyan és a mellett meg is maradok, hogy Ausztria, akár homogén legyen, akár nem, — akár jól, akár rosszul kormányozzák — egyáltalában szét nem hullhat, a míg csak Európa térképe lényeges változást nem szenvedett: de én arra is rámutattam, hogy Ausztriát első sorban a maga dynastiájában fenyegeti veszély — még pedig a Napoleonidok bosszúállásától, 1815. miatt, — mely bosszúterv kivitelében a megbosszúlónak (saját egyénisége-

ben rejlő segédeszközein kívül, minők az ő szíjjas merészsége és azon művészete, melylyel a bizton megsemmisítő csapásokat előkészíti, de ugyanakkor bátortalan tétovázást szinlel) még az európai közvélemény is áll rendelkezésére, mely a megtorlásnak a *droit divin* fő bajnokával szemben az ő jogosultságát hallva elismeri és mely még állandó hadseregek önbizalmát is képes megrendíteni befolyásával.

«És Ausztria veszedelmére a kérlelhetlen bosszuló mindig tudatával birt annak a szervi összefüggésnek, mely ezen nagyhatalmasság fönnállásának szükséges volta, meg a jelenleg divó európai egyensúlyi rendszer között létez.

«Bizonyoság rá: néhai Schwarzenberg Felix minisiterelnök classicus fölbiztatása «Ausztriának Oroszország iránti háládatlansága által ejteni bámulatba Európát!» — oly csizmadiafogás, mely méltán a napoleoni cselszövény remeklésének mondható; mert Ausztriának teljes elszigeteltsége lett annak ravaszúl kiszámított következménye.

«Bizonyoság rá: az elnyomott nemzetiségek fitogtatott dédelgetése — a nemes önzetlenség csábító színe alatt.

«Bizonyosságok rá: azok a mindenkor Anglia, Poroszország és Oroszország legfontosabb különérdekei gondos megfigyelésével oly finomul és helyesen combinált politikai mesterkedések, hogy ezek egyrészt csak akkor tűnnek szembe, mikor a cél, az óhajtott helyzet megteremtése, már eléretett és másrészt a helyzetet mindig úgy alakítják, hogy egy coalitio ő ellene, a mester ellen, e három állam mindegyikének előrelátható érzékeny különhátránya nélkül lehetetlen.

«Recapituláljuk gondolatban az események menetét Olaszországban az 1859-iki tavasz óta; és emlékezzünk vissza először is mind annak eldöntő fontosságára, mit III. Napoleon, jóllehet felette mutatósan, de utóvégre is mindannyiszor sikertelenül *akadályozgatott*; az általa ezen megakadályozó fáradozásai sikertelensége miatt nyilvánosan és ünnepélyesen ejtett diplomatiái könyekben pedig ne lássunk egyebet a valódi voltánál, t. i. krokodilus sirásánál. És ne feledjük:

«a) a francia érzelmű Szerbiától oly melegen ajánlott kibékülést a magyarok és szerbek közt — *nota bene!* a Száva és Dráva mind két partján;

«b) az épp oly nagyszerű mint sajátos lengyel forrongást ;

«c) Poroszország hivatását, az osztrák befolyás tetemén keresztül a Majna-frankfurti Bundestagon — sőt magának a Bundestagnak is tetemén keresztül — az osztatlan suprematiára tenni szert Németországban ;

«d) az aránylag csekélynek látszó nehézséget : a porosz törekvéseket egy bajor Dél-Németország által paralizálhatni — Ausztriának rovására megtört egy-két annexio segítségével. Ne feledjük végre :

«e) azt az idült salvatiót, mely mindannyiszor erőt vesz Oroszországon, valahányszor ez a Duna alsó folyása felé forgatja el sóvár szemét ;

és fogjuk össze mindezen körülményeket egyetlen, régóta tervszerűen előkészített felforgató actióba : és akkor lesz belőle — előbb vagy utóbb :

«a) egy új szövetséges állam Ausztria rovására — mely szövetséges állam Szt. István birodalmát a Balkánig kiterjeszti — de nem a H. L. család jogara alatt ;

«b) egy, esetleg Romanoff-féle secundogenitura alatt rekonstruált Lengyelország ;

«c) egy Pózen elvesztéséért éjszaki Németországban oly bőven kárpótolt Poroszország, hogy ez esetleg még a Rajna balpartjának elvesztésébe is bele talál nyugodni ;

«d) egy — Ausztria költségén kibővített, a (francia részről) méltán perhorrescált «német egységet» hagyományszerűen megakadályozó Bajorország ;

«e) egy az Alsó-Dunánál, — és azonfelül az utolsó párisi békekötés némely terhes határozmányai eltörlése által a Lengyelország feletti közvetlen és korlátlan uralomért kárpótolt Oroszország ; és végre

«f) a magától értetőleg kiegészített Olaszországon kívül — valamint egy, idegen valószínűleg egy garantizált semleges tehetetlen új középállamnak fővárosa gyanánt, Eris almájának lenni megszűnt Konstantinápolyon kívül . . .

«z) egy eltűnt — mivel egy új egyensúlyi rendszerben többé nem szükséges Ausztria.

«Ezek felette kalandos elmefuttatások! mondhatná valaki.

«Korántsem! Mert a kalandos elnevezést csak az oly vállalatok érdemlik meg, melyeket felsülése előreláthatólag kétségtelen —

a meglévő eszközök feltűnő elégtelensége, vagy a viszonyok különös mostohasága miatt.

«Kalandosnak látszhatott annak idején a távol álló, noha jóakaró megfigyelő előtt Garibaldi hadizenése a Két Szicília királyával szemben! mivel csakugyan a mindnyájunk által szigorú fegyellemmel bírónak képzelt nápolyi királyi hadseregnek aránylag kis része is már elegendőnek tartatott a nagyszájú henczeges bélyegét nyomni rá ezen hadüzenés homlokára. És mégis...!

«Kalandosoknak fogom magam is megbélyegezni ama fönt kifejtett combinációkat abban a perczben, a melyben I. Ferencz József egy bölcs cselekvénye által bebizonyítja, hogy három dolgot felfogott, t. i.

«1. hogy rá és családjára nézve Magyarország haragja sokkal nagyobb veszélyek csiráját hordja méhében, mint minőket az olaszok legdühösebb gyűlölsége valaha szülhetne; mert ez utóbbi a legrosszabb esetben is Ausztriának csupán Velence és Dél-Tirol feletti uralmát teszi kétségessé; holott a haragot forraló Magyarország — szemben azon minden gondolkodó ember által belátható lehetetlenséggel, hogy Ausztriától teljesen különszakadva egy-magára főnállhasson — egyenesen a dynastia existenciája ellen törni kénytelen.

«2. hogy ezen veszély — azon esetben, ha a dynastia a magyar alkotmányos életet megsemmisítő eddigi belpolitikájához következetes ragaszkodik — el nem maradhat! mivel a szakadatlan kínzás az elfojtott haragot gyűlöletté fokozza s utoljára a kétségbeesés elszántságát szüli;

«3. hogy a H. L. dynastia hagyományos politikájának biztos és már aligha nagyon távoli jövőben kipattanó ezen eredménye, mint nélkülözhetetlen főtényező úgy teszen számot III. Napoleonnak bosszuló tervében.

«Folytatás. — Kelet: Viktring 1861. május 15-én.

«Végzetszerűen beteljesült az a föltétel, mely alatt Önnek újra irni szándékoztam — végzetszerűen ugyanazon a napon, melyen Önnek (utoljára) írtam. Betelt azon rövid pillanat alatt, mely alatt egy kilőtt pisztolygolyó megfutja az útját egy kétségbeesett ember bordájától a szívéig.

«Az első vércseppel, mely Teleki László gróf melléből kibuggyant, Magyarország egy új stadiumába lépett megvetői, üldö-

zói, kinzói elleni küzdelmének. De ha a jelek nem csalnak : ez új stadium aligha kedvezőbb lesz Magyarország ellenségeire nézve.

«Számüzetésembe csak nagy ritkán hat el a felvilágosításnak egy-egy elégtelen sugára a pesti pártok egymással való a'feletti versengéséről, hogy melyiké legyen a tisztesség, Béccsel szemben vezérirányt adni a nemzet magatartásának. Annyit mégis biztosan vélek belőle kiérthetni, hogy Teleki László mint becsületes ember, adott szavánál fogva kötve volt a nemzetet oly magatartásra biztatni, melynek következményeiért ő, (utóbb úgy érzé), mint hazafi felelősséget nem vállalhat, s hogy azon rettenetes dilemmában, hogy vagy adott szavához, vagy hazafíúi kötelességéhez hűtlenné kell válnia — ki volt mondvá halálos ítélete...

«Ez ítélet végrehajtása összebékeltette a hazafit a becsület emberével. — — —

«Jöhetnek idők, a mikor a barátságos szavak, melyekkel Ön utóbbi kedves levelében védelmét ajánlja fel nekem s az enyéimnek, egy végső reményhorgonyává válhatnak a megszorult családapának. — Pista öcsém boldog, de gyermektelen házasságban él. Tudom, hogy ő... fáradhatatlan munkásságával többet keres, mint a mennyire magának szüksége van. Azt is tudom, hogy magának feladatul tűzte, két gyermekem anyagi jövőjéről gondoskodni, miután mink, a szülők, ezt csak erkölcsileg tehetjük. Menedék-helyet azonban nekik ő nem adhat az' esetre, ha ma-holnap a küzdelem az alkotmányért a szószéktől ismét elterelődik oda, hol a bátrak, vitézek, a hősök soraiban kényelmetlenül találja magát a gyáva. Engedje barátságát, mint becsületesen kiérdemlett birto-
kot, gyermekeimnek testálmom. — Engem egy rossz álom üldöz. Vannak, kik tetterőmet szerén túl taksálják ; s a természetes óhaj-
tás, hogy távol maradjak a küzdelemtől, könnyen eszközbe juttat-
hatná halandó voltomat... G. A. s. k.»

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

1861. — Teleki László tragédiája.

Teleki László tragédiájában bátyám, ott a távolban, az előzmények teljes ismerete nélkül csupán megfejtette az összeütközési pontot, de nézetem szerint el nem találta azt. Mindenesetre a legnemesebben fogta fel Teleki jellemét és magyarázta meg magának megdöbbentő cselekedetét. Én, ki amaz izgalmas napokat Budapesten éltem át és legfeszültebb érdeklődéssel kísérvén a politikai események fejlődését a hazában — közvetlen közelből láttam a közvéleménynek, mint egy háborgó tengernek, magasán járó hullámain egyre követni egymást, egymásra tolni és végre megtörni a pesti országházban Deák Ferencz politikai elve és fölénye kőszikláján: én némi részben másképp vélem helyesen tudni a dolgot.

Hogy a szomorú epizód az utókor előtt is teljesebben (ne csak a kortársak előtt, kevés szóból is) megérthető legyen: előbb kell, hogy kezdjem.

A magyar emigrációnak az volt állandó törekvése, hogy diadalmasan térjen vissza a külföldi segélyllyel általa felszabadítandó hazába.

Ezért természetes szövetségese és kínálkozó kész eszköze volt mindenkinek, a ki bármely okból bele akart kötni Ausztriába. Így Cavour grófnak az egységes Itáliát az északi olasz nyelvhatárig kiterjeszteni törekvő tervében. Így III. Napoleonnak az 1815-iki békekötés miatt forralt bosszúpolitikájában.

A kívülről szított forradalmi izgatás Magyarországon a mióta Kossuth Kihutahiából világgá szabadult és még inkább a Krimi háború után az osztrák megszálló hadseregnek a Duna fejedelemségekből (a mai Romániából) kivonulása óta soha egészen nem szűnetelt. Most 1861-ben egy újabb külháború reményében újra

éledt. Élesztette az odakint Kossuthból, Teleki Lászlóból és Klapka tábornokból megalakult úgynevezett «nemzeti igazgatóság». Ettől új lendületre kapva, szemlátomást párhuzamosan haladt ezen agitatio a kiegyezési áramlattal. A szellemek fogékonysága ingadozott és megoszlott a két ellenkező áramlat közt.

A kik elég ész- és szívbeli kapacitással bírtak 1849-iki eibukásunk történetét és valódi okait helyesen megérteni, a szomorú tapasztalás tanulságaiból okulni és ezektől tanácsot fogadni ei a jövőre ;

a kik különösen megtanulták belőle azt, hogy a magyar nemzet a multban elég számerővel bírt és képes volt ugyan, az alkotmánya ellen intézett támadást, ameddig t. i. Európa a duelumot pártatlanul nézte, győzelmesen visszaverni, de hogy mihelyt Európa engedelméből, talán hallgatag *mandátumából* Oroszország a megszorult Ausztriának segítségére sietett, a két hatalmasságnak ellentállni képes nem volt és biztosan — még egy szívvel-lélekkel és értelemmel összetartás valószínűtlen esetén is, — jövőben sem lesz ilyesmire képes ;

a kik felfogták és megértették azt, hogy ezen a Duna közép-folyásán egy, az ausztriai monarchia egész területi kiterjedésével bíró békés nagyhatalmasság létezése *európai szükségesség*, és hogy e szükségnek eleget tenni, eme nagyhatalom megüresedő helyét betölteni egy *felényi* területű Magyarország nem képes ; hogy tehát Kossuth 1849 április 14-ikei politikáját, Európa a jövőben sem támogathatja és most sem engedheti meg ;

a kik 1859-ben a Villafrancai békekötésből újra megtanulták, a mit annak idején II. Rákóczi Ferencz is, — hogy a külföldi segélyvel biztatás szappanbuborék, szétpattanó azon pillanatban, mihelyt a biztatónak a magyar nemzet itthoni felháborodására a maga céljaira többé nincs szüksége ;

a kik meggondolták, hogy külsegély nélkül az országnak mostani feldarabolt állapotában (5 helytartóság, Vojvodina, Erdély, határőrvidék) a nemzet még csak Szt István koronája teljes integritását sem képes kivívni, *hanemha törvényes uralkodóháza közreműködésével és jó egyetértésben* vele, a régi monarchia keretében ;

a kik negyedfélszázados történelmünkben a sorok közt kiolvasták azt a nevezetes igazságot, hogy ezen dynastia — saját önző érdekében bár és korántsem irántunk magyarok iránt táplált gyöngéd szeretetből, de azért mégis tagadhatatlanul és tény-

leg, a török hódítók és saját önző belviszályaink által rongyokra tépett Magyarország integritásának helyreállítását eszközöli, s hogy ezen integritást befejezni éppen ennek a dynastiának egy felsőbb intéző hatalomtól, a történelem szellemétől rendelt hivatása volt.

Szóval, a kik a történelem intéseit megértették és jobban szerették a hazát, semmint gyűlölték elnyomóinkat: mindazok a hazafiak a kiegyezési eszmét ápolták.

A sivár jelenből egy jobb jövő s az alkotmány helyreállítása felé kivezető útát ezek az uralkodóval való megbékélésben s az Ausztriával közös, tagadhatatlanul létező ügyek felismerésében és célszerű törvényes szabályozásában, szóval csak önön erőnk bölcs felhasználásában nem pedig «Mindenváró Ádám» idegen segítségével keresték és Deák Ferencz körül sorakoztak.

Ausztriának külelleniség általi szorongattatását ők csak annyiban vették fel számításaikba, a mennyiben ama külellen-ségek talán alkalmasak hajlandóbbá tenni viszont az uralkodót is a Magyarországgal való kiegyezésre, a családi traditiótól való nehéz megtérésre, az erős önmegtagadásra!

A kik ellenben a multból nem tanultak semmit és jobban gyűlölték az osztrákot (parasztosan szólva: «a németet»), mint a hogyan a hazát szerették: azok a várt külháború, külsegély és belforradalom alapján tervezgették az április 14-ikei esztelen politika fölmelegítését és lesték erre az alkalmat.

A két csoport közt ingadozott, hullámozott a meggyőződés és jellem nélküliek tömege.

Azon napokban, melyekről szólok, a forradalmi áramlat megint dagadozni látszott, szítva és terjesztve külföldről az emigratio által, Kossuth Lajos neve alatt; — III. Napoleon francia császár, Cavour gróf olasz miniszterelnök, sőt Garibaldi és Türr neveivel kapcsolatban. (Még sokan emlékezni fognak egy hölgyi divatlapunk azon biztató élczére: «A magyar ember várjon és Türrjön!»)

A «nemzeti igazgatóság» annyi ezer szálon folytonos biztatásokkal tartotta a hazai közönséget: az Olaszföldön francia-olasz pénzen az emigratio roncsaiból, a Radetzky hadserege szökevényeiből és hazulról «Garibaldihoz» kiszökdöső magyar gyerekekből szervezkedő magyar legióval; 20—30,000-nyi francia-olasz-magyar hadseregnek most-most a magyar-horvát tengerpartra kikötő fegyveres inváziójával, mely magvát képezendi a

hazában szervezendő fölkelésnek. Minden ennyedik ember az országban a másikban, a kivel találkozott, összeesküdtet vélt látni. Voltak a kik felavatottságukkal kölcsönösen kérkedtek is egymásnak, ámbár mindenik jól tudta önmagáról, hogy nincs elszánva kockáztatni szabadságát, életét. A megyékből a központba Budapestre hozott jelentések szerint országszerte készen voltak a régi honvédek anyagából alakított zászlóalji *keretek*, melyeket a legelső kiadandó jelszóra be fog tölteni a Garibaldi sikeres példája által is föllekesített úri fiatalság, — 11 évnek succrescentiája — s a bele izgatandó nép. Ki voltak nevezve a kerületi parancsnokok, például a Dunántúli kerület hadvezérévé Ivánka Imre 48-iki honvédezredes. Ő volt az első, kezét nyujtandó a Lussinpiccolónál partra szállva Horvátországon át betörő hadtestnek. Fegyvert — az országban szerte 10—20 darabonkint elásott és 1849 óta ott rozsdásodó puskákon kívül — innen az Adria mellől vártak. Az országban általánosan létezett elkeseredés közepett mindenütt számos volt ugyan a komoly elszánt ember, a ki ha kenyértörésre látja kerülni a dolgot, esontjaival tartalmat adott volna a hallatlan könnyelműséggel úzótt biztatásoknak, a majdan már kitört fölkelésnek: de számtalan volt a mesemondó léha is. Szabolcsmegyében előre meg tudták jelölni a napját, melyen Kossuth hadihajórája ki fog kötni Debreczennél... És hogy volt tényleg oly népség is, mely ezt komolyan elhitte: ez volt a komoly rész ebben a forradalmárainkat jellemző frivol tréfában is.

A valódinál sokkal komolyabbnak látszó ily forradalmi hangulat napjaiban indultak meg a választások az összehítt országgyűlésre. Az ezt a hangulatot képviselő megválasztottak képeztek utóbb a többséget az Alsóházban.

Ekkor a kedélyek ilyen hangulatában, — az országgyűlési választási mozgalmak közepett — váratlanul Budapestben terem a külföldi «Nemzeti igazgatóság» egyik tagja — gróf Teleki László!

A hír villámgyorsasággal végig futja az országot és egy pillanat alatt Telekire összpontosítja a közfigyelmet; a közváramozást, mely eddig Deák Ferenczhez tapadni látszott, megosztja a haza bölcse és Teleki László között.

Egyszerre ő lett — belül az országon — a látható feje a képzelt honszabadító nagyszerű organisationának és külföldi actió-

nak, — szálláscsinálója a kül betörésnek, a remélt vagy rettegett nagy eseményeknek; biztosítéka a külhatalmasságok régóta híresztelt segélynyújtásának.

Nagyon természetes, hogy Teleki László, a hol képviselő-jelöltnek föllépett, ott egyhangúlag meg is választották.

1861 április 6-án nyílt meg az országgyűlés, melyet a fejedelem a mi ó-conservatívjaink auspiciumai alatt 1861 bőjtelő hó 11-kén B. Vay Miklós főkorlátnok és Zsedényi Edvárd udvari tanácsos ellenjegyzése mellett kelt királyi levelével azon évi április 2-ikára Budára hítt össze. Megnyitotta az újdön kinevezett ország-bíró Apponyi György gróf, mint királyi biztos, a budai várak tróntermében. A fejedelem nem jött le Bécsből. («Fejedelem» volt azon időben Ő Felségének, amióta kiegyezési és megkoronáztatási óhajtatását kinyilatkoztatta, a képviselők által szokásba vett és csakhamar az országban általánossá vált, óvatosan diplomaticus elnevezése. A «király» szótól már 1849 óta teljesen elszoktunk: az akaratlanul is megszokott «császár» szótól hamar gyökeresen el akartunk szokni. De meg azt is akartuk jelezni, hogy a «király» czím csak a megkoronáztatás után illeti meg a magyar korona örökösét.)

Az országgyűlésre felgyülekező képviselők előértekezleteiben mindjárt mutatkozott az érintetlen kettős áramlat. Már az alsó-ház alakulási stadiumában két pártra szakadtak és csakhamar nevet is vettek fel: «felirati párt» — «határozati párt».

Amaz megmondta nyíltan mit akar; emez céljait dugaszban tartogatta.

Deák Ferencz és a kik állhatatosan köréje csoportosultak, a százados alkotmányos szokás szerint és már csak a legközhíresebb illemből és okosságból is, *felirat* alakjában akartak fellélni a «királyi összehívó levélre» és az Apponyi György által megbizásból elmondott uralkodói megnyitó beszédre. E «feliratban» akartak szépítés és tartózkodás nélkül elmondani *mindent*, mi a nemzet szívét nyomta; visszakövetelni pure et simple a törvényes magyar alkotmányt, az V. Ferdinánd király által szentesített 1848-iki törvényeket egész terjedelmökben az erdélyi unióval együtt, — az ország területi integritását; — és mivel Erdély nem volt meghíva és képviselve: azért mindenek előtt, hogy egyáltalán törvényt hozni képes legyen, magának az országgyűlésnek kiegészítését követelni; és kinyilatkoztatni ugyanakkor

óvatosan de őszintén a nemzet készségét, mihelyt I. Ferencz József a magyar alkotmány jogfolytonosságának helyreállításához szükséges rendszabályokba beleegyezett, őt megkoronázni és mihelyt ekképen meglesz a restitutio in integrum és Magyarország törvényhozása ki lesz egészítve, — új törvény által szabályozni mindazon kérdéseket, melyeknek tényleges eltagadhatatlan létezése, de törvény által nem szabályozott volta az 1848. évi tapasztalatok és tanulságok szerint az összeütközésnek állandó csiráját rejtik méhökben.

A forradalmi hangulatot és reményeket képviselő másik párt ellenezte a «feliratot» és tartalmilag a panaszból többet, a készségből kevesebbet akart — «határozat» alakjában kimondani; tehát még csak az alaki illedelmet sem tartani meg a tettleges, az örökös uralkodóval szemben.

Ezen határozati pártnak természetes, prædestinált feje: a «Nemzeti igazgatóság» triumviratusának hazakerült tagja volt — Teleki László.

Az ily hatalmasan megnyilatkozó bizalomnak megfelelni alkotmányos kötelesség. — Kétszeresen annak, a ki ezt a hangulatot, ezeket a reményeket külföldről ex offo élesztette.

Ezt a kötelességet Teleki élénken hogy' ne érezte volna!

De érzett ő szintoly élénken egy más kötelességet is, — homlokegyenest ellenkezőt és újabbat amannál: «vorderhand» tartózkodni a politikai tevékenységtől. Tehát kétségkívül föl sem lépni jelöltül erre az országgyűlésre.

Az adott szó kötelességét — a mit férfiú férfiúnak adott.

Teleki László — I. Ferencz Józsefnek.

Hogyan, milyen úton került haza Teleki László az emigrációból? és hogyan történt, hogy e szavát adta: az közömbös volt az adott szó megtartásának kötelességére nézve.

Párisból vagy Brüsszelből Teleki László incognitóban Drezdába utazott egy ott tartózkodó magyar főúri hölgygyel való baráti találkozóra. Beust báró (a későbbi osztrák császári kanצלár és osztrák gróf), akkoriban a szász király minisztere — keresztül lát az incognito szitáján és elfogatja Telekit. Kedveskedni akarván az osztrák császárnak, a népjog megsértésével elszállítja Bécsbe. Itt a császár maga elibe hozatja, és a foglyot szabaddá helyezi — csupán egyet ígértet meg vele, azt: hogy *egyelőre* nem avatkozik a politikába Magyarországon.

És Teleki László ezt megigéri.

Hogy világos szóval kifejezetten igérte-e meg — meghatot-
tan ennyi nagylelkűségtől, (a mi valószínű, mivel emberi) vagy
csupán tetteleg az által, hogy elfogadta a neki föltétellel följánlott
szabadulást és bántatlan hazatérhetést: az is egészen mindegy
az ígért szentségére nézve. A dolog így állt: à laisser ou à prendre
a föltétellel együtt.

Elemezzük-e, eseteljük-e tovább a rettenetes lelki tusát,
az önvádat, az irtózást a Kossuth s az emigráció részéről biztosan
várható vádaktól — a Görgey Arthur sorsára jutástól... ?!

Vegyük számba Telekinek köztudomású, rég óta roncsolt
egészségi állapotát, túlfeszülő idegeit, barátai előtt a külföldön
is többször kifejezett életundorát és halálvágyát: és akkor — én
legalább azt hiszem hogy szomorú önelszánása voltaképen régibb
keletű lehetett a Deák Ferencz felirati javaslata elolvasásánál.

Az önkezetől halálra szánt ember is siralomházi halasztást
adhat magának, ha éppen még egy készülő nagy esemény vagy
kérdés felkölti és feszíti érdeklődését. Hiszen ráér ezt bevárni.

Ha Teleki meg volt győződve Kossuth politikájának — a
Deák Ferenczével szemben — helyes üdvös voltáról: akkor az
utóbbinak bejelentett indítványa csak érdekelhette annyira, hogy
miatta megállapodjék szomorú útjában!

Deák Ferencz, mielőtt felirati javaslatát az országgyűlésbe
bevinné, elolvasás végetti megküldésével honorálta Telekit.

És hogy elolvasása ez utóbbit nem villanyozta fel annyira,
hogy minden szándékát feledve, minden tekintetet félretéve,
csak egy pontra, Deák Ferencz megczáfolására, hatásának gyön-
gítésére szedje össze végső erejét még egyszer és utoljára: ez
nekem azt bizonyítja, hogy a felirati javaslat elolvasása Telekit
Deák Ferencz igazságáról, önnön tévelyéről győzte meg — s ettől
az utolsó csepptől azután ki is csordult az úgyszólván már teli pohár...

És megvallom: elröppenő nemes, hazafias lelkéről szeretem
föltenni, hogy utolsó gondolatja az volt: vajha halála gondolko-
dóba ejtené, vajha holtteste meghökkentvén megállapodásra
bírná pártját — a többséget! végzetes útjában!

És azután eltemettük Teleki Lászlót a lehető legnagyobb
tisztességadással, pártkülönbség nélkül.

Közvetlenül Teleki temetése után adta elő Deák Ferencz a

parlamentben a maga felirati javaslatát és elmondta kísérő beszédjét.

Folyt a szenvedélyes vita ellene — a nyugodtabb mellette.

Következett végre a szavazás!

A határozati párt volt tetemes többségben: és mégis a felirati párt győzött, ha jól emlékezem: két szavazattal.

A határozati párt értelmiségének hazafiúi lelkiismerete csakugyan megdöbbsent Teleki László holtteste láttára és elgondolkodott. Le engedte magát szavaztatni, vagyis inkább leszavazta önmagát — mert a nyilvános szavazást ő intézte.

Nem akarta, nem merte elvállalni a felirat megbuktatása következményeiért a felelősséget.

Nem voltam jelen, tehát nem *tudom*, de bizonyosra veszem a határozati pártnak titkon hozott azt a határozatát: hogy Deák Ferencz meggyőző érveinek ellenére, tartaléknak megmarad, mint constituált országos többség — de Deák Ferencz békülékeny politikájának deferál.

A párt fanatikusai ugyanakkor azzal izgattak tovább, hogy Teleki László orgyilkos kéztől halt meg...

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

1861. Levelek. — Teleki halála s a nagy osztrák párt Bécsben. —
Mutatvány Kmety gúnyiratának hatásából. — Ivánka Imre. — Gróf Bethlen
Ferencz. — Kazinczy Gábor.

Levél; Görgey Arthur Görgey Istvánnak Pesten. (Kelte le-
rongyolódott, de biztosan közel Teleki László halála után.)
Eredetije magyar.

«... Üchtritz hű ragaszkodásán őszintén örülök. Írtam is
neki; megköszöntem irántam való jóakarátját. Erre aztán ő
válaszolt, kijelentvén egyúttal aggodalmát az országgyűlésnek
Magyarország (teljes) önállóságára törekvő magatartása felett.
Ezen aggodalmát szétoszlatandó, egy valamival hosszasabb fele-
letben * tártam ki előtte tulajdon nézeteimet és főleg azon meg-
győződéseim indokolásával bajlódtam, hogy Magyarország tökéletes
önállóságáról úgysem lehet szó mindaddig, míg Európának jelen
politikai térképe nagyobb arányokban meg nem változik. — Nem
küldöm neked meg e már csaknem brochure alakúvá vált leveletem,
mert nagyon meg találna vemhesedni jelen soraim borítékja, s
megütközni rajta az a sokféle cs. k. postalegény, cum appendice
secreto ...

«Midőn egyetlen egy ember esetén egy egész nemzet gyászol,
el kell némulni az ellenszenvnek, ellenvéleménynek. Nem csak
egyes emberek, — a nemzetek is — még valódi jogaiknál is jobban
féltek kegyeletük tárgyát. Ezt a nagy-osztrák párt Bécsben felfogni,
úgy látszik, nem tudta és többet ártott a kiegyenlítési lehetőségnek

* A sorban előzőleg közlött levél.

Teleki László halála okai felőli tapintatlan okoskodásaival, mint árthatott volna a legotrombább reichsratbeli megtámadásokkal. Némelykor ugyan tudja Pál mit kaszál, de korántsem mindég.

«Azon ráadás, melylyel a «Magyarország»* egyik számát vettem, a következő, tintával *címem* alá írt szavakból állt: «Verjen meg az isten, veretlen se hagyjon!» A nyilvános anonym megtiszteltetés e különös neme azóta nem ismétlődött...

«Jól esett az is, mit május 19-én a hallgatóságnak, sőt a magyar közönség minden rétegének az országgyűlésen folyt parlamentarista esata alatti magatartásáról írtál. De aztán mit jelentsen azon öngyilkos merénylet, melyet a felirati párt tulajdon feliratos határozatán követett el, elferdítván, eltorzítván mosatlan szájjal, kézzel azt a remek művet,** mely szeplőtlen épségében — de csakis így — hivatva volt, a harcztéren kívül is megmenteni az oly tömördek idétlenség által veszélyeztetett nemzeti becsületet.*** A «táblabíró», ha kenyértörésre kerül a dolog, nem fogja ugyan megmenteni a hazát: de bizony még kevésbé fogja megmenteni a hősködő prókátor!

«Azt mertem állítani 1852-ben, hogy azon fegyver becsülete, melynek éle egy nemzet ügyén dönt, ugyanezen nemzet becsületével azonos. Tudtomra nem czáfoltattam meg eddig. S miután a közelebbi mult hetekben a nemzeti becsület megmentésére hivatott fegyver egyedül a méltóságteljes parlamentarismus lehetett: megbocsáthatatlan bűnt követtek el azok, kik arra törekedtek, hogy az országgyűlésnek feliratos határozata egy «határozatos» felirat szerkezete által kijátszassék. — Szégyenpír futotta el arczomat azon viták elolvasására, melyek e törekvésnek megannyi csalhatatlan jelei..., mert az önmaga iránti hűtlenségnél nagyobb gyalázatot nem ismerek; és hűtlen önmaga iránt, a ki az önalkotta törvényt maga szegi meg. Önalkotta törvénye volt a képviselőháznak a felirat elhatározása: és megszegte a ház a törvényt a felirat *lényegében* történt változtatások által.

«Az igaz hű lelkű barátoknak üdvözlémetet. Nevezni, nem nevezek meg senkit; válságos időket élünk! Talán már holnap

* Pompéry hirlapja.

** Deák Ferencz felirati javaslatának eredeti szerkezetét.

*** Némely szónokok Deák Ferenczet táblabírónak gúnyolták.

fog két színben ragyogni, a ki még ma oda köti nyakára a háromszínű piperét.

«Tartsd hű emlékezetedben semper idem öregedet. — A. s. k.

*

Görgey Arthur Görgey Guidónak Bécsben. Kelet : *Viktring* 1861. július 18. (Eredetije német.)

«Édes Gida bátyám!

«Könyvemnek előleges tudtom nélkül eszközölt új kiadását sat. a mellékelt levélben érinteni szándékosan tartózkodtam, miután rosszalásom azon könnyelműségre vonatkozólag, melylyel ez esetben az illetők — az eredeti kiadásban csak úgy hemzseggő értelemzavaró nyomdahibák colossalis tömegével szemben, a szerző megkérdézése nélkül eljártak, mindenképen elkésett volna azonfölül Manzot, ennek Brockhausszal való esetleges solidaritásánál fogva csak elkedvetleníthetné, holott ezen ajánlólevélnek kedvező fogadtatását óhajtom.

... Hogy munkámnak a hirlapokban hirdetett ezen új kiadása alapján támadt-e számomra valamely követelés Brockhaus irányában és milyen természetű: én az ily esetekben való teljes járatlanságomnál, valamint Brockhausszal való üzleti összeköttetésem alaktalanságánál fogva, nem bírom meghatározni és még azon esetben is, ha tényleg jogom lenne igényeket támasztani, szívesen átengedem az inaitativát az illető vagy illetők jogérzetének.

«Ha megint egyszer újabb életjellel megörvendeztetsz: szeretném leveledben azt a miattad való súlyos gondomat eloszlató bizonyosságot olvashatni, hogy az utolsó alkalommal felpanaszolt apathia polyp-karjaiból kimenekültél! Az apathia szellemi halálhoz vezet — az ily szörnyű végtől pedig mentsen meg az isten téged és mindnyájunkat!

«A tőlem és felőlem megjelent hirlapi czikkek téged akkor arra a felkiáltásra fakasztottak: «A te időd még el nem érkezett! be kell azt várni». Ebben tökéletes igazad van. S én beérem azzal a reménnyel, hogy az az idő egykoron gyermekeimre fog rá derülni s őket — ha késő napokban is — atyjok meg nem érdemelt szenvedései miatt kiengesztelni.

«Nekem is a Deák és elvbarátai nyilvános kijelentésein

kívül — minden egyéb * ép oly ellenszenves, mint neked. A többiben sok a lárma, kevés a tartalom. A Telekianusok legújabb önmegtagadásától azonban, meg nem vonhatom elismerésemet.

«Az augusztusi napok közeledése, a mikor kis kertünk oly buja zöldben díszlik, fölkelti bennünk azt a forró vágyat, vajha falusi nyugalunk csöndes örömeit megoszthatnók barátainkkal. Hogy mily kiváló helyet foglalsz te el ezek között, megmondja tulajdon érzésed . . . Fáj ezt a témát bővebben érintenem, miután mi ketten Etellel úgy sem változtathatunk a körülményeken . . . Őszinte öcséd Arthur. s. k.»

*

Ugyanaz Görgey Istvánnak. Kelet: Viktring 1861. november 11.
(Eredetije magyar.)

«Kedves feketém! — Tény, hogy két-kötetes munkám megjelenése után rögtön elnémultak mind azok a kik, eddig reám kiáltották volt tele torokkal, hogy elárultam a honom ügyét, a fegyverletétel által.

«Tény továbbá, hogy e rögtöni elnémulásnak korántsem az árulási vád maga, hanem csak ennek *addigi indokolása* esett áldozatul.

«Tény végre az is, hogy Nyáry Pál bátor szavai** — daczára e férfiú rendkívül nagy népszerűségének — elhangzottak a pusztában.

«E három tényből következtethetni, hogy a rám fogott honárulási bűn bizonyosságainak minden áron kisütésére nagyon is fontos okai lehetnek elleneimnek.

«Hiszen, a ki minden pártnézettől menten, elébb Kmety bírálatát és nyomban utána magát a megbírált munkát elolvassa, az egy pillanatig sem lehet kétségben az igazság mibenléte iránt. Annál kevésbé kételkedhetik ama bírálat igaztalan voltán az, ki az így megbírált munka szerzőségéhez még rokonszenvvel is vonzódik. Hiszen Kmety bírálata konokságának csupán e bírálatból

* A pesti parlamenti vitákból.

** Pest vármegye egyik közgyűlésén egyik szónoklat alkalmából, mely G. A. hazaárulásának dogmáján sarkallott.

magából kiinduló kimutatása is csak igen kevés fejtörésbe kerülhet az abban tárgyilagosan eljáró ítélőnek: míg a megbírált munka nyomán egy bennem hívőre nézve csak szívderítő mulatság lehetne, e bírálót mérges éleit még a bírálóra magára fordítani vissza.

«De mind ennek daczára csak nekem estek, hogy erre most felelni kell, mintha tudja Isten miféle titkos adataim volnának még dugaszban; mintha ama bírálót megeczáfolása ilyes új adatok még szükségesek lennének; mintha e bírálót valami tudományos alapokra fektetett tanulmány, vagy egyáltalában egyéb lenne egy közönséges rágalmi iratnál!

«Hát miért nem felelnek ők magok, a kik oly sajjgón érzik, hogy most felelni kellene? Az csak kézzel fogható, hogy itt akár az utolsó egykori altisztem csak amúgy pongyolán odavetett szava is többet nyomna, mint a legerélyesebb önvédelmem. Hogy ők miért nem írnak magok? Azért, mert olyas «nép szava isten szava»-féle ösztönszerű valami azt súgja nekik, hogy — mind hasztalan!

«A magyar *nép* 1848/9-ben a hazája alkotmánya iránti kötelességét még csak félig sem teljesítette.

«Ha nekem nem hiszitek: olvassátok el Rüstowot. Ő bebizonyítja nektek csálhatatlan számokkal.

«Érezte is ezt a magyar nép s e bűnézrete által kétségbeejtve, ide-oda kapkodott vaktában, hogy tulajdon kötelességmulasztásának sújtó következtéseinek okát kire fogja.

«Akár a részeg németnek!» int a közmondás, midőn — hogy belássa a maga hibás voltát — olyannak beszélsz a lelkére, kinek azt belátni, sehogy sincs inyére.

«Ivánka Imre barátunk azon állításának, hogy erre most felelni kell! indokolására, miszerint t. i. most éppen ráérünk a szennyesünket mosni * — csak néhány észrevételt.

* Ivánka Imre, ki az emigratio által tervezett fegyveres mozgalomba be volt avatva, sőt abban hadvezéri szerepre kijelölve — nyilván azért biztatott engem azon napokban oly erősen arra, hogy a Kmety-féle «bírálatra» bátyámnak most felelni kell s azért tartotta azt, hogy most éppen ráérünk a szennyesünket mosni, mivel egy újabb nemzeti fölkelés föltett esetében lehetetlennek — vélte Görgey Arthur katonai potenciáját használatlan hevertetni a kitörendő élethalál-harcban. — És szintúgy Ivánka gondolatának visszája adja meg utólag annak is a valódi kulcsát, hogy miért kellett éppen azon napokban előrántani egy régen feledségbe ment német libellt — a Kmetyét, — miért kellett ezt Huszár Imrének

«Tökéletesen egyetérték vele, hogy ez csakugyan a magyar népnek szennyesébe tartozik, ha csaknem a kegyeletnek egy bizonyos nemével fogadja még a legalávalóbb rágalmat is, valahányszor az én nevemet tűzik ki célul.

«E szennyest mosni azonban, valamint egyrészt sehogysem lehet nekem hivatásom: úgy másrészt nektek — már t. i. az 1848/9-ki nemzedéknek — aligha áll tehetségtekben.

«Hagyjuk tehát unokáinkra! majd kimosatja velök Klio ő nagysága.

«A szenvedőleges védelmi állás sikertelenségének már most tökéletes bebizonyulása után úgyis nem a szennyes-mosás következik sorban, hanem egészen más valami, a mi persze nem épen olyan veszélytelen, mint ama tisztességes foglalatoskodás, de talán nem is olyan eredménytelen.

«Adjatok az ellenvezérnek keze alá, nem bánom, akárhány oly zászlóalj, a mely kiállja ugyan az ágyútűz pompásan, de azonnal felbomlik, a mint csak egy lépést is előre kell tennie, — nekem pedig hagyjatok egyetlen egyet csupán, de olyat, a mely zárt sorokkal indulni is tud az ágyútűzben: és fogadom, hogy enyim lesz a győzelem.

«Addig tehát, míg a zászlóaljak ágyútűzben *indulni* is megtanultak: szorítkozzunk mi az ama szennyesmosáshoz szükséges szappan becsületes megfőzésére, azaz: mindenféle történeti tények egyszerű constataálására s több effélére.*

«A magyar irodalomba avatkozni, mint szerző — egyelőre sem tehetségem, sem időm. Gyermekeim oktatása s ehhez szükséges mindennapi elkészülésem még e parányi levelezésre sem hágy időt, — az éjjelin kívül. Aztán meg áttallanék is valamely hátulsó ajtócskán belopódzni akarni egy kétes népszerűség menyországába, mikor a nagy kapun tilos a bemenet. . . Írd meg, kérlek, mennyibe kerül a «Budapesti Szemle» évenként . . . Hú öreged Arthur. s. k.»

lefordíttnia és Pompérynek a «Magyarország» című lapjában mint ujdonságot és *magyar eredetűt* közölnie, elhallgatván, hogy ez Londonban már 1853-ban németül jelent meg. Az emigratio (értsd: Kossuth) rendeletére tették. Görgey Arthur még élt! újra agyon kellett ütni. Szerző.

* Ezen levél adta meg nekem a döntő lökést azon merész elhatározásra, hogy ekkorig már szépen meggyarapodott történeti okiratgyűjteményemet magam dolgozzam fel a tények egyszerű constataálása végett. Így keletkezett 1885—1888. évi munkám: «1848-ból és 1849-ből. Szerző.

Ugyanaz Görgey Istvánnak. Kelet: Viktring 1861. nov. 18.
(Eredetije magyar.)

«... F. hó 11-én indult ... utolsó levelem hozzád ... Azóta olvastam egy történeti búvárlatot, melynek célja kideríteni a waterlooi nap Franciaországra nézve annyira végzetes fordulatának tényezőit. Megjelent e búvárlat a *Revue des deux mondes* 1861. évi aug. 15. szeptember 1. és 15. és octob. 1-én kiadott füzetében ... Olvasd el, ha ráérsz ... — Már 12 éve, hogy két külön sejtelen tölti el keblemet. Sujtó az egyik, mint a kárhozat: a másika vigasztaló, mint a remény. Mindkettőnek helyessége iránt párhuzamos adatokat nyújt nekem az idézett történeti munka.

«Sejtem t. i. azon végzetemet, minél fogva a nagy világon akárhol akadhat számomra hely, csak hazámban soha többé. De sejtem egyúttal e végzetnek következés nélküli voltát is unokáimra (ha megáld ilyenekkel az ég), talán már gyermekeimre nézve.

«Nyáry Pál ösmeretes felszólalása által lelkem egy pillanatra fölserkentve érzé magát, megszabadulni ama sújtó sejtelenemtől, de határozottan megszilárdult eme másik vigasztaló bennem báró Eötvös József szép tetteire ...

«Szalay László történeti munkájának folytatása is kellemetes meglepetés. Nem vártam most még, minthogy közel jár már a dynastiának legjobb tyukszeméhez — a *pragmatica sanctio*hoz ... Hű öreged Arthur. s. k.»

*

Ugyanaz Görgey Istvánnak. Kelet: Viktring, 1861. dec. 21.
(Eredetije magyar.)

«... Gróf Bethlen Ferencz önkéntes elbujdoklása,* végzet-szerű visszajövelete s elvégre is megnyugvása abban, mit rá talált mérni a sors keze, oly «Hol volt, hol nem volt» forma mesésen viszhangzik lelkemben, mintha magam álmodtam volna valaha. — Eredeti valami az a magyar jellem! Mégis kár volna a nyugati civilisatio kopott kaptájára veretni át! — Meg az a hű ragaszkodás *durch dick und dünn*.** Fogadja érte halás üdvözlésünket. — Lehet-e ennél szebb illusztrációja a Szózatnak?!

* A volt földművelésügyi minister, Bethlen András gróf nagyatyjáié — a Krimbe. Szerző.

** Az öreg gróf tántorítlan híve volt bátyámnak holtig. Szerző.

«Az öreg Gazsi felháborodása * sem megvetendő, minthogy kétségkívül őszinte. Köszöntsд őt is részemről... Hű öreged Arthur. s. k.»

*

Ez időtájt Kazinczy Gábor, kivel én állandóan fönn tartottam a baráti összeköttetést, a maga könyomatú arczképét küldte meg általam bátyámnak. — Ez aztán a maga fényképével viszonzta az előtte becses ajándékot. Levétette pedig magát az akkori Pesti Naplónak 1861. évi 110. számú lapjával kezében — t. i. Deák Ferencz egyik híres *czikkével*, — alkotmányos újjászületésünk e kiinduló pontjával.

Erre Kazinczy Gábor levélben köszönte meg a küldeményt. Kár, hogy e levelet nem bírom. De bátyám válaszát, melyet ő (nyílt borítékban) általam vitetett meg neki s én magamnak le-másoltam — itt közlöm.

*

Görgey Arthur Kazinczy Gábornak Bánfalán. Kelet: Viktring, 1861. dec. 14. (Eredetije magyar.)

«Tisztelt hű barátom!

«Különös szeszélye a véletlennek! Üdvözlő soraidat azon perczen vettem, midőn éppen oda illesztém íróasztalom mellé hetek óta birtokomban lévő, de rámájához alkalomhiány miatt csak ma juthatott becses lythographiádat, hogy Széchenyi, Deák és néhány híveim társaságában földerítse, vigasztalja sokszor és sok miatt aggódó lelkemet.

«Mily szép összhangzás arczod kifejezése és azon jóltevő szavak közt, mikkel fényképem kéréstlen megküldését elfogadni szíveskedél.

«A mit szeretünk, tisztelünk: magasan hordjuk azt képeletünkben, hogy megóvjuk a mindennapiság sanyarátul. Az emberi szív legnemesebb szükségeinek egyike a magasztalás. Ezt tartsa szem előtt, a kit tisztelete tárgyául választani méltatott egy nemes érzésű kebel. Tartsa szem előtt minduntalan, nehogy elbizza magát. Az elbizakodás — sírja a jellemszilárdságnak.

* Gáspár András tábornoké a Kmety neve alatt Pompéry lapjában föllevegett röpiraton. Szerző.

«Sokat akartam — keveset birtam. Kevélységre sok az eredmény híjja.

«Nem is kevélység akar az lenni, a mi fényképemen a Pesti Napló 110. számára hivatkozik. Nem egyéb az azon egyszerű vallomásnál, hogy valamint 1849-ben, úgy mai nap is, egyedül csak hazafias kényszerűségből tudnék megesküdni egy a 48-kitől elűtő törvényre.

«A mi érdem ma : bűn volt akkor — az e törvény iránti hűség.

«De bármi jogosult volna is az akkori bűnösök kevélysége : ne pazaroljuk e halált megvető nemes indulatot (ama hűséget), tartsuk fönn azon időre, mikor megint bűnné válik ama hűség a mulékony siker mámorától elkábított tömeg előtt. — Órizzuk, tartsuk meg, hogy beteljesedjék a te ígéd :

«vagyunk a kik voltunk

«deszünk a kik vagyunk! — Görgey Arthur s. k.»

HUSZONNEGYPEDIK FEJEZET.

1862. — Görgey Arthurné Párisba utazik. — Egy memorandum az ő, — esetleg
III. Napoleon számára. — Levelek.

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet : Viktring 1862 febr. 23.
(Eredeti je magyar.)

«Édes öcsém!... Leveled vételekor kezdtem volt hozzá egy a maga nemében remek történeti munka elolvasásához. Címe : *Denkwürdigkeiten des Grafen von Toll ; von Bernhadi*. Mint hadfinak nagy élvezetet, mint úgynevezett honárulónak sok vigasztalást (t. i. a sírontúli jövőre nézve), — mint volt hadvezérnek en *miniature* — némi önmegelegetést, s elvégre is azon esetre, ha végzetem utolsóelőtti lapján még ezután is egy kis hadiműködésre való rendeltetés lenne följegyezve, sok becses tanulságot nyújtott e — különben négy vastag kötetű s rendkívül drága munka, melynek ideiglenes birtokába... jutottam történetesen...

«Nézeteink, érzelmeink összhangzásának minden új jele mennyi új istápjá azon reményemnek, hogy mi ketten már csak nem válunk el egymástól... —

«... Egyáltalában még nem vagyok tisztában a jelen provisoriummal ; azaz, hogy jobb-e ez, az elébbeni, szintén kivételes állapotnál, avagy rosszabb, — már t. i. a közönség *mindennapi* szükségére nézve ; — egyéb tekintetek vitatása nem lévén oly levélbe való, melynek rendeltetése, aligha sértetlenül érni céljához.

«Az öreg Gáspár * köszöntsd tőlem... talán nem ártana őt is figyelmeztetni azon fölfedezésemre, hogy a Kmety neve alatt kettőnk ellen közrebocsátott német pamphlet irálya a Czech irányához úgy hasonlít, mint két tojás egymáshoz...

«Étel, a mint tudod, már régóta tervez kirándulást Párisba.

* Gáspár András volt magyar tábornokot.

Erre már most véglegesen határozta el magát s körülbelül 4 hét múlva . . . szándékszik elindulni Berthával (Görgey Arthurné, a 11 éves leányával). Talán megsegít az ég, hogy ürömcsepp ne vegyüljön viszontlátásunk örömpoharába.

«Gyönyörű szép telünk volt, a klagenfurti tó jege olyan, mint a tükör. A kis fiú is megtanulta már a koresolyázást és ment velünk mértföldreig el, meg vissza, egyhúzóban ; Bertha lányom meg éppen némi tökélylyel is bír már e szép és kellemes testgyakorlatban. Mondhatni, mozdulatai nem bájj nélküliek ; kitartása rendkívüli . . . Hű öreged Arthur s. k.»

*

*Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet: Viktring 1862
martius 13. (Eredetije magyarul.)*

«Édes Pistám! Jóltevőleg hatottak rám . . . kedélyes soraid ; Etel mellékelt levele után nekem már csak egy szíves hálás kézszorításom marad hozzátennivaló, azon testvéri elszántságodért, melylyel kész lettél volna egyetlen kérő szavamra elkísérni kedveseimet nyakra-főre (Párisba).

«Kmety pamphletjére most felelni nevetséges, czélszerűtlen, hiábavaló fáradság lenne. Mit bizonyít Kmety? mit akar bizonyítani? Azt, hogy nem vagyok egyéb egy közönséges bátor őrmesternél. A dicsvágó legmagasabb fokán sem vágytam annyi dicsőség után, mint minővel körül lesz sugározva azon név viselője, a ki egykoron őrmesteri tehetséggel is képes volt sikerrel felelni meg egy fővezéri szerep igényeinek. De . . . ha én csak őrmesternek voltam jó : (akkor hát) másokat illetett volna meg a fővezérség. *Figyelmeztetés a jövőre!* — No hisz' annál jobb, ha van még nálam különb ember is a gátra ; őszintén örülök rajta hazánk érdekében. Nem az a főkérdés, hogy ki a hunczut ; de igenis az, hogy lesz-e Magyarország?! Csak rajta tehát «tiszt uraim!» de úgy vigyázzanak, nehogy megint egyszerű őrmesterre szoruljon a nemzet becsülete! Dixi.

«Számot tartok rá, hogy viszontlátlak e nyáron. Jobban szeretném azonban, ha csak kedveseim hazaérkezte után jönnének ; mert tudod, az ő utazásuk közvetlen következménye az, hogy én

itt azalatt — a mint Arnold bátyánk mondani szokta — «en garnison» fogok élni, azaz, jól megszorítom a nadrágszíjat. Isten veletek mindnyájotokkal. Hű öreged Arthur s. k.»

*

1862. évi martius utolsó hetében, a mint tervezve volt, ángyom és kis lánya útra keltek Karinthiából Franciaországba — Bécsnek. Miután bátyámék felajánlott kíséretemet erszényem iránti gyöngédségből el nem fogadták: Bécsben találkoztam az utasokkal búcsúszóra. Itt azután ángyom az alábbi memorandumot közlé velem. Ő ugyanis előrelátván, hogy Párizsban meglátogatandó nővérei és kivált ezeknek férfi hozzátartozói, bizton politikát is fognak (Arthur nézeteit) tudakolni tőle, azt kérdezte férjétől, hogy ilyenkor mit feleljen — tudva, hogy egyik nővérének fia, Edouard Boinvillers, — hivatalos állására «maitre de requettes» — III. Napoleonnak bizalmas embere, kedvence. Erre aztán bátyám az alábbi memorandumot írta meg (franciául) és adta nejének kezébe azon utasítással, hogy az előrelátható faggatásokra maga mentül kevesebbet szólván, felelet gyanánt azt adja oda unoka-öcsésének és ha Boinvillers éppen oda akarná adni a maga császárlánynak — hát bátyám azt sem bánja. A német fordítását pedig ángyom adja át nekem. Én, miután másolatját vettem, mely most is birtokomban van — az eredeti fogalmazványt alkalmilag visszaadtam bátyámnak.

Ez *emlékirat* szövege a következő:

Kelet: *Klagenfurt, 1862 martius 18.* (Eredetije franczia.)

«Magyarország a maga alkotmányának elismertetését követeli.

«Ausztriának európai hatalmi állását ez csak megszilárdítaná, nem megrendítené.

«A Habsburgok csillaga 300 esztendő óta mindég aszerint kél vagy száll, a mint a Szent István koronájának örökösei Magyarország törvényeit — igen, vagy nem — tiszteletben tartják; Magyarország csillaga mindég együttesen az ő törvényes királyai — nem bitorloi — csillagával.

*En «garçon».

«A magyar nemzet jellemében fekszik (talán éppen azért, mert annyiféle tarka nemzetiségekből áll), hogy egy «gloire à la française» lehetetlenség ő nála.

«Franciaországban a dynastiák változhatnak, mint a bükkfán lombjainak színe : a törzs azért épnek marad. Nem így Magyarországon. Emitt a törzsnek, hogy gyarapodhassék, mindig zölden kell megtartania koronája színét — a fenyő példájára.

«Dynastiájával együtt Magyarország mindig önnön fönnállhatását teszi kérdésessé.

«Az Empire megvárja Ausztriától az 1815. évi szerződések megszüntetését. E megszüntetés azonos jelentőségű a Bonaparte Napoleon dynastiája elismertetésével. Értéke azonban csak akkor van ennek az Empire-ra nézve, ha ez amaz ősrégi és világtörténeti hagyományokban gazdag Habsburg-Lothringeni uralkodóháznak még meg nem rendült trónjáról proclamáltatik.

«Hogy egy a védképtelenségig megcsonkított, megalázott Ausztria a Napoleoni dynastiát elismeri-e vagy sem : az nagyon közömbös lehet az Empire jövőjére nézve.

«Csak a még hatalmas, habár legyőzött ellenség békejobbjának kézszorítása válhatik tisztességére a győzőnek : a halálra sújtottnak vonagló meghódolása — tanítja a történelem — mindig egy memento mori!

«Mikor kihull a kard az ellenség szétzúzott markából : azon pillanatban a valamikor alig nélkülözhető szövetséges karja is harczképtelenné vált a jövőre.

«Természetes szövetségese a második császárságnak — Anglia, Olaszország, Poroszország ellenében — egyedül Ausztria lehet ; — hasznos és megbízható szövetségese csupán egy erős Ausztria.

«Mit akar a magyar emigratio?

«Minden emigratio az *uralomért* való élet-halálharcot jelenti.

«Mihelyt megszűnt ezt jelenteni : meg is szűnik létezni, szétbomlik parányira, megannyi egyes szerencsétlen, az otthoni állapotokkal elégedetlen, vagy hazájokban megélni physice vagy erkölcsileg képtelenné vált, szegény szánandó kivándorlókra, kik új hazát keresnek — a régiben való minden érvényesülésről jövőre önként lemondván.

«A magyar emigratio le nem mond!

«Sőt inkább, szünet nélkül rajta lévén, hogy «egy európai kérdés» álláspontjára fölvergődjék, gondoskodik róla, nehogy igényei elévüljenek.

«Ez igények azonosak-e Magyarország igényeivel?

«Nem azonosak!

«Végelemzésben azok éppen homlokegyenest ellenkezője annak, a mit Magyarország akar.

«Csupán legelső rohama lenne egy közös célra intézve mindkettőnek: megszabadítani Magyarországot kínzóitól.

«De az emigratio azt a medvét fogná utánozni, a ki jóltévőjét üti agyon azzal a kővel, melylyel az annak homlokán alkalmatlankodó legyet akarta megölni — azt a legyet, mely igaz, hogy valódi légszerű szemtelenséggel él vissza a fáradt ember pihenésével; — azt a legyet, melynek üzelmeit a magyarok istene csak azért látszik megtúrní, nehogy az utolsó küzdelemtől még kimerült nemzetnek az egészséges életösztön parancsolta nyugalma ernyedéssé fajuljon.

«A magyar emigratio megint érvényesülni akar hazájában. Ez pedig egyjelentésű az 1849 április 14.-kei dátummal — és a legnagyobb veszélyeztetése lenne éppen annak, mit Magyarország tiszteletben tartani, megvédeni, biztosítva látni kíván, t. i. egy ezredév által szentesített állami létét.

«Ez pedig az ország törvényeire esküt tevő, a Habsburg Lothringeni házból való magyar királyt föltételez; a mi oly föltétlen szükségesség, melyet — valameddig ezen uralkodóháznak a *pragmatica sanctio* erejénél fogva a trónöröklésre Magyarországon jogosult ágai ki nem halnak — senki magyar ember, a ki előtt szent az ország törvénye, le nem tagadhat.

«A magyar emigratio ennek szükséges voltát tagadja.

«Mit akar Piemont?

«Kikiáltotta Olaszország egységét és hogy a szó testté váljék, Ausztriának el kellene veszítenie Velenczét.

«Velence elvesztése valószínűleg megbénítja Ausztria hatalmát Dél-Tirolban, valamint az Adria tengerpart egész hosszában, — a birodalom délnyugatját védtelenné teszi és megsemmisíti tengeri kereskedelmét Ausztriának.

«Ezek lennének ama veszteség következményei.

«Megelőzné pedig — hogy Velenczének előrelátható igen erőlyes megvédelmezését megbénítja — Magyarországnak forradalmazása az alsó Duna felől, a magyar emigratio által.

«Az emigratio csak úgy hajthatja Magyarországot a forradalomba, ha a *pragmatica sanctio*t semmisnek kiáltja ki; és

«Piemontnak csak akkor van kilátása az egész Olaszország felett uralkodni, ha neki a magyar emigratio segítségével a Habsburgok trónját megrendítnie sikerül.

«Magyarország pedig az emigratio ily ténye által hasonló kétségbeesett helyzetbe jutna, mint azon anya, kit tulajdon gyermekei önmagok elleni önvédelemre kényszerítenek; és

«a második császárság kénytelen lesz a Habsburgok ingadozó trónját megint megerősíteni; mert a magáét csakis az európai nagyhatalmasságok régi uralkodóházainak garantiája által biztosíthatja «Franciaország gyermeke» számára.

«Az előrebocsátott elmélekdedések annak felismeréséhez vezetnek, hogy :

«Magyarország s a második francia császárság egyfelől, — a magyar emigratio és Piemont másfelől — Ausztriához való viszonylataikban ellentétesen állnak szemközt egymással.

«Mert — valamint Magyarország igényeit teljesen kielégítené Ausztria belpolitikájának gyökeres megváltozása a Deák Ferencz által indítványozott s az 1861. évi országgyűlés által elfogadott feliratok szellemében; holott a dynastiának erőszakos megváltoztatása csak egy felette bizonytalan kimenetelű válságba döntené Szent István koronájának birodalmát;

«és, valamint a második francia császárság biztosított jövője a Habsburgoknak a Magyarországgal kötött őszinte kiegyezés által újra erőssé vált uralmát föltételezi, — ennek politikája megfelelően megváltozott rendszerével együtt :

«épp úgy az emigratio által óhajtott célhoz az út csakis az I. Ferencz által alapított trónnak omladékain vezethet keresztül;

«s épp úgy föltételez Velence elhódítása egy tehetetlen Ausztriát.

«A mondott kettős *coalitio* közötti szövetség ennél fogva — belső ellenmondásban leledznék.

«Annyit érne, mint a nap s az éj közötti látszólagos és mulandó szövetség az esthajnalban.

«S ha ezen szövetség mégis létre jönne?

«(Lehetséges ez csak az esetben lenne, ha a bécsi udvar a végletekig vonakodnék Magyarország törvényszerű igényeinek, valamint az Empire éppen nem méltánytalan kíváncsnak teljesítésétől.)

«Akkor is — a mely pillanatban Ausztria még jókor feláldozza önmegmentése végett a «rendszereket» — Magyarország legott újra uralkodóháza pártjára fogna állni, az Empire pedig *azt* a szövetségét fel fogná bontani, hogy Velenczét azontúl megtámadhatatlan birtoklásul a Napoleoni dynastiát elismerő Habsburg-Lothringeni ház részére biztosítsa.

«A meddig Magyarország előtt szent az ő törvénye, — és a meddig Franciaországban III. Napoleon Lajos uralkodik: addig a magyar emigrációnak és Olaszország egységének nincs jövője.

«De semmi körülmények közt nincs annak az elméletnek jövője, hogy a népek jogai «verwirkolt» lehetnek.

«S az 1815. évi szerződések már csak múlttal birnak. — G. A. s. k.»

*

Nemcsak hogy nem bánja bátyám, ha ez emlékiratát Boinvillers od'adja III. Napoleonnak, hanem, úgy láttam, egyenesen ilyen valószínűségi számítással írta meg azt. És ép oly világos volt előttem a meggondolt tendenciája.

Kossuthnak 1849-ki április 14-kei politikája kísértette megint a nemzetet!

Ez a politika alaposan felsült 1849-ben.

Megbukott volt az még hamarabb magánál szabadságharcunknál.

Kossuth Lajos maga buktatta már 1849. augusztus elején, mikor dezavualta az által, hogy az ellenkezőjével kínálta meg az orosz czárt az 1848-i alkotmány érvényben tartásának föltétele mellett Szent István koronájával.

Ezen tény után most ő — a helyett, hogy a külhatalmi tényezőkre való, vélt vagy valódi befolyásával s az országban birt hatalmas népszerűségével, a fiatal osztrák császárral szemben is Deák Ferencz politikáját, a kétségkívül az egyetértő egész nemzet osztatlan erejével könnyebben visszavívható 1848-ki alkotmányt

venné protectiója alá (mint félerővel az 1849) s ezáltal egy varázs-
ütéssel az egész nemzetet egyetlen párttá forrasztaná, a szentesí-
tett törvény jegyében ellenállhatatlanná: e helyett most megint
csak a maga lehetetlen 1849-ki személyes politikája mellett hívta
fel a nemzetet, hogy ontsa véré.

Ezen merényletnek ellene szegülni — bátyám meggyőző-
dése szerint — minden jó és józan hazafinak kötelessége lévén,
ő is tett egy hasonló kísérletet, ott a hol, úgy vélte, argumentum
ad hominem állt rendelkezésére...

Feltűnő bátyámnak ugyanazt a kérdést tárgyaló két politikai
elmélkedésében (egyfelől báró Üchtritzhez írt 1861-ki levelében,
másfelől a Párizsba küldött emlékiratban) egy önmagával való
ellenmondás, Velenczének értékére nézve. Szóvá tettem ezt bátyám
előtt legközelebbi levelemben. De egyúttal megjegyeztem, hogy én
részemről e két ellentétes állítást igen jól birom magamnak össze-
egyeztetni.

Erre ő következő levelében örömét fejezi ki azon, hogy én
*e két különböző célból írt elmélkedése közt ösztönszerűleg is el birtam
igazodni, még mielőtt a két tanulmány különböző genesisét és
tendentiáját tüzetesen tudtam volna.*

Ezen leveléből hadd álljanak itt e pár helyek.

*

*Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet: Viktring 1862 mar-
tius 27. (Eredetije magyar.)*

«... Törekvésem, helyre igazítani egy hű barát félszeg nézeteit,*
volt első elmélkedésem genesisé; főcélja pedig: feltüntetni
III. Napoleonnak, a bosszuállónak, rendkívül veszélyes és az
osztrák államférfiak tulajdon törekvései által mindinkább támoga-
tott suprematiáját. — Másik elmélkedésem genesisé ellenben nem
egyéb, mint feleségemnek az utolsó napokban ismételve hozzám
intézett azon kérdése, hogy tulajdonképen mit is feleljen, ha majd
Párizsban azt kérdezik tőle, mint vélekedem én hazánk valódi
érdekei felől; végső célja pedig ez elmélkedésemnek: olyas
valamit adni Etel kezébe, a mi — ha kedvező alkalommal magá-

* Mely szerint az ausztriai császárságnak szét kell bomlania, ha nem
sikerül bekebeleznie Magyarországot.

nak az óriásnak szeme elé kerülne — elevenre találjon, tükörképileg feltüntetvén előtte a — *trónalapítót*, és kimutatván határozottan az ő családja jövőbeli érdekének sarkpontját, mely sarkpontnak biztos eléréséhez, ha nem csatlakozom, okvetlenül szükséges, hogy az ő bosszúvágya által teremtett, a *mi* dynastiánk fönnmaradását veszélyesen fenyegető körülmények *ne* fejlesztessenek *túl* *hazánk mostani balsorsa jobbrafordulási pontján*. Híű öreged Arthur s. k.»

Ángyom, Görgey Arthurné martius 27-én szerencsésen megérkezett Párizsba leánykájával. Két testvérnénje Tardieux Emma és Boinvillers Louise, — amaz férjével, emez lányával és vejével együtt, — szeretettel fogadták őket, a gyöngéd figyelem száz jelével halmozták s ismételve addig marasztották vendégül magoknál, hogy utasaink — Le Havre-be a tenger látványára tett kirándulás után — csak junius közepén indultak Párizsból vissza Karinthiába, még pedig Svájcznak, honnan Lausanneból ángyom junius 15-én jelezte nekem hazautazását. Junius 22-én a család megint együtt volt Viktringben az erdőszéli kis házban és kertben.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.

1862. — Görgey Arthurné párisi látogatása. — Három levél.

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet: Viktring 1862 április 23. (Eredetije magyar.)

«...Ide mellékelve küldöm két legújabbi levelem másolatait. Nincs ugyan olyas valami azokban, mi ujság volna előtted, de hozzá szoktam lassacskán letenni másolatban legalább — híven őrző kezeidbe, minden fontosabb levelem vagy egyéb irományomat.

«Föltartóztathatlanul közelednek azon idők, a melyekről sok osztrák, de fájdalom! sok magyar ember is, azt fogja mondani, hogy nem kedvére valók.

«De még rám nézve is lehetnek azok némi kellemetlenséggel összekötve ú. m. házmotozás, iromány-lefoglalás sat. sat.

«Hogy miért hiszem én ezt?

«A mióta föltalálták az October 20-kát és nyomban rá annak mostohatestvérét, Február 26-kát: azt veszem észre, hogy rendkívül sokat tudakozódnak az én véleményem után. Meg is tudják tőlem, hogy «ha már erővel akarnak mézes madzagot húzni szájunkon végig: jól vigyázzanak, nehogy fogainkhoz valamiképp nagyon közel érjen ama bizonyos kéz.» Az ilyen sincerizálásnak pedig az szokott lenni a következése, hogy annak idejében legelőbb is a sincerizálónál keresik azon események fonalát, a melyeknek be nem következését ők magok tették lehetetlenné. Tekintsd tehát körülbelül menekvőknek a két mellékletet s hadd ne csalódjanak vendégszereteted iránti hitökben.

«A franczia (levél) egy kényszer-munka. Etelnek köszönhetem. Ő uszította nyakamba egy neveujét, a ki aztán nem volt rest, 4 kérdéssel lepni meg engem egy közvetlenül hozzám intézett levelében.

«Ha nagyon sok hibára találnál benne, tudd meg, hogy 36 óra alatt készült el az egészke. Képzelheted mint forgattam a grammairét meg a dictionnairet.

«Kivánom, hogy e levélke is meg legyen mentve, ha a talán már nemsokára bekövetkezendő zavarban magam is veszendőbe találnék menni... Arthur s. k.»

Ugyanaz Tardieux-Aubouen Matild asszonynak Párisban.
Kelet: *Viktring 1862 április 2.* (Eredetije német.)

«Kedves ángyom asszony! Ön szíves levelének bevezetése engem utólagos bocsánatkérésre kötelez azon figyelmetlenségemért, hogy az Ön szép anyanyelve helyett a németet választottam levelezésünk egyoldalú eszközének.

«Mivel régen tudom azt, hogy Ön a német nyelvben nemcsak tökéletesen jártas, hanem még némi előszeretettel is viselkedik iránta: okosabbnak véltem, nem csökkenteni részemről nyelvezeti hibák által azt az érdeklődést, melyre Ön egyáltalában méltatja leveleimet. Az eset az, hogy a francia nyelvet kevésbé bírom mint a németet. Öntől pedig azt kívánni, hogy az én döcögős francia irállyal vesződjék, valóban szerénységtelenség lett volna.

«Szíves elnézése meg fog bocsátani ezen kissé körülményes magyarázatért.

«És most engedje, édes ángyom asszony! hogy gondolatban csókot nyomjak kedves kis kezére azért a jóakaró tapintatért, melylyel Ön és Önnel egyetértve Louise kedves ángyom asszony is, oly óhajításaimat teljesítettek, melyeket el kellett hallgatnom s oly aggodalmamat oszlatták el, mit nem volt szabad kifejeznem.

«Belé gondolni magát a mások helyzetébe, mindig nehéz művészet; de az oly rendkívüli sorsot, minő az enyim, lelki életemre való behatásában megérteni másnak: ezt én éppenséggel lehetetlenségnek tartom. E tekintetben sokan a legkipróbáltabb barátaim közül is szomorú bizonyosságot szolgáltatnak nekem.

«De a hol a férfi gondolkodó ereje véget ér: ott egy bűvös kulcsot rejtett el az Isten — a nőnek szívébe: a női tapintatot.

«Adél* a szerencse napjaiban sohasem élt vissza állásommal: a nyomor napjaiban el nem hagyott. A kötelékek, melyek

* Mi Etelkára kereszteltük el ángyomat.

engem e nemes lélekhez csatolnak, nem csak a szeretet és házasság kötelei, hanem több ennél: a nagyrabecsülés, a hála érzetét.

«Ha egykor kortársaimnak unokái kénytelenek lesznek hazafiasságom erényeimet beismerni és emlékezetemet tiszteltetben tartani: akkor a polgárkorona emlékem felett sokkal tisztább fényben fog ragyogni, mint sok más oly férfié fölött, kik méltóbbak a dicsőségre nálam. És akkor az e fényének tisztaságát egy nemeslelkű nő befolyásának nyilvános életemre — fogja köszönhetni.

«Én eddigelé sohasem untattam kedves ángyom asszonyt az efféle szívbeli ömlengésekkel; egy szóval sem árultam el Ön előtt, mily nagy áldozat tőlem, az én sajátságos helyzetemben, minden távollét Adéltól: és mégis — az a bűvös kulcs, mit Isten az Ön szívébe rejtett, megnyitotta Önnek a bemenetet az én hallgatag, noha jogosult várakozásaim szentélyébe.

«A mint Adél megírta, hogy Önök hogyan fogadták: nehéz gond esett le szívemről.

«Ön bizonyosan egyetért velem, hogy oly nagyrabecsülés, minőt én ő iránta érzek, fönn nem állhat viszonyosság nélkül. Ha átéreztem, mim lett nekem: nem maradhatott titok előttem, hogy én mi vagyok ő neki.

«Minden — bár csak ideiglenes válasz is tőlem, mély sebet ejt Adél kedélyén, mely seb csak a viszontlátás által szokott behegedni...

«Attól féltettem őt, hogy Párizsban az a betegség fogja meglepni, melynek az orvosok igen találóan «honvágy» nevet adtak.

«Van azonban egy orvosság, melylyel ezen veszélyes betegségnak elejét vehetni: ez pedig nem más, mint a meleg részvétel nyilvánulása, melylyel a gyöngéd és érzékeny kedély az idegenben találkozik.

«A közönséges úgy nevezett testvéri szeretet egymaga nem lehet ily meleg részvételyilvánulásnak a forrása.

«Hogy Adél, mindjárt rokonai első fogadása után indítatva érezte magát, egyszerű, de szívből jött szavakban megköszönni nekem azt a határozottságot, melylyel őt ezen utazásra unszoltam: ez, édes ángyom asszony! — az Ön és Louise asszony érdeme; és ezért áldja meg Önöket az Isten!

«Ezt Önnek megmondani volt e sorok egyedüli célja. Most ez el van érve. Ha Ön azt találná, hogy ez kevesebb szóból is ki-

telt volna : akkor mentsen ki Ön előtt a hálaérzettől túláradozó szívem.

«Ezenkívül még külön szívességére tartok számot, mikor arra kérem Önt : nyerje meg Louise asszony és Eduárd úr figyelmét is itt kifejezett érzelmeim számára. sat. Görgey Arthur s. k.»

E levél hangjának megértésére tudni kell, hogy bátyám a francia sógorsággal személyesen sohasem találkozott, levelezés útján sem melegedett soha össze. 1848-ban ők nem helyeselték, hogy nővérük vagyontalan tudóshoz ment férjhez. A háború alatt minden levelezés megszakadt közöttük. A száműzetésből ángyom fölvette a levelezés megszakadt fonalát ; de a nemes büszkeség tiltotta, vagyonos nővéreit férjének anyagi szűkölködő helyzetébe beavatnia ; s így emezek a szegénység önrzeties tartózkodását a képzelt anyagi jólét rátartóságára magyarázhatták. Most ezt az elhidegült viszonyt a gyermekek jövője érdekében melegebbre változtatni — volt a párizsi utazásnak régóta meghányt-vetett célja. S ez adta meg a hangot bátyám fönti levelének.

Görgey Arthur válasza Boinvillers Edvárd kérdéseire. Kelet : Viktring 1862 április 14. (Eredetije francia.)

«1. Melyek a viszonylagos erői a Kossuth-pártnak Magyarországon és melyek azon pártéi, melyet Ön képvisel?

«Felelet :

«Magyarországon mai napság csak egyetlen párt létezik. Ez a tényleges kormány elleni általános és kérelhetetlen felháborodás pártja. Ez szakadatlan növekedőben van és a ki őszinte akar lenni, kénytelen bevallani, hogy mindazok, kiket ezen párt még eddig föl nem szítt magába, aligha egy ezeredrészét teszik az összes lakosságnak.

«Ezen párt kebelében egyesülnek most minden független politikai elemek. De adandó alkalommal ezen párton belül támadni fog egy Kossuth-párt, s egy másik, melynek képviselőségével Ön engem volt szíves megtisztelni.

«Az éretlen ifjúság — a tanulók, kik a napi politikát elébe helyezik a komoly tanulásnak, — a pórnép közül azok, kiknek még kisebb-nagyobb összeg «Kossuth-bankónak» elnevezett papírpénzök van 1849 óta valahol elásva, — a túlzó magyarok — a hiszékenyek, — a minden áron hírré vágyók, — a desperatusok — az összeesküvők «izlésből» (ilyenek mindenütt akadnak ; ez a

«regényes» fajta) — végre mind, a kik elégedetlenek lévén a mostani kormánynyal, még meg nem tanulták egy nemzet életét tulajdon politikai egyéniségöktől megkülönböztetni és következképen nem győzik bevárni természetes kifejlődését azon gyökeres változásnak, mely valóban egyaránt elmaradhatatlan és hazám boldogulásához nélkülözhetetlen : íme ezek azok, kik mind Kossuth pártján lesznek ; míg ellenben :

«eme másik párt egyesíteni fogja soraiban mindazokat, kik annak idején 1848/9. évi politikai tevékenységek következményei elől kibújni átalottak ; továbbá azokat, kik jól tudják, hogy a romboláshoz elegendő a brutális erő is, ámde számosan legyenek bár a hivatottak : de vajmi kevesen közülök a választottak az *újjáalkotáshoz* ; végre mindazok, kiket nem vakított el eléggé a nemzeti hiúság, elhitetni magokkal, hogy Magyarország egymagára függetlennek megállhasson ; a kik inkább megengedik, hogy a Magyarországot körülbelől 300 év óta a Habsburgok dynastiájával összekötő kapesokat erőszakosan (az osztrák örökös tartományok beléegyezése nélkül) kettészakítani annyi lenne, mint betemetni sok időre a nemzeti gyarapodás legfőbb forrásait.

«Ezen részletes elsorolás után Ön el fogja ismerni, hogy a Kossuth pártjának erői — bármennyire alkalmasak legyenek is úgy számra, mint morálra — az 1849. évi április 14-keihez hasonló államecsínyek színre hozatalához : — az új rendet *fönn is tartani és megszilárdítani képtelenek* fognának lenni.

«A physikai erők túlsúlya s a legtökéletesebb lelkiismeretlenség az eszközök megválogatásában, valószínűleg ezen párt részére biztosíták a könnyű győzelmet, de olyat, melynek élvezetétől maga hamarabb elesnék, semmint Magyarország hasznot húzhatna ezen győzelemből ; a mi különben is csak a másik párt segítségével válnék lehetővé.

«2. Melyek azon célok, melyeket mindenik párt különösen kitűzött magának?

«Felelet :

«Kossuth pártjának a célja nem lehet más, mint a mi minden, bármily eredetű emigratio erőfeszítésének a célja, t. i. visszahódítani egykori befolyását, elvesztett hatalmát.

«A másik párt tevékenysége ellenben sokkal önzetlenebb, de azért nem kevésbé positiv, — arra lévén irányozva, hogy az 1848. évi törvények in integrum visszahelyeztessenek, vagyis, a mi

egyre megy, hogy peremptorie vége vettessék mindazoknak az épp oly erőszakos, mint esztelen kormányi experimentatióknak, melyeknek egész Ausztria, de leginkább s a legnagyobb mértékben az én szerencsétlen hazám ki van téve közel tizenhárom esztendő óta.

«3. Melyek azon eszközök, melyeknek segítségével mindenik párt reméli kitűzött célját elérni?

«Felelet :

«A minden radicalis vagy reactionarius pártok közös szokott eszközein kívül van még egy különleges is, melynek segítségével a Kossuth-párt a maga hazafias ellenfelét lefegyverezhetni reményli, hozván azt oly dilemmába, hogy ez vagy compromittálja jelszavát «a törvényt», vagy kockáztatja népszerűségét.

«Ezen eszköz az a pénzügyi mívelet, melynek technikai előkészüldései, miután Londonban dugába dőltek, most, a mint mondják a Lago di Como partjain vannak újra folyamatban.

«Jönne pedig létre e pénzügyi mívelet abban a pillanatban, mikor a magyar legio legelső léptei megdobbantanák a haza földjét; és állani fogna egy papírpénz-emissióból 140 millió forint erejéig azon az alapon, hogy ennyi maradt felhasználatlan 1849-ben azon 200 millióból, melyet a nemzetgyűlés a honvédelemre megszavazott, Windischgrätz herezeg tábornagy invasiója alkalmával.

«A régi «Kossuth-bankók» birtokosai keveset fognának gondolni a volt «kormányzónak» 1849 augusztus 11-én történt formaszertinti leköszönésével, föltéve, hogy akkoriban elásott pénzjegyeik újra árkelethez jutnak. Ezek «haza ellenségeinek» fognak nyilvánítani mindazokat, kik a «szabadítónak» a mondott pénzügyi mívelethez való jogosultságát tagadni merésznék.

«Mindezek után mily eszközei maradnak hát az 1848-ki törvények pártjának a maga elibe tűzött cél eléréséhez? Csak egy eszköze marad — s ez biztosítja is részére a végső győzelmet. Ez pedig: határozottan tiltakozni ellene, s az innen támadó küzdelem minden veszélyeivel állhatatosan szembeszállani!

«Elmondtam Önnek, mely eszközök állnak rendelkezésére a két pártnak az egymás elleni kikerülhetetlen harcban.

«De ma még nem jutottunk el ideig.

«Ma még szövetségben vagyunk a tetteges kormány ellen, az ephemer törvények és egymásnak ellentmondó rendeletek e kifogyhatatlan gyára ellen.

«De ebben a szövetségben is nagyon figyelemreméltó különbségek vannak azon eszközök közt, mikkel külön-külön él a két párt az elnyomottaknak az elnyomók elleni ezen közös küzdelemében.

«Az eszközök e különbözősége egyébiránt teljesen megfelelő a szövetséges pártok különböző szerepének ezen küzdelemben.

«Miénk a *védelmi* harc! — azoké, kik Ausztria irányában magunkat soha meg nem adtuk; kik 1849 augusztus 13-án nem tettünk egyebet, mint *küzdtért* változtattunk, a mikor leraktuk a *katonai* fegyvert, mely — miután a nemzet becsületét vele megmentettük, — utóvégre elégtelen volt Ausztria gyámkodó szövetségésének is (az oroszoknak) legyőzésére.

«Kossuth pártjái a *támadó* harc! Övé, a ki szintoly kevéssé adván meg magát Ausztriának, mint mi, — egy az ő részéről elkövetett politikai hiba fönttartásának kétes dicsősége kedvéért szélnek eresztette az őseink által mindég szentül tartott alkotmány megvédelmezése dicsőségét.

«Ime — Kossuth eszközei tudvák. Neki fölkelés kell — minden áron. Meg is tesz ő mindent, hogy meglegyen neki.

— — — — —

«Az «Olasz egység» programmja és Garibaldi fogadalma, mit Tüköry sirja fölött tett, — nem tekinthetők a Kossuth-párt rendelkezésére álló eszközöknek. Ezek csak oly körülmények, melyek — jöllehet kedvezők is lehetnek esetleg rá nézve, — épp oly könnyen ellene is fordulhatnak.

«S a *mi* eszközeink ezen küzdelemben?

«Nekünk csupán egy van. És ez az: lelkiismeretesen azzal, az egyetlen törvényes fegyverrel élni, melyet elnyomóink kénytelenek voltak még meghagyni, mint hogy teljesen képtelenek voltak azt kezünkéből kicsavarni.

«Ezen fegyver — a *passiv ellentállás*.

«No ez aztán a fura gondolat! — kiáltának föl Önök francziák amott, -- meg vagyok győződve.

«Azonban — oly egy egész nemzet által gyakorolva, mely a törvény és törvényesség tiszteletében izmosodott meg — ezen passiv ellentállás valóságos aqua toffana a leghatalmasabb kormányoknak is, mihelyt azok szentségtörő kezekkel a törvénynek esnek.

«4. Mi lenne az egyik vagy másik párt győzelmének eredménye — tekintettel Franciaország jövőjére?

«Felelet :

«Ha az Ön császára beelégedett volna a Francia Köztársaság elnökének állásával : akkor én a Kossuth-párt diadalát hazánkban — Franciaország jövőjére nézve kedvező katastrophának ítélném.

«De minthogy Louis Napoleon, a lángeszénél és nagybátyja hagyományainál fogva jogosult ambícióval mindazokat a tulajdonságokat is magában egyesíti, melyek által azt az ambícióját ki is elégítheti : úgy látszik nekem, hogy a Franciaország és Ausztria közti viszonyra vonatkozólag három dolog érdemli meg a közletről való szemügyrevételt :

«a) a Habsburg-Lothringeni dynastia hadd kényszerüljön az 1815-iki szerződések megváltoztatása által biztosítani önnön fönnmaradását ; és

«b) azzal aztán az Ön császáráé is megszűnnék csupa megtört existencia lenni,

«c) de a mely neki a fönnmaradását concedálni fogná — az nem a diadalmaskodó Kossuth-párt.»

Signálva : G. A. s. k.»

HUSZONHATODIK FEJEZET.

1862. — Berzenczey László száműzetése Klagenfurtba. — Elbeszélései a multból. — A Dunai conföderatio terve.

Azon időben Magyarországon, Budapesten a lég telítve volt villamossággal, várakozással . . . Ezért, mikor Arthur bátyám ezer forintot kért kölcsön tőlem : kikötém, hogy ezt viktringi kis házára és kertjére bekebleztesse. Azt czéloztam ezzel, hogy ha a politikai események folytában bátyám kis birtoka elkobzás tárgyává lenne : legalább a rajta fekvő zálogösszeg meg legyen mentve Arthurné számára. S ugyanezen okból a hitelező nevét is immunisnak kívánván minden eshetőségre, nem a magam nevét, hanem a feleségemét irattam bátyámmal a kötelezvénybe, kölcsönadó gyanánt, teljesen megbízván a feleségemben, hogy ő csak úgy, mint magam, adandó esetben azt a tőkét csupán a végett fogná a fiscustól elpörölni, hogy sógorasszonyunknak odaadja, ki a föltett esetben . . . rászorul.

Ez magyarázza meg, hogy Viktringben 1862. évi augusztus 16-án hozzám írt levelében bátyám, 1000 frtos kölcsönöm betáblázásáról szól. (Eredetije magyar.)

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet: Viktring, 1862 aug. 29.
Eredetije magyar. — Belőle :

« . . . Görgey Gusztiék elutazása rémitően üressé tette kis házikónkat . . . Én, a mint ismersz, nem barátja a sok búsulásnak — összeszorítottam fogaimat, fogtam a két gyermeket jókor reggel mindennap s mentem velük sétálni hegynek, völgynek ; aztán meg oda az asztalhoz, írni, olvasni, számolni, zongorázni sat. nyakra-főre, mintha 3 nap alatt akartam volna helyreütni, a mit 8—10 hét alatt (a párisi út s reá Guszti bátyánk vendéglátása miatt) a gyermekek körül elmulasztottunk. Így könnyebbült meg az én lelkem. — Etelé nem. S ki tudja, meddig tartott volna ez

így, ha a szent «véletlen» nem küld ránk egy vigasztaló angyalt. Fülelj!

«Egy szép reggel haza térek gyermekeimmel; lehetett 7 óra. Ott áll egy gyönyörű vizsla házunk kapujánál; alig láttam szebbet életemben. Tegnapelőtt történt — most ugyanezen vizsla lábaimat veregeti szüntelen csóváló farkával — azért írásom olyan szép.

«Közeledünk a házhoz; kis Kornél elkiáltja magát: mily szép kutya s neki tart, hogy átölelje nyomban. Visszatartom a gyereket, megdorgálván őt, hogy idegen kutyától mért nem tartózkodik. Alighogy szóltam: a kutya nekem rohan mérges ugatással. Én megálok és jobbkezem készül-feszül, megragadni torkon a fenevadat: s ime a jövő pillanatban hozzám simul a nemes állat, mintha csak én volnék a gazdája. Csodálom, gondolkozom... Náni (cseléd) ekkor kilép a házból s jelenti egy idegen úr jelenlétét szobámban. Guten Morgen!... kiáltok, átlépve a küszöböt s látok egy elszánt komor arcot, fölfelé összehúzott szemöldökkel, redős homlokkal. A rövidre nyírt fekete haj, megborotvált pofa és széles erőteljes váll, a hatalmas mellkas, a kissé előrehajlott fej két fénylő fekete, mereven rám tekintő szemével nevezetes ellentétben látszottak lenni az angolosan széjjel rakott lábbal s egyenesen feszesen lecsüngő két karral. A kétségbeesés elszántságának és egy benső harc el nem rejthető nyomainak vegyülete állt előttem megtestesülve.

— «Was steht zu Diensten? Mit wem habe ich die Ehre...?»

— «Herr General! ich bin Ladislaus Berzenczey — volt a magyaros kiejtésű német felelet.

— «Ha magyar ember az úr, hát tessék magyarul megmondani, hogy mivel szolgálhatok.

— «Én Berzenczey László vagyok, — 1848-ban kormánybiztos a Székelyföldön; 1849-ben decemberben kimenekültem hazából, emigráltam. Tartoztam is az emigrációhoz és híve maradtam Kossuthnak mind addig, míg ő el nem adta magát Napoleonnak. Az utolsó három év alatt Galacson székeltem, mint ügyvivője az emigrációnak; szorosan véve, mint a turini kormány újonczozója a magyar legio számára. Ott van tulajdon egyetlen egy fiam is. Ratazzi, Napoleonnak, Victor Emanuelnek minisztere megtagadta rögtön fizetésemet — mehettem. Ugyanakkor azt írják nekem hazából, hogy nincs emberük, a ki képes

lenne meghiusítani a küszöbön álló egyenes választásokat a Reichsrathba. Elszántam magamat, hogy haza térek, akármilyen áron. Feladom magamat föltétlenül. Elhoznak Bécsbe, ott tömlöczben tartanak két hónapig — s ma ötödnapja, hogy itt vagyok Klagenfurtban mint internált.

Nem fogja rossz néven venni, hogy eljöttem meglátogatni tábornok urat!»

«Igy Berzenczey.

«Azon pillanat óta hallottam annyi újat, csodálatosat, fontosat, megrázót, kétségbeejtőt, hogy valamivel gyöngébb koponyával aligha meg nem bolondultam volna már eddig is! — Most kellene itt lenned!

«Haza nem bocsátják — ez az én nézetem; addig legalább nem, míg túl nem estek a Reichsrathba való egyenes választásokon.

«A policzáj jobb szeretné, ha mi ketten nem jönnénk össze. De mi azt vitattuk előtte, hogy hisz neki könnyebb két egyént egy helyen felügyelni, mint kettőt... Isten veletek! hú öreged Arthur s. k.»

*

Ugyanaz Görgey Istvánnaak. Kelet: Viktring, 1862 szept. 18.

«F. hó 4-iki leveled rendkívüli örömkökre szolgált mindnyájunknak — legújabb s ennél fogva legérdekesebb barátunkat sem véve ki (Berzenczey Lászlót).

«Ha — azonkívül, hogy a Reichsrathba való bemenetelre nézve netalán kedvező hangulat terjedését Erdélyben ne akadályozza barátunk — még arra is számítanak Bécsben, hogy Klagenfurtban internálván őt is, alkalmat nyujtanak majd egy kis épületes jelenetre a magyarok közt szokássá vált egyenetlenkedésből: akkor most ez egyszer csütörtököt mondott a puskájok. Be kell érniök egyelőre azon — rájuk nézve szintén kedvező — de valamivel kisebb eredménnyel, miszerint e rendszabályuk folytán alighanem ingadozni készül barátunk jó hírve, otthon is, külföldön is. Szagát ennek előre is érzi már ő. Sajgó nézni ez edzett jellemet, hogyan rezzen meg az igazságtalan kárhuztatás legelső szelétől, mely eddig szokatlan előtte. Egy bizalmas levelének tapintatlan felhasználásából keletkezett ama homályos cikk, a «Korunkban». A mi abban homályos, felderítette azt a bécsi «Presse» a

maga módjára s lett belőle egy «föltétlen önfeladás um dem Schuldenthurm auszuweichen». — Nem győzzük biztatni szegény barátunkat, hogy spiczlikutya nyafogásánál egyébrek ne vegye az egész pletykát. — Nyugtass meg, ha lehet, a «Korunk» czikkének hatás nélküli voltáról a pesti közönség döntő osztályára.

«Első közlekedésünk óta két rendbeli folyamodásunk — mert én fogalmaztam — vándorolt Bécsbe: 1. hogy szabadjon (Berzenczeynek) Viktringben, vagy (a közeli) Steinban letelepednie. Indok: könnyebbítés a száműzetéssel csaknem azonos sorsán; — 2. hogy a számára előzőleg kivetett 50 frtnyi havi élelmi pénz emeltessék 150 frtra havonként. Indok: mert 50 frtból sem rangjához illően meg nem élhetni, sem a családot ide nem rendelhetni, sem a kiskorú gyermekek veszélyesen bonyolult vagyoni viszonyainak rendezésébe sikeresen nem folyhatni be, ily messzi távolságból, üres kézzel. Egyenesen ki van mondva a folyamodásban, hogy ha szabadon hazabocsátják, még az 50 frtot is megtakaríthatják: magától értetődik. — Válasz még eddig le nem érkezett.

«Azalatt pedig sikerült legalább arra bírni a klagenfurti fő rendőrbiztost, hogy érje be vele, ha barátunk — az első napokban bevett szokásával ellenkezőleg — nem a városi lakásából ide ki, hanem innen tőlünk bejár városi lakásába ezentúl — látogatóba.

«Mind ezt nem csak azért közlöm veled, édes feketém, mert érdekes, hanem a végett is, hogy ildomos körütekintő felhasználásával mindjárt előre paralizáltassék, annak a bizonyos, onnan kívülről érezhető léghuzamnak bizalom-ölő hatása...

«F. hó 11-iki küldeményedre röviden ennyit: nekiestünk Zichy Tóninak* mint a darázs a szőlőnek; meg is emésztettük már, annyiban t. i., a mennyiben meggyőződünk róla, hogy Bécs neki Mekkája. — Kovács Lajosra ma este, vagyis helyesebben éjjel kerül a sor...

«A *dunai confoederatio-programm* genesisét igen valószínűnek tekinti barátunk...

«Kmetty... röpiratának legkisebb fontosságot sem tulajdonít.

«Klapka szerinte becsületes indulatú, jószívű, de rendkívül gyöngé legény, ki alighanem maga kerülendett lépre, ha Lajos orozva el nem kapja előle a konczot, megkímélvén őt, Klapkát,

* T. i. röpirata olvasásának.

ugyanazon blamage-tól, melyen már most ő egymaga rágódhatik. (Dunai conföderatio.)

«... *Arany* népmeséiért csókkollak. Nagy szükség van rá mindhármunknál. (A kis lány a harmadik.)

«Végre pedig hadd térjünk vissza még egyszer Kmetyhez.

«Mily hasztalan volna minden polemizálás e... hazánkfiával, bizonyítja azon előttem, csak a mióta barátunk nekibátorodva sincerizálni kezd — ismeretes rendkívüli fontosság, melyet tulajdonítanak odakint mindannak, a mi rólam, felőlem kiszivárog tág börtönömből, vagy a mit, ott a hol, kitalálhatni vélnek, kiki a maga útján. Bizonyítja továbbá az ellenem emelt legkülönfélébb vádak többnyire erőltetve mesterkelt volta.

«E vádak legérdekesebbjei :

1. «*Nem szeretem hazámat, nemzetemet.* Ha szeretném : hogyan írhattam volna le oly körülményesen mindazon nehézségeket, mikkel bajlódnom, mik ellen küzdenem kellett, csak hogy valamilyen rávigyem hazámfiait a becsületes megállásra (eleinte — az ágyútűzben).

«2. *Kaczérlodom az aristocratiával.* — Hisz ott van ni! a végtelen mentegetődzés Zichy Ödön kivégeztetése miatt.

«3. *A forradalom nem capitulál soha!* — Capituláltam volna mint egyszerű tábornok, hagyján! nem lehetne abba senki fiának sem beleszólása. — Mint dictatornak capitulálni azonban nagy hiba volt. Ebben tagadásnak helye nincs : pedig mégsem akarom bevallani nyilvánosan.

«4. *Sem kegyelettel, sem tisztelettel nem viseltetem nemzetem irányában* sat...

«Ha ezen fő vádpontok akármelyikének a kérdés lényegébe mélyen beható természetét amolyan Kmety-féle megtámadásokéval hasonlítjuk össze : szembeötlő ez utóbbiak fölületessége, gyerme kiessége sat....

«Üdvözlét mindnyájunktól mindnyájatoknak! — Hű öreged Arthur s. k.

«U. i. — Etel engem (ama vádak ellen) védeni akarván, azt kérdezte, hogy a ki közelebbről ismer, lehet-e annak kételkedni hazám, nemzetem iránti jóindulatomban? nem köteles-e ő (Berzenczey) megadni nekem azon igazságot, hogy akaratom, szándékom tiszta volt mindig?!

«— Megadjuk! de a politikai forum előtt nem a szándékot

nézzük, csak az eredményt! —» (szólt B. — *ez egyszer nyilván az emigratio képében!*)

*

De ha a politikai forum előtt sohasem nézik mentségül a jó szándékot — mindig csak az eredményt, — a nemzet sorsát intéző férfiak cselekedeteiben: akkor hová marad mindeddig a *Kossuth Lajos* legsajátabb köz-tényeinek komoly tárgyilagos kritikája *az eredmény szempontjából?*!

Hacsak kétféle (tehát hamis) mértéke nincs az illetőknek: hogy nem alkalmazzák ugyanazt a törvényt egyformán Péterre és Pálra, Görgeyre és Kossuthra?

És kérdem én: a nemzet haszna, boldogsága szempontjából micsoda jó eredménye volt (hogy többet ne említsék):

a *politikában*: a dynastia és a törvényes alkotmány eltörlésének (1849 április 14.) és köztársasági kormányprogrammal helyettesítésének — három hónappal később pedig a magyar korona felajánlásának az orosz csár tetszés szerinti rendelkezésére?

A *hadintézés terén* pedig mi jó eredménye volt: Dembinski szegődtetésének és (a februári kiáltó tapasztalatok daczára) megátalkodottan mindig újra alkalmazásának a hadsereg élén?

a budapesti utolsó teljes ministertanács-ülésben (1849 június 26.) Görgey Arthur indítványára a Haynau ellen Komáromnál befejezendő concentratiót elhatározó egyhangú megállapodás önkényű megghiúsításának s helyébe a szegedi concentratiónak?

a Dembinski- és Görgey-féle hadseregek *nyíltan* megparancsolt *aradi* egyesülése (1849 augusztus) *alattomos* megghiúsításának? sat. sat.

Mindezek és még számos effélék szerzője talán csak nem mentelmes a történelem ítélőszéke s a nyilvános kritika alul?

Avagy talán Kossuthnak cselekedeteiből — mondjuk ki: *hibáiból* — nem lehet semmit tanulni, okulni a jövőre?

Vagy nincs is semmi szüksége a nemzetnek, levonni a tanulságokat Kossuth Lajos végzetes tévelyeiből, melyekért nem ő maga, hanem a nemzet lakolt meg?

Tessék ezekre a kérdésekre felelni!

Azonban többet mondok.

Mikor Görgey Arthur *személye* felett akarnak pálezzát törni,

mikor az ember becsülete, a hazafi jelleme fölött ülnek törvényt : akkor nem szabad csupán az eredményt, hanem kell igenis a tettek *indító okait*, a *szándékot* is gondosan nyomozni s latra vetni, enyhítő, talán súlyosbító körülmény gyanánt.

És nem is csupán a szándékot, hanem a szándék kivitelében használt eszközöket is.

És ez alól nincs mentelmezve Kossuth Lajos sem.

Az adatok megvannak egész halmazsal.

Sokáig az ítéletet sem fogjátok feltartóztatni ; a történelem igazságos ítéletét — Görgey Arthur és Kossuth Lajos felett egyaránt.

A mi pedig illeti a Berzenczey László által tolmácsolt 4 fő vádat bátyám ellen :

az *első* nem egyéb, maguknak a vádat emelőknak legnevetesebb és egyszersmind legbűnösebb személyes hiúsága jellemző kinyomatánál. — Minden tapasztalt és gondolkodó ember tudja, hogy minden új szokatlan dolgot mindenkinek elébb meg kell szoknia, hogy benne helyt állhasson, — a háborút, a csata veszélyeit, az ágyútűzet is, csak úgy, mint mást. És a fegyelmet is! — De nem! Mivel ők abban a nagy tisztességben részesíteni kegyesek a magyar nemzetet, hogy őket fiai közé számíthatja : viszont megköveteli határtalan hiúságuk, hogy az *«ő nemzetük»* minden újoncz katonája oktatás, szoktatás, fegyelem nélkül is mindjárt első ízre megannyi csodahős lett légyen, mint — ők magok! Vagy legalább a világ azt higgye felőlük! A ki pedig a hasznos tanulság, az üdvös önismeret végett híven megmondja az igazat : az — mivel az ő hiúságukat sérti — «az nem szereti hazáját, nemzetét».

A *második* — az aristocratiával kaczerkodás vádja — annyira valótlán és nevetséges, hogy szót sem érdemel.

A *harmadik* vád már inkább megérdemli a szót, hogy t. i. Görgey Arthur, nem mint egyszerű tábornok, hanem mint dictator capitulált, a mit pedig nem volt szabad tennie szerintök. *Mivel* — a forradalom nem capitulál soha!

A legutóbbi tétel igaz. De az ő ajkukon ez is igazságnélküli üres phrasis.

A tétel igazságát legjobban illusztrálta maga a magyar emigratio, melyet egészen a 67-iki kiegyezésig egy cseppet sem gátolt meg forradalmi erőlködéseiben és kísérleteiben Görgey Arthurnak «dictatori» capitulatioja.

Szerintem a forradalmat egyáltalán semmi sem tartja féken más, mint az anyagi túlerő, vagy a nemzet evidens többségének szabadon, erőiesen ellene nyilatkozó akarata, ennek erkölcsi fölénye s ezekkel szemben a forradalmárok önnön tehetetlensége. Ez is csak a meddig ez a helyzet tart.

A francia nagy forradalmat letéperte s mézárszékre vitte I. Napoleon nagyobb potentiája. A mint Napoleont összetörte saját tulzása, önzése, telhetetlensége, a kit pedig helyébe restauráltak — a Bourbonok legitimista királysága tehetetlennek mutatkozott: legott fölülkerekedett a forradalom. Így volt Franciaországban. A júliusi után minden későbbi forradalom ugyanazt a tételt bizonyítja. Így Olaszországban sat.

Mivel tehát minden forradalom elvileg tagadja minden történelmi előzménynek ő rá nézve kötelező vagy korlátozó voltát: egészen önkényes állítás, hogy nem volt szabad forradalmi dictator minőségében tenni meg azt, mit a helyzet indokolt, a szükség parancsolt és a mit, hogy egyszerű tábornok minőségében Görgey Arthur megteheszen, — Berzenczey László tanúsága szerint, — az emigratio sem talált volna kifogásolhatónak az orosz-osztrák roppant túlerővel szemben! a Kossuth Lajos aradi fondorlata által teremtettt végső situációban! a magyar fő hadseregnek, a *délnek*, Temesvárnál aug. 9-én Bem vezénylete alatt történt teljes megveretése és végfeloszlása után!

Különben a *dictatorság* themáját a mi illeti:

Nem lehet eléggé nyomatékosan és ismételten kiemelni az elvi különbséget egyfelől Kossuth Lajos felfogása s a főhatalom «átruházásánál» követett állás- és kiindulási pontja közt és másfelől a Görgeyé közt.

Kossuth Lajos azt tartotta, hogy neki joga van az ország feletti főhatalmat más személyre át is ruházni (holott ilyen substitutióra sohasem nyert a nemzettől mandátumot).

Görgey nem osztozott e felfogásban.

Görgey nem is erre, — nem a maga jogkörének vagy hatalmának öregbítésére hívta fel aug. 11-én a kormányzót.

Hanem arra hívta fel, hogy köszönjön le — kormányával együtt. A *leköszönés* volt a lényeges, a kormányzói hivatal s a ministerium *megszűnése*.

Görgeynek nem volt arra szüksége, hogy dictatorrá nevezze ki őt akárcsi, oly ember, ki erre fel sincs jogosítva.

Hanem arra volt igenis szüksége, hogy formálisan és annak rendje szerint megszűnjék létezni egy oly felettes auctoritás, mely maga erkölcsileg tehetetlen megselekedni azt, mi a fennforgó situációban az egyedüli helyes, mivel kikerülhetetlen; mely felettes hatóság neki (Görgeynek), a ki e súlyos lépésre vállalkozni önnön lelkiismeretében magát kötelesnek érzi, csak akadály lenne, mely miatt a szörnyű válság múlandó végpercei is felhasználatlanul el találnak múlni.

Ez volt a Görgey indoka, mikor felhívta Kossuthot, hogy leköszönjön. Hogy a leköszönéssel együtt a főhatalom átruházására is felszólította Görgey: ebben ő csak a Kossuth, a ministerek, a közönség felfogását vette számba. Görgeynek szüksége volt oly formulára, mely a közönség felfogásához talál, nehogy a formula kételyt, a kétely meggondolatlan ellenszegülést — hasztalant és veszedelmest — találjon szülni, mikor az a feladat: a háború viszonyainak tisztán, egy csapással vetni véget.

Hogy Kossuth a leköszönést meg is cselekedje: ahhoz az indok ő rá nézve meg volt adva a tényleges világos katonai situációban. A tények — a Kossuth saját tényei és ezek testet öltött és fejére szakadt logikai következményei erejében, kényszerében.

Nem ám Görgey részéről Kossuth ellen intézett valamely kényszerben.

Kossuth aztán világos szavakban leköszönt és a polgári és katonai fő államhatalmat Görgey Arthurra ruházta.

Ezt mindenki csak egyformán érthette.

A főhatalom átruházása azonban minden anyagi tartalom nélkül való volt. Mert általa a még meglévő egyetlen hadsereg főparancsnoka nem nyert hatalmi növekedést semmit. Az Arad alatti Querlonde-dandár nyers újonczai, kik soha puskaport nem szagoltak, nem voltak erőnövekedés. — Az ellenség által körültáborolt várak parancsnokai öpállók voltak elhatározásaikban. Nekik a síkmezőn vezénylő főparancsnok — ha dictator is — nem parancsol.

Görgey Arthur tartózkodott is az erődök várnagyainak parancsot osztogatni.

De Görgey nem is nevezte magát dictatornak.

A polgári hatalommal nem élt.

A katonaiakban sem dictált ő. Összehívta a tábornokokat és törzstiszteket (80-on fölül) haditanácsba. Határozzon ez.

A mit Görgey a maga eszében és lelkiismeretében most már a legjobbnak — mivel a nemzet jövője érdekében a legkevésbé károsnak és veszedelmesnek — tehát az egyedül helyesnek tartott : azt indítványkép adta elő a haditanácsnak.

Ekkor rögtön távozott, hogy a haditanács minden nyomás nélkül szabadon tanácskozzék és határozzon.

A haditanács határozott. Valamennyi szavazattal kettő ellenében.

Görgey a *kivített* vállalta magára.

És egyéniségének, valamint tábornokainak tekintélyével végre is hajtotta a kikerülhetetlent — örökké emlékezetes példás katonai rendben. És itt annyira elvakult az — elvakultság, hogy nem veszi észre, hogy Görgey Arthur hiszen — nem is capitulált. (Az emigratio vádja értelmében.)

Nem capitulált sem mint egyszerű tábornok, sem mint dictator. Azaz : sem mint az utolsó hadsereg vezére s a forradalom képviselője, sem mint a magyar államhatalom utolsó letéteményese.

Capitulált volna akkor, ha Ausztriának teszi le a fegyvert.

Hogy az orosz beavatkozó hadsereg előtt tette le (minden osztrák katona jelenlétének kikötött kizárásával), ez nem mondható capitulációnak.

Ennek épen az ellenkezője volt.

Tiltakozás volt Ausztria vélt hódítása ellen, — Magyarország meghódolása ellen ; legalább is oly érthető és ünnepélyes, oly harsány és hatásos, oly férfias és tisztességes, mint az emigratio elbujdosása.

Tiltakozás volt, iránytadó a nemzet ezutáni magatartásának a hazán belül ; és Európának szóló, túl a határon. Mert a fegyverrel beavatkozott Oroszország e pillanatban az e beavatkozást megengedő, tehát hallgatag helyeslő európai nagyhatalmasságok exponense, képviselője volt. Értsétek meg valahára ! Görgey Világosnál nem capitulált. — Óvással rakta le az interventio előtt a fegyvert.

*

De «hazáját nem szerette és nemzete iránt kegyelettel nem viseltetett».

Ezt — sőt a hazaárulás gonosz gyanúját a nemzetnek naivul

hiszékeny tömegével Görgeyről elhíttetni, volt már az egész hadjárat alatt Kossuthéknak fő-fő törekvésük.

Szerintök — a ki a mellét verdesve mentül hangzatosabb szónoklatokban elkérkedik önnön hazaszeretetével s hizelkedve tömjénez a nemzet emberi gyöngéinek, de ennek élet-halálharcza idejében önnön biztonságára kiváló gondja van: az nagy hazafi! Ellenben a ki keveset beszél, semmitsem kérkedik hazafiságával, de mint katona és fővezér, mitsem gondolva saját életével, mindvégig egészen teljesíti a kötelességét, elszánva az ügyért meghalni, ha kell: az nem szereti hazáját — nincs kegyeleme nemzete iránt!

Pedig hiába! nincs a hazaszeretetnek nagyobb bizonyága, mint az egyéni érdekek legfőbbikének, az életnek mindig kész öntudatos odaáldozása a haza érdekéért.

Hogy bátyám életének megkegyelmezték a fegyverletétel után: az mitsem bizonyít ellene. Nem mikor a sereggel együtt önmagát feladta, kockáztatta legelőször ő az életét! Sőt elég szeszély ez a sorstól, hogy épen mikor bátyám bizonyosra vette kivégeztetését és el volt szánva életével megváltani a nálánál kevésbé compromittáltak életét: akkor csalódott a jövőben.

HUSZONHETEDIK FEJEZET.

1862. — Május—december. — Levelek.

Azon napokban Visontai Kovách László elkérte tőlem Arthur bátyámnak egyik fényképét, mondván, hogy róla több másolatot készíttetni és ezekből egyet Deák Ferencznek is adni szándéka. Én ekkor őt arra kértem, hogy az Öreg Urnak hadd adhassam én át; nekem csak ilyenkor lévén alkalmam néhány perczre tiszteletemet tenni. — Erre vonatkozik a következő levél:

Visontai Kovách László Görgey Istvánnak. Kelet Pest, 1862 május 18. (Eredetije magyar.)

«Tisztelt bajtárs! Az arczképek elkészültével... első volt Deák Ferencz, kivel találkozám, s kivel szállásáig menvén őt felkísértem s neki az arczképeket megmutatván, ő magának egyet belőle kiválasztott és eltette. Öreg Urunk nem sok szavú ember ily dolgokban s azt hiszem, hogy nagyrabecsülésének félreismerhetlen jelét adta azáltal, hogy az arczképnek megörült s azt azon kevés arczképek közé tévé, melyeket *maga szerez be*... Egyébiránt Öregünk ma vagy holnap indul Pestről Zalába; s így tán helyesen van, hogy az arczképet (megismerem hibámat) éntőlem vette átál. Fogadja kézszerításomat. Tisztelő bajtársa Kovách László s. k.»

Berzenczey László Görgey Istvánnak. Kelet Klagenfurt, 1862: novbr. 9. — (Eredetije magyar.)

Ebben B. L. nekem véd- és daczsövetséget ajánl, a bátyám ellenségei elleni harcra «... De ez még csak hagyján! a legnehezebb küzdelmi feladatunk: a mit vívnunk kelletik magával Görgey Arthurral. Arra ugyan semmi kilátás, hogy ő elleneiveli küzdelmünkben vélünk szövetkezzen, tetteleges részt vegyen... A mit mi kívánhatunk tőle, az legalább a semlegesség, hogy esmerné el azon elv igazságát, hogy omne nimium nocet, a túlvitt szerénység is csak átalakodottság. Úgy van. Ő képes maga ellenünk fordulni...

Valóban igaz az, hogy ezen embernek nincs ideje saját ügyére fordítandó; és a ki oly sokat képes másokért tenni, az nem foghatja fel, hogy másnak miként juthat eszébe, ő vele bajlódni. «Nincs egyéb dolguk?» S majd előrukkol esmét az ő anekdotájával: Egyszer volt hetedhét országon is túl volt egy becsületes ember. Bevetődött egy házba, hol sok minden zsebretehető drágaságok voltak. De ő csak magát találá ottan. Körülmézett s meg esmét kijött s nem lévén tolvaj, nem lopott semmit. De egyszer csak hallja, hogy valakik veszekednek egymással; egy része állítván, hogy ő lopott; más része azt, hogy ő nem lopott, s hogy a ki vádol, bizonyítsa be. S ezen ember à la Görgey, nem tudja, hogy melyiket kergesse meg? de bizonytalansága nem soká tart: ő az utóbbiakat szórja szét, hogyan merik őt *(ilyen váddal szemben)* védelmezni?! Ezen védelem inkább sérti őt, mint a (képtelen) vád. — Ime a mi sorsunk, kiket ő hivatlan prókátoroknak fog tartani... Isten veled. Barátod Berzenczey László s. k.»

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet: Viktring, 1862 nov. 22. (Eredetije magyar.)

«Kedves öcsém! Sorjában veszem elő... Az Almásy (Pál) féle közlést nyomban elégettem... Az... intések szaporodásán ne aggódj. Engem már nehéz vinni lépre. Különben igen természetesek ez intések olyanok részéről, kik Berzenczey Lászlót, mint emigránst ismerik. Hiszen Klagenfurtban is akadtak már jóakaró intőim! Hogy is ne? mikor ő ittléte harmad negyed napjáig mindeütt és mindenki előtt esküdt ellenségemnek vallja magát s azontúl aztán folyvást csak Viktringben ül, hogy még a politia is kezdte megsokallani elvégre... Öreged Arthur s. k.»

Görgey István Berzenczey Lászlónak. Kelet: Pest, 1862 deczemberben.

«Tisztelt barátom!

Ha mult hó 9-kei leveledre rá vehettem volna magamat, hogy hat sorban feleljek: akkor rögtön vétele után írtam volna meg neked, mint örültem levelednek s azon rokonszenvnek, mely abban irántam nyilatkozik s mint érzem magamat megtisztelve azon baráti kéz s azon véd- és dacszövetség ajánlata által, melylyel te, az énnálam tízszerre tapasztaltabb és edzettebb férfiú, leveledben megkínálsz — engem, kinek minden érdeme azon szerencséből áll, hogy a végzet kegyes ujja életemnek szerény gyalogösvényeit

egy nem mindennapi férfiú országos útja közelében húzta s hogy belém elég lelket adott, ezen férfiút megértenem és megbecsülnöm ; végre és főleg : hogy ő szeret.

Azonban éppen mert lehetetlen volt, leveledre bővebben nem válaszolnom, s mert ehhez nyugodt kedélyre és mások ezertéle baja által el nem szórakoztatott elmére volt szükségem, nekem pedig gyarlóságaim közül való az is, hogy nagyon távol esem azon szerencsésb természetektől, a kik egyidőben két sakk-játszmát, példában beszélve, eljátszani . . . képesek : válaszom napról-napra, hétről-hétre haladozott, míg most pironkodva érzem, hogy mennyi elnézésre van részedről szükségem, hogy válaszomat még ma is oly szívesen fogadd, mint ha azt leveled vétele utáni illő időközben írtam volna. Mindamellett bízom ez elnézésedhez s ezért nyíltan kikérem azt számomra . . .

A mi most már azon véd- és harci szövetséget illeti, melyet nekem részedről Arthur bátyám ellenségei ellen felajánlász, ez, édes Lászlóm! én előtttem igen nagy szó! És ha Isten mind kettőnket élтет, hiszem, lesz idő, a mikor én szavadnál foglak. Mindenekelőtt azonban elmondom ezen tárgy körüli nézeteimet.

Ha Arthur bátyám ügye csupán Arthur bátyám ügye volna, az ő személyes érdekéé és becsületéé : akkor részemről egy ujjamat sem mozdítanám ellenei ellen az ő egyenes utasítása nélkül. Mert Arthur, inkább, mint bármelyikünk, elég ember arra, hogy ellenségeivel szembe nézzen és nekik kellő időben kellő módon megfeleljen ; barátaitól pedig ő megvárhatja azt, hogy az ő tisztán személyes ügyében tudtán és akaratján kívül mitse tegyenek. Én e részben ma is oly katonai fegyelmet kívánok tartani, mint ezelőtt tizennég évvel, irányában. Becsületet is tőle tanultam s e részben a mester szavára esküszöm. A ki pedig közpályára lép : az köteles eltűrni bírálatát a népnek, melynek ügyébe elegyedett, és mely ítél, a hogy tud, de értetlensége által bírálati jogot el nem veszti. S a ki őszinte és erős ügy- és hazaszeretettel, minden mellékérdek és tekintet ellen vértezett kebellet lép a közpályára : az lemondott előre minden jutalomról, le különösen azon legbecsesebb, legmagasabbról, mit embernek a földi pálya nyujthat : az ő önzetlen cselekvése és önfeláldozása értelmes és igazságos köz elismertetése, a nép kiérdemlett és meg sem tagadott szeretete és tisztelete legszebb jutalmáról. Bátyám legalább ily világos tudattal lépett volt a közpályára, ilyen mély elszántsággal és — ki kell mondanom —

az önfeláldozásnak oly eltökélletével, melynek, ha szigorú tanulmányokkal mindent latra vetünk, az 1848/9-iki férfiak közt szilárdabb, következetesebb, kitartóbb, nagyszerűbb példáját nem találjuk. Ezt én mondhatom, ki élete elhatározó perceiben szívéhez közel állék. De szavamnál jobban igazolja ezt az a derült homlok, az a mindent kárpótló tiszta öntudat, melylyel a nemzet (saját nemzetet!) egyik felétől megtámadott, a másik fele által meg nem védett férfiú a nyilvános kritikát és azt a sok kritikán-alulit, a mi annak örvén elmegy, szemben fogadja és eltüri. Ezért, és mert a mai nap közvéleménye, a résztvett nemzedék vádaskodása még nem a történelem ítélete; a hírnév pedig s az éretlen tömegek becslése nem egy a becsülettel; és míg ez magasan fölül áll minden rosszlelkű rágalmozás vagy oktan kárhooztatás hatálykőren, addig másrészt a becsülésre és megbecsülésre, ha még oly méltán tartjuk is a jogot hozzá, senkit kényszeríteni nem lehet, nógatni nem illő: mind ezekért a teljes tétlenség mellett szavaznék magam is, — ha Arthur bátyám ügye merőben a személyének ügye lenne.

De az ő ügye nem csupán személyes ügy, hanem főleg a hazáé, a nemzeté. A történelem ugyan az én segítségem nélkül is — elébb-utóbb igazságot fog szolgáltatni bátyámnak, — becses tanulságokat az ő példájából a nemzetnek, erről erősen meg vagyok győződve. De szerintem nem lehet közömbös a hazára nézve, hogy az igazság, azaz: a nemzetélet nagy eseményeinek hamisítatlan és világos érteménye átmegy-e, és hogy *előbb* megy-e át, vagy csak *utóbb*, a nemzet többségének, vagy legalább a hazai értelmiség többségének tudalmába.

Nem közömbös a hazai közerkölcsre nézve: sem az, hogy a kire a nemzet hábar csak egy pillanatig is, mint a végveszedelemből megmentőjére bizalommal föltekintett, az méltó volt-e, vagy méltatlan, e bizalomra, — sem az, hogy a haza hű fiára egy-egy csöndes áldó gondolattal emlékezik-e vissza népe, vagy elvakított értelemmel vakbuzgó átkokat szór-e legigazabbjai, leghívebbjei fejére...

Nem lehet közömbös az, hogy a balszerencse nagy tanulságai veszendőbe menjenek 4—5 nemzedék fejlődésére nézve, hogy utóbb a 6-ik nemzedék «tudósai» kétes töredékeket ásogassanak ki a romok és közben fölbujánzó gaz-tenyészet közül.

Nem lehet közömbös, hogy kétségtelen ön-karán tanul-e hát

igazán a magyar, vagy pedig csak újabb veszedelmes csalódásba hág-e megint — cseberből vederbe.

Nem lehet közömbös az, hogy a ma serdülő, holnap cseledni hivatott nemzedék a tisztult nézetek egészséges anyatejét szívja-e naponta, vagy a rosszlelkű rágalom, a hazug elhallgatás, a lelketlen ferdtítés duzzatag emlőin táplálkozva emberedik-e meg, és hogy a történelem istennője jobbkezában égő lángról gyujt-e vezérszövétneket utjára, vagy pedig a képmutató ámitás lidércze után indul-e.

Szóval — nem közömbös, hogy a nemzet, hogy a nép felbirja ismerni és megkülönböztetni igaz híveit hízlgő ál barátitól.

És itt nem osztozhatom azon sötét világnézetben, mintha a népekre, az emberiség tömegére nézve «szózat a pusztában» lenne mind az, a mit a história beszél és mintha a nemzetek a történelemből nem tanulnának semmit. Keveset tanulnak, megengedem, sőt keseregve tapasztalom én is. Többet tanulhatnának, igenis. De a mit tanultak, azt csak a történelemből tanulták, — a históriából, mely nem más, mint az emberi tapasztalás. Hogy pedig valami keveset a népek mégis csak tanultak a maguk tapasztalásából és a másokéból, a történeti időszak elejétől fogva maig: arról tagadhatatlan bizonyosság a lassú bár, és visszahanyatlások által megmagszakított, de folytonos és következetes haladás, az emberiségnek isten tűzte céljai felé.

Merítsétek az 1848/9-iki történeteket teljes feledségbe: és azokból senki nem okuland semmit; és akkor hiába folyt el annyi vér, pusztult el annyi jólét, vagyon, — «annyi életöröm és erő». Ellenben mentsétek meg ugyanezen komor, de sok részben dicső tapasztalatokat a feledtetéstől és eltorzítottástól; közvetítsétek, verjétek ki aprópénzben a nemzetnek mentül tágabb körben a nép alsó rétegéig: és okulni fog belőle a hány ember hozzáférhet.

Avagy talán ugyanezen 1848/9-iki történetek *torzképe* úgy, a mint az Kossuth Lajos műterméből kikerülve, külföldön az emigratio által, idebent meg számtalan, egykór bátyám szigora által hiúságában vagy önzésében sértett Hári János által a népnek házához szállíttatott — talán ezen torzkép nem úgy hatott-e egyesekre és a tömegekre, *mint történet?* és nem annak köszönheti-e hatása nagy kiterjedését, hogy a való, a tapasztalás, a história báránybőrbe öltözött?! A mely napon ráismernek, hogy a törté-

neti igazság álорczája alatt az ámitás lappangott, azon napon megszűnt az ígézet.

Ezen nap felvirradását siettetni vagy késleltetni lehet. S a ki siettetéséhez járulni bírván, ezt híven meg is teszi : az kötelességet teljesít.

Az én életem 1852 óta főleg ezen kötelesség egykori teljesítéséhez való készülődésből állt.

Ezen, előttem alkalmasint hosszúnak látszó, unalmas és ezért gyanús készülődésben is sokszor betegeskedés késleltet, sokszor elutasíthatlan egyéb kötelességek sat.... Azonkívül... fel kellett osztanom a munkát : előbb egyéni függetlenségemnek alapját megvetni és csak azután ez alapon építeni. Még az első stadiumon sem vagyok túl. De ha Isten megérmem engedi a másikat : akkor nagybecsű szövetségedre számot tartok... Tisztelő barátod
Görgey István s. k.»

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET.

1863. — Psotta Mórícz honvéd tüzér ezredes halála. — Levelek. — «Hattyú» sírköve Elischauban. — Bátyám tervezése a hazába költöztetni a családját.

Arthur bátyámnak a háború alatt rendíthetetlen hősei, a bukás után tántoríthatatlan hívei közé tartozott Psotta Mórícz honvéd tüzér ezredes, — 1849-ben a Feldunai hadseregnek tüzérségi felügyelője. Haynau haditörvényszéke által halálra ítélve, de sok esztendei várbörtönre «lekegyelmezve» — a legutóbbi amnestia óta Posten sanyarú életet élt. A cs. kir. szab. Déli vasútnál talált végre a központban, *díjnoki* alkalmazást és sovány kenyeret, — hihetőleg napontai apró megaláztatásokkal fűszerezettet! Egy nap aztán úgy vélte: elég ebből ennyi. Egy utolsó levélben megköszönte a nevezett vasút igazgatóságának a szolgálatot, búcsút vett testvérétől és barátaitól — ez utóbbiak közt Arthur bátyámtól is, «kire még mindig azt ordítják: crucifige! crucifige!» — aztán kísétált a budai krisztinavárosi temetőbe a Budavár 1849-iki ostrománál elesett honvédek közös sírjához s itt kését szívébe mártván, bajtársai nyugvóhelyére rogyott s ott lehelte ki hősi lelkét...

Ime a német szövegű levél kivonatilag, magyar fordításban.

«A csász. kir. szabadalmazott Déli Vasút-társaság építészeti igazgatóságának. Kelt Budán, 1863 január 5-én.

Sokat megértem! rosszat is egyetmást — de többet a jóból; és most, midőn visszatekintek életem útjára, derült meglepéssel kiáltok fel: «Érdemes volt élnem!»

Boszankodás és sajnálkozás nélkül veszek búcsút ezen világtól. Megbocsátok mindenkinek — még *Bach* uramnak is, meg a többieknek.

Búcsúzza — szeretettel gondolok barátaimra:

Testvérem Psotta Károly Tót-Pelsőczön Korpona mellett. Szegény testvér! Én nem tartozom egy krajczárral sem senkinek

ezen a világon: de gyermekeidre sem hagyhatok örökségül semmit... sat.

Görgey Arthur Klagenfurtban. Szegény Arthur! még mindig azt kiabálják rád: «feszítsétek fel!» sat.

De mindenekelőtt egy barátomra gondolok: boldogtalan hazámra! De fel kell virúlnia, — fel fog virúlni gonosz ellenségei daczára! *Éljen a Magyar nemzet még sok ezer századig!* *

Végezetül szívből köszönetet mondok az építészeti igazgatóságnak, a miért engem eddigi munkakörömben alkalmazott, mely alkalmaztatásomról ezennel lemondok, melynek kötelességeit — gyakran nagy megerőltetésemmel — teljesíteni iparkodtam és pedig, a mint az építészeti igazgatóság nekem maga kijelentette, nem sikertelenül....

Így! És most kimegyek oda, hol az én vitéz bajtársaim 14 esztendő óta alusznak és azt kiáltom oda nekik:

«Et vos, qui olim manipulare mei fuistis, [így!] mortuos moriturus salutem!»

(Aláírva) Psotta Móricz s. k.»

Ez eseményre vonatkozik az eleje bátyám következő levelének.

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet: *Viktring, 1863 január 29.* Eredetije magyar.

«... Ha valaki közülünk (már t. i. a nemzeti becsület hű phalanxát értem) alkalmilag megtudja szegény Psottánk helyzetét és neki tart bátran, katonásan így: «Ne bolondozz, barátom! ha egyéb nem nyomja lelkedet a megélhetés gondjánál: ime van... nekem, miből osztozni rászoruló barátaimmal; embereink insége nem hagy nekem nyugtot.» — Ha így megszólítva rá nem áll a kétségbeesett (t. i. arra, hogy elfogadja a baráti ajánlatot és viseli el tovább is az életet): akkor a szüléit szegénynek, — testvéreit, ifjúkori pajtásait, szóval első élettársait kell felelőssé tenni... vérfagyasztó önmegváltásáért; miért mulasztották el már a zsenge ifjút kezénél fogva vezetni a minden időben, biztos óltalmat nyújtó barátság ernyője alá!....

* Ez aláhúzott mondat az eredeti német szövegű levélben is magyarul van írva. — E levél hű másolatát néh. Mikolay Ferencz barátom útján a Déli Vasút térsaság központi felügyelőségétől kaptam. Szerző.

Egy késő estvé vettem a borzasztó hírt hozó soraidat. Nem szóltam senkinek róla, hanem komoly, erős, kimerítő munkába fogtam és befejeztem azt reggeli öt óráig. Ekkor aztán mégis csak rám jött a nyugalom torzképe — a kimerültség. — Ma legyőztem ezt is. Ujra edzettebbnek érzem magamat. — Köszönet érte, te hű barát, hogy nem kíméltél meg (a gyász hírrel), hogy még nem rendült meg komoly életbátorságomban való erős hited... Követ szánni annak (sírjára), ki kenyér hiány miatt önszívébe mártotta kését! iszonyú ironia! De hát mi is nem az széles e világban?...

És most ujságot írok! Te csak feküdj neki a fennszóvali francia vaudeville- vagy efféle olvasásnak! Etel rokonai Párisból ide ígérkeztek jövő tavaszra vagy nyárra, pár hétre, nem egyszerre, de egymásután. Addig tán átadatik a mi készülő vasutunk is a közönségnek s te ide röplühetsz 18—20 óra alatt néhány napra, ha már hetekre nem lehet — megösmernedni egyikével másikával. S ezért, hogy minél több élvezetetre lehessen ez új ösmeretség: csak neki a vaudevillenek vagy valami társalgó leczkét adó francia-mesternek. Kifizeti az magát.

Eddig a *világosi napra* vonatkozólag (Berzenczey László által) támasztott naivnál naivabb kérdésekkel * végeznem talán sikerült valamiképen. Etel indítványára átmegyek a könyvem ellen szórt gáncsok tanulmányozására. Tán megsegít az örök igazság nemtője ebben is.

... Kecskeméthy Aurél megtisztel handabandájával. Nem volt szándékom rá előfizetni; azonban megtiszteltetni magamat amúgy ingyen még kevésbé lehet ínyem szerinti; kivált oly oldalról nem, a hol tudom, hogy — hogy is mondjam no? — nem ugyan azon a húron énelem pengetik a nótát. Nem marad tehát egyéb hátra, mint oda áldozni keserves 6 forintot.... Hű öreged Arthur s. k.)

Ugyanezen levélben bátyám közli elhatározását gyermekeit magyaros fejlődésök végett Budapestre küldeni, az én gondviselésem alá.

Görgey István Görgey Arthurnak. Kelet: Pest, 1863 febr. 3—9.

«Hogy azoknak a naivnál naivabb kérdéseknek tetemes részé-

* Ez az utóbb megjelent «Gazdátlan levelek» eredete. Kiadta Ráth Mór Budapesten.

vel szerencsésen végzél: képzelheted, mennyire érdekel s megörvendeztet. — Nem olvastam újabb időben ex professo végig Széchenyi munkáit: de azt hiszem, azoknak... nagy hatásából egyebek közt közönségünk naiv jellemét is tanulmányozhatod* s azt a tanulságot is vonhatod le belőle, hogy mily nagy eredményeket érhetni el nálunk irodalmi téren a népszerű balítéletek népszerű és jóakaró modorban fejtegetése és irtogatása körül is — a naiv kérdések megfelelően lehajló magyarázatra méltatása által. Egyik ilyen, engem sokat foglalkoztató kérdés volna ez is: tanulmányozni, kimerítőleg tisztára deríteni mindazon okokat, melyek a nemzet látható közvéleményében az irányodban mutatkozó tüneteményeket okozták.... Egy nép, mely körülbelől oly jó és hibás, mint bármely más a míveltségnek hasonló, sőt akár magasabb fokán is álló, — mely népnek azonfölül tagadhatatlanul még némely előnyös tulajdonságai is vannak mások felett, — az nem követi el minden természetes ok nélkül a bűnök és dőreségek egyik legfertelmesbikét, a positiv hálátlanságot; — azaz, nem követi el *bűnül*, tudatosan, hanem követheti el csak tévedésül, melynek keletkezési és fejlődési története, psychológiája van; melynek okai fejthetők kell, hogy legyenek.

Az arány nagyon világos előttem: a mennyivel a te belső igaz történeted elűt a Viddini Levélben és utóbb Turinban intonált, a falusi kántor által hazafias buzgalommal versbe szedett s a csonka honvéd által egy-két alamizsnáért korcsmában elénekelt történetedtől, — majd annyira elűtő a nép vakhitének, gyűlöletének, hálátlanságának tüneteményétől annak belső története.

E kérdés azonban kevés szóval el nem igazítható. Összefügg az a nemzet egész psychológiájával és 1848 előtti történetével is. Egy-egy oka épp úgy az István nádor, Teleki Ádám, Móga, Holtzche, Bechthold, Eszterházy tábornokok előjátékában keresendő, mint a II. József császár-kori (hogy hátrább ne nyúljak) s az emlékezetes 1791/2 ótai magyar államférfiaknak — sok becsületesnek és jelesnek is — azon megint csak a viszonyokból eredt typicus gyakorlatában, hogy minden ifjú tehetség nálunk csak a vármegye és országgyűlés liberális, tehát a bécsi hatalommal szemben *ellenzéki* padjain, az akkori (nem ám a mai) «nemzeti párt» kebelében juthatott tanulmányhoz és érvényesüléshez: pályát

* Kívánságára megküldtem bátyámnak Széchenyi munkáit.

folytatnia ellenben csak a dicasteriumoknál vagy főispáni széken, tehát az «aulicus» párt soraiba átlépve, volt lehetséges. A minnek kettő lett az okozmánya. Egy az, hogy (a politikai és közigazgatási téren) minden ambitio, tehetség és tetterő, egy határozott ponton, az alispánságon túl csak szín-váltással volt képes czélt érni, pályát futni; tehát a közvélemény felfogása szerint a nemzeti ügyet személyes előnyért «elárulni» és ez esetben apostatának kiáltatott ki még sok jó hazafi is. Más meg az, hogy éppen a honi viszonyok e visszásságában lelte praesidiumát a sok servum pecus, — midőn csak, hogy polczra jusson — tervszerűen a megyegyűlés legbalsó széléről kezdte szemügyre venni (a magának megkívánt «királyi» (értsd: azon időben «udvari») hivatalt és vette azt be az országgyűlés szélső baljáról, diadalmas hitehagyottsággal.

Hogy az egész korszakban, a melyről szólok, minden nyilvánosság a kormányi légkörből — tehát az egyéni indokok megnyilvánulása is, a mi sok esetben az önigazolással és megigazulással egy lehetett volna — ki volt zárva: az sem volt a legutolsó ágens a nemzet erkölcsének megromlásában, a gyanakvásnak és gyanúsításnak, majd egyenes rágalmazásnak a politikai credóba lett fölvételében.

És nem tűnik-e szemedbe a nyilvánosság hasonló hiánya, mely egy hadvezér hatáskörét általában szükségképen jellemzi? és mely nyilvánosság hiánya 1849-ben az utolsó hadi események okait, a tervbeliekéit és a belejátszó véletleneket, de a tüzetes történeteket magukat is, és esetünkben különösen az aradi végnapok egymáson keresztül gázló eseményeit nem engedte közvetlenül a közönség tudomására eljutni. És ha szembetűnő e részben a hasonlatosság: csodáljuk-e, hogy hasonló okok hasonló eredményeztek?

Ezek csak egyes futólagos figyelmeztetések. Engem a kérdés évek óta foglal el. S ha isten kegye egykor megoldanom engedné, tudom, hogy érdemes nagy, szép feladatot — mivelhogy engesztelt — oldottam volna meg. Van azonban, ki azt oly tökélyrel oldhatja még, mint én soha: s az te vagy, te, a ki az alapeszmét is világosan legelső fejezted ki előttem a magyar Akadémiához tervezett leveledben . . . »

A következő levél egy helyének megértése végett el kell hogy mondjam a következő előzményeket. — Nádorhuszár korában volt Arthur bátyámnak egy kedves fehér bulldog kutya, «Hattyú» volt a neve. Mikor bátyám a császári hadseregből kilépett, Hattyút egyik jó barátjának, Taaffe Hugo grófnak ajándékozta, Elischau uradalom birtokosának Csehországban; a gróf pedig a kedvelt okos állatnak a magyar háború idejében történt kimultával a maga elischaui parkjának az országútra néző valamely sarkában csinos kő-émléket állíttatott, melyen a «megboldogultnak» nevén kívül az egykori gazdájáé is be volt vésve magyarul, németül és csehül. — Volt aztán énnekem az 50-es években újra kezdett ügyvédi hivatásom közben alkalmam az akkori pesti cs. kir. pénzügyigazgatóságnál egy katona hadbíróból ide pénzügyi tanácsossá kinevezett dr. Pavlik úrral érintkezni, a ki hivataltas dolgom végeztével velem társalgásba bocsátkozván, kért, írnam meg az ő tiszteletét bátyámnak; s elmondta, mily jó napokat töltött ő bátyám társaságában Taaffe Hugo gróf vendégszerető házában. S elmondta a Hattyú kutyának kimultát, sírkövét ékes epithaphiumát. — Én ezeket bátyámnak megírtam.

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet: Viktring, 1863 febr. 22. (Eredetije magyar.)

«Édes.... sat. — Dr. Pavlik nem közönséges embernek látszik, minthogy alighanem gyöngédségből mellőzte hallgatással néhai Hattyú ebem sírkövének végső sorsát. Elmondom tehát én. Kevéssel a világosi katastrophá után Elischauba jött valamelyik cs. kir. huszárezred, teletömve besorozott honvédekkel és beszél-lésoltatott a helyben és környékén. A lakosok, tudokra lévén az ebnek sírkövén tündöklő név gazdájának kivolta, — eldicsekedtek vele a volt honvédek előtt; minek aztán az lett a sajnos következménye, hogy a sírkő lehetőleg megcsonkíttatott. C'est le revers de la médaille. — A hű állat, ha módjában van, tudom, nem nézi megtorlás nélkül e csúfságot...

Nemzeti becsületérzésem jajdúlt föl bennem, mikor szegény Psottánkra nézve azt írtam oda, hogy «kenyér helyett követ!» Az e borzasztó esetet megelőző körülményekkel szemben már most jóformán nem is illik rá e motto. De rá illik általában nemzetünk közönyös magatartására mind azok irányában, kik — megkímélve bár a hazai közvélemény átkától — mégis ugyanazon sorsban osztoznak énvelem: *koldulni menni kénytelenek ott, a hol még csak egy pohár vízért is köszönetet mondani lelki gyötrelme* (a bécsi kor-

mánynál). Fölöttébb tanulságosak e részben, Berzenczey László miket beszél el a magyar emigratio elhagyatottságáról. Ne sokalld, kérlek, a fönti szót; mert igazat szólva, még ez sem elég... Ne mondd, hogy nincs miből segélleni. Ott vannak a legtöbbnyire gondolatüres tüntetésekre eltékozott öszvegek, czifra ruhákban, tivornyákban! — A fősvénynél fősvényebbnek világszerte elismert olasz, a fukar franczia, legyőzik fősvénységüket, hogy száműzött honfitársaik megélhessenek, ne csak úgy féligmeddig talán, hanem illően elébbi társadalmi állásukhoz. És vajjon azok miért átallanak ily áldozatok elől kitérni? mert van a nemzeti becsület iránt érzékük.

Ösmersz, és tudom, nem szorulok rá külön erősíteni előtted, hogy ez nem «pro-domo-beszéd». Az én helyzetem nemzetemmel szemben egészen más. Pártfogást, segílyt várni attól, a ki kárhozattat — képtelenség. Hogy *ne* legyen az: elébb a kárhozattatás alaptalanságát kellene bebizonyítanunk. Megpróbálom — nem ugyan az eddig elmaradt segíly reményében! — azon eszmetöredékek útmutatását követve, melyeket közölni szíves voltál. — De még sem lesz az olyan könnyű nekem, a mint rólam fölteni látszol. Nagyon érzem közvetlen személyes tapasztalásaim hiányát e részben, főkép a mi a «48» előtti korszakot illeti....

Neki lelkesülésed családom jövő őszre elhatározott, hozzátok való átköltözködésének — hozzám való ragaszkodásodnál fogva szint oly természetes, mint szeretetreméltó. Csókollak érte.

(Következik ezen szándékolt költöztetésre vonatkozó sok aprólékos családapai gond és számítás.)

«Etel... legszívesebben Pesten maradna a tanév végéig... Nem kedvező esetben csak annyi időre venne lakást és bérelne belé bútorokat, a mennyit a Bertha confirmálására szükséges tanfolyam veendő igénybe s ennek befejeztével át szándékoznék költözködni Iglóra, hol mint hírlik, különösen jók a tanítók s a hová, mint lelki barátnéjának Széchen Natalie szül. Csáky grófnő közélébe annál bensőbb erővel vonzódik, minél biztosabb a kilátás — mint mondja — a válogatott finom erkölcsű számos magyar család körben megadhatni Berthának azt, a mire ő (Etel) és nézetem szerint nem helytelenül — a legnagyobb súlyt fekteti leánynövelés dolgában; — megadhatni pedig a nélkül, hogy kénytelenek lennének túlerhelni végette budgetünket...

... Hú öreged Arthur s. k.»

Ugyanaz Görgey Istvánnak. Kelet: Viktring, 1863 április 15.
(Eredetije német.)

«Édes feketém! — Elhatározásomnak, Pestre küldeni Etelkát a gyermekekkel — csak részben a Bertha confirmatiója az alapja. Még a magyar nyelvben való alapos kiképzés sem volt a döntő benne. A mennyibe a pesti tartózkodás kerül, annyi pénzázdozattal lehetők tartom oly egyénre is szert tenni, kinek magyar nyelvtudása és oktató társalgó képessége mind a két gyermeknek válik hasznára. Önmehtagadó elhatározásomnak magasabb a célja.

Gyermekeimnek szülei házuk van — *házájuk nincsen*. A mit nem ismerünk, az nekünk nincs is.

Nekem ugyan lelkem égő sebévé vált, hogy van hazám. És voltak perczeim, a mikor közel voltam hozzá, áldani a viszonyokat, melyek oly könnyűvé tették volna megóvni szegény porontyaimat a haza megismerésétől — legkeserűbb fájdalomaim ezen kelyhétől.

De itt két eset lehető. Vagy sikerül nekünk szüléknek, érényes emberekké nevelni gyermekeinket : és ekkor tökéletlen lenne törekvésünk eredménye, ha meg akarnók vonni gyermekeinktől a legmagasztosabb érények forrását, a hazaszeretetet. — Vagy hajótörést szenvedünk szülei kötelességeink teljesítésében : s akkor — no akkor legjobb lenne temetkezni.

Mi tehát becsületesen és szilárdan azt akarjuk, hogy Bertha és Kornél még gyermekeik fogékonyságában az én hazámat tanulják hazájok gyanánt megismerni és szeretni — szeretni azon vérlázító mód daczára, melylyel éppen ott atyjoknak polgárerényét stigmatizálják.

Azonban, sajnos, Pest még nem Magyarország. Az erkölcsi és szokásaiban mindattól, mit gyermekeim eddig társadalmi benyomások dolgában szereztek, oly sajátságosan elütő Magyarországot ők, a nyelvet itt-amott kivéve, még a ti legközelebbi barátaitok és ismerőseitek körében sem lelik fel s azonkívül hiányzik tudtomra éppen ezen körben ahhoz, hogy a gyermektermészet erkölcsi tekintetben egészségesen fejlődjék, a legfontosabb : t. i. tarka gyermek-társaság, egykorúak pajtáskodása.

Vajjon azok a családok, melyeknek becsülését és barátságát Etelka magának ezelőtt 14 évvel megszerezte, vagy azok, kikről hírlik, hogy nevemnek képmutató szidalmazása hazafiúi programjokból ki van zárva, vajjon ők mindnyájan, vagy legalább néhányan

közülök fognak-e annyi bátorsággal birni, meg nem tagadni az én családomat? Ettől függ annak a további kérdésnek az eldöntése: Pestre-e vagy nem Pestre? Biztos feleletet pedig erre csak Etelka maga, személyesen szerezhet Pesten.

Míg ez meg nem történt, addig minden függőben marad, — kivéven Bertha confirmáltatása Székács által.

Igy szokott az lenni. — Van az embernek egy szívbeli óhaj-tása. Valami belső ösztön, nem a meggondoltság, érleli hirtelen elhatározássá. Az ember kimondja: és ezzel kötelezettséget vállal. De sánta lábbal követi a meggondolás, vizsgálja szemmel pillogatván jobbra-balra s utóvégre mást gondol.

Ha a feltűnő közöny, melyet, még 1860 után is, azon hazám-fiai mutattak irántam, a kik pedig ugyanazon zászló alatt sorakoznak, melyért én egykor — még pedig két oldalra — egész erőmmel és valómmal küzdöttem — ha, mondom, e közöny csupán amaz ismeretes szokott nembánomságban, kényelemszeretetben és az erkölcsi erőfeszítéstől való iszonyban leli magyarázatát; akkor szabad föltenni, hogy a személyem iránti közöny, mihelyt családom megjelenik Pesten, ez iránti részvétté fog átváltozni: s akkor remélhető lenne, gyermekeim számára Pesten lelhetni fel azt, mit számukra Magyarországon keresni indulunk.

De a meddig erre nézve biztos tapasztalataink hiányzanak: addig a Pesten telepedést csak kémlő tábor gyanánt tekinthetjük.

Ezeket a közvetlen tapasztalásokat Etel hadd szerezze meg személyesen. Erre a jövő téli tartózkodása Pesten a legtermészetesebben kínálkozó alkalom.

És a tapasztalandó eredményhez képest — Bertha confirmációja után — családom vagy egyszerűen felszedi a sátrát, vagy állandó lakássá változik az át. Bontatom a sátrát akkor, ha állhatatos tisztelőim körében a compromittáltatás félelme el találja nyomni a nemesebb érzelmeket.

Megtűrni őket (családomat) nem elég!

És most a dologra magára. (Megbizás, lakást keresni sat.)

Etel miatti németül kellett írnom ... Arthur s. k.»

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET.

1863. — Április—december. — Levelek. — Tünődések. — Miért küldi gyermekeit Görgey Arthur Magyarországra tanulni és mit követel barátaitól? — Hamilcar és Hannibal. — Önvád. — Francia rokonok látogatása Viktringben. — G. A. családja Pesten.

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet Viktring, április 19-én
1863. (Eredetije magyarul.)

«Édes sat. — 200—300 ft évenként (t. i. lakás, családja számára ; 3 szoba, kisebb ; vagy 2 nagyobb sat.) olcsóbban már nem lehet, ezt átlátjuk. És így, ha a ... szobák belül fülnek s a cseléd-szoba elég világos, hogy finom asszonyi munka is végezhető benne : rá kell tenni a kezét a 2-ik emeletire.

«Alighanem éppen most e perczen töröd a fejedet f. hó 15-kei utolsó német levelemen. Kivehetők belőle, reménylem, hosszú hallgatásom oka, de eredménye is : egy szilárd életterv félre nem magyarázható alapvonalai. E tervnek gyöngé oldala, hogy kivitelével egy asszony van megbízva teljhatalommal ; erős oldala : hogy ezen asszony nem más, mint Etel, kinek életrevalóságában, mind szemességében, mind becsületérző szívének bátorságában föltétlenül bízni jogom, kötelességem egyaránt. Innen az következik, hogy legyünk segítségére jó tanácsunkkal mindenben, a miben tapasztalásainkból kiindulva, ilyennel szolgálhatunk. De csak akkor tegyük ezt, mikor ő kéri, — ne előbb. Ha előbb tesszük : szörnyű zavarba ejtjük szegényt, mert finom kiméletteljes érzésénél fogva rendkívüli megerőltetésbe kerül neki a visszautasítás vagy figyelembe-nem-vétel.

«Továbbá következik innen, hogy akármiféle új ösmeretség-kötésre se közvetlenül, se közvetve soha ne kényszerítsük. Engedjünk neki abban is teljes szabadságot. Ő eddig a leghelyesebb s egyúttal a legszerencsésebb tapintattal járt el benne mindig.

«Mind ezeket *neked* írom csak — in usum delphini.* — Lásd magad, mint kezeled. De úgy kezeld minden esetre, hogy Etel lelkes fogadás helyett sértett kebleket vagy éppen en garde magatartásokat ne találjon Pesten, érkezésekor . . . sat. Arthur s. k.»

Ugyanaz Görgey Istvánnak. Kelet : Viktring, május 23. 1863.
(Eredetije magyar.)

«Édes feketém!

«Rögeszmém évek óta, valami mesterség elsajátítása után jární, mely kedvező körülmények közt megóvhatna minden tinta és toli utáni kenyérkeresés kényszerétől . . . stb. Ez évben reményilem jókora lépést teszek előre a kertészkedésben. Már megtanultam megam végezni mindent; kényes helyeken még a gyomlálást is, s a mellett szemmel tartani a természetes rendet a különféle munka egymásutánjában. Picziny ugyan a kert, de sűrűn meg van rakva.

«A házra betáblázott adósságok nyomasztók. A ház maga már alig győzi a kamat fedezését. Talán segíthetne rajta jövőben a jól rendezett virágzó gyümölcsöző kertecske . . . sat.

«Leveleid egyikében azt találod érinteni, mintha már nekem is háza felé állana a szekerem rudja. Állana biz az, ha állhatna!

«Továbbá egy még régibb leveledben megrovod ama bizonyos éles hangot, mely kírí egy igazságos, de szigorú ítéletemből.

«Mikor amaz éles hang megsérté hazafiúi kebledet: akkor megfeiejtkeztél egy magyar mondásról, mely így csattan a végén: «te az én zsidómat, én a tiedet». Ez példabeszéddé vált. A nemzetek példabeszédei önalkotta törvényeik. Megrótt ítéletem a mondott magyar példabeszéden alapszik. — Értsük meg egymást.

«A magyar emigratio meg én — ellentétek vagyunk. Ha a nemzet célszerűnek találta, engem ünni-verní: hát fogta volna pártját az emigratiónak, mert hisz akkor ez nem lehetett egyéb a nemzet zsidajánál.

«Erős jellemet én csak ott láthatok, a hol következetességet látok jóban-rosszban egyaránt. Nemzetünk magatartása 1848/9-ben s azóta mai napig fönnlétének alapelvei, sorsának vezetői, becsületének védői, haragiának áldozatai irányában eszembe juttatja egy költőnk szavait: «sem nem rossz az, sem nem jó, mind csak hiába való!»

«Ha éppen ezidén kissé szigorúbban veszek szemügyre egy-

* Feleségemet érti.

némely mozzanatot, melyben tisztábban nyilatkozik nemzetünk jelleme: ez onnan van, mert kis családom jövőjére nézve már most én rám is, mint családapára rám támad a «hic Rhodus, hic salta!» válságos órája, s én nem akarom *odaáldozni gyermekeimet* egy — keblemben mindenek daczára is éppen lüktető — kegyeletnek.

«Scipiónak *«ingrata patria»*-féle véglehelletét megérteni én nem tudtam soha. A mit ő tett, túrt: én is megtettem, túrtam; tennünk, túrnunk kötelessége volt mind kettőnknek.

«A hazafiúi kötelesség-tejesítésnek, az igaz, polgárkoszorú a szokott díja. De az nincs megírva, hogy a még élőnek homlokára legyen az tűzve. Engem személyesen akár le is köphet a nemzet: ő iránta való kegyelemem fáját le nem veri a csúf zápor. Hogy büszke szívem daczára miért lehet ez így mégis? Azért, mert természetellenes szívdobbanásoktól megóvott az ég. Nekem természetellenes sem rokon-, sem ellenszenveim sohasem voltak.

«Atyai, fiúi, testvéri, szóval vérrokoni kegyelettel viseltetem nemzetünk iránt; s így ha módomban volna is előrelátni, hogy a Hesperidek arany almái érnek nemzetünk számára (például) a reichsrathban s őtet oda beterelni is volna módomban: még sem tenném meg, ösztönszerűleg meggyőződve lévén, hogy csupán csak a *nemzeti önérzet* árán vásárolható meg ott a boldogság az ő számára; — önérzet nélkül pedig, nemzet úgy, mint egyén, a szemétdombra való csak. Trágyánál egyéb úgy sem lehet ilyenből soha.

«De helyettesítsük már most e képbén nemzetünket családommal, — a gúnyolódva bitorló reichsrathot pedig az engem károztató nemzettel, és vonjuk meg a párhuzamot: következik belőle:

«hogy Bertha és Kornél — anyjok után kell hogy keressenek hazát (Franciaországban), ha Magyarország csak önérzetök árán lehet azzá!

«Szívgöröcsök közt vajudik a lelkem, meggyőződést szülendő arról: honfiúi vonzódásim mellett atyai kötelességem *mi?*

«Az önérzet az alapköve minden egyéni létnek.

«Gyermekeim önérzetének kútfeje ma még nem lehet egyéb, mint azon büszke indulat, melylyel hallgatják, hogy apjok azon magyarok egyike, a kik soha még nem tántorodtak, — anyjok pedig azon ritka nők egyike, kiknek magaviselete által férjük országos állása soha meg nem compromittáltatott.

«Mikor a magyar emigratio engem avatott fel saját vétkeinek bűnbakjává: azt kiáltották barátaim, hogy fel kell szólalni

az ellen. Én a ballgatás mellett voltam ugyan, de — legyőztem az ez ügybeni faszólalás szerepére való hivatlanságomról meggyőződésemet; felszólaltam és — bebizonyult eredeti sejtelmem helyessége, miszerint vannak ugyan tisztelőim, sőt vannak hű barátaim, de — nincs pártom az országban, elég erős, vagy elég bátor, revindicálni számunkra, a mit elorzott tőlünk az emigratio.

«Ha ez így áll még mai nap is: mit fognak hallani apjokról, anyjokról gyermekeim otthon?

«Nyilvános körökben, ú. m. iskolákban, sétányokon, színházban, népünnepeken: vagy a szokott nótát hazaárulási dicsőségemről, vagy (legjobb esetben) semmit.

«Zárt körökben azt: hogy ez nem jól van így! — hogy én áldozatja vagyok — kinek? minek? tulajdon nemzetünk gyanúsítási, rágalmozási viszketegének!

«Remélhető-e ily körülmények közt a hazaszeretet enkezem ültette zsöngé csemetéjének meggyökeresedése ártatlan gyermekeim szívében?

«Hamilcar — ha módjában van személyesen Rómába küldeni incognito az ötlet, édes atyját az imádásig szerető kis fiát Hannibált: elejét veszi, úgy érzem, későbbi capuai heverésének, Róma végleges megmentése e kezdetének.

«A bosszúeskü maga sohasem pótolja a szívnek saját tapasztalás beszívárogtatta bosszúmérget.

«Én nem vagyok Hamilcar. Magyarország legalább nekem nem Róma. S így erős akaratom a jelenleg osztrák uralom alatti országok határain túl keresni hazát családomnak azon esetre, ha — magyar tisztelőim és barátaim nyilvános életjelt adni ezentúl is megakadályozták.

«Nyilvánosság»: kinek-kinek más-más valami. Nekem nem egyéb, mint: eddigi magyar elleneim jelenléte. És tisztelőim, barátaim ezentúl ne csak akkor szorítsanak kezét velem, mikor nem látja senki, és családomra maholnap Pesten ne csak oly helyeken ismerjenek rá, hol az amúgy suttyomban lehetséges, de az ellenpártbeli tömeg színe előtt se tagadják meg őt! S minél országosabb az én eddigi netalán titkos tisztelőmnek, barátomnak állása: annál biztosabban várom meg tőle e kis koczkáztatását népszerűségének. Eddig mint lemondó hazafi elnéztem, — ezentúl mint családapa szigorúan megkövetelem barátimtól nevem iránt tartozó tiszteletadójuk 12 évi hátralékának e kis részecskéjét... sat. Arthur s. k.»

Mikor most (1898-ban) 35 esztendő után ismét elolvasom a fönti levelet, véghetetlen szomorúság fog el s az az önvádoló kérdés támad bennem, nem volt-e észrevétlenül is az én befolyásom a döntő, bátyám azon elhatározásában, hogy gyermekeinek repatriálása végett különösen *fiát* Magyarországon neveltesse? Hogy nyilvános iskolába járattja bárhol, minden körülmények közt : ez Arthurnak legsajátabb elve volt ; úgy volt meggyőződve, hogy kortársaival megélni és megküzdeni már zsenge korában kell, hogy megtanuljon a gyerek. De a szükség is, vagyön hiányában, a köziskolára utalta bátyámat. *Ebben* tehát én ártatlan vagyok. Ellenben, hogy *Magyarországon* küldte Kornélt a nyilvános iskolába : ebben, ha a fiú szerencsétlen fejlődésének oka ebben lenne keresendő, nekem is van részem! Egyenesen egy falka kopó közé löktük az őzikét. Az akkori «kis Kornélnak» utóbb megemberedett iskolatársaitól tudtam meg utólag, mennyit kellett szegény fiúnak Rimaszombatban a protestáns gymnasiumban töltött két tanév alatt szenvednie a vásott gyerekek «közvéleményétől»! és mennyire meggyülemlt benne ott akkor a tehetetlen keserűség és meggyökeredzett benne a néma dacz. A dacz, az jó lett volna! ha teszem egy évvel idősebb vagy testben nagyobb, erősebb volt volna üldöző iskolatársainál ; akkor ő jól széjjel üt köztük a hazaárulást szemére hányó zsenge nagy hazafiak közt és kiküzdí magának — egy a sokak ellen — egyéni posztíóját ; és annál biztosabban ember lesz vala belőle. De ő fiatalabb is és egyrészt testben, másrészt a magyar nyelvben a gyöngébbik lévén, szerencsés soisnak nem indulhatott.

Nem jobb lett volna-e fejlődésére nézve, őt anyai rokonainak szárnyai alatt a st-cyri francia katonanevelő intézetbe kiküldeni, hol legalább durvaság és igazságtalanság nem bántotta volna . . . ?

És mélységes szomorúság fog el, újra fölélesztvén e levelek elolvasása által emlékezetemben a legiobb, legszeretőbb, atyának azokat a megható gondjait, lelki küzdelmeit és erkölcsi áldozatait gyermekei jobb jövője érdekében!

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet: Viktring, szept. 14. 1863. (Eredetije magyar.)

«Édes feketém!... Hogy nem jöhetsz, elhiszszük, de azért nem kevésbé bánjuk. Főleg Etelnek nagyon nehezen esik a szívére. Mindenekelőtt... személyiségre számított, hogy megértethesse kedves (vendég) rokonaival, mily... családnak vált ő tagjává, midőn férjhez ment. S megfordítva, téged is remélt meghódítani önnön családja részére ezen kölcsönös megismertetéssel. — Isten neki hát! Mikor égi csapások alatt egy egész ország nyög: nincs joga az egyesnek felzúdulni, ha magánérdekeiben ő is érintetik az általános nyomor legmesszebb ható szenvedéshullámai által...

«F. hó 10-én estve megültük Etel születésnapja előestéjén. Ez alkalommal igen kellemesen meglepettünk «Capitaine» (Tardieu sógor) részéről egy sikerült, Béranger modorában költött chansonnal. Itélj magad e mutatványul ide leírt egyik versszakáról:

«Si l'on vous dit qu'ici-bas tout s'oublie :

«N'en croyez rien, nous défions les temps.

«Ces noms sacrés : Sœur, Épouse, Patrie —

«Contre l'oubli seront nos talismans.

«Á leur vartu pleinement je me fie.

«Oui, — dans nos bons ou dans nos mauvais jours

«Emma! la France! Etelka! la Hongrie!

«Ces quatre mots nous uniront toujours!...»

«Ide írtam, fel akarván deríteni vele e sötétben borús sorokat. De nem igen sikerül, úgy veszem észre a magam kedélyén. Búcsúzik tehát tőled, te jó testvér, mára — zárszóképen ide csatolván Etelnek sürgető kérését hozzád, ne késnél felelni e sorokra oly határozottan, hogy ő, szegény, mihamarabb tudjon mit csinálni, Pestre készülni-e vagy az itt-maradásra; itt lévén az ősz és idő kellvén mind a két alternatívához... Képzeltetted... mily nehezen esik Tardieuéknek is távozni a nélkül, hogy kívülünk még valakivel megösmarkedhetek volna családunkból... Isten hozzátok... Arthur s. k.»

Ugyanaz Görgey Istvánnak. Kelet Viktring, 1863 szept. 22
(Eredetije magyar.)

«A hazánkban mind inkább elterjedő anyagi nyomornak nem csak a hírlapok, hanem magán tudósítások útján is ide szivárgó híre olyformán hatott kedélyünkre, mintha minmagunk is már kezdenők érezni azt. De tetteleg mégsem szenvedvén alatta, olyforma sejtelmünk támadott aggódó lelkünkben, hogy «a mi halad, el nem marad».

«Ily hangulatban talált minket f. hó 10-kei ritka szóval sűrűt mondó leveled ; a mi téged megrázott feleletünkben. nem akart egyéb lenni, mint tudtadra adása annak, hogy «der Herr Vetter ist gefaszt auf Alles! . . .» Továbbá, ha valakinek, hát teneked édes lelkem, szükséges elfogadnod (valamint hogy el is fogadod, cselekszel is a szerint) ama régi közmondást : clara pacta, boni amici! . . . Arthur s. k.»

*

Ugyanaz Görgey Istvánnak. Kelet Viktring, 1863 október 29.
(Eredetije magyar.)

«... Leveled... kellemes meglepetést hozott nekünk : Üchtritz hű barátunk megszabadultát az osztrák rendőri gyámság alól, valamint elveszett utolsó, nekünk szóló levelének jelzését, mely szerint ő Etelt meghívta légváltoztatásra gyermekestül... Üchtritznek, ha még ott találja e levél — mondd a legszivesebb istenhozzádott részünkről. Utolsó küldeményünk hozzá fényképeinkből állott. Erre nem kaptunk tőle választ s e körülményből következtettünk annyit, hogy levelezésünk nincsen többé inyére az osztrák «fekete kamarának». Kedvezőbb időjárásra halasztottuk tehát a folytatást ; s ime úgy látszik, mintha olyan már is beállófélben akarna lenni.

«Etel zokon veendi nagyon, ha nem találja többé Pesten Üchtritset. De azért szavánál fogja s a legszivesebben oda ígérkezik hozzá egyszer vacatióra . . . Arthur s. k.»

*

Ugyanaz Görgey Istvánnak. Kelet : (Viktring), 1863 november 4-én. (Eredetije magyar.)

«Édes feketém!

«Magamra vagyok!

«Megnyugvást keresve, el-elolvastam mind azon leveleket, melyekben kitártam volt előtted jelen keserűnél keserűbb helyzetnek mind okát, mind célját. Ne sajnáld te is ugyanezt a fáradságot, te hű barát! Értsünk egyet, valamint a cél iránt, úgy azon legszélső határvonalra nézve is, melyen túl a cél erkölcsileg elérhetlenné tekintendő.

«Ma indult hozzátok két gyermekünkkel (mindenünkkel) a tőlem való elválás miatt kétségbeesett anya, hogy *azok* imádkozni, szeretni, gyűlölni is ott, a hol kell — de főleg gondolkozni magyarul tanuljanak és ne rajtok múlják, ha egykori hazájok nem az leend, mely édes apjuké, kedves magyar rokonaiké.

«Első helyre azt írtam: «imádkozni». — Szeretni, valamint gyűlölni ösztönből, gondolkodni majd érdekből fognak. — De csakis a kötelességteljesítésnél maradjunk, a mi az «imádkozást» illeti; mindent mi ennél több, főleg a *vallásos ábrándot*, úgy tekintsük, mint a legveszedelmesebb mérget egy fiatal szívben.

«Erről, és hogyan értem én egyáltalán ama kötelességet melynek ma Bertha, holnap Kornél tegyen eleget: majd megfejttem egy közelebbi levélben. Addig is légy teljes bizalommal Etelnek helyes tapintatába s állj, kérlek, mindég határozottan az ő pártjára, *soha, de soha a papéra*.

«Hátra van még a folyó és jövő évi budgettárgyalás. De csak egy kis türelmet kérek. Mind meglesz, még pedig szebbnél-szebben. Ma lehetetlen többé. Ma már fáradt vagyok, sokat éltem, azaz szenvedtem s szenvedek még folyvást. Adja az ég, hogy mind ez ne legyen hiába! Isten veled, te hű barátja hű öregednek s. k.

(Folytatás.) «... Kezedben lenne régen az utolsó levélben némely pontra nézve ígért bővebb értekezésem, ha nincsen közben 10—12 napi mérges szemgyuladásom.

«Mindenekelőtt azonban válaszolnom kell azon leveledre, melyben szíves voltál, kedves vándor madaraim szerencsésen végbe ment átröptéről hevenyében tudósítani... sat.

«Kettő nyomja szívemet: az t. i., hogy már eddig is családomnak csupán oda átköltöztetésével oly rendkívüli módon estem terhedre. De ennél sokkal többet gyötör a szomorú körülmény, miszerint valóban még jóval rendkívülbb módon terhedre lenni.

csak ezután leszek még kénytelen. (Következnek számvetések.) sat. . . .

«Gazda nélküli számítás alapján történt, midőn mult tavaszkor eltökéltem magamat, hogy Pestre küldöm családomat ez őszszel. Kettő iránt még nem voltam, nem lehettem tisztában: először, hogy a pesti élet egyáltalán sehogy sincs arányban évi subventiómmal; másodsor: hogy feleségem mult évi párizsi kirándulásának (mely egyébiránt minden tekintetben jól sikerültnek mondható), ezidén még költségesebb következményei (Tardieuxék vendéglátása) lehetnének mint aránylag maga a kirándulás volt (ez pedig főleg az annak idején igen magas ázsio miatt) sat. . . . (Ismét számvetés.)

«Csodálatos! Tavasz óta, a mint mindinkább megalakultak e borzasztó számok, úgy éreztem, mintha okvetlenül meg kell hogy bolonduljak rajta: s e pillanatban, midőn éppen oly tisztán oda írva látom azokat, mint ezelőtt még soha — úgy rémlik, mint ha már is kevésbé nyomná lelkemet. De van is azon mit csodálni! mikor annak irtam oda őket, a ki nekem — mit is akartam mondani hamarjában? ah! tudom már: a ki nekem ugyanaz, mi az öreg Moornak az, kit ő úgy szokott szöllíteni: «Herman, mein Rabe!»

«. . . Midőn Psottánk erőszakos kimúltán elkeseredve, sírjára emlékkövet szánó tervetek hallatára azt találtam oda vetni epés húmorral «kenyér helyett követ!», akkor te igen talpraesetten rendreutasítottál azon megjegyzéssel, hogy bajos annak adni, a ki nem kér. — Lám . . . annyiban már most nekem adni nem bajos.

«Csak ne szólj feleségemnek, szegénynek, egy árva szót se e levélről. Kötelességemnek tartom megkimélni őt e sanyarúsággal, őt, kinek most úgyis elég nyomasztó gondja van a két gyermekkel, távol szíve egyetlen barátjától, — távol vigasztaló, felbátorító személyes befolyásomtól. A tőled elfogadott utolsó kölcsönről sem tud ő semmit. Mind ez kétségbe ejtené és végkép megrongálná amúgy is ingatag egészségét.

«Neked, fájdalom! nincsenek gyermekeid. Azután, te, meg lehet hogy könnyebben estél át, mint én, azon lelki tusákon, melyeknek mikénti kimenetele meghatározza, éltünk egyik döntő pillanatában: a Rubiconon innen megmaradunk-e a «vállás» dolgában, szép kényelmesen, de egyszersmind fél-állatilag bután is, letelepedve a pap-oltotta, pap-ápolta vakhit kecsegtetőleg elaltató virányain, vagy átlépjük-e az élet Rubiconját, szembe szállandók a túlsó partról az ál-tanok seregével, s keresztül törendők azokon, — egy minden

biztató ábrándoktól; de minden emberfélelemtől is mentes, tisztán vallásos érzelem felé.

«Az én életem legszebb évei, emberedő ifjúságom — ezen tusák martalékja lettek! S e kínos veszteségen olykor még most is elbúsongván, észreveszem magamat, hogy gyermekeim vannak, oly gyermekeim, kiket egy irgalmas végzet ép szívvel s a tiszta értelemnek erőteljes csirájával áldott meg. E zsenge két életet megőrizni, megvédeni a *vallásos ábránd* lassan, de annál mélyebben a szív legbelsejébe beharapódzó, az életörömet előlő mérgétől: legkomolyabb atyai kötelességem.

«Nem tagadom a vallási formák szükséges voltát. Nem tagadhatom a meddig megvan az emberi nemben a családalapítási ösztön s ennek okszerű következménye, az államalkotási hajlam. De tagadom, hogy a vallási formák tiszteletbentartásához több kellene, mint a közillendőség-érzet komolysága. És tagadom, hogy a jó pap (ha ugyan létezik egyáltalán e fajta) lelkiismeretével meg-egyeztethető feladatának tartsa, hívei lelkében összezavarni a vallási formák cultusát a valódi benső vallásos áhitattal.

«Minden vallásforma (és így a Credo is) csupán a jogviszonyilag szervezett társaság tagját, az állampolgárt, illetheti. A vallási formák cultusa olyan, mint a közkertekben tenyésztett dísznővényzet. Nem kérlek tőled: tetszik-e? nem-e? Oda ültették. Bámuld meg, ha tetszik; ha nem tetszik: feléje se nézz. Mindegy: csak hozzá ne nyulj.

«A tiszta, minden külső kényszerformáktól — s így a credótól is — *lehetőleg* mentes vallásos érzelem, az áhitat, ellenben magánkertednek a virága, a magad választása, ültetése és ápolása, melyre nézve viszont tied a jog, nem kérdeni senkitől: tetszik-e? vagy nem? Csak tereád legyen szépsége, illatja gyönyörködtető, vigasztaló, lélekemelő hatással.

«De emennek nem veheti hasznát a hatalomra vágyó papság! Ő neki más, a vallásos ábránd kell hogy megfogamzzék tanítványai (jövendőbeli hívei) lelkében; oly vallásos ábránd, mely ép eszüket megzavarni, morális életerejüket tönkre tenni képes.

«S ettől félttem én gyermekeimet, főleg Berthámát; s ebben egyetért velem Etel. — Innen, utolsó levelemben, amaz előtted akkor tán homályos kérelmem hozzád: állnál bizonyos keletkezhető pro et contra alkalmával mindég és határozottan az anya részére, soha, de soha a papéra.

«Életem tapasztalatai nem engedik bizalommal lenni akármi-féle «papság» — de legkevésbé a mienk iránt.

«Nem az uralomnak *máris* birtoklása, hanem az uralom utáni *még csak* törekvés az, mi a legmagasabb fokra fejlesztí valamint az egyes emberben, úgy a testületekben is a tetterőt — az egyéniség szabad létére, az emberiség haladására nézve legveszélyesebb irányban.

«De azért a legkisebb kifogásom sincsen a mi vallásunk formái ellen. Sőt kegyelettel, a háladatosság kegyeletével viseltetem irántuk s hazafi kötelességemnek tekintem . . . megadni azoknak a megillető tiszteletet.

«Tulajdonképen a reformatus ágazat az, melyhez leginkább vonz hazafiúi hálaérzetem. De mintegy enmagamat mystificálva, szeretem képzelni, hogy a két protestáns hitágazat külön nem létezik. Így aztán kikerülöm családom ősi vallása iránti kegyelemnek a hazám irántival való összeütközését.

«A protestantismus mentette meg nemzetünkben az 1848 óta veszendőbe indult önkormányzatnak utolsó gyökérbogát. Örökös hála érte és tisztelet azon vallásformának, melynek szembe-nem-tűnő csodaszerű ótalma alatt nemzetünk egykori újra feltámasztásának csírája biztos rejthelyre talált egy maroknyi friss honi földben, a burocratiának mumificálási kísérletei elől, — biztos óvszert a jellemtelen közöny penésze ellen, egy lehellyeni friss levegőben.

«Hála tehát, ismétlem, a mi vallásunk formáinak . . . de józan öntudattal és menten minden vallásos ábrándozástól! Ez legyen elvünk gyermekeink confirmáltatásánál sat. Arthur s. k.»

Egy nagyon természetes érzés elhagyatta volna velem mindazokat a helyeket, melyek ezen levelekben a köztünk testvérek közt fönforgott pénzkölcsön-viszonyra vonatkoznak — ha nem volt volna erősebb az a meggyőződés, hogy e levél-helyek törlése igen lényeges vonásokat törölt volna bátyám jellemképéből.

*

G. Arthur G. Istvánnak. Kelet Viktring, december 18. 1863.
(Eredetije magyar.)

«... Etel szenved! — Ő ugyan nem panaszkodik semmiről. Sőt a legbensőbb hálaérzet kifejezéseivel telvék levelei titeket s a jó Markusovszkyékat illetőleg. De azért én mégis tudom, hogy ő

szenved ; mert a tizenöt évi együttlét szentesítette hasonszenv törvényeinél fogva vele érzem, a nélkül, hogy elmondaná.

«Etel «még le nem mondott volt» — elindulásakor. Ő még remélt — daczára 1861-nek!

«S ime, éppen most, mikor távol van szíveimtől, kiutasítva ennek az ő szívére vigasztalólag és felbátorítólag szakadatlanul ható légköréből, éppen most kezdi ő érezni ama legkeserűbb kénytelenség közeledését, hogy csakugyan le kell mondani, végképen.

«Ne kárhoztasd a sajnálatra méltót! Légy irgalmas, légy türelemmel, elnézéssel iránta!

«Mi férfiakul valamint az anyai szeretetet nem vagyunk képesek felértetni, szintoly kevéssé tudjuk helyesen megítélni egy nő gyötrelmeit, midőn ezek férje balsorsából erednek.

«Nem krajczáros kötelek ám a női szív húrjai!

«A Hedryékkal való találkozás ama Karlovsky-féle leereszkedő idegen körben — nem járhatott kín nélkül Etelre nézve.

«Etel ugyan eziránt sem élt semmiféle panaszos megjegyzéssel, — de hiszen tulajdon magácskámnak is meglehetőss rosszul esett ez incidens — és Etel, tudom, még nálamnál is finnyásabb az ilyenekben.

«Ez nem szemrehányás, édes lelkem. Csupán csak bizalmas útmutatásul érintem, mert tudom, hogy oly barátnak, a ki mint te, rendkívül nagy áldozatokra is kész, annak sohasem lehet inyére megtudni utólag, hogy ő a mindennapi érintkezésnél előforduló bizonyos aprólékos, de gyöngéd áldozatok elől meghátrálni — ha csak látszott is.

«Fölötte tevékeny és nem siker nélküli pesti életednek, nagyobbreszt német (ajkú) s egykori hatáskörömhöz közömbös vagy éppen idegen baráti és ösmeretségi körödnék, de főképpen rendes foglalkozásod nemének s az ez által reád octroyált nekitörődésnek köszönöd politikai, különösen pedig vegyes politico-társadalmi idegrendszered megedződését ; míg a mi idegeink ebbeli érzékenysége talán még növekedett is itteni elvonultságunkban ; — növekedett főleg (Berzenczey) L. bácsi internálása óta, kit semmiképen meg nem tagadhattunk és ki miatt következképpen még a fogunk fejrét is kénytelenek voltunk kimutatni egynémely ösmeretségünknek.

«Ezen Pest és Viktring között már több év óta folytonos természetes növekedőben lévő politico-társadalmi érzékenységben

való divergentiának mind komolyabb szemlélése íratta meg velem annak idején, hogy : «Geduldet werden genügt nicht!»

«Bajos írásban ily kényes tárgyról kényelmesen értekezni. Minden alig ide írt szavam mögé azonnal, mintha látnám, odalopózik, hogy lesbe álljon — a félreértés ördöge. Azért hagyjuk ezt is, mint annyi sok másfélét sat.* S előre most még csak annyit, hogy szemrehányásra sem okom, sem szándékom. De ha ilyes valaminek szagát mégis kiéreztetné veled szavaimból egy fatalis pillanatnyi kedélyhangulat: ródd fel elnézőleg, előtted eléggé ismeretes magyar nyelvérzékhányom rovására, kérlek....

«Boldog új évet mindnyájunknak! hú öreged Arthur s. k.»

*

Ime, az első dissonantia közöttünk!

«Megtűretni nem elég!»

És «a Hedrynével való találkozás a leereszkedő idegen körben....»

Ime — a magamra vállalt feladat szerencsés megoldásának gyakorlati lehetetlensége!

Kossuthnak sikerült az egész nemzetet, — legalább a megnyilatkozó közvéleményt a hazában, — bátyám ellen bősztíteni. S ezt ő tudta. Magam legkevésbé titkoltam el előtte.

Ő a szomorú tényt elfogadta, mint végzetét. (Megtette ellene az egyedüli lehetőt: megírta az igazat — s a többit a nemzet érdeklődésétől és józan eszétől várta. Az időtől.)

És nem lévén «természetellenes» nemtelen érzései, nem rendült meg hazája, nemzete iránti szeretetében. Hisz azt írja: «őt akár leköpheti a nemzete!» ő öntudatában, önértetében ezt is megadással eltűri. Holta után bizonyos számára a polgárerény koszorúja — és erre számot is tart. — *Éltében lemond róla.*

Én e heroicus és igénytelen alapon véltem arra vállalkozhatni, hogy Pesten szerény társadalmi állásomban szerzett barátaim csalá dai közt és ezek révén tovább, oly ismeretséget szerezzek ángyom és gyermekei számára, mely bátyám kifejezett céljainak

* Előszóvali megbeszélésre.

megfelel és megnyugtató háttérül szolgálhat családjának. Ám arra megállapodáskor egyikünk sem gondolt, hogy a feleség, a nő, le nem mondhat férje jogosult igényeiről; hogy ángyom e jogosult önérzetével milyen véletlenekkel találkozhatnak; és hogy bátyámnak sem elég, ha hazájában csak megtűrik a családját.

A mely körbe én közvetlenül vezettem be családját, ott tisztában voltak amaz igények jogosultságával; bátyám bejelentett vándor családját meleg érdeklődéssel várták és mikor megjöttek, minden tüntetés nélküli őszinte tisztelettel fogadták ángyomat — meleg szeretettel a gyermekeket. Hogy rokonszenvüknek talán nagyobbik része az egész nagyságában felfogott balsorsnak szólt: azt sem éreztették a jövevényekkel...

Mikor bátyám a katastropha után tizenegyed évre, serdülő leányának magyar egyházi confirmációja végett nejét a két gyermekkel a hazába küldte: akkor régi barátjaira, — a sebet kezelt két orvosán, dr. Markusovszky Lajoson és dr. Lumniczer Sándoron kívül nem sokakra számíthatott. Egész katonai tevékenysége alatt nem volt sem idő, sem tér és alkalom, sem pedig magának rá gondja, hogy a hadseregen kívül is ilyeneket szerezzen. Honvéd barátjai? ezek hallgattak, börtönben, vagy besorozva a császári hadseregben — vagy ha szabadlábban voltak, tehetetlen társadalmi állásokban, — vagy elhallgattak a minduntalan újabb szélroham által háborgásban tartott tenger nagy zajában.

Pártja a szó politikai értelmében nem volt; nem lehetett a katonának, a kinek Kossuth soha a politikáját, hanem önuralkodói álláspontjáról mindig csupán (képtelen katonai parancsai iránti) engedetlenségét hányta szemére; kinek azt, hogy magának önálló politikája lehessen az övével szemben — meg sem engedte. A társadalmi fölszínen nem úsztak akkor sem az ő személyes, sem politikai barátjai.

Voltak kétségkívül a közös bukás után is, az első általános bódulat eloszlásával, talán éppen Kossuth widdini levelének szerzetelensége által gondolkodóba ejtett okos emberek szórványosan az országban, és lehettek Budán, Pesten is, kik az előttük személyesen ismeretlen száműzötteknek tiszteletben tartják *emlékét* és alkalomilag rokonszenvvel fogadják családját. És ezeket bátyám föl is vette volt számításába.

Egyik ilyen tekintélyes ház Pesten volt a Világosvár uráé és kivált ennek jótékonyágáért országos köztiszteletben álló asszonya,

Bohus Jánosné született Szőgyény Antoniaé. Az együtt átélt és átértett nagy napok közös emlékét oly erős kapocsnak tartotta bátyám, hogy engem egyenesen oda utasított, hogy mint az első egyikénél, Bohusnénál vezessem be családját. Én már ekkor bejáratos voltam Bohus házában. Nem csak annál fogva, hogy az említett nagy napokban én is a nagy előkelő tömegben nyoma- veszett egyik vendége voltam Világoson; hanem a Pesti Jótékony Nőegylet révén is, melynek Bohusné az elnöke volt, én meg jogtanácsosa s jegyzője.

Ángyomat Bohusné még személyesen nem ismerte; a vilá- gosi szomorú napokban Arthurné egy nagyváradi család oltalma alatt annak hegyi szőlőjében élt incognito egy hűséges cselédjé- vel — és mi már orosz hadifoglyok voltunk, mikor bátyám a fele- ségét újra keblére zárhatta.

Most Pesten a fogadás, melyben ángyom Bohusné és háznépe részéről, valamint mindazok részéről találkozott, kik a háziasszony társalgó termeinek szokott látogatói voltak, tökéletesen megfelelt a várakozásnak. — Itt ismerkedett meg ángyom többi közt a házi- asszony testvérével, idősb Szőgyény Marich Lászlóval, az 1848. évi volt magyar kir. udvari alkanczellárral és hasonló nevű fiával, a mai berlini nagykövetünkkel, Vay Miklós báróval, Trefort Ágostonnal, Kállay Bénivel, a későbbi miniszterekkel — és látta viszont régi ismerősét, az elbúsultában Krimbe kibujdosott és most onnan visszatért idősb gróf Bethlen Ferenczet.

Fröhlich Frigyes nagykereskedő, atyai barátom (a Magyar Földhitelintézet első kereskedelmi igazgatója) és áldott neje kedé- lyes teaasztalánál pedig ángyom Deák Ferenczczel szorított kezét és mutatta be neki Arthur gyermekeit. Az Öreg Úrról tudva van, hogy nem szokott asszonytársaságot és teaestélyeket látogatni. Fröhlich barátjánál maga indítványozta e találkozót.

De azon programszerű igyekezetem mellett, hogy a gyer- mekeknek gyermekismeretséget és mulatságot is szerezzek, kike- rülhetetlen, hogy programmellenes tapasztalásokba is ne botoljak bele, például hogy egy ilyen multság alkalmával egy döllyfős asszony, a kinek férje a szabadságharcz alatt a *császári* párton szerzett polgári érdemeket, ángyommal a bukását ne éreztesse. De nem is kellett ehhez szó; elég volt a két asszonyt, kik közül mindenik a férje igényeit képviselte magában, egymás mellé egy pamlagra ültetni: egy szó nélkül is megérzik azok azt a fluidumot,

mely az egyikből ki — a másiknak árad. Én, ki e kínos «néma-játéknak» tanuja voltam, mit is tehettem volna ángyom satisfactiójára, két *hölgygyel!* szemben: egyebet, mint kis idő vártatva búcsút venni s ezt a házat nem látogatni többet.

A kikkel ángyom és gyermekei Pesten megismerkednek, azok vagy meggyőződéses tisztelői vagy határozott elítélői voltak a férjének. Ellenségei. És így ángyom amazok meleg rokonszenvéen kívül emezek részéről legjobb esetben kímélő sajnálkozással találkozott. Kímélet és sajnálkozás pedig szintoly sértő, mint a nyíltan kifejezett ellenszenv....

HARMINCZADIK FEJEZET.

1864. — Görgey Arthur leányát Székács József confirmálja Budapesten. — Duka Tivadar Kelet-Indiából meglátogatja volt tábornokát viktringi magányában. — Gida bátyánk halála.

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet : Viktring, 1864 február 1. (Eredetije német.)

«Édes ... Nem tudom ... alkalmából elmondtam-e abbeli meggyőződésemet, miszerint ... széles e világon észszerűleg seholsem lehetséges, hogy a nő valaha lemondjon férje jogosult közígyényeiről. Léteztek ugyan és tán léteznek ma is nők, kik képesek voltak s lennének szeretett férjük öléből közvetlen aznak gyötrője, hóhérja karjaiba is dőlni; de az ily nők legfőlebb a közös kéj láza — soha a közös szenvedés — szívós kötelékeivel fűződhetek szerelmük tárgyához. Mikor a földgömböt legelőször körülhajózókat a szélcsend épen az egyenlítő alatt több napig vesztegelni kényszeríté: ezek eleinte csak unalomból félig, félig gyermekes kíváncsiságból méregetni kezdték a sík tenger mélységét; de nem telt a mélymérőből. A váratlan akadály által a kíváncsiság, tudnivágygyá nemesül, a későbbi körülhajóók mind hosszabb-hosszabb mélymérőkkel fogtak a máris tudományos feladattá vált munkához: de ekkor meg nem telt az időből. Nem győzték bevárni a mélymérő meg-megakadó kis forgótengelyének végleges megállapodását. Gyakorlati tény: a sík tenger mélysége kimérve még nincsen!

«S ily kimérhetetlen a női szív, mint a sík tenger mélye. Ez nem valami új eszme, ez igaz. De igaz az is, hogy mi férfiak komolyan vajmi keveset és nemes értelemben vajmi ritkán gondolunk vele. S ez a nőnemnek ahasverusi boldogtalansága itt alatt.

«Innen van az is, hogy a nőknek nőkkel igen könnyen, férfakkal ellenben sohasem sikerül magokat «kibeszélni».

«Elejétét . . . részedről erre sem igénylek, lelkem. Úgy sincs rajta mit vitatni többé. Jó lesz azonban meg-megemlékezni ezekről, mikor te . . . bizonyos tárgyak, személyek, viszonyok, nézletekről nyilatkozván, alkalmilag majd azt találod észrevenni, hogy Etel olykor gyöngéd (látszatra igealó) hallgatásba burkolja a magadétól különböző tulajdon véleményét. Ilyenkor ne feszítsd, kérlek, a kérdést, minthogy te férfi és csak testvérem, ő nő, még pedig az én nőm lévén: benső egyetértés köztetek az én személyem, helyzetem, viszonyaim, reményeimre, sőt az ő hite szerint még végképen el nem némult igényeimre is — teljes lehetetlen. Ép oly lehetetlen ebben köztetek a benső egyetértés, a mint nem létesíthető, példának okáért, a hangok világában az ugyanazon alaphang kemény és lágy harmadának személyes összhangzása.

«Szolgáljon neked kiengesztelő magyarázatul ilyenkor, hogy benned minden hozzám való testvéri és baráti hűség mellett még sem jöhet soha oly sajtó ellentétbe személyem iránti érzelmeiddel a honfiúi érzület, mint ő benne, feleségemben. Te mint honunk szülöttje, magyar hazafi lehetnél, ha mindjárt nem is volnál testvérem, barátom: holott ő, a francia nő, csakis mint az én szerető hű élettársam, lett hazánk leánya, azon honé, a mely férjét, leghűbb barátját, gyermekeinek édes atyját — czafatolja. . . . Hű öreged Arthur s. k.»*

Íme! a nőnek legeszményibb felfogása egy férfiú részéről, ki az exact tudományok művelésében, valamint a hadintézésben a legbiztosabban számító positivismusnak gyakorlati követője volt. A legnagyobb optimismus és a keserű csalódások ellen vértező legóvatosabb pessimismus, — a legérzékenyebb szív és a mikor felsőbb rendű kötelesség parancsolja, a minden érzelmeket lánczra verő hideg ész és vas akarat — egy személyben incarnálva.

*

* Az olvasó iránti tekintetből kivált ezen levélben, de néhol a korábbi és későbbi levelekben is (csak ritkán), a szófűzésen igazítnom kellett, következve, ezt be is kell vallanom. Hogy erőszakot az eredeti értelmén el nem követtem; erről mindenki meg fog győződhetni a M. T. Akadémiánál vagy a Nemz. Múzeumban letett eredeti levelek elolvasása által.

Görgey Arthur Görgey Berthához Budapestre. Kelet: *Viktring márczius 21. 1864.* (Eredetije magyar.)

«Édes kis leányom!

«Későn érkezik ugyan a válasz, atyai áldásomért esdeklő soraidra: de el nem késett azért az áldás maga. Mikor az én szerezett kis leányom az Úr oltárához közeledett: a boldogabb jelenlévők imái közé a messze távolba tiltatott apácskának legforróbb áldása is vegyült.

«E sorok tartalma megzavarta volna ártatlan lelkednek azon áhítatos nyugalmát, melyre okvetlen szükséged volt, hogy életed legszentebb ünnepélyét, a mint illik megüljed. S ezért is csak az ünnepély után veszed e sorokat s velük együtt két kis emléket szerető apácskádtól.

«Az igénytelen kis gyűrűhöz nem kell magyarázat: de kell ám a látszatra még igénytelenebb kis arany-zsinór darabkához.

«Ez tudniillik az én tábori sapkámat ékesíté egykoron — azaz: 1848-ban és 1849-ben.

«Apácskád azon férfiak egyike, kik nemzetünk akkori igazságos harczában a vezérségre voltak hivatva.

«A kinek a jó szerencse mosolyogni kezd: akad annak csakhamar tömérdek udvarlója, magasztalója.

«Azon időben tehát nekem is, mamácskának is (mint az én feleségemnek) jutott az efféle udvarlókból és magasztalókból elég — úntig! De mi azért korántsem lettünk elbizakodottak, hanem megtettük egyszerűen és híven, a mit tennünk kötelesség vala; mamácska imádkozván édes hazánk szent ügyének győzelméért; én: harczolván érette.

«Fájdalom! mind hasztalan volt! Hazánk megszabadítása nem volt megírva a végzet könyvében.

«Az osztrák császár, hadseregének minden vitézsége mellett sem bírván velünk, az orosz czárnál könyörgött segítségért; s emez nem késett megadni — még pedig oly mértékben — a tőle kért segítséget, hogy alig pár hónap múlva valamirevaló magyar haderő már nem létezett, a saját személyes vezényletem alatt működő hadseregen kívül, s ez is annyira meg volt fogyva, hogy győzelemre az egyesített orosz-osztrák haderőnek ellenében sehogys sem lehetett többé reményünk.

«Eszerint tehát ok nélküli lett volna a háborúnak még ezentúl is folytatása. S a háborúnak iszonyai hajmeresztők!

«Az ország kormányzója már akkor menekülő félben lévén : egyesegyedül énám nehezedett volna a felelősség terhe a háború iszonyainak ok nélküli szaporításáért. Ettől én visszarettentem!

«Hazafi kötelességemnek inkább megfelelőnek ítélem : véget vetni rögtön a végképen reménytelenül vált háborúnak.

«És véget vetettem neki oly módon, a melyen ez — akkori helyzetünkben egyedül lehetséges volt ; azaz : letettem a fegyvert ; — s így velem együtt egész hadseregem elébb orosz hadifogságba került, s onnan majd az osztrák császár hatalmába.

«Az osztrák császár parancsára két hóval későbbben kivégeztettek mindazon magyar tábornokok és főhivatalnokok, kik addig menekülni vagy nem tudtak, vagy — példámat követve, — nem akartak.

«Én az akkori orosz czár személyes közbevetésének köszönöm életem megmentését. Hogy tulajdonképen mi indíthatá az orosz czárt e pártfogásra : erről majd máskor. Most csak annyit, hogy én kegyelmet senkitől sem nem vártam, sem nem kértem, sem akármilyen módon soha utána nem jártam ; és midőn elfogadám a kéretlen kegyelmet (az még valami nyolcz héttel ama kivégzések előtt volt) : akkor mi mindnyájan *épen az én személyemnek megkíméltetésénél fogva* veszélyen kívülnek hittük mindenki életét, különösen pedig azokét, kik részt vettek ama fegyverletételben.

«Nyomban a kegyetlen kivégzések után hazaáruulással kezdének engem vádolni régi személyes ellenségeim. Ezekhez csatlakozék egykori udvarlóim, magasztalóimnak a jó szerencsével együtt tőlem csakhamar elpártolt serege. S bezzeg könnyű dolog volt, igazságosnak tüntetni fel e borzasztó vádat! Hiszen nem kelle ehhez egyéb, mint azon végzetes körülményre utalni, miszerint én kegyelmet nyertem, míg bajtársaimnak a bitófa jutott osztályrészül!

«És a nemzet engem elátkozott!

«— Képzeld már most magadnak, édes lányom, hogy mamácskát — például — mitől isten őrizze! valami nagy szerencsétlenség érné s ennek szántszándékos okozásával téged vádolna valaki, — Téged édes leányom, ki oly gyöngéden, oly hűségesen szereted mamácskát! Nemde? haragra gyúlna ártatlan szíved — oly mértéktelen haragra a hamis vádló ellen, hogy képes lehetnél még a szemét is kivájni saját tíz körmőddel az alávaló rágalmazónak!

«De ha — félrevezetve ellened tanuskodni látszó netaláni

körülmények által — majdan mamácska maga is rá állna a szörnyű vádra : — akkor is, mamácska ellen is haragra gyúlna-e szíved?! — Nem hiszem. De igenis hiszem azt, hogy kétségbe esnél miatta!

«S íme! ez az én saját szomorú helyzetem 1849 vége óta — az engem elátkozó nemzettel szemben. — —

«— De valamint terólad, édes lányom, azt állítám az idézett példában, hogy el nem tántorítana hűséges gyermeki szeretettedben mamácskának ama kétségbeejtő tévedése, — sőt hogy még meg is tudnál (neki) bocsátani : szintúgy mi, szüleid, sorsunk irgalmatlan valóságában is hívek maradtunk «rendületlenül» hazánkhoz, — daczára a félrevezetett nemzedék engem oly igazságtalanul sujtó ítéletének ; — hívek maradtunk, sőt — megbocsátunk.

«Kövesd szüleid példáját, édes jó gyermekem. S a jó példára nézve fogadd emlékeztető jelnek ezt az igénytelen kis darabka aranyzsinórt. — Isten veled! — Szerető hű apácskád Arthur s. k.»

*

Vajjon hol lehet most az igénytelen kis darab arany zsinór . . ?!

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet : *Viktring 1864 április 23.* (Eredetije magyar.)

«Édes feketém! — Itt volt a hű lélek.* Fájdalom, nagyon kevés ideig maradt . . . Csütörtökön 21-én jött Marburgból, egymaga 24 órára. Tegnap délután viasszietett családjához, mely egy «par hazard» akadt angol utitársnő oltalma alatt Marburgban maradt megpihenni, leginkább a még gyöngélkedő kis fiú kedvéért . . . Szerdán, csütörtökön Pestre érkehetnek, beállítandók az Angol királynénál. Élvezd a mennyire csak engedi az időd, e hű lélek jelenlétét és szerezz az enyéimnek is ez élvezetből minél többet. Itt tartózkodása elejét és végét (Berzenczey) Laczi bácsival *kellett* megosztanom! . . . aztán meg alvásra is volt szüksége szegénynek sat. . . . De ennek daczára sokért nem adnám e néhány percznyi tiszta élvezetet. Megifjodtam tőle. S a mi előtttem még jóval becse-sebb, úgy hiszem, e rövidnél rövidebb 24 óra nem csak én rám, de ő rá nézve is kútfejévé lett, azon bizonyos kimondhatatlan érzésnek, mely üdítést nyújt küzdés után, enyhülést a szenvedő-

* Duka Tivadar, Kelet-Indiából Angolországba való útjában.

nek, sőt még kártalanítást is némileg oly veszteségekért, melyek kipótolhatlanok. . . . Isten veletek mindnyájatokkal. -- Arthur s. k.»

Görgey István Görgey Arthurnak. Kelet : Hietzing 1864 április 26. (Eredetije magyarul.)

«Édes öregem! Ma délután 4 órakor aludt el Gida bátyánk örökre! . . . Tegnap reggel 5½ órakor szélhűdés érte . . . Én ma reggel ide érvén már csak vonagló tetemét találtam . . . Isten áldjon és vigasztaljon! Szerető öcséd Pista s. k.»

*

Görgey Arthur Görgey Károlynak (Gida fiának). Kelet : Viktring 1864 május 11. (Eredetije német.)

«Édes Károly! Pista bátyád megrázó sürgönye után leveled csak kellemesen lephetett meg engem. Abból a néhány virágból, melyeket bánatos soraidhoz melléktél, valamint azon szavaidból, melyekkel az én nemeslelkű elhunyt testvérem, rendíthetetlen hű barátom — a te atyád — erényeiről megemlékezel, a jó és háladatos fiú gyermeki lelkületére vélek ismerni. Ez pedig erős reményt támaszt bennem sat.

*

Gida bátyánk halála — nyolcz élő gyermekén kívül — legkivált kettőnkre, Arthurra s rám nézve volt pótolhatatlan veszteség!

A hirtelen éles fájdalom lassankint enyhül az idővel; olyan az emberi természet. De a hézag, melyet az elköltöző saját életünkben betöltött, állandó ürnök marad.

A nevezett két bátyám közt kifejlődött viszony mélysége kitünik kölcsönös levelezésükből, melyet eddig közlöttem. Megítélhető ezen levelekből Gidának átható esze, gyors és gyakorlatias felfogása, éles erős logikája, tettereje, szerető szíve, rendkívüli áldozatkészsége, Arthur iránti nemes barátsága.

Az én viszonyom Gidához, már a nagy különbség miatt is, más volt. Gyermekkori emlékeimből az ő képe csaknem teljesen hiányzik. Mikor úgy szólván először összeismerkedtünk: akkor ő a hivatalos állásban Bécsben élő férfiú, hatalmasan imponáló hatással volt rám; ő akkor már házas volt és felesége, egy

tipikus bécsi hölgy, oly idegenszerű tünemény előttem, hogy házuknál egész a forradalomig sohasem éreztem egészen otthonosnak magamat. Magával Gidával is tulajdonképen igazán csak az engem férfiúvá érlelt 48/9. évi háború után, megemberedett (az osztrák császári hadseregbe besorozott közkatoná) koromban melegedtem össze — mikor felesége a kisebb gyermekkel Bécestől távol vidéken nyaralt.

Ő ekkor élményeink kölcsönös elbeszélése közben megtisztelt egész bizodalomával, — cserébe az enyimért. És ekkor megbor zadva láttam, hogy ezen észre, tetterőre és karakterre nézve annyira kiváló férfinak családi élete mennyire boldogtalan!

Gida bátyám házassága a legdrastikusabb példái közül való annak a tapasztalati igazságnak, hogy az élettárs megválasztása merőben szerencsejáték, — vak ugrás a sötétbe; és hogy a nő a férfinak a végzete.

Azon több mint két év alatt, melyet szabadságolt Haynau ezredbeli közkatoná koromban Arthurnál Klagenfurtban töltöttem, (hogy az utóbbinak könyve megírásában írógéppül szolgáljak), Gida bátyánk gyakran meglátogatott minket s az egymás sorsa iránti kölcsönös részvét, a buzgó egyetértés, mely hármunk közt a lezajlott nagy események és azok következményei megítélésében létezett, oly ritka szép hármás baráti viszonyt fejlesztett közöttünk, melyben a nagy korkülönbség elenyészett s ők engem, a 7 illetve 10 évvel fiatalabbat egyenlőnek tettek meg a frigyen.

Midőn most Gida bátyám leveleit (talán utoljára) megint összekötözöm — mintha újra halálos ágya mellett, utóbb ravatalánál állnék; mintha még egyszer örök búcsút vennék tőle!

Szerető, önfeláldozó testvér, tanácsdal, tettel támogató barát, jó családapa, bámulatos munkaerő és munkás, rendíthetlen harczos az élet harczában, a legtisztább jellem — szóval *ember* volt a szó legnemesebb értelmében.

Volt!

Valahányszor eszembe jut, valahányszor Arthur bátyámmal emlegetjük: mindég bánatosan, soha el nem évülő hálával áldjuk emlékezetét.

*

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet: *Viktring*, 1864 szept. 8.
(Eredetije magyar és francia.)

«... Ötöd napja hogy egy évre tovább vagyok kénytelen lemondani családom viszontlátásáról. Etelemnek e végre ítéletem alá bocsátott érvei dönthetetlenek. Ime idézem azokat Etel utolsó leveléből eredeti szerkezetben.

«... Nous avons fait d'énormes sacrifices, tout pour rien si cette année déjà je retourne à Viktring avec les enfants; car en retournant maintenant avec Bertha en Carinthie, d'ici à un an elle sera Carinthienne comme avant. C'est clair. Il ne faut pas nous abuser pour flatter nos sentiments et nos désirs. C'est impossible autrement; et c'est ce fait-accomplí qui doit être la base de nos résolutions. Aussitôt que ton cœur ne peut plus aller plus loin: nous nous arrêtons là; car il faudrait absolument que ce fut toi, mon pauvre ami, qui exigeasses que nous te laissions encore solitaire, car outre ma tâche de mère le reproche de ta solitude tombe toujours sur moi. Qui peut lire au fond de mon âme?! Qui sait ce que me coûte le présent!»

«Feleletem döntő volt.

«Mindent, a mivel az Ur Isten megáldott észben, tehetségben, tiszta akaratban — hazámnak szentelék: s azóta nincs hazám!

«Gyermekeim számára még koldulni sem átalítottam; most meg önkéntesen megválok tőlök, csak hogy nekik legyen hazájok! Fogom-e még viszontlátni? «Was er webt, das weiss kein Weber»... (Töredék.)

*

Ezen 1864. év nyarán egy baleset következtében az én jobb-térdem erős sérülést szenvedett. Ősz elején aztán lefejtették végétére lábamról a szilárd kötést és miután constatálták az orvosok a gyulladás megszűntét, részemre üde levegőben szabadban mozgást és csontmerevenné vált térdem fokozatos gyakorlását rendeltek — a kétemeletnyi lépcsőnek kikerülésével.

Ezen érdekes feladatnak az lett aztán a természetes megoldása, hogy Budapestről rögtön elutaztam Karinthiába és ott Arthur bátyám viktringi földszintes lakásában és kis kertjében egy boldog hónap alatt megtanultam újra járni — úgy a hogy. A rákövetkező második télen vittem aztán annyira Isten kegyelméből, hogy térdem a régi hajlékonyságát, ruganyosságát és erejét visszanyerte, elannyira, hogy 1869-ben már megjárhattam a Piz Languardot és utóbb a mi Lomniczi csúcsunkat, megfáradás nélkül.

HARMINCZEGYEDIK FEJEZET.

1865. — Deák Ferencz és Lustkandl. — Levelek.

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet: Viktring, 1865 február 20. (Eredetije magyar.)

«Édes feketém! Utolsó... leveled a melyben irántam való barátságodnak első szeplőtelen ártatlansága mellett oly hatalmasan, oly meggyőzőleg viaskodol — mint déli szelek a felhőket, úgy olvasztá fel a képzeletemben barátságunk eget borító homályt.

«Nem annyira félreértés, mint inkább helytelen föltevés volt... mi által megverve szemmel, irám... ama bizonyos sorokat... Megengedni, hogy én tévedtem s ellenfelemnek van igaza, soha életemben nem esett könnyebben, mint most, midőn érte előre megkaptam a lehető legszebb jutalmat azon biztatásodban, hogy soha ne kétkedjem barátságod belső természetének változhatatlanságában, valamint te sem kétkedel soha az enyémben. Nagy boldogság nekem, hogy te e téren nem alkuszol...

«Kedvencz költőnkhöz (Arany János) folyvást szilárdulni látszó jó viszonyodon őszintén örülök.

«Hanem Duka szegény, feleletem nélkül indult vissza Indiákra. Sajnálom, de most már csakugyan késő felelni...

«Legyen a halandónak jó lelkiismerete, legyenek jó baráti, legyen miből jóllaknia, mivel helyettesítenie... az édeni figyelevelet: a teljes jóízű élvezetét mind ennek mégis csak a jó egészség biztosíthatja... Isten áldjon. Hű öreged Arthur s. k.»

*

Görgey István Görgey Arthurnak. Kelet: Pest, 1865 április 8. (Eredetije magyar.)

«Édes jó öregem!

«... Sokat gondolkozom azon eszmén: kedvező alkalommal megvenni azt a «platzli» felőli szomszédotok házhelyét. De... nem bírom magamat rá elhatározni — elvből. Egyfelől régi legkedvesebb álma lelkemnek, közeledben húzni meg magamat: de másrészt nem bírok felhagyni a reménnyel, hogy ez a hazán belüli lesz lehetségessé. És miután küldetésemnek hiszem, e lehetőség előidézésében kedvező alkalommal tevékeny, bár szerény, de a sikeres összehatásra mégis nélkülözhetetlen egyik tényezőnek lenni magamnak: szükségesnek tartom kerülni szerzeményemnek oly lekötését, mely amaz életeszme szempontjából excentricus jellegű. Én nekem arra áll az eszem: itt venni meg alkalmilag egy kis kerek földbirtokot. Az alkalom (fájdalom! hazai szempontból) naponta kínálkozik; a válság itt már iszonyúan beállt, de még koránt sem érte el tetőfokát. Nekem csak az a bajom, hogy erőmhöz képest mind nagy az idevaló elárverelt birtok, s én nem is akarnám a szerencsétlen eladónak pénzügyi nyomorúságát is megvenni birtokával együtt... Szerető öcséd Pista s. k.»

*

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet Viktring, 1865 május 13. (Eredetije magyar.)

«... A kezemnél lévő másolatok* eredetijei megvásárlásáért áldjon meg titeket az 1848/9-ki történelemnek mindenféle politikai színezetű erkölcsi nyomorultak által (tudja Pál mit kaszál) sárral dobált nemtője!...

«... Deák Ferencznek Pesti Naplóbeli cikke cseppet sem lepett meg. Lustkandl-féle értekezése után (ennek kényes helyeit tekintve) csak elvbéli eszme-continuitás ez a felszólalása. — Villanyozni, a mondott értekezés villanyozott fel. E körülmény teljes megértésére szükséges az emigrációnak Deák elleni azon gáncsára utalni, hogy ő lusta... s azért vajmi könnyű neki, mint minden személyes nagyraágyástól ment, önzéstelen hazafi tündökölni. Nagyon rösteltem e gáncsot, főleg azért, mivel a Lustkandl-értekezés megjelenéséig nem valék képes ellentmondani az emigrációnak — már t. i. ennek az internáltak táborában lévő kép-

* Az 1885—1888-ban megjelent munkámban felhasznált okiratokról és jegyzőkönyvekről előbb másolatokat készítettem és ezeket megküldtem bátyámnak

viselőjének (Berzenczey Lászlónak). Hála égnek! Lustkandl-féle értekezést lusta ember nem írhat!... Hű öreged Arthur s. k.»

*

Ugyanaz Görgey Istvánnak. Kelet : Viktring, 1865 május 31.
(Eredetije magyar.)

«Édes feketém!...

«Kedvenz eszménknek, miszerint Berthából magyar hölgy, Kornélból magyar fiú válják, valósulására meg van vetve az alap. Etel tanúsága szerint tiszta magyar érzelmű mind a két gyermek; Jeskó pedig erősen állítja, hogy magyar szájuak is. Az e szilárd alapon tovább építkezésre ezentúl hozandó áldozatim sorából tehát kihúzhatom elvégre, még pedig könnyű szívvel, a pénzbelieket. Kell hogy tegyem, miután a magam erejéből sehogysen telik ez idő szerint... Nyilvános oskolába járatom a fiút, koszthelyre adván őt Klagenfurtban egy-két évre. Így szüleinek közéletében hozzá szokván lassacskán egy kis észszerű önállósághoz, megérik a confirmálás alá, mely, törik-szakad — a hazában szeretném hogy végbe menjen...

«A keserűnél keserűbb falatok után, miket a védtelen asszony-nyal (nejét érti) a hazában időzése közben nyelet a ferde közvélemény által magát (rá) feljogosítottnak vélő durva lovagiatlanság, nem hiszem hogy igen nehéz áldozatába kerüljön szegény Etelemnek az egy egész hóval korábbi kimenekvés a hazából!... Arthur, s. k.»

*

Ugyanaz Görgey Istvánnak. Kelet : Viktring, 1865 június 4.
(Eredetije magyar.)

«Édes jó feketém!...

«A tegnapi égháború után rám illik ma «Gábor diák» fohásza: «Soha soha ilyen pünkösöd napja!» Alig 24 órája még a legőszintébb irigység tárgyaként díszlett az én kedves kis kertem. Ma már nem igen irigylik tőlem a jóformán lomb-, gyümölcs-, sőt galy-vesztett fák nyári rémvázait. Ezidei verejtékes fáradozásaimat tönkretette tíz percz alatt a tegnapi kegyetlen jégverés. Isten neki! Csak azokat kimélje meg a sors jégverése, a kik életem kertjének megannyi kedvenz fái, bokrai, virágjai, bimbói — s

a kik közt kedves Emmáddal együtt te is díszlesz ... meg a mi jó derék Markónk (Dr. Markusovszky Lajos).

«Küldesd meg kérlek valamelyik könyvkereskedővel Báró Eötvös Józsefnek legeslegújabbán a nemzetiségekről írt művét, még pedig minden új, szükségtelen adósságcsinálásom kikerülése végett postán utánvétel mellett ... Hű öreged Arthur s. k.»

*

Ugyanaz Görgey Istvánnak. Kelet : Klagenfurt, 1865 június 12.
(Eredetije magyar.)

«É. j. f.! Vettem f. hó 8-kai leveledet s ugyanazon vonat hozott Eteltől is egyet válaszul az én tudvalevő indítványomra.* Leveleddel s e válaszszal szemben csak annyit mondhatok, hogy soha életemben (még Hodrics** alatt sem) vallottam oly borzasztó szép kudarcot, mint az imént amaz indítványommal. Manteuffel báró ő méltósága szerint «az erős hátrál!» hadd legyen e magasztos példa egyedüli vigasztalásom, midőn íme végkép felhagyok ez, úgy látszik szerencsétlen ötletemmel ... Csak nem lehetek oly bikanyakú, hogy «csak azért is!» ... Tehát újra fölveheted — sőt szépen kérlek, hogy vedd fel újra a valami jóra való magyar fiú utáni tudakozódás fonalát. Csak hogy Etelem az évidíj maximumának a 300 fton túl emeltetése ellen folyvást tiltakozik ...

A német, a tót s a magyar népjellemek megkülönböztetésére kering itt egy elég sikerültnek látszó adoma. Külföldi fuvaros Magyarországon járván, rossz útra akadt és bele tört a kereke. A mint ott fejét vakarja szegény: jön arra egy német; megáll és sajnálkozik rajta, de segítségre felkérve, csakhamar odább áll, mentegetődzvén, hogy sietős az útja. Jön utána egy tót és meg sem állva, kineveti a sárba akadtat. Jön aztán egy magyar: ez elébe áll, becsületesen leszamarazza a maga magán segíteni nem tudót, de aztán ki is segíti a bajból. Én vagyok az ügyefogyott külföldi fuvaros: légy te a magyar népjellem typusa. Akár le is ... de segíts! ... Hű öreged Arthur s. k.»

* A klagenfurti nyilvános iskolába járatni a fiát.

** 1849 január 22-én Hodricsnál a Bányavárosok kerületében visszavertén, utolsónak vonult vissza. Csákóját az osztrák vadászok keresztüllőtték.

Ugyanaz Görgey Istvánnak. Kelet: Viktring, 1865 júl. 1.
(Eredetije magyar.)

É. f!... Junius 11-ei leveledet s a... könyvküldeményt megkaptam s Eötvös (József báró) munkáját el is olvastam s mondhatom, nagy érdekltséggel kezdettől végig, daczára a talán classicus (nem t'om — de hogy nem magyar, annyit érzek) végnélküli körmondatos stílusnak. És a mit el akart érni e röpirattal, azt az én rám tett benyomás után ítélve, kétségkívül el is érendi a szerző. Őszinte olvasó, tartozzék bármelyik párthoz, nem hiszem, hogy a könyvecske utolsó lapjáig érve, pártellenei iránt több méltányosságot ne érezzen magában, mint a mennyivel hozzáfogott az olvasáshoz...

«Majláth (ifj. György az új országbiró) ismeretlen mennyiség s így az egész «új october»* csak óriási kérdőjel előtttem... Hú öreged Arthur s. k.»

*

Görgey Arthurné Késmárkról 1865 augusztus 29-kéről kelt levelében megírja, hogy a Szepességet elhagyni és Budapesten megállapodni készül gyermekeivel; a Tigrishez címzett fogadóban kér szerény lakást előre megrendeltetni.

«Görgőről érkezünk, hol nyolcz napot kellemesen tölténk. Anna (Görgey. Konstantinné sz. Szinyei Merse Anna) rendkívül szeretetreméltó volt. Máriássy Emma is Máriássy Jánosné szül. Szinyei Merse Emma, (előbb az 1849 october 6-án Aradon kivégzett magyar honvédtábornok Desseffy Arisztid özvegye) most kereste ösmeretségünket és rendkívül szíves volt irántunk... Egészen megváltozott hangulat... Vajha úgy legyen lassankint másoknál is! Mily szívesen felejténém akkor azt a sok keserű órát, a mit átéltem. Az öreg Bárczay is azt mondta nekem Tátrafüreden: «Az emberek most mégis átlátják, hogy Arthur szereti hazáját (!) miután ennyi áldozatot hoz azért, hogy gyermekei Magyarországon éljenek. Kár is lenne kedves leányának ott maradnia Stájermarkban (sic) sat.» (Eredetije német.)

*

* Utalás az 1860-iki októberi diplomára.

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelt: Viktring, 1865 szeptember 24. (Eredetije magyar.)

«... Biztasd maradásra te is (nejéről és gyermekeiről beszél) és légy segítségükre, hogy minél többet élvezhessenek nemzetünk feltámadásának ünnepélyéből...

«Minekutána tudni akarod, mint veszem fel én a manifestumot: hát csak elmondom a magamét.

«Volt egyszer egy nagy úr. Annak volt két pár lova, ősi családi szokás úgy hozván magával, hogy csak kétfogatú kocsiban járjon. — Az egyik pár lovat ostorral kellett hajtani: a másik pár nem volt ahhoz szoktatva.

«Hogy' történt, hogy' nem — egy szép reggel csak arra ébred az úr, hogy ezentúl négy lóval jár s együvé kell fognia mind a két párt.

«Az ostoros kocsishoz lévén neki eleintén nagyobb bizalma, erre bízta az experimentumot.

«Ez nagy okosan a rúd mellé fogta a pajtása fogatát, a magáét meg előre s megereszté a kacskaringóst. A mitől tartott, az meg nem történt ugyan: el nem ragadta az ostorhoz nem szokott két ló, hanem megtörtént, a mit legkevésbé várt volna: ez megkötötte magát — s a verkli sehogysem indult.

«Erre az úr tanácsot kér a másik kocsistól s ez azt mondja: ő elől fogja a maga pár lovát s majd ostor nélkül hajt, remélvén, hogy a mint az első pár ló megindul, a hátsó sem fog elmaradni s így lassankint el is szokik idővel az ostortól.

«Ostor = burocracia. S az ostor nélkül hajtó kocsis tanácsa elfogadva: ez a császári manifestum.

«S hála égnek, hogy így van... Híű öreged Arthur s. k.»

*

Ugyanaz Görgey Istvánnak. Kelet: Viktring, 1865 november.

«Martinyinak (házi tanító) szüksége van e következő két műre: sat....

«... Asbóth Lajos ráfogásai — ha nem is elfogadhatók, hát legalább menthetők némileg. Becsvágyó emberre s a magyar honvédtábornokra nézve kegyetlenebb büntetés alig lehet, mint a csatamezőről való rögtöni elbocsátás. Ilyen büntetést Asbóthra én mértem, s az ő nézete szerint igazságtalanul.

«De mire vélni a *Horváth* (Mihály püspök és volt cultus-minister) által az utolsó aradi napokról összeférczelt torzképet?

— — — — —

«Hanem annak így kell lenni — őszinte hazafiságonak egykoroni fényes kiderítése kedvéért; mert azt tartja a magyar közmondás, hogy «a kit az Úr meg akar verni, annak esztét veszi el». Pedig csakugyan eszeveszett eljárás történetiről: előbb teljes gyarlóságukban idézni az olvasó foruma elé Kossuthot, Szemerét: s aztán mégis tanuknak használni fel őket én ellenem oly dolgokban, a hol az ellenem való hamis tanuskodás ő rájuk nézve csaknem életfeltétel. — Ily eljárással szemközt önkéntelenül azt kérdezné az ember: «Hát Asbóth, Eichhorn, Lapinszki sat. sat. miben kevésbé elfogadható tanúk Kossuthnál, Szemerénél? Vagy tán ezekre is hivatkozik ellenem? nem tudom; eddig csak lapozgattam Horváth legifjabb munkájában; ex professo még nem olvastam; hanem el fogom. Addig Isten veled. Arthur s. k.»

*

Görgey Arthurné Deák Ferencznek. Kelt: Budapesten, 1865 december 7-én. (Eredetije német.)

«Mélyen tisztelt Uram!

«Engedje visszaidéznem emlékezetébe, milyen szíves fogadtatásban részesültem Ön részéről, mikor most két esztendeje egy szerencsés véletlen összehozott Önnel.

«Ha valaha kételkedtem volna benne: meggyőződött volna róla ezen találkozás, hogy Ön férjem iránt jóindulattal viseltetik, tiszteletet érez balsorsának nagysága iránt s az ő egykori cselekvése indító okainak tisztasága felől tisztában van magával.

«Hogy az ő akkori politikája az Ön mostani politikájával lényegében azonos, férjem szájából tudom s azon nagy elégtételből, melylyel ő 1861-ben az Ön két föliratát olvasta és ezekben egyszersmind a maga 1849-ki januári váci proclamatióját igazolva látta. Ön viszont sohasem kételkedhetett benne, hogy férjem Önnek legbuzgóbb elvtársa — jöllehet ő ma mást nem tehet, mint az ég áldását kérni le Önre és munkájára.

«Nem véli-e Ön, hogy az, ki Istennek jóvoltából nem közönséges tehetségekkel megáldva s oly szép és elpusztíthatatlan lelke-

sedéssel szívében — a legkülönbözőbb helyzetekben, az ország javáért és becsületéért minden pillanatban nemcsak életét (mert ezt mások is megtették), hanem jó hírnevét — személyes becsületének ezen külső mezét, melyet az emberek oly gyakran magával a becsülettel tévesztenek össze — hidegvérrel feláldozni kész és képes volt — nem vélné Ön, hogy ez a férfiú a béke mezéjén is a közös jó ügynek még hasznos szolgálatokat tehetne? hogy egy ilyen munkaerőt meg kellene tartani, megmenteni az országnak, még mielőtt a gyermekei meg nem érdemelt kemény sorsa feletti bánat még az ilyen aczélerőt is fölemésztí? Nem vélné-e Ön jó és bölcs dolognak, azt a férfit, kinek nevét és szerencsétlenségét én büszkén és vallásos megadással viselem és gyermekeim is, ha Isten engedi, minden körülmények közt hasonló érzésekkel fogják viselni — a történelemnek, a még meg nem írtak, a még csak megírandó igaznak és igazságosnak nem adni át úgy, mint elretentő példáját a nemzeti hálátlanságnak, s a lelkesült önfeláldozás meddőségének?!...

Őszinte akarok lenni enmagam és Ön iránt: én itt a közérdekű indokokat emlegettem, holott ha megvizsgálom magamat, főleg a hitves és anya az, ki így beszél Önhöz a maga fájdalmában.

Én immár két esztendeig megszakítás nélkül két gyermekemmel férjemtől távol itt élek az ő rokonai közt, az ő hazájában, melynek földjére lépni neki tiltva van.

Történik ez az ő határozott akaratjából, mivel el akarta kerülni azt, hogy a fogékony gyermekkor osztatlan benyomásai s az ifjúkori emlékek varázsa e gyermekszíveket az idegen országhoz fűzzék, a hová édesatyjokat száműzték. Hozzá akarta szoktatni őket, hogy hazájokat, szeretetük és ragaszkodásuk országát Magyarországon keressék és találják.

Ez év végén azzal a meggyőződéssel fogok száműzöttemhez visszatérni, hogy e nagy indító okok s a fájdalmas áldozatok, miket ez irányban hoztunk, itt még azon szűk körben is, a hol itt-tartózkodásunk tudva volt, alig imitt-amott találkoztak méltatással! Sőt ellenkezőleg, az emberek ellenséges indulata és szeretetlensége ezt a cselekedetünket is, valamint férjemnek minden egyéb tetteit — csak meggyorsították és elferdítették.

Azzal a meggyőződéssel, hogy a félrevezetett és nem gondolkodó tömeg a férjem hazafisága felőli megcsontosodott képzetét soha önmön kezdeményéből, elfogulatlan utánjárásból, vagy az

igazság és igazságosság ösztönéből nem fogja megváltoztatni, hanem csakis egy *esemény* következtében.

«Ilyen esemény fogna lenni azon hazafiak nyilvános tanuságtétele, a kik oly szerencsések, az ország osztatlan bizodalját és elismerését bírni.

«Jól tudom — Önnek *ma* más a feladata! Egy sokkal nagyobb *annál*. — E feladattal szemben egy egyetlen ember személyes ügye háttérbe kell hogy lépjen.

«Ezért is nem kerestem fel Önt személyesen. Gondosan meg akarom óvni az Ön népszerűségét a mi balsorsunk mérgező lehellestől. Tartozom ezzel Önnek és egyszersmind férjem érzületének, midőn ezt a lépést — fontos dolgokban most először életemben — az ő tudtán kívül megcselekszem.

«Anyá létemre is tudok várni.

«De majd ha Isten áldást adott Önnek munkájára; ha egykor az Ön feladata a fő dologban a szerencsés megoldásra megérte: akkor az Ön elvtársának nyilvános becsülete, gyermekeinek ez egyedüli öröksége érdekében is tegye meg a mit Önnek nagy szíve sugall!

«Fogadjá legforróbb nagyrabecsülésem kifejezését. — Híve Görgey Arthurné.»

*

Görgey Arthur a nejének. Kelet: Viktring, 1865 decz. 18. (Eredetije francia.)

«... Szegény Pistát nagyon sajnálom. Neki, valamint annyi másnak, 16 éven át az a gyöngesége volt, hogy a nemzet erkölcsi érdekét a maga saját személyes érdekével azonosította; holott a kettő voltaképen ellenkező egymással. A nemzet érdeke — a mai nemzedéket értem — azt kívánja, hogy miután engem tizenhat esztendeig ritka következetességgel lábrugasokkal traktált, ezt a bánást ugyanannyi újabb időn át megismételje, vagy legalább azt iparkodják bizonyítani, hogy én ezt a bánást megérdemeltem. Rendszerint 30—33 évet szokás egy nemzedékre számítani. És ezért magam sem hagytam fel a reménnyel, de csak addig a pillanatig, míg meg nem győződtem, hogy szerencsétlen könyvem-ből mindazt, mi az ellenem felizgatott közhitnek képtelenségét bizonyítja, az emberek semmibe sem vették. Ettől a rám nézve

ép annyira fájdalmas mint hasznos pillanattól fogva én, a mi személyemet illeti, végképen lemondtam. És ha mégis tart még bennem egy sugára a reménynek, ez csak arravaló, hogy legszomorúbb percekben szegény gyermekeink jövője iránt vigasztaljon. Csúpán az ő kedvükért remélek még. És egyedül az ő érdekükben lesz, ha még valamikor lelkemnek egy szerencsés dispositióját felhasználván, még egyszer talán felszólalok . . . Arthur s. k. »

*

Ugyanaz Görgey Istvánnak. Kelet : Viktring, 1865 december 29.
(Eredetije magyar.)

« . . . Két, egyaránt szomorú dologról tesz említést Etelem csaknem minden levelében : 1. hogy irodád silányul fizet, 2. hogy Horváth Mihály hazánkfia szincerizálásai csaknem kétségbe ejtenek téged. Elég rossz hír bizony mind a kettő nekem.

« Ha az elsőnek következtében tűrhetőnél nyomasztóbban szaporodnak életgondjaid, lehetetlen nekem enmagamat nem vádolnom miatta, a mi annál jobban fáj, minél kevésbé van módomban visszaadni a kölcsönt, azaz segíteni rajtad jelenleg úgy, a mint annak idején te cselekedtél én velem . . . Hanem azért csak elfogadod tőlem ezentúl a lakóházamra betáblázott 2012 fr után járó 5%, valamint a . . . 500 ft utáni 6% évi kamatot. Ez utóbbit . . . most nem küldöm ugyan, hanem megküldöm ide mellékelve a . . . mindössze 141 ftot. S így csak megvolnánk ; *nekem is könnyebb a lelkem*, rajtad is segítve van némileg . . . Isten tudja lesznek-e még képes teljesíteni e kötelességet akkor is, ha majd, a mint rebesgetik, a megkoronázott magyar király fogolylétemnek, — eddigi segélyforrásomnak pedig becsületézésem vet véget.

« A mi már most a második pontot illeti, nem mondhatok rá egyebet, mint hogy tiszta szívemből sajnállak . . . Horváth Mihály célja iránt lehetsz-e kételyben? Nem hinném. De aztán nem is értem mit jelentsen az a te kétségbeesésed. Azért, hogy a tények elferdítésében az Asbóth Lajosénál nagyobb ügyességgel járt el H. M. s azért, hogy hozzá még az eddig szerzett történelmi tekintélyét is latba veti — azért, mondom, nem kevésbé rágalom mindaz, a mit ellenem ír. Helyesen mondod, magam is rá állok : már : nem megvetendő ellenfél H. M. s én olyanra vártam, hogy újra felszólaljak. Kész az általános tervem ; ime közlöm.

«Ifjabb nemzedékeink oktatása és felvilágosítása hazánk, nemzetünk történelmében» a cél, melynek szenteli könyvét H. M. — E magasztos cél minél biztosabb eléréséhez segédkezet nyújtani kötelessége mindenkinek, ki egykori szereplésénél fogva történeti tények constatalásához járulni hivatva van. Könyvem, részint mert német nyelven van írva, részint talán magas ára miatt is, nem foroghatván közkézen: e két bajon segítettő, magyar kivonatot készítenék belőle, oly kivonatot, melyben az események rövid, de kimerítő elbeszélésére szorítkoznám, — mellőzván mindent, a mi a tények constatalásához nem okvetetlen szükséges. A H. M. előadása által netalán provocált czáfolatok számozott jegyzetekben kísérnék a szöveget. Mit mondasz hozzá és számíthatok-e segélyedre?...

«Uj év küszöbén állunk! Jót hoz-e ránk, rosszat-e? Ő tudja, a ki jó napokban szerénységgel, a rosszakban szilárd kitartással, áldjon meg mindnyájunkat!... Hű öreged Arthur s. k.»

HARMINCZKETTEDIK FEJEZET.

1866. — Tizennégy levél. — Látogatásom Nyáry Pálnál. Gróf Bethlen Ferencz. — A «húsvéti czikk». — Görgey Arthur feléledő reményei és aggodalmai. — Családja Pesten, hazatérőben a Szepességről. — Bohus-Szögyény Antónia. — Görgey Bertha első bálja Pesten. — Bátyám családja visszatér Karinthiába. — Deák Ferencz országgyűlési felirata. — Az apa célja gyermekeivel. — Természet törvénye: a «szülöttért a szüle». — A család együtt Viktringben. — Bátyám családját megint Magyarországra küldi.

Görgey István Görgey Arthurnak Viktringben. Kelet: Pest, 1866 január 2. (Eredetije magyar.)

«Édes bátyám!

«Vettem 1865 december 29-kéről való leveledet a 141 fttal együtt. Belőle a 40 ftot, ámbár most nem vártam, — ha már úgy akarod — visszafizetésül elfogadom... A 101 ftot ellenben csupán átmenő tétel gyanánt veszem számba és legott Etelkának adtam át, mint küldeményedet. Én ugyanis régi megállapodásunkhoz képest kamatot tőled el nem fogadok... Ha Isten úgy akarná, hogy utolsó falatodnak egy részére szoruljak: kért fognék osztályt utolsó falatodból, igen; de eddig hála Istennek, annyira még nem változott a helyzetem, hogy bármiben szükségét szenvednénk. Az ügyvédség silányul fizet, az igaz, s elismerem, hogy ez mulólag rossz kedvbe hozott; sőt egypár fajta ipar-részvény, melyekben szerzeményem egy részét elhelyeztem, 1865-ben szerencsétlen üzletévet érven, ez is befolyással volt jövedelmem csökkenésére és — kedvemre. Azonban még eddig semmi ok sincs arra, hogy a rosszkedven erőt ne vegyünk, a mi már régen sikerült is, — sem pedig arra, hogy te aggódjál miattam. Ezen tehát túl volnánk. Csak te írd meg Etelkának, hogy elköltheti a 101 ftot; mert ő ezt tőled akarja hallani.

«Átadtam photographiádat Nyáry Pálnak ma, megköszön-

vén nevedben az övét. Ő marasztott és három órai beszélgetésünk fő részletei a következők:

«Ő nem hiszi, hogy valaha ember inkább félreértetett és méltatlanabbul megítéltetett volna, mint te. Helyzeted pedig valóban súlyos, úgyannyira, hogy szinte természetellenesnek látszik mindaz, mit szenvedned és elszenvedned kell. Pedig ha mélyebben vizsgálja az ember, *természetesen lett az egész*; és természetes megoldást, kibontakozást is hisz és jósol ő ügyednek, mihelyt az események szelleme, mely egészen független valami az egyes emberek számításától, nézeteitől vagy szándékától, odáig érleli a dolgot. Ma még nincs odáig. De már a fejlemény előestéjén állunk. Nem egyes ember egyéniségétől — bármily magasan álljon is az — várja ő e fejleményt, nem is egyes emberektől, hanem a dolgok erejétől; a kölcsönös szükségétől, s a szellemek áradatától, melyet szintén törvények szerint, ámbár ezek nagyrészt titok előttünk, intézi egy felsőbb hatalom.

«... Horváth Mihály «történetet» mer írni! pletykák és azon körnek előadásai után, a melybe ő szorult. Azt arrogálja magának, hogy ő szemtanú, mivel kortárs... Mintha valaki ma, mivel Pesten van, Pestnek mai, vagy a mai napnak Pesten — történetét képzelné megírhatni! De nem csak rád nézve nem fogta fel az eseményeket... sat. Hű öcséd.»

*

Azt óhajtotta bátyám, hogy itt lévén az ideje, hogy Berthát anyja bevezesse a világba, ez itt történjék Budapesten. A legjobb alkalomnak rá a január 15-iki jogászbál kínálkozott, a melyre az ifjúság ángyomat és leányát meghívta. Az engedelmet rá bátyám táviratban és levélben is megadta. Öreg gróf Bethlen Ferencz (Kállay Béni közös minister nejének, valamint özvegy Bánffy-Bethlen Margit grófnőnek nagyatyja) kérte ki magának, hogy ő vezeti be karján a leányt a terembe. Egyes helyek a következő levelekben erre vonatkoznak.

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet: Viktring, 1866 január 8. (Eredetije magyar.)

«...Némileg kétoldalú szerződés — mind azon elhatározásaimnak kútforrása, melyek folytán családom, ma 26 hónapja — elvált tőlem, hazámban keresendő fel magának (ha volna mód benne) tűzhelyre való talpalatnyi tért.

«A két szerződő fél én bennem :

«a hazafi, meg az atya.

«A hazafi, ki-kibékülven ugyan saját nyomorult sorsával, abban a mértékben, a melyben a változatos alakú kényuralomnak hazánk jövője megsemmisítésére törő támadásait mindinkább landadni látta : még sem mehetett lemondásában annyira, hogy magával együtt gyermekeit is száműzni engedje.

«Ez iránt — a magyar jellem lovagiasságában állhatatosan bízva — az atya sem lehetett különböző véleményen ; kikötven mindazáltal : ne történjék a gyermekek Magyarországon időzésével semmi olyas visszaélés, mely a hazafinak, későbbben netalán újra feleledő igényei érdekében kockáztathatná az ártatlan zsenge szívek nyugalmit, boldogságát.

«Berthának azon megható gyermeki ajánlatára, hogy ő kész élni halni igaz ügyemért, azt felelém neki : «Éljen és — menjen bálba!» megmagyarázván neki egyúttal, hogy az ő jelenlegi állásában gyermeki önfeláldozásból tett ajánlata tetté csak úgy válhatik, ha ő atyjának tiszta öntudatában megnyugodva, még az esetleges megbántathatásnak is szilárd elhatározással szembe megy. — S ezzel elég volna téve úgy a hazafi, mint az atya alkalmi érdekeinek egyaránt. Egyrészt tudniillik a hazafi, tiszta múltjának mintegy engesztelő zálogául ajánlja magyar érzelmű tulajdon leányát a gyanakvó közönség figyelmébe : másrészt az első világbalépés illetén elrendezése megnyugtathatja az atyát az iránt, hogy szeretett leányának ártatlan szívét egyelőre legalább nem fenyegeti a hiúság mérge.

«Nyáry Pál baráti tanácsa felettébb kecsegtető — nincs tagadás benne — a hazafi előtt. De sehogysem engedheti meg annak elfogadását a kedves leánya erkölcsi jövőjén aggódó atyai szív. Mert ki jelölhetné meg előrevigyázólag a fiatal leány szívében azt a finom határvonalat, a melyen túl az atya érdemeinek némi elismerése fejében nyilatkozó hódolat keltette hálaérzet már ugyanezen hódolatnak igénylésévé változik át? És ha ezen felette

finom határvonal — a szerénységnek ezen Rubiconja — egyszer át van lépve: a hazafikebel ama, Nyáry Pál barátom által kilátásba helyezett mulékony megvigasztalásának nem az atyai szív fogja-e majd késő bánattal adni meg az árát.

«Nyáry Pál barátom szíves ajánlatát egyébiránt még a hazafi sem fogadhatja el nyugodt lélekkel. Magyar közönséggel szemben ugyanis Nyáry Pál sehogysem járhatna — nőmet, leányomat pártfogó tisztében úgy el, mint például gróf Bethlen Ferencz teheti — már tudniillik mint egyszerű magán ember. Görgey Arthur érdekében, akár csak tisztán családi ügyben is, Nyáry Pál sem léphet fel nyilvánosan a nélkül, hogy el ne idegenítse magától mindazon hazafiakat, a kiknek közreműködésén közügyekben ő a nemzet kára nélkül túl nem adhat.

«Ezek in nuce az én nézeteim; s ezekből indulva ki, úgy határozok, hogy Bertha egy-két nyilvános bál (adja Terpsichore! minél kellemesebb) emléke nélkül meg ne térjen a hazából, szerető és viszontlátásában már előre gyönyörködő apjához... E soraim csak holnap indulhatnak; úgy a távirat is: «Gehen!» (t. i. bálba)

«... Előfizettem a Budapesti Szemlére is.

«Horváth Mihály III. kötetének a derekán tartok már... Hanem... satiram non scribere valóban nehéz.

«Subventiói levelezésemet felkeresem és megküldöm neked, a mint meglesz... Arthur s. k.»

*

A mióta a centralizált egységes Új-Ausztria épülete repedezni kezdett és Deák Ferencz kiegyezési politikája egy lustrum akadályozó és érlelő viszontagságain keresztül le nem került többé a napirendről a monarchiában: azóta, nagyon érthetőleg Görgey Arthur elméjében mindig ott élt a gondolat, hogy a közjogi kiegyezés sikerülése okvetlenül az ő saját kivételes helyzetén is kell, hogy változtasson. Egész lénye rajta csüngött a megindult nemzeti mozgalom fejlődésén, ébredő reményén, e remény előbb-utóbb bekövetkezendő valóságán.

Már a Deák Ferencz emlékezetes 1861-iki cikkének elolvasása felrázta resignatiója nyugalmaiból. Első hevültében kapta a cikket hozó Pesti Napló-számot, ment vele a fényképészhez s a Deák Ferencz cikkével kezében úgy vétette le magát számomra — egytetértés és remény bizonyoságául — és megküldte

azt nekem. Most is ágyam felett függ az. (Egy példánya Kónyi Manó birtokában van.)

A mennyire óhajtott és vigasztaló volt bátyámban nem csak a magyar alkotmány visszaállításának, hanem önnön számkivetése megszűnésének is reménye: ép oly természetes volt, hogy ezt — mint árnyék a verőfényes tárgyat — teljes vagyontalanságának, ezutáni miként megélhetésének aggó gondolata kísérte a családapá lelkében.

Ezen aggodalom, csak úgy mint ama kecssegtető remény — ismételve meg-megnyilatkozik azon időbeli levelezésünkben.

*

Görgey István Görgey Arthurnak. Kelet: Pest 1866. január 11. (Eredetije magyar.)

«Édes öregem! Vettem telegrammodat 9-kéről és leveledet 8-káról. Megyünk 15-én a jogász bálba Etel, Bertha, Emma, én. Bethlen Ferencz vezeti be Berthát; azt mondta, ő ebben megtiszteltetést lát és jutalmat magára, — a melletted való szilárd kitartás jutalmát. Bohusnétól jövünk: igen jól fogadta Etelt, Berthát. Itt küldöm munkád I. kötetének fordítását a 25. fejezet végéig. Folytatom... Isten áldjon! hű öcséd Pista. s. k.»

*

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet: Viktring 1866 január 15. (Eredetije magyar.)

«... Raisz meghozta nekem a fontos küldeményt a levéllel együtt. Köszönet mind kettőért. Jól esett tapasztalnom leveledből, hogy nem neheztelsz rám, a Nyáry Pál adta s hevenyében, úgy látszik, általad is pártolt tanácsok figyelembe nem vétele miatt. — Szíves ajándékkal a «Nagy Szótárral» is rendben vagyunk. Ezért is csókollak. Hanem... — Elfogadok munkát, a legnehezebbet, a leggépibbet. Ha nehezen esik kezdetben: majd hozzá törődöm. De élődést nem fogadok el; orientálás, tervezgetés pedig valódi munka nélkül nem egyéb élődésnél. Ha pártfogolni akarsz azon esetre, ha én innen megszabadulnék: szerezz munkát, nézz körül. Ha egyéb nincs: lesz leírni való. Etelem is egyetért velem — előre tudom. A fiút egyelőre Rima-

szombatba küldöm jövő ősszel alumnistának. «Ne pompázzon, a kinek üres az erszénye!» Ott a nép tiszta, az élet olcsó, az elcsábítgató szórakoztatás kevés, az éghajlat egészséges, a nép szelleme szokása magyar s az irántam való kegyelet a lehető legparányibb. Ott tehát valószínűleg csak annyi tekintélye lesz a fiúnak, a mennyit ő a maga emberségéből lesz képes kivívni magának. Ott nehezen akad, ki elkényeztesse vagy a kelleténél már úgylis nagyobb hiúságát még táplálja... Ha Martinyi úr adatai helyesek: Rimaszombatban a fiúra szükséges évi költség nem haladja meg a 150—200 forintot. Ezt majd átveszi — tudom, hogy szívesen — keresztapja P.* Marad még mindég a terhedre Bertha segélyzése addig, míg lassacskán ő is megtanul a maga lábán állni. Ebből áll körülbelől, általános vonásokban, az én élettervem azon időre nézve, a mikor talán meg lesz nekem engedve másodszor is, most tetemesen megváltozott körülmények közt ugyan, de bár vagyontalan mint 1848-ban is — ugyanannyi életbátorsággal mint akkor, hazám felé fordítani szekerem rudját.

(Folytatólag.)

«Január 24-én.

«A jogászbál miatti izgatottság, majd meg a Bohusénak ** írt levél fogalmazása félbeszakasztották velem e sorokat.

«Horváth Mihály munkájának olvasása közben kettős meggyőződésre tevék szert. Ugyanis:

«1. hogy a munkát megbírálni, nem lehet az én tisztem.

«2. hogy e munka után könyvemnek egyszerű magyar fordításával lépni fel — czélszerűtlen lenne.

«Azért kár is volna a fordítással bajlódni.

«En, a mi, mindennapi rendes házbeli foglalkozásom és levelezéseim mellett szabad időm marad, egyelőre a subventionalis levelezésem összekeresésére fogom felhasználni; s ezt befejezve, azonnal hozzá fogok a már meglévő fordítás átnézéséhez, illetve átdolgozásához. Míg ezt feldolgozom; haladok egyszersmind a magyar irányban és talán lesz módomban azután előleges fordítás nélkül is folytatni munkámat.

«Még lehet azonban, hogy párhuzamosan e munkával, mint-

* Moro Leopold Viktringben.

** Bohus Jánosné sz. Szögyényi Antónia.

egy kipihenve, megteszek némi aphoristikus jegyzeteket Horváth Mihály munkájának . . . bírálatához . . .

«Budapesti Szemle, Pesti Napló, Hetilap, Üstökös közül egyikről sem mondék le ezidénre.

«S már most, édes feketém! a Nyáry Pálnak írt leveledben előforduló «kimentés» szóra volna egy kis (hogy meg ne ijedj, előre bocsátom: megnyugtató) észrevételem. A mióta Duka levelét bírom (azt, a melyben Szalay Lászlónak könyvemet illetőleg tapasztalt nézeteit közli velem), nincs nyugtom. Duka ugyanis kerülgette a kását; nem fejezte ki magát világosan azon fogatkozásokra nézve, miket könyvemben észlelt Szalay. S én akkor éppen különféle házbeli gondokkal lévén teli s a piszkálásnak különben sem barátja: «schätzbares Material» gyanánt szépen eltettem Duka levelét; de azért bizony korántsem szabadultam meg azon csaknem vexával határos ingertől, megtudni a Szalay-Duka-féle czélzások tulajdonképeni mibenlétét. Utolsó látogatásod alkalmával — csodálatos dolog — szóba nem jött köztünk Duka levele; én legalább nem emlékszem, hogy jött volna. De jött szóba — még pedig élénkebb vita alkalmával — könyvem hatásának meddősége az 1848/9-ki eseményekről elterjedt nézetek tisztázására nézve. Ez alkalommal te — a rendesnél valamivel jobban felhevülve — oly szót találtál kiszalasztani, a melyen én ugyan meghökkentem az első pillanatban, de a melyért köszönettel vagyok neked, mióta rájöttem, hogy e szó tulajdonképen nem egyéb, mint ama Szalay-Duka-féle rejtélynek megfejtése. Ama szó meghozá a magambaszállást; miből nemsokára eredt a jóakarát a megkövetésre ott a hol — akarva, nem akarva — megsértés történt részemről. Nem hiányzott egyéb, csak egy kis impulzus. Most már megvan ez is: köszönet érte Horváth Mihálynak!

«S így számot vetettem magammal. S ezentúl családapai gondjaimon kívül csak annak szentelem életemet, hogy én részemről is megbocsássak azoknak, a kik — általam sértve érzik magokat.

«... Hú öreged Arthur s. k.»

Az említett pesti jogászbál — Görgey Arthur leányának ebben történt első föllépése, a magyar társadalomban bemutatása, megtörtént.

Megtörtént baj nélkül!

Holott pedig én az ellenkezőt is igen lehetőnek tartván, elmondhatom, hogy mikor ángyommal karomon, a gróf Bethlen

Ferencz karján a Vigadó nagytermébe belépő unokahúgomat nyomon követtem, nagyobb izgatottság vett érőt rajtam, mint akármelyikében azon vérengző csatáknak, melyekben az 1848/9. évi hadjárat alatt hazám igazáért életemet kockáztatnom jó sorsom engedte.

De valamint amott a csatában is csupán a kezdet, az első még távol bömbölő ágyúlövések kavargják fel a katona idegzetét s az ütközet kifejlődésével a megfeszített figyelem s az öncselekvés csillapítólag hat a szívre s a hidegvér visszanyéri önuralmát, míg végre a győzelem bizalma jóltevő meleggel árasztja el lényünket: ugyanúgy csillapodtunk meg csakhamar itt is ángyom, nóm és magam, mihelyt meggyőződünk, hogy szeretett lányunkat a közönség jóakaró érdeklődéssel, rokonszenvesen fogadja s (a mint utóbb a bájos gyermek maga, megbocsátható henczegéssel eldicsekedett előttünk) *ült* ott nem egy nálánál szebb leány petrezselymet árulva, míg őneki annyi volt a tánczosa, hogy az ülve maradónak is juttathatott volna a fölöslegéből.

Anyja és leánya s a feleségem, meg a jó öreg Bethlen Ferencz gróf a teljes siker érzetével hagyták el a tánczvigalmat — magam nagy elégtétel és megnyugvás érzetével és egy heveny komoly — szemgyuladással. A nagy belső izgalomtól nem kevésbé, mint a zsúfoltan teli terem hőfokától átizzadva s így jobban mint máskor, a meghülésre disponáltan, kénytelen valék a hazamenetelre nézve a hölgyekhez tartani magamat s a kocsik előállítására lent az erős tél éjjeli hidegében egyideig várakozni. Másnap dr. Hirschler szemorvos barátom mind a két szememben erős corrhoiditist és retinitist állapított meg s egy korábbi hasonló természetű szemgyuladás után hátramaradt holt helyeket a reczehártyámban. Azt kérdezte tőlem, mit fogok rá szólni, ha azt mondja, hogy fel kell hagynom az ügyvédséggel? Azt feleltem, hogy nem tehetek mást, mint megadni magamat. Erre ő azt mondta, hogy ha így szót fogadok: ő biztosít felőle, hogy néhány hónapig tartó gyógykezeléssel megmenti látásomat. — Így is lett. De azóta (1866) szemüveggel olvasok és írok.

A következő napokat a bál kipihenése után Arthur bátyám családjá búcsulátogatásokra fordította és január 21-ikén haza indult Karinthyába. És 22-ikén harmadfél évi távollét után a viktringi remete teljes egészségben újra keblére ölelte hitvesét és gyermekeit.

Tartózkodom bátyámnak 1866. évi január 24-ikén kelt levelét szószerint közölni, félő nehogy egynémely olvasóm a viszontlátás öröme kifejezését ellenséges indulatból szertelennek találván, a levélíró legszentebb érzelmeit a közlés által profanáljam. De a kinek van szíve olvasóim közül, s a ki magát a más ember helyzetébe beleképzelni képes: az természetesnek fogja találni, hogy annak a férfiúnak, a kinek nem maradt házikörén kívül egyebe, a mikor ezt a mindenét is egy ideális czélért oly sokáig önként nélkülözte, — hogy akkor övéinek egészségben visszatérven s időközben gyönyörűen kifejlődött leánya és fejlődő fia viszontlátásán erős szíve túláradoz és könyje kicsordul.

«Bertha nem győzi magasztalni (írja) szeretett Emma nénije önfeláldozását. Képzelteritek, mily jól esik gyönyörködnöm ezen tiszta romlatlan szív hálaáradozásain. — Hát őrála magáról mit mondjak? Messze vagyok még azon lelkiállapottól, melyben egyedül lehetséges a józan észlelés, a komoly vizsgálat. Hogy mi voltaképen az elbájoló vonzó, lekötő ez érdekes teremtésben? a szép természet-e? vagy a gyermekarcz ábrándos kifejezése? az ártatlanság varázsa-e, vagy az itt-ott felcsillanó és mégis gyöngéd tapintattal párosult humorja-e e szeretetreméltó kedélynek? Hiába kérditek...

Bohusnénak legközelebb irok. Meg vagyok hatva annyi szívjóság, annyi önzetlen rokoni, baráti pártfogás által. Bethlent, Markusovszkyt s ennek kedves feleségét sat. öleljétek sorjában részünkről. A tokaji pompás. Ezzel kezdém nagylelkű küldőjének s valamennyi híveink eltetését. Isten veletek!... Arthur s. k.»

*

Ugyanaz Görgey Istvánnak. Kelet: *Viktring 1866 április 12.*
(Eredetije magyar.)

«... Ezévi élettervünk a következőkben van előlegesen megállapítva:

«Junius vége felé az egész fészkelem újra kiürül. Először Pestre mennek, kis Kornél vizsgája után Rima-Szombathba; ott Terray igazgatónál bemutatják Kornélt mint 1866/7. tanévi kosztos diákot. Pár napi ott-időzés, tájékozódás után Szepességre folytatják utjokat vacatiora. Azalatt kifőzi Etel: közös erszényünkre, valamint külön anyai érzelmeire nézve mi a könnyebben elviselhető: Késmárkon maradni, vagy Rimaszombatban telepedni ideig-

lenesen? Terray Károlynak már írtam; válaszát a napokban várom.

«Gyulai Pálnak Kecskeméthy Széchenyije felől írt tanulmánya igen nagyon kielégített.

«Deák Ferencz remek feliratában csak az a baj, hogy ez alighanem az utolsó éles töltés volt! Félő — ezentul vagy soha többé, vagy legfőlebb még puffra lőni lesz módjában. Ezt én még csak sejtem; a bécsi rendezők ellenben úgy látszik, már nagyon is jól tudják. Hiszen ez utolsó felirat óta úgy bánnak az országgyűlésével, mint a már mindenben szűkölködő várórséggel a végső győzelmében bizonyos hadvezér. Ez is ledicséri rútul amannak vitézségét, sőt megadja neki, hogy egy darab ideig még ellentállhat: hanem azért mégis csak ajánlja a föltétlen megadást, csúfolva emlegetvén a lőszertár üres voltát, az eleség fogytát, a felszabadító külerő nem létét... Hű öreged Arthur s. k.»

*

Görgey István Görgey Arthurnak. Kelet: Pest 1866 április 17—19. (Eredetije magyar.)

«Édes öregem! Szemem egyre javúl, de kimélem. De most már tulajdon kezembe kell fognom a tollat. Te meg lévén győződve, hogy dispositióid iránti érdeklődésem teljesen önzetlen: jó szívvel meg fogod engedni, hogy azokhoz hozzászóljak. Közleményed a következő kérdésekre fakaszt.

«Mi okod, magadat ily hamar megint új válásra, új magányra, új mortificációra. új önmegtagadásra kárhoztatni? a magadnak jutalmul ígért örömevet csakhamar $\frac{2}{3}$ részig meglopnod? Mi okod Etelkát ugyanazon mortificatio hasonrészén fölül arra kárhoztatni, hogy oly városba, mint Rimaszombat telepedjék, a hol szellemi, kedélyi és legkezdetlegesebb kényelmi tekintetben az 1864—6. éviéknél véghetetlenül nagyobb nélkülözésekre lehet elkészülve? Mi az, mit Etelka, Berthával Rimaszombatban lakván, ott föllehessen olyat, a mit erdőszéli tűzhelyednél föl nem lelnének, s a mi téged kárpótoljon azon becses javak elutasításáért, miket valamennyiteknek csak amaz erdőszéli kis házad s az együttlét adhat? Mi okod feleségedet és leányodat oly sűrű és hamar ismétlésben, csaknem állandóan idegen emberek rokon- és ellenszenve játékának tenni ki, — kitenni Berthát akár a közmegekdel-

tetés pedestaljára is, mely kitüntetés végre is ártalmas hatással lehet a fiatal leány természetes hiúságára; — és kitenni Etelkát annak, hogy (mert volt rá példa) elhanyagolják a te feleségedet ép olyanok, a kik a fiatal szép leányt (akárkinek lánya legyen) önnön mulatságuk kedvéért annyira kitüntetik; megfosztani Berthát, ilyen hamar újra, atyai növelői befolyásod nagy szerencsétől, oly befolyástól mely az anyai szerencsés fáradozást a legáldásosabban kiegészítheti, sőt az ő növelési rendszerének lehető kinövéseit (hisz ő is csak emberi lény, tökéletlen) mérsékelni, egyengetni egyedül képes. Ha valamiben, hát itt lenne káros tévedés, magadat és befolyásod értékét kevésre becsülni. Meg voltál elégedve Bertha harmadfél évi fejlődésével, a mint ez boldog viszontlátástok perczében kész Minervaként egyszerre elejbéd állt. Én is áldom nagy elhatározásodat és állhatatodat, melynek keserűségét a szerencsés eredmény észlelése viszontlátáskor elfeledteté veled; mert én is valószínűnek tartom, hogy van Bertha fejlődésében oly rész, mely hiányoznék benne, ha ő Karinthyából eddig soha ki nem tette volna a lábát; bizonyos pedig az, hogy sohasem vált volna oly lelkes magyar lány belőle, ha a fogékony gyermekkor marandandó benyomású kedélyvilágát osztatlanul a gyönyörű Karinthy foglalja le és tölti be. Gondolkozásomat e részben ismered. Hálás örömmel csaknem, mintha csak az én legkedvesebb óhajtaisaimnak tett concessiót, fogom venni ezentúl is a Berthában gyökeret vert irány (a magyar érzület) tovább fejlesztését. De nem felejtettem az árát, mit te érte apai legszebb örömeidnek, a családi életnek kincstárából fizetsz. Megtenni újabb áldozattal a szükségést, de másrészt gazdálkodni az áldozatokkal, kerülni a túlzást — úgy hiszem — ezt tüzted ki magad elé feladatúl. Április 12—14-ki leveled nem adván indokát a júniusi költözés tervének: belőle részemről nem bírok eligazodni a «szükséges» meg a «túlfizetés» fogalmai közt hanykodó kételyeimmel. Légy elnéző e kételyek iránt, — a legtisztább szívből fakadnak. Egyik korábbi leveledben írtad, hogy lemondásodban nem mehetsz annyira, hogy magaddal együtt gyermekeidet is száműzetni engedd. Hogy mennyire viszhangzik e mondat az én lelkemben, azt tudod. De ha a júniusra tervezett újabb költöztetés a mondat illustratiója akar lenni; ha épen e mondat ama költöztetésnek állandó telepedési jelleget és viszont mostani együttléteketnek múló látogatásit kölcsönöz: akkor önkéntelen kérdi bennem egy hang: szükséges-e ama cél

elérése végett ennyire menni és tenmagadnak száműzetésedet még szeretteid körére is kiterjesztened? Nekem úgy látszik: ez sok a jóból. Én úgy látom, hogy gyermekeid száműzetésed békóiból általad felszabadítvák máris azon percztől fogva, melyben megállapíthattuk, hogy ők nem idegenek a hazában és hogy nem találkoznak itt ellenszenvvel, sőt találkoznak felkaroló rokonszenvvel, s hogy előttök itt az élet útja biztatólag nyitva áll. A fiú — ez természetes — idegen emberek közé való; távoli iskolákat járjon ki. Ő tehát helyesen megyen Rimaszombatba. De sajnálnám Etelkát, ha ő azt hinné, hogy kénytelen őt oda elkísérni.

«De Berthára nézve kötve hiszem, hogy javára válnék, ha az első nyilvános bál s a férjhezmenetel közti időnek nagyobb részét mintegy állandóan az atyai háztól távol éli. Az emberek ezt sohasem fognák megérteni; pedig a nő állása a világban nem szenved meg semmi érthetlenséget; neki nem szabad magát túl tenni az emberek ítéletén; nem provocálnia azt; neki kerülnie kell olyanokat is, miken a férfi tiszta lelkiismerete tudatában keresztül sétál. Berthára nézve elégnék látszik nekem a megkezdett mű folytatására: évenként míg férjhez nem megy, egy pár heti farsangolás Pesten, vagy egy-egy fürdőidény a hazában. Ennyit most már természetesnek fog találni a mult téli sikere által elnémított. — de fel is bőszített — irigység is sat. Szerető öcséd Pista s. k.»

*

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet: Viktring 1866 június 5. (Eredetije magyar.)

«... Az ápril 17—19-kei leveledben annyira karöltve jár az egyenesen szemrehányó kérdőjel a fődött oldalrugással, a merev elvállítás az opportunitási leczkével, tehát (bocsánat a hasonlatért!) a kutya, meg a macska, a bika meg a róka egy fogatban, hogy jobbnak véltem hallgatni... Erre aztán a két utolsó leveled... őszinte halálával fogadtam, a mennyiben az részint véget vet a sértő titkolódzásnak; részint az ápril 17/19-kei soraid lázas voltának nyitját szolgáltatja kezembe. És most már lehet felelnem, kell is. Tehát:

«Családomnak állandóan hazánkba telepedését ellenzed és positiv okod rá: saját egyéni visszatetszésed... Ez nem positiv —

édesem — ez negatív ok. Azonban hagyjuk ezt és nézzük inkább e visszatetszésed okait. Három ilyenről szól a levél, ugyanis :

«On dit : à la Szemere élünk,

«Az irigy anyák az ő leányaik pagonyában nem szeretik Berthát,

«Ugyanezen anyák állítják : igen nagy iparral kínáljuk férjhez leányunkat.

«Ha bátorítást, vigasztalást nálam bátrabbnál keresendő — közlöd velem mind ezt, vigasztalást keresendő különösen azon bizonyosságban, hogy engem legalább ki nem vetnek sodromból ama pletykák : csepp kifogásom sincs ellene. De te tovább mégysz, tilalmasba vetődöl. A pletykáktól megijjedve, csakis e pletykákra alapított jó tanácsfélék formulázasz számomra. És ez igen bajos dolog, minthogy egyszer megindulva ezen az úton, oda jutunk, a hová a szamarát vásárra hajtó paraszt ember jutott a fiával együtt. Ez úton nem követhetlek.

«Lássuk azonban a jó tanácsot magát ; csakhogy még előbb lássuk a kitűzött czélt is, melynek elérését megkönnyíteni, bevallott rendeltetése e jó tanácsnak.

«Czélom valóban nem az, hogy magyarul fecsegő gyermekeimre rámutathassak, mintegy felkiáltva : Hát?! nem vagyok-e én is jó hazafi?!

«Czélom : keresztül járni, ha lehet, azon gonoszak eszén, kik Magyarországot leghívebb, legbecsületesebb, legbátrabb polgárának még magvától is meg akarnák fosztani. Czélom: hazánkban keresni, találni, biztosítani, a mennyire erőm engedi, gyermekeim jövőjét.

«És te e czélt egy-egy fürdőidénnyel, avagy Pesten farsangolással véled elérhetőnek! — Tökéletesen *nem értem!*

«Nem értem, mivelhogy az én meggyőződéseim szerint czélt érni e tekintetben úgy lehet egyedül, ha *minél többet* hazánkban él családom.

«Van azonban e jó tanácsnak még egy másik iránya ; nézzük még ezt is. Te kétségkívül avval kecségteted magadat, hogy mi elfogadván jó tanácsodat, ama pletykáknak azonnal vége szakad. Kérdem : a spiczli kutya kit ugat meg tovább : azokat-e kik rá sem figyelve, útjokat nyugodtan folytatják? Isten látja lelkemet, legjobb akarattal sem fogadhatom el jó tanácsodat. Sőt még azt is kell állítanom, hogy semleges álláspont családom közt meg

annak írigy megszólói, rágalmazói közt számodra egyáltalán nemis létezhetik. Azért ne is keresd a mi nincs. S ha mindjárt kétségbe ejtenek is a gonosz pletykák: neked ezekből jó tanácsra valót merítened nem szabad, mert ez annyit tenne, mint megengedni, hogy e pletykák jogosultak; pedig legparányibb jogos avagy csak némileg is alapos voltukról szó sem lehet. Ugyanazon pletykákkal itt is szolgálhatunk. A női és anyai hiúságában megsértett asszonyi állapot mindenütt e világon ugyanaz.

«Fent jelzett célom elérése végett megválok családomtól, — minthogy ide vagyok internálva és Magyarországon kívül ama cél el nem érhető.

«Közösen megállapított tervünk kivitele tehát egyes-egyedül nőmre van bízva s az ő harmadfél évi kínos lelki sanyargatásokkal daczoló szilárd kitartásának eredményét te magad méltatod (közös célunkat illetőleg) az «erős positio» epithetonra. Én mindamellett féltvén Berthának éppen fejlődni indult női jellemét bizonyos veszélyek utóhatásától, melyekkel amaz «erős positio» kivívása járt: csak húzamosb kétkedő vizsgálás után lettem képes megörülni — teljes szívemből — a nyert diadalnak, midőn t. i. közvetlen észlelések nyomán elvégre legkisebb önámítás nélkül tehetém.

«S íme! a dolgok illetén állásával szemközt egyszeribe csak előállsz te, példázgatva, a mint következik: «Mi ok Berthát oly hamar ismét megfosztani apai, nevelői, baráti befolyásod nagy szerencsájától, mely az anyának szerencsés művét a legáldásosabbban kiegészíteni, sőt, a mennyiben ő is tévedhet egyben-másban, — az ő rendszerének lehető kinövéseit mesterkézzel szabályozni, mérsékelni, egyengetni van hivatva, sőt talán egyedül is képes».

«Lehetnek, kétségkívül tévedések; talál a ki keres. Csakhogy olyanokra, melyeket mesterkézzel szabályozni én volnék hivatva, reá akadnom még eddig nem sikerült. Sőt azon hiányokat, melyekre én célozok, pótolni én volnék legkevésbé hivatva, valamint a viktringi viszonyok arra épen legkevésbé alkalmasak.

«Ha te... másként tudod; ha te oly kinövésekre célozol, melyek valóban léteznek és melyek nem egyszersmind «gerendák az én szememben», azaz melyek nem egyszersmind saját énemnek valamelyik gyökérhajtása; ha te Etelnek nevelési rendszerében oly tévedéseket, hibákat fedeztél fel, melyekhez nekem semmi közöm, melyekért felelőssé tenni egyedül őt és nem egyszersmind

engem is lehet : ne kerüld, kérlek, soká a kását, ne példázgass, hanem egyenesen rá mutass ; szólj magyarul! A nyílt gáncs, ha alapos, lehet jóakarátú s ezért hasznos is ; ha alaptalan, mint mikor például valaki elveti a sulykot, lehet legalább mulattató : a példázgatás, a kancsal szemű czélzás mindég csak boszantók, rossz vért csinálnak s ezért a jóakaró barátoknak nem sérteni, csak jóra inteni szándékozó levelébe sehogysem valók . . .

«Mily hangon feleljek? Soká tündöttem rajta. Nehéz napokat éltem. Hevenyészett észjárásaid el-elolvasására olyas valami támadt lelkemben, mint mikor az isaszeghi csatatérre sietvén, Klapkával találkozva, ennek serege megfutasának indokolását hallám. Akkor menten expectorálni magamat vala kötelességem s épen sértő mérge megmenté — ha nem is a hazát — legalább a nemzet becsületét. — Másképp áll a dolog most. Több vagy te nekem ma, mint akkor Klapka ; Isaszeghet megelőzte volt Tápió-Bieske. — Te veled, hála Istennek! eddig még nem jártam oly pórúl. Te csak az első megrettenés stadiumában vagy még. A pletyka mérges pilula ; erős gyomra legyen, a ki megemészszs ; még erősebb akarata, a ki föl se vegye! — Kedélyi állapotod, a mennyiben leveleidből kivehető, szakasztott mása, ikertestvére szegény nőmének az ide Viktringbe visszatérése idejéből. Azóta helyre állt megint Etelnek lelki bátorsága. Hanem ehhez többideji közvetlen érintkezés kelle oly egyéniséggel, a kire most 14 éve ráfogta egy búzaszemre akadt vaktyúk : hogy jelszava neki «I have a heart for every fate!» — Személyesen érintkezni veled, édes feketém! rögtön nem lévén módomban és segíteni mégis szeretvén : ismétlem, sokat, sokat tündöttem, miként próbáljam meg. — Szeget szeggel? példázgatást példázgatással? Helyén lehet replicákban, duplicákban : életre-halálra hű barátok közt nem járja. Inkább járja, úgy okoskodám, a nyugodt egyenes nyílt szó, ha mindjárt kissé goromba is. Ehhez folyamodtam tehát ; örvendeztess meg hasonlóval ; zálogául veendem helyre állott lelki bátorságodnak. S miután már benne vagyunk : hát csak menjünk el rajta végig.

«Van eszem belátni, hogy magamnak is, nőmnek is jobb volna itt együtt élnünk-halnunk. De miután gyermekek nélkül nem maradtunk : merőben lehetetlen a saját személyes érdekünket legezelnünk mindennek előtte.

«Kiki a maga meggyőződése szerint. A miénk az : hogy a *«szülöttért a szüle»* és nem megfordítva. Tekints széjjel a természet-

ben és ha ez állítás ellen akár csak egyetlen példára is akadsz, készek vagyunk jogosultnak ismerni el aggodó kérdésedet: «Nem lesz-e sok a consequentiából?»

«Ismerem a kérdésnek tiszta forrását. De bár meghatva a kiválólag az én személyemhez hű ragaszkodástól: még sem lehet nem vennem észre az engem annyira szomorító benső ellentétet, mely konokul ott lappang a gyermekeim jövője körüli érdeklődésed és ama ragaszkodásod között.

«Hazánkban leljék boldog jövőjüket gyermekeim! Te is kívánsz, tudom; s a mennyire erőd csak engedi . . . áldozol is e célra. Csakhogy midőn arról van szó, hogy én — az apa — hódolva a természet szent törvényének, szintén megfelejtkezzem, egyben-másban saját személyem érdekéről: azonnal felháborodik elméd a (mi tagadás benne) még ma is hontalan árvák ellen — féltvén a consequentiáktól szeretett testvér-barátodat.

«Gyermekeink boldogulása minekünk cél: tinéktek eszköz. *Ez a rejtély nyitja.* Azon rejtélyé, hogy még mi kettőnk közt is lehető, sőt e téren elkerülhetetlen — az egymást meg-nem-értés, hogy ne mondjam: félreértés.

«Onnan van, hogy te a múlt farsangon szerencsésen elfoglalt erős posztóban *védállást* ajánlasz, míg én e posztót egyedül csak *új operatiók* basisául vélem elfoglalandónak.

«Onnan van, ha te — Berthára nézve — kötve hinném, «hogy javára válnék, ha az első nyilvános bál s a férjhezmenetel közötti időnek nagyobb részét, mintegy állandóan, az atyai háztól távol éli», csodálatos optimismussal közvetlen kapcsolatba hozod (még pedig komoly arccal) a férjhezmenetelt az első nyilvános bállal: míg énnekem az olyan beszédre csak két, egyaránt kétségbeejtő feltevés marad, hogy tudniillik vagy (bocsánat a nyers szóért!) bolondgombát ettél, vagy pedig csakugyan elfogadhatónak véled Bertha számára még az olyan férjet is, ki — hogy oltárhoz vezesse — merő báli vagy fürdői ismerkedéssel beérné.

«Onnan van az örökös rágódás, vajjon megfelelhet-e majd az én igényeimnek hol nőm nevelési rendszere, hol Berthának fejlődése: míg én tiszta szívemből vallom, felényit sem vártam abból, a mivel mindkettőre nézve megáldott az ég. — Egyszer mindenkorra legyen mondva: nem tartozom én azon félkegyelműek közé, kik a tagadhatatlan jóval meglegedni nem tudnak;

kik azt folyvást ócsárolják, egyedül azért, mert valami még jobbat képzelhetni.

«Onnan van a bosszantó bal fogás: mindenféle pletykáért felelőssé tenni akarni — közvetve legalább — hol Etelt, hol Berthát, hol mind a kettőt. Te, magadról én reám következtetve, nyilván azon hiszemben vagy, mikép engem is szörnyű módon nyugtalanítanak a pletykák, a megszólások, a ráfogások. És meglakoltatni akarván valakit az én szenvedéseimért, körül nézel, hogy «quem devores» s a pletykázókhoz magokhoz nehezen férhetvén haragban azoknak esel, kik nézetem szerint leges-legártatlanabbak a dologban. Nekik esel, mondom; s ez nem túlzás; mert arról, hogy a nőhöz mi illik, mi nem . . . tartasz nekik keneteljes leczkét . .

«E szemrehányásra — természetes — elkiáltod magad: «Nem úgy értettem!» Hát az a baj: úgy nyilatkoztál a mint nem értetted . . .

«Lelkemre mondom: nem haragszom többé, hanem csak mélyen sajnálom, hogy neked magadnak gyermekeid nincsenek. Ha lennének: azonnal értenéd, mit teszen, midőn ismételten arra kérlek, én velem ne gondolj, engem ne félt, miattam ne aggódj! az én személyemre költeni . . . nem érdemes többé. Itt az új nemzedék! ennek légy minden körülmények közt határozott nyílt pártfogója, eltántoríthatatlan bátor védője, gyöngéd szeretetű felbátorítója, segítője, elnéző, ne túl szigorú megítélője. — Nevelés dolgában mitől döglik a légy — én tudom; te aligha; mert nincsen benne tapasztalásod.

«Ha bánt a gonosz pletyka: közöld akár énvelem, akár Etellel. Majd megvigasztalunk. De ne közöld se szemrehányólag soha, mert mi épp oly ártatlanok vagyunk benne, mint a cigány vörös nadrágja a pulyka mérgében; se ne úgy, mint veled közlé Markusovszky barátunk a Mahometben megboldogult Kmetynek engem sujtó haragját . . . hanem közöld úgy, hogy saját véleményed felől tisztában lehessünk azonnal . . . A mi helyzetünk rendkívüli. Mi szabálylá a kivételt tenni vagyunk kénytelenek. Eljárásunkra a rendes társadalmi állapotok conventionalis törvényeit egyszerűen alkalmazni ritkán lehet tévedés nélkül. Tévedésnek elejét veendő, komolyan kell belé gondolnod magadat a mi rendkívüli helyzetünkbe. Azonban oly nehéz feladat ez.

«Heroicus közlésedre e heroicus válaszat zokon ne vedd,

hanem maradj bátor híve őszintén és hálásan szerető hű öregednek.
Arthur s. k.

«U. i. A jelenleg mindenünnen készülő általános politikai válság eldőlése mennyiben és mennyire érinti majd ezidei terveinket : megírom annak idejében.»

*

Görgey István Görgey Arthurnak. Kelet: Pest, 1866 június 11—15. (Eredetije magyar.)

«Édes öregem!... Vettem e hó 5-ről kelt leveledet. Oly sóvár szemmel vártam azt, a mint tikkasztó hőségünkben itt hetek óta keressük az égen a esőt hozó felhőt — azon aggó mellékgondolattal : nem hoz-e majd jégesőt. Megjött a rég várt eső és ámbár volt is keverve jéggel, kárt nem tett a vetésben, ellenben egyensúlyba hozta a természetet.

«Mindenekelőtt, ha rám megharagudni volt okod — bocsáss meg. De hiszen te erről előre biztosítál... én pedig minden szavadat jó szívvel vettem... És csakugyan rá találtál a «rejtély» nyitjára. Igaz, én más sorrendet tartottam magamban... a legelső te vagy nekem. Ám azért elfogadom az örök törvényt és minden consequentiáit, melyet a természet rendjéből rám olvasnál... szerető öcséd Pista s. k.»

*

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet: Viktring, 1866 július 16. este.

«Édes feketém! — A bécsi Fremdenblatt bizonyos kacsája,* mely kérdőjel mellett ugyan, de mégis átszállt a Pesti Naplóba, kezembe nógatja a toll-puskát. Célba veszem ezennel... és le-lövöm — megnyugtatósodra.

«Utolsó hosszabb nyilatkozatom óta négy rendbeli leveled köszöntött be nálunk, úgymint : június 11—15-dikéről sat....

«Terray (rimaszombati igazgató tanár) utiköltség megtérítése mellett felajánlkozott Pestre jönni Kornélért. Isten tudja, hogy erről mikor lehet majd szó ; most mérges hurutban szenved

* Az a sensatiós hír, hogy Görgey Arthur megszökött — Garibaldihoz.

a szegény kis emberke! Éppen e pillanatban, késő éjjel, szakít félbe e sorok folytatásában egy rendkívül erős rohamja és ennek folytán az első vérköpés! Ez már nem tréfa. S ahhoz még Bertha is erősen köhög. Járványos baj ez itt nálunk. Legszebb életörömeim, a mint látod, legközelebből fenyegetvék; ezért is a politikai események iránti érdeklődésem nem felette nagy. Mindenestre jóval nagyobb bennem az undor, midőn a hagyományos buta politikának szerencsétlen áldozatait ezrével szemlélem...

«A Pester Lloyd ajánlata nagyon hízolgó; elfogadni azonban nincs módomban. Nem vagyok én olyan fene legény, mint ama bizonyos uri ember annak idejéből, a ki avval akart rám ijjeszteni: «Schicken Sie mir Daten, sonst schreib ich ohne Daten!» A porosz hadművelleti levéltárak, valamint az osztrákoké rám nézve egyaránt hozzáférhetetlenek.

«Annyi azonban minden kétségen kívül van, hogy az éjszakai hadsereg eddigi dicsősége nem a porosz gyorspuskák eredménye, valamint nem volt a francia vontesövű ágyúké az 1859-ki osztrák dicsőség. Avagy nem valóságos Puk Mihály-e a mi Benedekünk?

«Szíves ajánlatodat — bármikor ide sietni, hogy Kornélt Pestre, Rimaszombatba vigyed — igénybe vehetem-e egyhamar, szemközt a baljóslatú két vércseppel Kornél köpöcsészejében? ki tudná megmondani.

«17-kén reggel. Borzasztó éjjelem volt, virrasztván a szegény kis beteg ágyánál, — elkészülten mind ujjabb ujjabb kétségbeejtő jelenetekre. Hála égnek! az első pár vércseppnek nem mutatkozott követője. Készülök a városba, orvosok tanácsát veendő igénybe.

«Délután. Meg vagyok némileg nyugtatva. Azt mondták az orvosok: nem valami rendkívüli jelenség hurutban a vérköpés... Kútfeje azonban csak ritka esetben a tüdő, többnyire csak a toroknak valamelyik apróbb erecskéje, mely ilyenkor megpattan. Tehát reméljünk újra! Szükség is van rá. Szilárd egészség nélkül oly helyzetben, mint a minővé az én gyermekeimé lehet maholnap, mi legyen az emberből?

«18-án. Nincsen rosszabbul a fiú, de jobban sincsen. S a mellett az a kílátásom, hogy ez így eltart akár $\frac{3}{4}$ évig!

«19-én. Mintegy megszokom azokat a borzasztó rohamokat s kezdem újra érezni a megadásból eredő lelki nyugalmat. — Bertha jobbulásnak indul.

«A Pesti Naplóra ki fizetett elő számomra?... Amióta

Deák Ferencz országos felszólalásainak közlése a Pesti Naplónak mintegy monopoliumává lett: szemlátomást a szerkesztőségének gyarapodása a hanyagságban s az előfizetők figyelembe nem vételében. Valóságos Pesti Naplopó lett belőle.

«Velenceze feladásával s a Garibaldisták ellen felhítt országos landsturmmal szemközt énvelem mi fog történni maholnap: az egek tudják. Azt tanácsoltam Etelnek, Berthának, meneküljenek hazánkba; de nem akarnak elválni tőlem ilyen körülmények közt. Isten neki tehát! hisz' majd megválnak, merre fordul sorsunk. Hát szegény — 18 év óta annyira zaklatott hazánk sorsa?! Megint annak* kezébe kerüljön-e, a kinek csak rontani van esze? Aggódva tekintek a jövőbe, mint családapa, — aggódva mint hazámnak hű fia. Isten kegyelme legyen mindnyájunkkal... — Szerető hű öreged Arthur s. k.»

*

Október 24-én 1866. Arthur bátyám neje a két gyermekével ismét útra kelt Klagenfurtból Magyarországra. Budapesten nálam rövid pihenőt tartottak, azután elszállítottam őket Rimaszombatba. Itt ángyom átadta Kornél fiát Terray gymnasiumi igazgató tanárnak és maga, Bertha leányával tovább utazott Késmárcra, a hol rokonaink körében megállapodott.

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet: Viktring, 1866 november 27. (Eredetije magyar.)

«... Terrayról ugyanegy nézetem vagyunk. Derék, igen derék embernek mutatkozik eddig. Levele... valamint a Kornélé, megnyugtatólag hatottak szívemre. Jól esik az embernek, még ha nem aggódik is, egy kis biztatás, jó hírrel tartás. — E jó hírek alatt értem azokat is, a miket saját életed jelenlegi viszonyairól, közölsz. Ez is becsületre válik, mert megelégedni örökké csak az tud, a kinek esze, szíve a helyén...

«Carey régen megvolt, azaz megvan most is, csakhogy ex professo még nem olvastam... csak lapozgatni értem rá eddig; meg aztán azért is, mivel elébb Smith Ádámmal akartam megösmernedni.

* Kossuth Lajosnak.

«Írással közleni valóra nem akadván jegyzeteim közt ... hű öreged Arthur s. k.»

*

Ugyanaz Görgey Istvánnak. Kelet: Viktring, szerdán, december 12-én 1866. (Eredetije magyar.)

«... Tegnap elment postán az én előfizetési pénzem Arany János összes munkáinak hatkötetes kiadására ... Józsi* szabadsága elvégre megjött s ő holnapután, pénteken indul; szombaton este ... jó egészségben nálatok beállítandó ... Vasárnap este tovább akar indulni (szüleihez) ... Etelnek, Berthának tegnap érkezett levele ... csupa jó hírekkel telt. Mind kettőnek jó a dolga. Karácsonyestét a kis emberrel akarják tölteni (Rimaszombatban) s aztán hozzátok sietni, hogy a talán csak ezentúl beálló zord idő oda ne rekeszsze őket a Szepességbe. Magam is jobb szeretem, ha Pesten lehetnek. Közelebb is vannak hozzám, több is a kilátás Berthára nézve, hogy ifjúságát élje. Ki tudja, a közelmúlt mily napokat hoz ránk, a melyekről azt találjuk mondani, hogy nem tetszenek. — Az áldott Bohusné addig tán már Pesten lesz szintén. Megírta-e Etel, mily rendkívüli kitüntetésben részesült legujabban Bertha ő részéről ... az angyal jóságú Bohusné szép takaróval, saját keze munkájával ajándékozta meg Berthát. — Közelebb érdekes új ösmeretséget kötöttem. Klagenfurtban telel ezidén Eszterházy Pistának a huga, Khevenhüller grófné Eszterházy Fanni. Megtudván Bohusnéval keletkezett szorosabb viszonyunkat, megkért írnám meg ennek, mély tiszteletét.

«... Az országgyűlés eddigi menete nagyon érdekelt. Állcsatának vélem ... a kevéssé indokoltnak látszó hosszú feleselést, míg Deák Ferencz zárbeszédére elvégre kinyitlak szemeim. S még jobban nyitlak ki szemeim a felirati bizottság névsora láttára. Udvariatlanságnak, sőt ildomtalanságnak itélem a Tisza-párt végképeni kirekesztését. Ha egy Rannicher ott lehet a bizottságban: úgy hiszem, belé illetett volna még jobban egy Ghyczy, vagy Tisza, vagy Nyáry, vagy akár az én szeleburdi nádorhuszár pajtásom.**

* Görgey József akkor huszárhadnagy, néhai Görgey Ármin testvérbátyánk legifjabb fia. 1902-ben cs. és kir. tábornok s a magyar nemesi testőrsereg hadnagya Bécsben.

** Ivánka Imre.

Azonban ők lássák, mint főzik a levest. Én részemről sohasem tudnék szemet húnyni azon körülmény előtt, miszerint kevésbé jogi, mint inkább opportunitási kérdés az imént győztes ügy, — mintegy sehogysem kiérdemelt jóhiszemű előlegezés a hitelvesztett bécsi politikusoknak. Félő, hogy e kelleténél nagyobb majoritás majd csak ezeknek a máját meghizlalja s ők majd elkezdik újra a martius 3-kai pöffeszkedő nótát. «Lófuttatás-lófuttatás» értelmezte annak idejében a Daguerrotyp írója Széchenyinek e téren működését: pedig inkább eszmemegállapítás volt. — Minoritas: minoritas! kiált fel talán elbizottan egyik másik darabantja a majoritásnak. Csakhogy a nemzet azt fogja rá mondani: amaz sem bolond! — Én a minoritással szavaztam volna, ennek tekintélyét növesztendő. — Isten veletek! Arthur s. k.»

*

A közjogi kiegyezést érlelő ez érdekes napokban rám nyitott Ivánka Imre balpárti országgyűlési képviselő barátom, engem arra kérvén, bírnám rá bátyámat, hogy vesse papírra nézeteit oly készíthető törvényjavaslathoz, mely a remélt kiegyezés sikerülése esetén az eddigi osztrák hadsereget az általános védelmi kötelezettség elve alapján, Magyarországgal közös hadsereggé alakítsa át.

Én Ivánkának ezt a kívánságát 1866 december 22-kei levelemben közlém bátyámmal. Bátyám következő válaszána egyik helye Ivánkának ezen kívánságára vonatkozik.

*

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet: Viktring, 1866 december 30. (Eredetije magyar.)

«... Tegnap postára adtam az előfizetési pénzeimet... a Pesti Naplóra félévre, a Budapesti Szemlére, Üstökösre egész évre.

«Két évnél több, hogy nem lehattunk együtt négyszem közt! Észre is venni a levelezésünkön; olyan az már mint a kötött kerék nyikorgása. Feleljen érte a ki a bűnös, sat.

«... Olyanokba, a mikhez nem értek, beleártani magamat sohse vala gyöngém... Azonban meglássuk! A hadtudományhoz

értenék ; ezt még elleneim (a boldogult Kmety-Czeecz duumviratust kivéve) sem vitatják el. De a mit Imre barátunk kíván tőlem, az államtudomány körébe tartozik inkább ; ebben meg járatlannak tudom magamat. S ha barátunk kívánata teljesítéséhez komolyan mégis hozzáfogok : szeretném, ne elbizakodásnak, hanem csupán csak bántani — tőlem elidegeníteni — nem-akarásnak tekintsétek. Elkezdem holnap a magam módja szerint, félretévén minden egyéb foglalatosságot — az enyéimmal való rendes levelezést kivéve. Megvállik, mi lesz belőle. Ha nagy fába verem fejszémet — ti lássátok. Én nem felelek semmiről sem sat.

« . . . Hanem azért csak elfogadod az ide mellékelt harmincz állambankó forintot, mint a szóban lévő kölcsönnek első évi kamatját? A házamra betáblázott kölcsönök után járó meg sem küldöm többé ; először, mert tavaly sem fogadtad el, vagy helyesebben szólva : nem fogadá el a te samaritánus szívű lelkes Emmád ; másodszor : mert nincs!

«Az angyal jószágú Bohusné már Pesten van s az ő kedvence* még mindig Késmárkon. Kelletlen dolog az nekem, már azért is, mert onnan, még válasz érkezik valamely kérdésemre, bele kerül tíz napi nehéz várakozásba.

«Bethlen** bácsinak hálás szívélyes tiszteletemet. De miután tíz évi bujdosás alatt csak megszokhatta a messzibb határookra való kirándulásokat : bizony erre is fordíthatná egyszer szekere rúdját. Ezt azonban csak úgy érintsed neki, ha bizonyos lehetsz benne, hogy rossz néven nem veszi ez igénylést.

«A külügyérnek*** — ki-ki ösztöne szerint — én nem hiszek. Teleki Laczival bánása hogyan egyeztethető becsületes jellemmel? Minekünk pedig ilyenekre vagyon legnagyobb szükségünk.

«Karácsonyesténk szomorú volt ezidén, a becsületes jó öreg Moro Ferencz éppen a szokásos karácsonyfa gyújtás idejében hűnyván be örök álmra szemeit. Ott valék én is ; s így, ha kandallóm előtt kerestek gondolatjaid : nem igen akadtak rám. Hanem én úgy tudom, hogy azok mindenütt s addig keresnek, míg megtalálnak, ha mindjárt a pokol gyomrában is. — Boldog újévet mindnyájatoknak! Hűn szerető öreged Arthur s. k.»

* Görgey Bertha.

** Bethlen Ferencz gróf.

*** Bárá Beust.

HARMINCZHARMADIK FEJEZET.

1867 január-martius. — Hét levél. — Egy üzenet Deák Ferencznek. — Egy osztrák történelmi visszapillantás. — Egy magyar ilyen. — Az «Egységes Németország» 1848-iki eszméje. — «Egységes szabad Ausztria». — «Rendkívüli Reichsrath». — Föderatismus. — Görgey Arthur első memorandumja Deák Ferencz számára.

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet : Viktring 1867 január 7. (Eredetije magyar.)

«Folyó hó 3-ikáról szóló furcsa leveledet nem minden meglepetés nélkül olvastam végig ; részint mivel máskép képzelém előre magamnak az abban érintetteket ; részint mivel olyan dolgokról is szóla, mikről én eddig még nem is álmodtam, például : hogy munkám példányai elfogytak. Annak esetleg újabb — második — kiadásában közreműködni azonban *nincsen* szándékomban. Véleményeink, nézeteink sok mindenféle irányban egymástól eltéréséhez már hozzászoktunk, ugyebár? s változtatni ezen aligha fogunk többé ; sőt talán jó siker reményével már hozzá sem foghatnánk. Úgy járnánk vele mind a ketten, mint a magyar syntaxissal én egymagam, árván, elhagyottan.

«Hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy olasz bibornok ; rossz francia kiejtéséről, valamint minden kétségen fölül való ájtatosságáról egyaránt híres. Ezt Párisba küldte a pápa, hogy az egyetlen üdvözítő római katolikus hitben újra megerősítse jó példája s elragadó egyházi szónoklata által az akkori párizsiakat. Ezek megbocsátani sehogysem tudván a jó papnak, hogy oly kegyetlenül ejté a francziát : ráfogták halála után, hogy az utolsó kenet előtti gyónása alkalmával különös zavarban vala szegény, még pedig két okból : először mert semmi legkisebb vétkéről nem volt tudomása ; másodsor : «*puisqu'il avait encore un peu de scrupule, s'il est un Dieu!*»

«Volt e szegénynek valóban ilyenféle scrupulusa, nem-e?

ki tudja. Én csak annyit tudok, engem mindinkább szörnyű módon gyötör a kétely az iránt: vajon magyar syntaxis * létezik-e egyáltalán? dixi.

«Utolsóelőtti leveledben arra kérsz, küldeném meg neked a hazánk 1848/9-iki történelmére vonatkozó mindenféle, birtokomban lévő munkákat. Megteszem szívesen, de nem ingyen: teremts elő magyar syntaxist érte. Az öreg Brassay írt volna valamit a magyar igeikötőkről. Ezt legalább, ha egyéb nincs!...

«Igen-igen sajnálom, hogy Etel nem jöhet nyugodt lélekkel Pestre s így Késmárkon vesztegelni kénytelen. Markusovszky más tanácsot, mint a minőt adott, orvosul, nem adhatott, jövőre sem adhat, míg valamely ragadós járványos betegség nyoma ott véggképen el nem tűnik. Ezt értem; s a hű barát lelkiismeretessége ellen kifogásom... nincs is. Azonban Késmárk tőszomszédságában Hunfalván felmerülő, napról-napra szaporodó cholera-esetekről olvasván a Szepesi Értesítőben: önkéntelenül eszembe jut, hogy Késmárkon is, Pesten is ugyanazon irgalmas Isten oltalma alatt állnak szeretteim.

«Imre kívánsága teljesülésére nézve egy lépéssel még tovább mennék mint te, édes feketém! A kézirat, majd ha egyszer meglesz, ne csak hogy a te kezeidbe kerüljön, hanem hogy ugyanott maradjon is, határozott akaratom. Hadd érje be másolatával az illető, ha csakugyan hasznavehetőnek bizonyul a háládatlan munka; a min erősen kételkedni van elegendő okom...

«Isten áldása mindnyájatokra! Hű öreged, Arthur s. k.»

*

Egyik hely az iménti levélben megszontyolodásomat okozta. Hogy két, többé-kevésbé önállóan gondolkodó embernek, kivált mikor folytonos személyes közlekedéseket téri távolság, évek és viszonyok gátolják, nézetei a különböző légkör behatása alatt nem fejlődhetnek minden tekintetben összhangzóan, az nagyon természetes és nem is volt ujság előttem. Mégis a ténynek és még inkább a változhatlanságának a partner részéről jött rideg kimondása fájts egy szívósan föntartott illusiómat tette tönkre. Az egyetértés — mindenben — bátyámmal volt legfőbb vágyam és sok ideig tény-

* Könyv t. i.

leg legfőbb boldogságom. Most rám borult a sejtetem, hogy az eltérés közöttünk hovatovább növekedni fog! És erőlyesen föltámadt lelkemben a mielőbbi viszontlátás vágya.

*

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet : Viktring 1867 január 22. (Eredetije magyar.)

«... Vidd meg, ha tolakodás nélkül lehetséges, Deákunknak a végrevalahára itt is megfogamzott alkotmányos szellemnek ez első két nyilvános életjelét. Újabb tapasztalatimnál fogva hozzáteheted élőszóval, hogy különösen a december 28-ikai honvédelmi rendeletekre vonatkozó felirat megjelenése óta a valódi alkotmányosság hű apostolának ismerik el itt is öregünket s az ő nyomdokán határozottan buzgón indulni eltökéltek az idevaló főszereplők. Ezek közt a matador Erwein. Kiváló tehetségű, feddhetetlen erkölcsű, nem nagyravágyó, sőt merőben önzetlen tiszta jellemnek mondják. Logikájának némi próbájául szolgálhat a január 19-ikéről szóló felhívás; míg a 10-ikéről keltezettnek fogalmazója Gironcoli, közönséges irodalmi napszámos.

«E pillanatban lép be (Berzenczey) Laczi bácsi. Üdvözöltet. Hű öreged, Arthur s. k.»

*

Tiszteletemet tévén Deák Ferencznél, közöltem vele bátyám fönti levelét s átadtam neki a benne említett 1867 január 19-ikei klagenfurti nyomtatott választási felhívás egyik példányát, mit ő köszönettel vett és bátyámnak üdvözlétét küldte. Egyik példány birtokomban maradt.

Belőle ide kivonom az alábbi történelmi visszatekintést és ahhoz fűzött nyilatkozatot hű fordításban:

«... A császári állam alkotmányos szervezése végett a birodalmi gyűlés Kremsierbe hivatott össze.

«Ezt munkálatának befejezése után az 1849 martius 4-ikei legfelsőbb pápens feloszlatta és egyidejűleg oly alkotmányt adott, melyből nem hiányzott sem a ministeri felelősség, sem más, az alkotmányos államformát biztosító jogok — oly jogok, melyek

a mint a császári manifestum maga kijelenté, Austriára nézve üdvöseknek felismertettek.

«Ezen alkotmány sohasem vitetett keresztül. 1851. évi augusztusban törölték belőle a ministeri felelősséget és 1851. évi december 31-én az 1849 márczius 4-ikei alkotmány-okiratot teljesen hatályon és törvényerőn kívül helyezték.

«Egyidejűleg kimondatott, hogy a különféle népek szükségleteinek megfelelő intézmények alkotása végett a tapasztalásnak s a viszonyok gondos tanulmányozásának útjait követve, az innen levont organikus törvények, *haladásos* irányban fognak létrehozatni.

«De ez sem történt meg; hanem a helyett a legteljesebb absolutismus korszaka következett be — mígnem végre 1860-ban a politikai viszonyok fenyegető mivoltának köszönte lételét — az októberi diploma.

«Az 1861. év csakhamar rá meghozta a február 26-iki páténst.

«Ezen alkotmány is, nem egészen öt esztendeig volt csupán érvényben. 1865-ben ez is megint felfüggesztetett, míg végre 1867. évi januárban a «Rendkívüli Reichsrath» — ezen csakis tanácskozágyűlés — megalkotása által végleg elmellőztetett.

«Íly folytonos változtatások közt szilárd megállapodáshoz jutni lehetetlenség; holott az alkotmányos életnek csakis egy biztosított alapon lehetséges a kifejlődése.

«Ezért lehetetlen a kormányt tovább követni a maga örökké forgandó útjain. Valahol meg kell vetni a lábunkat! és hol másutt lehetne azt megtennünk, mint a februári alkotmányban, mely — jóllehet eléggé fogyatékos — nekünk szerzett jogunk; — az egyedüli alkotmányban, mely — Magyarországot kivéve — Ausztriában tényleg átment a gyakorlatba és érvényben volt.

«Jóllehet készek vagyunk Ausztria különféle népei kívánalmainak megfelelő minden változtatásokhoz hozzájárulni: azt mégis meg kell követelnünk, hogy az ily változtatások az alkotmány keretén belül s az ez által nyújtott eszközökkel történjenek. Az a nép, mely egy már egyszer meglévő alkotmány birtokában, magát ettől megfosztani s azt magának valami mással — legyen az bár jobb és feltolva felcseréltetni engedi: sohasem lehet biztos benne, hogy ezt az új adottat is megint el nem fogják venni tőle.

«Az alkotmányhoz ragaszkodni! és semmi octroyálás többé! «ez a mi elvünk; s ez kell, hogy legyen elve mind azoknak, a kiket a tartománygyűlésbe küldeni kívánunk...

«Függetlenség — ez egyik főkéllék a népképviselőben...

«Épen a mostani kormány megköveteli érélyesebben, mint valaha történt, akarátának föltétlen végrehajtását; s a Felső-Ausztriában és Karinthiában a tartományi hivataloknál legközelebb történt események eléggé bizonyítják, mennyire kivétel nélkül veszélyes dolog, a vezető köröket ki nem elégíteni, vagy éppen visszatetszést kelteni azoknál.

«De az ország nem követeli az egyes ember állásának vagy jövőjének feláldozását, a meddig a kitűzött célt ily áldozatok nélkül is el lehet érni sat.»

*

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet : Viktring, 1867 február 7. (Eredetije magyar.)

«A két magyar syntaxis felét egy kötetben január 21-ikei pár sorod kíséretében megkaptam. Hálaérzetem e dologban tett fáradozásaidért azonban csak akkor lesz teljes, mikor majd ama bizonyos névtelen akadémiái közleménynek is, melyet Arany János ígért, jutok birtokába. Kívánom, úgy hasson rád, mint valódi szemtelenség ez a kikötésem.

«Január 27-én az Öreg Úrnál tett látogatásodról hevenyében írt jelentésed igen kellemes olvasmány volt nekem! Jobbat aligha kívánhatnék nemzetemnek, mint, hogy őt (Deák Ferenczet) a magyarok Istene engedje még jó soká működni jelen hatáskörében!

«Itt az országgyűlési követválasztások befejezvék s eredményök a tudvalévő választási bizottmány eljárásának talpraesett mivolta mellett tesz tanubizonyságot. Jelöltjei mind megválasztattak; daczára nemcsak a szlovének, papok, hivatalnokok és kormányközegek intrikáinak, hanem daczára még azon itt általános elterjedt nézetnek is, hogy Belcredinek legkisebb gondja is nagyobb annál, hogy Magyarország törvényes igényei kielégíttessenek.

«Nagyot tévedne azonban, a ki ez utóbbi körülményből indulva, a mi ügyünkre kedvező hangulat jelének tartaná az érintett választási eredményt.

«Az idevaló német lakosság mint különmemű politikai párány (többnek alig mondható) 1848 előtt még csak nem is létezett;

csak amaz évben *fogantaték* az «Egységes Németország» eszméjétől és *megszületett* másfélévi vajúdás után, Bach-Schwarzenberg s az orosz interventio segítségével, az «Egységes Szabad Ausztriától» 1849-ben, miután még az anyja méhében a vele született uralkodási vágy kielégítésének gyönyöreibe már belé ízelintett volna. A születés mámorából alig felocsúdva, azon vevé magát észre, hogy Magyarország lebilincselése után az ő nemzetisége az egyedüli főszereplő; s inyére lévén e dolog: sem azzal nem törődött, mily áron (a népszabadság árán) kapott ő fel, sem avval, hogy tulajdonkép csak ugorkafa az, a mire felkapott.

«Az idevaló németek eddigi politikai hitvallását (ha juhász furulyája után tolakodó birkanyáj bőgése egyáltalán megtisztelhető e névvel) különösen pedig a mi irányunkban 1848 óta ápolt érzelmüket legtalálóbban jelzi *Bach idejéből*: «ama hírneves transparent, melylyel egy klagenfurti nyárspolgár a császár tiszteletére ennek ittléte alkalmával a maga házáat feldiszíté «Hoch lebe die heilige Allianz zwischen Nicolaus und Josef Franz! Denn nur so konnt'es gelingen Die Rebellen zu bezwingen.»

«*Schmerling idejéből* pedig az első követválasztás eredménye, — mely hivatalnokokkal és velők egyhúron pendülőkkel tölté meg az országgyűlési termet.

«S így a mult hétfőn befejezett követválasztás által kirívó ellenmondásba keveredtek az idevaló németek, midőn — bár tudva jól, hogy Belcredi «Rendkívüli Reichsrathja» a magyaroknak odavetett parolinál nem egyéb — mégis körülbelől 36 képviselőből álló Landtagjokba csak három hivatalnokot választottak: Huebert, Burgert és Tschabuschniggot s ezeket is merőben munkaerők megszerzése végett és csak miután mind a hárman a «Rendkívülibe» való *nem-választásra* kötelezték magokat.

«Hogyan fejtendő meg ez ellenmondás? Lássuk!

«A föderalismustól való irtózás által-e?

«Tagadom.

«Az idevaló német elem — az imént vázolt genesisénél fogva — oly két szülőnek a gyermeke, melyek sehogysem férhettek össze.

«Hogy az Egységes Németország eszméje meg az Egységes Osztrák birodalom összeférjenek férjül, feleségül — respective az idevaló német elemnek apjául, anyjául — képtelenség.

«Tehát már a közösülés pillanatában — a válópör eldőlése!

«A kised — többi ikertestvéreivel együtt az anyánál maradt.

«Az anya, idővel, mintegy még keveselve árva kisdedei számát — újra járt legény (ez egyszer a porosz) után; s addig járt, addig járt utána, míg ez felrúgta, — magának igényelvén azonban annak idejében a törvénytelen kölyköt — Holsteint.

«Lett belőle czivakodás, hajbakapás — majd a Hadur * törvényszéke elébe idéztetése mind a két félnek — s elvégre (a königrátrzi végtárgyalásnál) elmarasztaltatása az *anyának* — a tehetetlen (mivel lehetetlen) «Egységes Ausztriának» ...

«Azóta az idevaló német ember már csak azon töri a fejét: vajjon a természet ama törvénye, melynél fogva a tehen rúgja el a borját, nem pedig a borju a tehenet — nem volna-e valami úton-módon megfordítható? s e fejtörésben annál jobban izzad, minél valószínűbbnek híresztelik Magyarország kielégítését. Különösen a *januári patenst* megelőző napokban lehetett már nyilvános helyeken is olyanforma nyilatkozatokat hallani, mintha az idevaló németek már alig győznék várni egyrészt a Habsburgoknak Budapestre menekülését, másrészt az örökös tartományoknak egyenesen Poroszországhoz kapcsolását.

«Ily politikai hangulat szinte kizárja a föderalismussal experimentálástól való irtózatot.

«Jóllehet az itt tenyésző német elem *politikai* műveltsége alig keletkezőfélben lévő s ennél fogva politikai ítélete alap nélkül való, kombináló tehetsége meddő, hajlamai kérész-életűek, meggyőződései csak ezentúl születendők: mégis vannak némi *irigység* szülte ösztönszerű sejtelmek egy osztrák *föderalismusnak* olyforma következményei felől, melyek ellenében Szent István koronájának területi épsége és Magyarország állami léte többé nem lenne föntartható; sőt a hirlapokból azt is tudja, hogy a magyarok csupán csak a *dualismus* alapján elégíthetők ki — ami magában is elegendő arra, hogy vele (az itteni némettel) a *föderalismust* megkedveltesse.

«Az ettől való irtózás által tehát semmiképen meg nem fejtethető ama szembeszökő ellenmondás, melybe önmagával jött a karinthiai német, mikor borjú-szörnyként elrúgni vágyván édes tehen-anyját, a kimerült «Egységes Ausztriát»; de nem lévén hozzá sem mersze, sem ereje: az e műtéthez mint egy *deus ex machina* hatalmas segédül ajánlkozó «Rendkívüli Reichsrathot» még sem fogadá el, hanem valódi elkeseredéssel még ki is kelt ellene.

* A magyar mythologiai értelemben.

«E talány azonban egyszeribe meg lesz fejtve, a mint csak *Pál gazdának* képzeljük *Karántföld* németjét, *Péter gazdának* meg ennek tőszomszédját, a *szlovént*, — Arany Jánosunk fülemile-fütyének pedig a *januári pátenst*, mely ugyan sohasem akart egyéb lenni, mint egy újabb variatioja amaz ismeretes, három század óta miellenünk folytatott bécsi politikának, de melyen mégis összeveszett a két szomszéd, még pedig egyedül csak azon okból, mivel-hogy most ez egyszer a Péter portáján szólt az a füty — és nem, mint eddig rendesen — a Pálén.

«Ezen elmebeli csatangolás után a dolog velejére térve és rossz élezeimet balramagyarázástól féltve — ismétlem :—

«Az idevaló németek magatartása az imént végbement követ-választásnál, nemcsak komoly férfiakhoz illő, nemcsak talpraesett, hanem még alkotmányos is volt — amennyiben egyáltalán az efféle októberi diplomák és szeptemberi pátensek alapján szó lehet alkotmányosságról.

«Győzelmük tökéletes.

«Az idevaló püspök virilista szavazatján kívül talán egyetlenegy árva hang sem fogna a «Rendkívülibe» való választásra voksolni.

«Gyönyörködven e dicső eredményben, felbuzdítva érzik magokat a további állhatatos összetartásra a burocratia, a papság s a pánszlávok ellenében. Ha pedig — kissé győzelemittasan — majdan amolyan Kinizsy-féle tánczra kerekednek a Bécsben netalán végképen elejtendő «Rendkívüli Reichsrath» tetemével ; ha Belcredi leköszönését majdnem egyedül magoknak rójják fel érdemül : fiatalos önérzetük e fattyúhajtásain csodálkoznunk, vagy éppen bosszankodnunk sem jogunk, sem okunk — mert hát «intra muros Iliacos peccatur et extra!»

«Méltánylásra méltó ellenben, a mi különösen jól megfigyelendő — az elébbi lehangoltságukban részükről már feladott Ausztriának új jövője iránt feleledő érdekeltségük és — mi ennél több — hogy a minket contumacirozó «tágabb Reichsrath» füstbe menetelében már szinte megnyugodni látszanak. Sőt tegnapelőtt óta itt-ott még az esetleg «kielégített Magyarország fékentartására» legcélszerűbb álláspont kérdése is kerül szőnyegre. Tegnapi meg éppen más olyasmit merészel egyikük fennszóval kimondani : hogy a magyarok — legyen akármilyen erős a különválási vágyuk — két rendbeli teendőt mégis kénytelenek (a karántföldi németekkel) közös ügyüknek ismerni el ; mely két teendő egyike : nyakát szegni a pánszlá-

voknak ; másika : érvényre segíteni a Habsburgok alatt s ezek természetes ellenszenve daczára, a valódi alkotmányosságot!

«És e vakmerő még él!

«Kezdetnek ez is elég.

«Különben, némely itt mirólunk (a Neue Freie Presse etc. nyomán) lábra kapott fogalom fonáságáról érdekes bizonytságot tesz egyebek közt azon körülmény is, hogy a Concordatummal szemben majdnem a tiroliakkal egy sorba állítanak minket!

«Január 27-ikei jelentésedben ez áll : «Ő* kezét nyujtván, azt mondá : Írja meg Arthurnak szíves tiszteletemet. Ezek az adatok engem valóban nagyon érdekelnek. Hogy' is ne?!»

«S ez nekem elég volt. A mitől közönségesen legjobban irtódom : olyan analytico-syntheticus politikai tanulmányra adtam legott árva kopasz fejemet, *csakhogy a nagy munkán — alattomban — ha lehet, én is lendítsek nyomorult helyzetemhez képest egy szemernyit.*

«Szíves tiszteletét midőn viszonzod, fiúi hódolat hangján tedd, kérlek. — ...

«Nemsokára ideigérkezésedre ... legjobb csak ennyit mondani : Allweil nur stimmen — nie nicht spielen! —

«Késmárkról e pillanatban érkezik levél. Szomorú dolog történt Berthával. Folyó hó 3-ika éjjelét, a helyett, hogy az iskolabálon vígadva — betegen ágyában hánykódva tölté ... hála égnek! már megint felépülő-félben van ... Hű öreged Arthur s. k.»

Ezen levelet is közöltem Deák Ferenczcel.

*

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet: *Viktring, 1867 márczius 5.* (Eredetije magyar.)

«... A felvillanyozó táviratért hálás ölelést!... aztán még néhányat, az ugyanazon napnak csodaszzerű eseményeit** futólag részletező február 18-iki kedves sorokért.

«Hát tőled van az «Egy szó a minsterhez.» Nem sejtém ; ámbár feltűnt nekem a közönséges pesti-naplói vezércikkékénél helyesebb irálya. Hanem úgylátszik : darázs-fészket piszkáltál...

* Deák Ferencz.

** Az Andrássy Gyula-ministerium kinevezése és bemutatkozása.

«Gyulai Palinak — jól mondod — «rettenetes szép» verse valóban meghatott.*

«A Pesti Napló azon közleménye, mely szerint ujonczokat már legközelebb lenne kérendő a kormány az országgyűléstől, rögtön megakasztott munkámban; eszembe juttatván, hogy talán nem ártana, egyelőre munkámnak már kész, *negatív* részét megküldeni azonnal; hadd lássad, milyen.

«Ha semmitsem érő: tedd ad acta. Ha pedig minden kritikán alóli még sem volna: akkor elvárom baráti észrevételeidet.

«Addig is folytatom a munkának *positív* részét illető tanulmányokat.

«De miután hazánkban, különösen e tekintetben mérvadó a közvélemény: nem ártana erre nézve egy kis felvilágosítás, ha van módodban.

«A kormány terveit majd elárulja a Pesti Napló. A közvéleményt illetőleg azonban már csak kötve hiszek ezentúl e lapnak.

«Jaczi bácsi (Berzenczey) e hó 2-ikától fogva teljesen szabad! Mikor indul haza? még maga sem tudja... Isten velünk! Arthur s. k.»

*

Ezen levele mellett küldte meg bátyám azon toll alatt lévő tanulmányának, melybe Ivánka Imre felszólítására belefogott, már elkészült I-ső, általa úgynevezett «negatív» részét.

Én az eredetit azonnal — Ivánka Imre tudtával — átadtam közvetlenül Deák Ferencznek; ki is, mialatt szivarral megkínált, legott az elejét olvasni kezdte, sőt mindjárt némi megjegyzéseket is tett, miket én azonnal (márczius 8-án) megírtam bátyámnak. Ez I., vagyis negatív résznek tárgya: az 1866. évi deczemberi császári rendelet, az ezzel egyidejű «degalázatosabb hadügyminis-teri előterjesztvény» s az ezek értelmében készült s a magyar országgyűlés elébe terjesztett véderő-törvényjavaslat kritikája — oly végből, hogy szakértőtől tudja meg az országgyűlés, hogy az azokban foglaltakból mire miért kell vigyázni.

«A II. részt bátyám egy pozitív javaslatnak szánta.

Az I. részbeli kritikára kétoldalú bő tapasztalás alapján

* Az Éjjeli látogatás.

érrezte magát hivatva. Ismerte a minden hadseregek nélkülözhetetlen elvét és alapját képező fegyelem és föltétlen engedelmesség osztrák válfaját, alulról, fölülről, mint subalternus tiszt a Nádhuszárezredben 1845-ig alulról nézte és maga szenvedett a főbbvalói visszaélésektől. Utóbb főbbvaló és főparancsnok korában maga megkövetelte és föntartotta azt a szükséghez képest kemény, — a legnagyobb veszély perczeiben kegyetlen szigorral. Sohasem vexatióból, vagy főbbvalói önkény kedvteléséből.

És ősmerte az osztrák katonai szellemet (kivételeivel együtt) három időszakból: a 48-iki forradalom előtt, — szabadságharcunk alatt — és azóta.

És most bíráló szemmel olvasván az osztrák katonai hierarchia műhelyéből kikerült véderő-törvényjavaslatot: benne még mindig az 1849-iki osztrák hadseregnek (a potiori) egy Haynau, Susan, Schwarzenberg, Howiges s a többiben (nem a Windisch-Grätz, Schlick, Thun, Liechtensteinokban) incarnált szellemét vélte, fölismerni és burkoltan azt a ravasz törekvést, hogy a 12 esztendei szolgálati idővel, a katonai bíraskodással és a régi hadi törvény-czikkekkel combináltan behozandó általános hadkötelezettség modern és szabadelvű, sőt demokratikus intézménye révén — az öszves magyar ifjúságot, nemest, nem-nemest egyaránt, tehát a nemzet öszves intelligentiáját és energiáját az amaz osztrák szellem és subordinatio hatalmába kerítse és magyarelles céljai számára confiskálja.» Íme! a dolgozat maga, vagyis:

*«Görgey Arthur I-ső memorandumja Deák Ferencz számára, a közös hadsereg kérdéséhez. Irta Viktringben, Karinthiában, 1867. évi február havában. Eredetije magyar.**

I.

Az 1848. évi III. t.-cz. 6. §-a szerint:

«Ő felsége egyebek közt minden katonai és általában minden honvédelmi tárgyakban is, a végrehajtóhatalmat kizárólag csak a magyar ministerium által gyakorolhatja.

S ugyanazon t.-cz. 8. §-a értelmében «Szinte úgy a magyar

* Rövidség okáért némely lényegtelen helyek kihagyásával, — továbbá némely mondat szavainak más természetesebb rendbehelyezésével — egyébként hű kivonatos másolatban közlöm.

hadseregnek az ország határain kívüli alkalmazását, nemkülönben a katonai hivatalokra a kinevezéseket csak a folyvást királyi személye körül leendő felelős magyar minister ellenjegyzése mellett határozhatja el.»

A «közös viszonyok» tárgyában készített javaslat 11. szakaszával Ő felségének a magyar hadsereg vezérletét, vezényletét és bel-szervezetét illető intézkedéseit a felelős magyar ministerium valamely tagjának ellenjegyzése nyügétől megszabadítani látta jónak a «Hatvanötös bizottság».

Itt azonban már is végét éri Ő Felségének a magyar hadügy körében intézkedő abszolút hatalma; magának tartván fenn az ország, mind a törvényhozás, mind a kormányzat körében a következő tárgyakat:

1. a magyar hadseregnek időnkinti kiegészítését s az ujonczok megajánlásának jogát;

2. a megajánlás feltételeinek és a szolgálati időnek meghatározását;

3. a katonaság elhelyezését és élelmezését illető intézkedéseket;

4. a védelem-rendszer megállapítását vagy átalakítását Magyarországra nézve.

De midőn a 65-ös bizottság külön (a 13-ik) szakaszban kikötendőnek ajánlá Magyarország részére a védrendszer-megállapítási vagy átalakítási jogát — legközelebb arról is akart gondoskodni,

hogy a hadsereg kiegészítése tárgyában 1866 decz. 28-án kelt császári rendeletet valamiképen alkotmányos törvény gyanánt (talán a Lajthántúli országgyűléssel egyoldalúlag fogadtatván el azt) Magyarország híre nélkül végre ne hajthassák.

S ez okból nyeré a védrendszer-megállapítási vagy átalakítási jogot Magyarország részére kikötő 13-ik szakasz a következő toldalékot:

«Miután pedig az ily megállapítás épp úgy, mint a későbbi átalakítás is, csak egyenlő elvek szerint eszközölhető czélszerűen: ennél fogva minden ilyen esetben a két ministerium, előleges megállapodás után, egyenlő elvekből kiinduló javaslatot fog terjeszteni a két törvényhozás elé. A törvényhozások nézeteiben netalán felmerülő különbségek kiegyenlítése végett a két törvényhozás egymással küldöttségek által érintkezik.»

II.

«Kézzelfogható, hogy az érintett császári rendelet az osztrák katonai hierarchia legmagasabb rétegeiben a königgrätzi katasztrófa után dívni indult azon nézetnek szüleménye, mintha nem a hadsereg *vezérletének*, hanem az épen kéznél lévő *harczosok elégtelen számának* volna beszámítandó a poroszok elleni hadjáratot annyira jellemző kudarcok szakadatlan sora.

«De bár köztudomású dolog e nézetnek nem igaz volta : mégis tiltja feladatunk komolysága, hogy mi ama császári rendelet s a vele egyidőben nyilvánosságra tetetett egyéb okmányok tanulmányozásának háládatlan fáradalma elől kitérjünk.

«Kezdjük tehát a legalázatosabb hadügyministeri előterjesztvényen.

«Bevezetésül elősoroltatik a porosz elleni hadjárat szerencsétlen kimenetelének *három oka* ú. m. :

- «1. a fegyverzet hiányossága,
- «2. a sereg számbeli gyengesége,
- «3. a véderők hibás szervezete ;

a miből aztán az következnek — az előterjesztvény logikája szerint — hogy tehát *szaporítani* kell, még pedig minden áron, a hadsereget.

«Nyilvánvaló már csak e dióhéjba szorított resüméből is, hogy a kitűzött cél elérésére tulajdonkép csak a két utóbbi körülmény (a hadsereg számbeli gyengesége, meg a véderő hibás szervezete) szolgálhat kiindulópontul.

«De miután az előterjesztvény — nem igen érteni, mi végett — a fegyverzet hiányosságát is szóba hozza :

«tanulságos lehet, mind a három állítás valódi értékét, úgyis, mint menthető okbelit az éjszaki háborúra nézve, — úgyis mint követelő okbelit a javasolt sereg-szaporitást illetőleg, mérlegelni, még pedig rövidség kedvéért, a hol lehető — egy füst alatt.

«Lássuk tehát rendre :

«Ágyú, kard és puská azon főfegyvernemek, melyekből áll úgy az osztrák, mint a porosz, valamint egyáltalán minden állandó hadsereg fegyverzete.

«Hogy az osztrák hadsereg ágyúira és kardjaira értse az előterjesztvény a fegyverzet hiányosságáról szóló panaszát, merő képtelenség! hanem érthető azt egyedül csak az osztrák hadi-

puskára, mely elöltöltő lévén, perczenként kettőnél több lövést tenni belőle alig lehet, míg ugyanannyi idő alatt nyolcszor is szólna a porosz gyútús puská — a mint mondják.

«E kedvezőtlen arány valóban aggasztó!

«De mielőtt ezt — már magában is — annyira döntőnek elfogadnók, miszerint éjszaki hadseregünk tönkrejutását belőle következtethessük: legyen szabad kérdenünk:

«E kedvezőtlen arány lehető helyreütésére vajon mit tettek a vezérek?

«Éltek taktikájuknak az olasz háborúban felfedezett panaceájával, az egyszerű rohammal nyílt terepen — gyútús puskás poroszok védette fedett állásokra!

«No pedig ilyen taktika mellett, a méltán vallott kudarczok okadatolása végett, még az ellenség czélszerűbb fegyverzetére is hivatkozni merőben felesleges.

A vizsgálat alatt lévő okok másodikika: a sereg számbeli gyengesége.

«Ennek értelme csak az lehet, hogy a Benedek alatt egyesített szász-osztrák haderőnél jóval nagyobb számú volt a Csehországba betört porosz hadsereg.

«Ez állításnak határozott számokkal indokolását azonban nem tartja szükségesnek az előterjesztvény — nézetünk szerint elég hanyagul! mert hiszen éppen ezen állítás az egyedüli alapja és kiinduló pontja valamint a honvédelmi törvényjavaslatnak, úgy a velejének is; t. i. «az 1858 sept. 29-én kelt *hadseregkiegészítési törvény* némely változtatásait illető 1866 decz. 28-án kelt *császári rendeletnek*, — melynek bevallott legközelebbi célja: szaporítani a hadsereg emberszámát.

«És ugyancsak elkelt volna, a Benedek hadseregének számbeli gyengeségére való pusztá hivatkozásnál egy kis részletes bizonyítgatás!

«Annál is inkább, miután a jelenkornak legtekintélyesebb hadtörténésze a hivatalosan megállapított létszámokból kimutatja, hogy épp ellenkezőleg — Benedek serege volt néhány ezer emberrel nagyobb a Vilmos királyénál; és miután továbbá, ugyanazon forrás szerint, tény az, hogy Nachod-Viszokovnál 30,000 osztrák 25,000 porostól győzetett le; Skalicznál meg éppen 40,000 osztrák még csak 27,000 porosz támadásának nem tudott ellentállani!

«Ily tényekkel szemben igenis bátran állíthatni: *gyenge az*

osztrák hadsereg ; csakhogy *nem számban*, hanem egészen *más valamiben*, a mire azonban még célzást sem találunk a legalázatosb előterjesztvényben ; de a mire annál határozottabban rámutat országgyűlésünk utolsó felirata, midőn megható igazsággal így nyilatkozik :

«Nem egyedül a hadsereg száma és vitézsége az, mi az államot legsúlyosabb veszélyek között is tartósan biztosítja. Bármely rendszer mellett is leginkább emeli a sereg erejét és kitartó elszántságát, ha a nép lelkesült akarata áll mögötte. E lelkesült akaratra pedig csak akkor lehet biztosan számítani, ha azon rendszer, mely mellett a honpolgárok az államot védeni kötelesek, a nemzet bizalmával találkozik ; mit csak úgy érhetn, el, ha a jogaiban és legszentebb érdekeiben meg nem sértett népi *meggyőződve a rendszer célszerűségéről* s belátva a hozandó áldozatok szükséges voltát, törvényszerűen nyilvánított hozzájárulásával elfogadja azt.»

«Ha — még a Nachod—vizokovi és skaliczi csatákban egymással szemben állott ellenséges haderők számaránya daczára is a sereg *számbeli gyengeségéről* szól az előterjesztvény : akkor keserűbben már ki sem gúnyolhatók az éjszaki hadseregnek osztrák tönkretevői, mint e nyilatkozat által oly férfiú tollából, ki annak idején maga, alig 57 ezernyi haderőnek vezérkari főnökekül, 90,000 elleni kemény csatában győzelemre tudta segíteni fővezérét.

«De ha *gúny* a hadsereg számbeli gyengeségére hivatkozás : akkor az, mint érv, nem a sereg szaporítása mellett szól, hanem *ellene*.

«Az éjszaki háború szerencsétlen kimenetelének *harmadik* s a szerkezet szerint legfőbb okának *a véderők hibás szervezetét* mondja az előterjesztvény ; s ezegyszer igazat mondana, ha itt a *véderő* fogalmába magát az *állandó hadsereget* is beleértene.

«Ily értelmezésnek azonban nyomát sem találni az egész iratban. Hanem amott, a néhány szépen hangzó phrasis segedelmével hosszasan kanyargó eszme-lánczolat végén megint csak ugyanaz a szög (a hadsereg minden áron szaporítása) üti ki magát a zsákból ; és azonkívül — egyelőre kissé homályosan ugyan — *még valami*, a mit teljes napfényre hozni, magának a *honvédelmi törvényjavaslat kritikájának* szánt *következő* tanulmányunk a feladata :

III.

«Az 1866 decz. 28-ikai császári rendelettel (a veradót illetőleg) azonos honvédelmi törvény-javaslatnak ama czikkei, melyek az «általános honvédségét» részletesen tárgyaló egyidejű fogalmazatra vonatkoznak, valamint e fogalmazat maga — figyelemre ezúttal alig méltók.

«Még lehet más, nálamnál kedélyesebb lelkiületű vizsgáló szeme előtt kevésbé rossz színben tűnik fel az *általános honvédségnek* éppen most és éppen ily társaságban élénk táltalt eszméje; én — megvallom őszintén — minél komolyabban tanulmányozom a nevezett császári rendeletet, a honvédelmi törvényjavaslatot s az általános honvédelemről szóló munkálatot a legalázatosabb előterjesztvénynyel egyetemben: annál határozottabban érzem magamat indítatva gyanuperrel élni és egész lelkemben felháborodva lerántani könyörtelen kézzel az álarczot a hazafiaskodónak arczáról — bárki legyen az.

«A honvédelmi törvény 2-ik §-a szerint minden 20, 21, 22 éves legalább 59 bécsi hüvelyk magas, ép testű-lelkű férfiú (kivéve — a papokon, szerzeteseken s az illető jelölteken (klerikusokon) kívül — még csak a keresetre képtelen apa, özvegy anyja, nagypapa, özvegy nagyanyja, egészen elárvult nővérek törvényes és vérszerinti fiát, unokáját, fivérét) az állandó hadseregbe 12 évre soroztatik be s ennél fogva életkorának e legszebb, legfontosabb, leggyümölcsözőbb és honpolgári jellemének fejlődésére és megszilárdulására legnagyobb hatással bíró szakában csak annyiban és csak addig fog a minden alkotmányos állam polgárát megillető politikai jogokkal élni és politikai kötelességeket teljesíthetni, a mennyiben s a meddig ezt üdvösnek fogja itélni a hadsereg vezényletére, vezérletére és belszervezetére nézve abszolút hatalommal felruházott *katonai hierarchia*. Mert a mi nem-katonáknál még nagypénteken sem bűn: az oly tettért, vagy mulasztásért nem ritkán igen keservesen lakolhat a felebbvalója irányában gyakorlatilag merőben védtelen katonaeMBER; és akár a sorkatonasághoz, akár már a tartalékhöz tartozzék, avagy hosszú szabadságot nyert légyen az illető «*assentáltatott*»: harminczharmadik-harminczötödik életévéig szakadatlanul fenyegetendi őt a *katonai büntetőtörvények* damoklesi kardja.

«A mindenféle községi, megyei, sőt országos ügyek valódi

mibenállásáról, valamint a szokásos elintézés hasznos vagy káros voltáról szabadon, bátran és komolyan nyilatkozó *hirlapíró*,

«a neki emberedő fiatal nemzedéket... oktatta kiképezni hivatott buzgó terjesztője a tudományok világának; a nem ritkán hatalmasan pártolt sötét babonás ál-tanoknak fáradhatatlan ostromlója,

«a nem csupán önhasznáért, hanem tiszta meggyőződésből is a lábbal tiprott igazság, a kajánul üldözött ártatlanság mellett hevülni tudó és fáradozó derék *ügyvéd*,

«a megvesztegetés által el nem tántorítható részrehajlatlan lelkiismeretes *bíró*,

«az elfogulatlan ítéletű, szilárd meggyőződésű független és szabadeivű *nép-képviselő*; — hol az a nemzet, mely ezen elemek hijjával is képes lett volna az eliszaposodástól óvni meg a maga államlétét?

«És a mi nemzetünk ezen elemekben való kellő folytonos gyarapodása remélhető-e oly körülmények között, midőn a katonai fegyelem, a feltétlen alárendeltség, a fensőbb parancsnak vakon engedés elvének (kivált béke idején) egészen a nevetségig alkalmaztatása *tizenkét éven át* a legkövetkezetesebben éppen a kitünőbb tehetségű fiatal erők önelhatározási jogát támadja meg gonosz ernyedetlenséggel?!

*

Nincs az a türelmes jámbor lélek, a ki egy... fölebbvalójának csökönösen ismételt (igazságtalan) sértegetései által ne lenne elragadható a visszatorlásra. De alig ejtette ki akár a hosszú szabadsággal élők közül valamelyik, a férfias, a visszatorló szót: már el is van követve a *katonai* bűn! A szerencsétlen bűnöst pedig legott a *katonai* igazságszolgáltatás sújtja; és lesz-e polgári hatalom, mely az efféle esetleg már előre kitervezett gonosz zaklatások és üldözések ellen megvédeni képes az «*assentálásuk*» után hosszú szabadságra bocsátott hazafiak közül azokat, a kik idejüket és tehetségeiket azontúl is hazánk jólétének gyarapítására, alkotmányos életünk minél üdvösebb fejlesztésére fordítván, ezáltal lehetetlenné teendik a bizonyos honboldogítók rögeszméivel való további experimentálást, de ugyanez által magok ellen fel is bősztendik e rögeszmék legvérmesebb táplálóját: a minden polgári

erényt, minden kiválóbb tehetséget, minden tudományos műveltséget egyaránt lenéző *osztrák katonai hierarchiát*.

«S ama merész hírlapírók, buzgó tudomány-terjesztők, amaz áldozni is képes jogvédők, megvesztegethetlen bírák, szilárd jellemű nép-képviselők közül, vajjon sokan lesznek-e, a kik majd az a törvény teremtetten nyomorult helyzetünkön való kétségbeesésükben, a magukon akár nyilvános hatáskörük feláldozásával, akár talán még a jó lelkiismeret, a tiszta meggyőződés árán is könnyíteni készek ne volnának?

Mikor pár évvel ezelőtt a Schleswig-Holsteini háborúban kitűnt, hogy mennyivel kiválóbb a porosz hadsereg az osztráknál hadképesség tekintetében s ezen tapasztalatok alapján Bécsben azt tanácsolták egy igen-igen magasállású katonai egyéniségnek, hasson oda, hogy az osztrák *vezérkar* fejlesztessék minél nagyobb tökélyre és ennek nyomán azután a külön-külön fellépendő egyes hadrészeknek ügyesebb vezetése és alkalmazása által pótolassanak a hadképességnek egyebekben tapasztalt némi hiányai: az illető erre röviden így válaszolt:

«Értelmiség = demokratia. A vezérkar a hadsereg értelmisége, tehát demokrátiája. El kell nyomni!»

«Alighanem ugyanezen magasállású bölcsnek köszönhető a honvédelmi törvényjavaslatnak azon egyik főiránya, mely (az ártatlankodó legalázatosabb előterjesztvény szavaival élven) csupán csak ez:

«az állandó hadseregbe — ennek számbeli szaporítása mellett — az értelmiséget bevonni.»

«Ez azonban tanulmányunk világánál jól megnézve, nem kevesebb, mint: mint hatalmába keríteni és azután soha meg nem szűnő ostromállapot alatt tartván, *végkép elnyomni* a demokrata (mert alkotmányos) politikai hitvallású *magyar értelmiséget*.»

*

Ezen első memorandumot én adtam át Deák Ferencznek az Angol-királyné-szállodában. Ő ekkor is igen barátságosan köszönetét és tiszteletét küldte általam bátyámnak, azzal, hogy a memorandum ígért második részét is szívesen fogja venni és várja.

Ezen első rész ma * Hollán Ernő altábornagy birtokában van. Ő adta ide nekem lemásoltatás végett. Az eredetit neki visszaadtam. Id. Andrássy Gyula ministeriuma és Hollán Ernő kereskedelemügyi államtitkársága korából maradhatott utóbbinál.

* 1890. évben írtam ezt.

Szerző.

HARMINCZNEGYEDIK FEJEZET.

1867 márczius 8—május 8. — Öt levél. — Berzenczey László szabad. — Görgey Arthur felszabadulásának kérdése. — Töprengések. — Viszontlátásunk Viktringben. — Komoly olvasmányok. — «Gazdátlan levelek.» — Ezek keletkezési története. — «A Moóri csata» első történetirodalmi kísérletem. — Okiratgyűjtésem. —

Görgey Arthur második memoranduma Deák Ferencz számára.

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet : Viktring, 1867 márczius 8. Eredetije magyar.

Ma utólszor van nálam Laczi bácsi. Holnapután vasárnap indul Pestre ; hétfőn este odaérkezik és téged talán már kedden látogat meg. . . .

Ha nem fogadtál el állami hivatalt, nyilván tudod miért nem, s én nekem ebben nem lehet egyéb szerepem, mint chinai ember módjára helybenhagyólag bólintani rá kopasz fejemmel.

Laczi bácsi azt beszélte : ezer forintot kapott készpénzben utiköltségre ; azonkívül meg ipa is küldött neki 150 forintot. — Nekem nincs követeléselem rajta Szerető öreged Arthur s. k.»

*

Ugyanaz Görgey Istvánnak. Kelet : Viktring, 1867 márczius 11. Eredetije magyar.

«. . . Laczi bácsi tegnap szerencsésen elrugta eddigi börtöne határát. — Nyujtsanak neki az új életkörülmények több meglegedést s ezáltal több lelki nyugalmat, mint a mennyire itt képes volt szert tenni! . . .

Most . . . pedig f. hó 8-i leveledet veszem s ime itt mindjárt in flagranti néhány észrevételem — nem akarván ily fontos ügyben akár egyetlenegy nappal is halasztani nézeteink, teendőink, eljárásunk közös zsinórmértékének megállapítását, jövőre biztosítását.

1. A szóban lévő tárgy iránt — ha eddig csakugyan még nincs a közvélemény tájékozva hazánkban : az erre való tekintet magától eselik.

2. Munkám * iránt nagyobb teljhatalmat már nem adhatok, mint mikor azt írom neked, «tedd ad acta, ha senkinek sem kell.» Miután azonban legújabb közlésed szerint arról van szó, *nevem* közöltessék-e vagy se, erre feleletem ime ez :

Ha állításom mellé ember kell a gátra: bátran közlendő a szerző neve akár Albrecht főherczeggel is. *Ez* azonban az *egyetlen* tekintet, melyből nevem közlését *nem* ellenzem.

Más szóval : munkám mellett a nevem csak akkor és csakis ott közöltessék, a mikor és a hol ezt az ügy érdeke parancsolja vagy tanácsolja.

3. Nem gáncsolási viszketegből idéztem a bizottsági munkálatból ama bizonyos *elengedményt*.**

Az egész I. rész csak arra való, hogy benne egy kis logikai próbát nyerjen, a ki a következő (II.) részekre nézve esetleg nem ex propriis hozzáértő ; mely logikai próbára mintegy támaszkodva avval biztathassa magát az olvasó, hogy a ki ezt írta, nem lehet kötélhánczos.

4. Ő*** a cantonnement rendszerében reméli a katonai hierarchiának hatalmas ellenszerét : te meg az országon belül hánynád szét az illető ezredeket!†

Én ő neki adok igazat ; te tőled pedig azt kérdem : miben lenne a te rendszered Magyarország hadseregére nézve jobb, mint az eddigi osztrák eldisponálási rendszer az egész osztrák hadseregére nézve?

5. Egyelőre munkám (I. vagyis) negatív részével tökéletesen meg vagyok elégedve, ha ez egyáltalán alkalmas «kételyeket» támasztani az illetőkben ; mert valamint a bölcsesség anyja az elővigyázat : szintűgy a haladás apja a kétkedés.

Határozott kérdések előmbe adását örvendetes jelül venném annak, hogy az ez ügygyel való komoly foglalkozástól még a vele

* A memorandum Deák Ferencz számára.

** Vonatkozás Deák Ferencznek egy megjegyzésére.

*** Deák Ferencz.

† Alegtermészetesebb magyarosítás s illetve megmagyarosodás eszközétől. Grammatica viva.

járó rendkívüli nehézségek daczára sem riadnak vissza államférfiaink.

6. A budai hadparancsnokság kibocsátványa Albrecht főherczeg szellemének és politikai hitvallásának a kifolyása. Politikai hitvallása a katonai abszolutizmus. Ő sokra mehetne erélyével, ha annak, a mit ő el akar érni, csiklandós oldalait megérteni s ügyesen ildomosan takarni volna képes. A közepszerűség korlátjait — gőgje miatt — túllépni képtelen észlelő, valamint ítélő tehetségénél fogva azonban mindenütt csak rontani lehet hivatva — teremteni sehol. — Szabályozatlan folyam vad árja ő, mely az egyik partjáról elsodort termékeny földet a másikon feltorlasztott terméketlen kavicsrétegekkel pótolja.

Hozzáértők az ily vad árnak más, mesterségesen ... előre elkészítendő mederbe terelését ajánlják: de sohasem ajánlhatják a közvetlen ellentállás nyílt harcát.

Tisza Kálmán interpellációja — rendén volt: de még tovább is piszkálni a dolgot már nem volna észszerű.

Martius 12-én. — Eteltől ma vettem a legújabb híreket. Egészségesek; de hogy mikor indulnak már (Késmárkról) hozzátok, még magok sem tudják.

Szintügy ma vettem Osterlamm (könyvtár) küldeményét, Horváth Mihály 6-ik kötetét és Greguss Ágost «Hatvanhetes Bizottságát»... Úgy emlékszem, közelebb viszonyban vagy Osterlammal. Talán ez úton lehetne valahonnan előkeríteni: a) Preussische Wehrverfassung; b) Dienstreglement der k. k. österr. Armee. Ez utóbbi úgy hiszem 1809-ből való.

Az Öreg úrnak őszinte nagyrabecsülésemet. — Hú Öreged Arthur s. k.»

*

Görgey István Görgey Arthurnak. Kelet: Pest, 1867 márczius 13. Eredetije magyar.

«Édes Öregem!...

Legjobban fogod szeretni, ha Etelkát és Berthát bevárom és ha az Öreg Úrnak elég időt engedvén a 8-ától tegnapig Bécsben volt miniszterelnökökkel értekezhetni, neked tőle választ hozok egy szersmind azon saját kérdésemre: idején látja-e ő már most, szabadon- és hazabocsáttatásodat a hazai kormánytól kérned? Azaz: számíthatasz-e hasonló teljesítésre, mint Laczi bácsinak jutott, ha

most folyamodol? nem fenyegeti-e kedélyedet a nemteljesítés benyomása?

E szerint cselekszem — 17-én túl — ha 16-ika estéig azt nem sürgönyöződ nekem: «Ne kérdezd!» S ekkor csak dolgozatod tárgyában látogatom meg.

Ha azt találod távirni: «Jere mindjárt!» akkor jövök, 19-ét be sem várva.

Mielőtt az Öreg Urral szoltam volna, nézeteim ezek:

1. Valószínűbb ma, mint valaha, hogy lesz koronázás.
2. Valószínű, hogy koronázáskor megszüntetik confiniumodat, ha nem is folyamodol.
3. Lehet, hogy Laczi bácsival, ha ő addig nem kezdeményez semmit, hasonló történik.
4. De lehet, hogy különbséget tévén kettőtök közt, téged főnn akarnak tartani a koronázás diadalmenetére,
5. és hogy ha most folyamodol is, nem fog kérelmed oly rögtön teljesíttetni, mint a Laczi bácsié.
6. De lehet az is, hogy nem tévén különbséget közted egyfelől, és valamennyi, az újabb időben eddig hazajöttek közt másfelől: a mint folyamodol, legott szabadon bocsátanak.
7. Tehát négy a lehetőség:
 - a) kérve — rögtön hazajöhetés;
 - b) kérve — nem-teljesítés, egyelőre; de igen koronázáskor;
 - c) kéretlen — hazabocsáttatás koronázáskor;
 - d) kéretlen — ott felejtetés, koronázáskor is.
8. De van még ezenkívül két lehetőség:
 - e) kérve sem teljesítés — koronázáskor sem.
 - f) teljesítési szándék akkorra, — de magának a koronázásnak valamikép elmaradása, ha például a reactio újra zavarná a dolgot.
9. E legutóbbi esetben előállhat az, hogy tekintettel a 6-ik föltevésre, sajnálni fognók, hogy a mai kedvező pillanatban való kezdeményezést elmulasztottad.
10. Én lehetőnek tartom azt, hogy te a mai hazai kormányhoz folyamodjál teljes személyi szabadságodért.
11. Lehető még az is, hogy szolgálatodat utóbb igénybe veszi az.
12. Te neki föl is ajánlhatod azt — mihelyt a király meg van koronázva.

13. Mihelyt a restitutio in integrum a koronázás által be van fejezve : confiniáltatásodnak semmi értelme többé — semmi alapja.

14. S éppen ezért azon pillanattól fogva kegyelempénzzé fajulna, a mi eddig fogolytartás.

15. Nyugdíj — valamint eddig nem volt, úgy ezután sem lehetne az ; mert nem hazád, nem azon magyar állam adta, melynek te hű szolgálatokat tettél, hanem adta annak negatívója — azon másik állam, mely téged 19 év óta fogságban (ha mindjárt enyhében is) tart — éppen hazádnak tett szolgálatid miatt és nehogy abba visszatérj.

16. Te igényt tarthatsz hazád hálájára és segélyére. Hálájára — *inclusive Világosig*, sőt még azontúl is — tett érdemeidért ; segélyére — mivel *hazád*. És annyiban is, a mennyiben ő iránta való érdemeid miatt veszett oda 18, sőt 20 esztendő, a leggyümölcsözőbb — az életedből. De ezen hálának, vagy segélynek, vagy mind a kettőnek megfelelő nyugdíj csak a hazai kormánytól adható meg és fogadható el. Érte ehhez kell fordulnod.

17. Más kérdés : idején van-e ma, ezen *segélyt* igénybe venni (mert hogy a haza *háládatosságára* nem tartasz igényt, azt úgyis tudom).

18. Ha a hazai kormány magától ajánl nyugdíjat a hazában : tökéletesen elfogadhatod, mint becsületesen kiérdemeltet.

19. De míg a «18.» meg nem történik, vagy a «17-re» igennel nem felelsz nekem és igenfelelet nem jön rá ; vagy be nem áll a «11.» eset : addig, édes öregem, reám szorulsz, öcsédre, fiadra, legfívebb barátodra . . . Szerető öcséd Pista s. k.»

*

Görgey Arthur Görgey Istvánnak. Kelet : *Viktring, 1867 márczius 16.* (Eredetije magyar.)

« . . . Folyó hó 13-i levedre egy óra mulva azt fogom neked táviratilag felelni : Nicht fragen. Gründe brieflich sat. . . »

Indokolásom kivehető a következőkből.

Valamint te, úgy én is csak a koronázás megtörténtével tekinthetem befejezettnek a restitutiót. Addig semmitsem tenni, régi elhatározásom. Akkor pedig magyar államjogi szempontból — igen helyesen mondod — sem alapja, sem értelme többé még további internáltatásomnak ; annál kevésbbé, miután Andrásy

Gyula, Gorove — tagjai a kormánynak ; s így a koronázás után meg éppen fölöslegesnek látszik részemről minden kérelem, vagy más efféle.

Azonban lehet talán további internáltatásomnak még a koronázás után is alapja, értelme, még pedig mind a dynastiának családi, mind a *császárnak személyi* szempontjából. Hogy lesz-e? — oly kérdés, melyre így is, amúgy is, akár támasztom, akár nem, a magyar kormány kénytelen lesz felelni, ha előbb nem, hát minden bizonynyal a koronázáskor kihirdetendő valami általános, 1848/9-re vonatkozó bűnbocsánattal, vagy az abban nem részesülők lajstromával.

Itt *felejtetni* engem? Ferencz József részéről csaknem hihetetlen dolognak tartom. Hanem vagy szabadon bocsátanak, vagy egyenesen ki lesz mondva, hogy nem bocsátanak szabadon.

De ha mindjárt előre tudnám is, hogy (nem kérve) mintegy büntetésül meg nem hunyáskodásomért — itt felejtének : teljes szabadság visszanyerése végetti újabb lépésre még sem tökélném el magamat egyelőre.

Jelen subventiómat, ha esetleges (minden további kérelmem nélküli) szabadon bocsáttatásommal kegyelempénzzé változtatják át, tovább is elfogadom.

Mint családapá kénytelen vagyok vele.

Ha pedig az internálással együtt a subventiónak is véget vetnek : úgy alighanem a vándorbot lesz végzetem ; s akkor ki tudja, lesz-e még valaha módomban viszontlátni hazámat.

Egész családommal terhedre lenni bizonytalan időre! saját nyomorúságos életkörülményeiddel szemben — hogyan várhatod ezt tőlem?

Munkáért esedezni azoknál, vagy azoknak czinkosainál, kiknek gyáva rágalmai szerencsétlen könyvem megírására kényszerítének? nem hihetem komoly tanácsodnak.

Ha csupán a magam személye szükségéről kellene gondoskodnom — hagyján! A mi kevés nekem kell, akár mint pesti hordár is megszerezhetném ; testem-lelkem — hála Istennek! — még arra is elég ép.

De ilyen — vagy ehhez hasonló kenyérkeresetnek megfelelő társadalmi állásra, — vagy pedig némi dúsabban jövedelmező alkalmaztatás elnyerése végetti megalázkodásomnak szívfacsaró szemlélésére kárhoztatni családomat — még jogom sincsen.

Ő reájok nézve kímélőbbnek látszik, meg én reám nézve is könnyebb, elválni bizonytalan időre tőlök — életszükségeiknek ideiglenes fedezését néhány igaz jó barátom áldozatkész közreműködésére bízván, mígnem családapai kötelességeim teljesítésére valahol — messze kívül a hazán — a becsületességen kívül semmi egyéb társadalmi tekintet által meg nem bénított erélyességgel módot teremthetek.

Munkám positiv része igen-igen lassan halad. Nagy fába vertem a fejszét! s legnagyobb bajom most az, hogy itt-jelenléted — bármily keservesen vágyik is utána szívem — rögtön megakasztaná, ki tudja mennyi időre, tanulmányimat.

Azért a' kérdő vagyok : nem volna-e kedved, kapni a jó alkalmon és Poldl* barátunk társaságában Párisba rándulni egyelőre? és csak azután visszajövet ide beállítani az addig tán már félig-meddig rendbe szedett eszméim barátságos megrostálása végett. — Ő szerdán 20-án indul Bécsbe . . . ott marad vasárnap délig ; aznap déltájban pedig tovább indul Párizsba . . . Őrizzen, tartson az irgalmas ég! — Híű öreged Arthur s. k.»

*

Én nem mentem el Párizsba. — E helyett kettőztetett szorgalommal végeztem el annyit saját dolgaimból, hogy hosszabb tartózkodásra látogathassam meg bátyámat, mihelyt elkészült dolgozatával.

Április vége lett, mire hozzá siethettem. Május 1-én érkeztem meg Viktringbe és tarthattuk ismét átölelve egymást, hosszú válás után.

Deák Ferencztől szíves üdvözetet és üzenetet vittem meg bátyámnak ; az «Öreg úr» feszültséggel várja a munka «positiv» részét ; a közügyek kisebb-nagyobb hullámmal (mint a búzavetés szélben) lassan érnek . . .

A viktringi kis házban s a virágdíszben álló kis kert fái alatt ketten magunkra (mert ángyom a gyermekekkel még a hazában időzött) — boldogan és gyorsan röpültek az órák, a napok kedé-

* Moro Leopold.

lyes beszélgetés és komoly munka közt. Mindkettőnknek annyi volt a kérdezni, felelni, elbeszélni valója! mindkettőnknek szívét egy nagy elégtétel érzete s egy nagy remény dagasztotta!

A komoly munkából nekem csak a könnyebb rész: a figyelmes meghallgatás s az élvezet jutott.

A viszontlátás örömeinek lázas első órái tovatűntével bátyám legott hozzáfogott, legelőbb is a Deák Ferencz számára készített, a véderő-törvényjavaslathoz adalékot szolgáltatni szánt munkájának itt már sokszor emlegetett pozitív, vagyis II. részét neken felolvasni; mihez gyakori közbeszólás, kérdezés, magyarázás és eszmecsere fűződött.

Miután ezt a szerves munkát alaposan megértettem: egy engem ennél is (nem szégyellem bevallani) még jobban érdeklő és felvillanyozó olvasmányra került a sor: az utóbb még azon évben Pesten Ráth Mór kiadásában «Gazdátlan levelek» címe alatt megjelent kézirat felolvasására.

Ennek keletkezési történeté van.

Berzenczey László, 1862-ben történt elfogatása és bebörtönzése után, Klagenfurtba bellebbeztetvén, mint politikai ellenfél, mint az emigratio gondolkozásának és gyűlöletének incarnatioja, beléköltő szándékkal kereste fel bátyámat: mikor most haza szabadult, mint meggyőződésből híve és barátja úgy hagyta el őt — 5 esztendei hasonló sors és csaknem mindennapi látogatás és eszmecsere után. Mindjárt az első benyomás, melyet rá bátyám egyéniségre tett, meghökkentő volt és lefegyverezte belé rögzött gyűlöletét. A kérdőrevonás-számba mehető faggatásaira aztán bátyámtól kapott nyílt, nyugodt és készséges felvilágosítások folyamában lassan, de alaposan meggyőződött a bátyám elleni vádak és már útszélivé vált jelszavak valótlán és léha volta felől. Berzenczey naiv és nyers őszintesége rokonszenves lévén bátyám előtt, e révén csakhamar kedélyes baráti viszony fejlődött az egymásra utalt száműzöttek — két egymástól annyira elütő egyéniség — között; mely viszonyban egyébiránt Berzenczey volt a támogatásra szoruló fél — bátyám és tűzhelyének melege a támogató.

Azonban — quo semel est imbuta recens, servabit odorem testa diu — az emigratio légkörében magába szítt előítéletek mélyebb gyökeret eresztettek volt a szerencsétlen jó Laczi bácsi gondolkozásában. S a ki hagymát fejteget: a lehámozott réteg után mindig ott talál egy újabbat alatta. És magának a szaga végig —

hagyma. Ez lett most bátyámnak nem a legutolsó fajta időtöltése új emberével szemben.

Berzenczey mint Kossuth Lajosnak ragaszkodó híve kísérte volt ezt a két világrészben tett diadalútjaiban. Amerikában aztán valamely alkalommal elfordult — mivel megcsömörlött — tőle és nyugati irányban ott hagyván bujdosó társait, az elkeseredés erélyével és egyéniségének vad elszántságával keresztül vergődött a kerek föld nagy tengerein s a harmadik, a legnagyobb világrészben, s úgy lyukadt ki megint Ázsia felől, ezer kalandos viszontagság után keleti Európába s itt újra beállt a magyar emigratio honfeszabadító tervei tevékeny szolgálatába, mígnem végre is új reménye fogytán, az 1849-ben in effigie felakasztott ember egyenesen bemenvén Erdélybe, megjelenésével itt a dívó kényuralmat nagy zavarba hozta : hogy most már 1862-ben mit is csináljanak vele!

Volt tehát Viktringben mit elbeszélnie tarka élményei tárházából. És közlékeny ötletes elbeszélő lévén, bátyám tőle kimerítő tudomást nyert az emigrációnak nemcsak viszályos életéről, merész tervek, csalóka remények és balsikerek közti hányódásáról, hanem apróra értesült a bátyám ellen egy-egy hangzatos phrasisban megformulázott vádjai felől is.

E vádakát Berzenczey a vádlottal szemben naiv jóhiszeműséggel tüzesen képviselte és konok vitatkozó lévén, bőven szolgáltatott alkalmat bátyámnak mind ezen fölvetett kérdéseket vele alaposan megtárgyalni s előtte a valót kideríteni. Vitáiknak mindig éjtél vetett véget ; bátyám pedig vendége távoztával sem hajtotta mindjárt álomra fejét ; egyszer sem feküdt le mielőtt az aznap tisztába hozott kérdést, a vita főmozzanatait és eredményét, röviden papírra vetette volna. Ezen jegyzeteit utóbb kidolgozta és most látogatásom alkalmával a készlet olvasta fel nekem — a «Gazdátlan leveleket!»

E címet azért választotta, mert *levél*-alakba öltöztette az egyes fejezeteket ; de intézve vagy címezve e levelek senkihez különösen nem valának, — mindenki magára vehette, a ki azokra kíváncsi volt, és ha úgy esik, hogy senkinek sem kellene : hát akkor is gazdátlanok.

Bátyám mind a két közlött munkájának nagy volt a hatása rám. És csak miután ezt nyugodtan megemésztettem, kerültem elő magam viszont egy szerény kéziratommal, melyet magammal hoztam : «*A módi csatával.*»

Elmondtam más helyen, mennyire lesújtó volt rám nézve annak idején a tapasztalat, hogy bátyámnak 1852-ben közrebocsátott, az ő 1848/9-iki nyilvános tevékenységéről híven őszintén beszámoló munkája nem tette meg a hazai közvéleményre azt az üdvös tisztázó hatást, mit én fiatalos lelkesedésemben tőle biztos vártam. Elmondtam, hogy akkor fogamzott meg bennem a gondolat, hogy a kik most bátyám egyszerű szavának hinni nem akarnak, azok kénytelenek lesznek az eredeti írott emlékeknek, az okiratok szavának hinni el a tényeket, a valót.

A magyar szabadságharcz idejéből való okiratok azon gyűjteménye, melynek összeböngészésére engem az elmúlt tizenöt év alatt *e gondolat* buzdított — ekkor 1867-ben nagyjára már birtokomban volt. És az e gyűjteménynek a Nemzeti Múzeum számára rendezése közben bennem fogamzott és lassan fejlődött ama másik gondolatom is már akkor szintén megérett volt bennem: hogy jobb, hivatottabb vállalkozó hiányában magam kísértem meg ez okiratok feldolgozását.

A most Viktringbe magammal hozott kézirat «A moóri csata», egy első kísérlet akart lenni e feldolgozás terén. Erőpróba. Tárgyául ennek éppen ezt az epizódot azért választottam volt, mivel «*Görgey feláldozta Perczelt Moórnál!*» — volt 1849-ben az első concrete formulázott súlyos rágalom, mely Perczel Mórícz tábornoktól eredve s általa a maga mosakodására világgá eresztetve s a főváros közelében esett nagy ember-veszteség által illusztrálva, a különben is a legnagyobb válság érzetében izgalomtól égő közvéleményben általános hitelre talált és mély benyomást tett. Így ez a vád már 1849-ben korlátlan elterjedést nyert, — legújabbán pedig Horváth Mihály püspök és miniszternek 1865-ben Genfben megjelent «Magyarország Függetlenségi Harczának történetében» ex cathedra volt igaznak canonizálva!

A hamis vád megczáfolására eredeti okiratgyűjteményem busásan szolgáltatta a bizonyítékokat.

Ezeknek irodalmi felhasználásában követett módszeremet szándékoztam a többi okiratok feldolgozásában tovább is követni. Azt akartam tehát főleg megtudni, olyan-e e módszer, hogy általa előadásom *nem* válik — éppen a sok okirat közlése miatt — élvezhetetlen unalmassá és elriasztóvá a belekóstoló olvasóra nézve?

Bátyám nem találta unalmasnak felolvasott dolgozatomat. Ellenkezőleg. — Én pedig *csak ezt akartam tudni!* És daczára annak,

hogy «de te *fabula narratur*», bátyámat eléggé elfogulatlan és tárgyilagosan ítélni tudó embernek tudtam, hogy kedvező bírálata engem a munka folytatására buzdítson. Így keletkezett 21 év alatt háromkötetes munkám «1848-ból és 1849-ből sat».

(Biztatólag hatott munkakedvemre utóbb az, hogy Horváth Mihály, röpiratom elolvasása után először is Toldy Ferencz előtt magánbeszélgetésben, utóbb pedig «Magyarország Függetlenségi Harczának» második kiadásában nyilvánosan is, teljes elégtételt szolgáltatott nekem s a moóri szerencsétlen csata alkalmából bátyám ellen emelt vádat alap nélkül valónak, — saját előadását felőle pedig tévesnek elismerte.)

*

Viktringből 1867 május 8. azt írtam én feleségemnek :

«Itt küldöm hazajövetelem előfutárját: Arthur fődolgozatát — a végett, hogy mire haza érkezem, tisztára lemásolva készen találjam, azt másnap reggel mindjárt az Öreg Urhoz (Deák Ferenczhez) elviendő. Irja le tehát P. jó erős tartós papirosra, nagy gondal, inkább nagyobb betűkkel... Különben pedig ne beszéljenek a fiúk a dologról... — Egy másik dolgozatát, amannál érdekesebbet — is hozok magammal. (A Gazdátlan leveleket.) — Hogy mikor hagyom ide ezt a kedves, csöndes, gyönyörű kis tanyát, még nem tudom, sat.»

*

És most itt közlöm bátyámnak Deák Ferencz számára írt második memorandumát, vagyis dolgozatának *positiv és befejező részét* — szóról-szóra.

Keltezve van ez 1867 május 8-áról, a fönti levelem napjáról. De átadása az Öreg Ur kezébe részemről csak vagy nyolcz nappal később, Viktringből hazatértem után történt, személyesen. Ekkori beszélgetésünkből kiemelendő az Öreg Urnak az a szava, hogy az egész munkát figyelmes elolvasás után Andrásynak fogja átadni.

Közlöm pedig ezen második memorandumot a Budapesten 1891. évi november 20-án és december 1-én megjelent «*Katonai Lapok*» 33. és 34. számaiból — a lapnak e következő bevezető meg-

jegyzésével együtt, mely újabb bizonyosság rá, hogy «habent sua fata libelli».

Azt írják a Katonai Lapok :

«Károlyi Gábor gróf országgyűlési képviselő, mint már röviden jeleztük, véletlenül birtokába jutott egy tanulmánynak, melyet Görgey Arthur tábornok 1867-ben, hír szerint Andrássy Gyula gróf fölkérésére, a magyar véderő szervezéséről szerkesztett és a mely nemcsak a szerzőre — a jelenkor egyik legkitünőbb hadvezérére — való tekintettel, hanem tartalmánál fogva is a legnagyobb fontossággal bír. Egy egészen kiváló, mondhatni történelmi fontosságú katonai okirattal van itt dolgunk, melynek még nagyobb becset kölcsönöz az a körülmény, hogy Görgey tábornok folyvást távol tartotta magát a katonai publicistikától.

Azt hiszszük tehát, hogy kiváló szolgálatot teszünk vele úgy a katonai irodalomnak, mint a szervezési tudománynak, ha Károlyi Gábor gróf legszívélyesebben megadott engedélyével lenyomatjuk és a legtágabb katonai körök tudomására juttatjuk ezt a becses kéziratot, mely újabb bizonyítékot nyújt szerzőjének magas katonai minőségéről.

A tanulmány szó szerinti szövege a következő :

«Görgey tábornok a magyar haderőről.

A jelen munkálat főbb vezéreszméi :

az ujonezmegajánlási jognak épentartása ;

az ez időszertint inkább mint valaha ingerlékeny osztrák katonai féltékenység kímélése ;

a magyar nép minden rétegeiben a hadi szolgálat iránt 17 esztendő óta már is aggasztólag elharapózott ellenszenvnek kellő figyelembe vétele, harcziás hajlamának újból fölkeltése ; az idejekorán nőszülhetést gátló mindenféle burokratikus akadályok elhárítása, az erkölcsiség előmozdítása.

Magyarország ifjuságának a tanuláshoz — de általában bármi közhasznú komoly törekvéshez édesgetése, korán szoktatása, — és végre :

mindezek mellett az ország honvédelmi erejének a lehető legmagasabb fokra emelése.

Együttal megemlítem, hogy mind abba :

a mi az eddigi állandó magyar hadsereg vezérletét, vezénylő-

tét és belső szervezetét illeti, a mi a magyar nemzetőr seregéről szóló 1847/8. évi 22. t.-cz. keretébe való, a mi a bécsi hadügyminiszter részéről indítványozott általános fölkelésre vonatkozik : mindabba a jelen munkálat nem bocsátkozik belé.

Bevezetés.

1. §. A magyar honvédelmi kötelezettség általános és minden arra alkalmas benszülött vagy naturalizált honpolgár részéről személyesen teljesítendő, a mennyiben reá nézve törvényes fölmentésnek nem volna helye.

2. §. A magyar honvédelmi kötelezettségnek — a mely is a 20. korév betöltése utáni január 1-jén kezdődik — időre és szolgálattal nemére nézve következő a felosztása ú. m. :

6 év a rendes hadseregnél ;

3 « az első tartaléknál ;

3 « a második tartaléknál ;

a 45. korévig bezárólag a nemzetőri szolgálatban és szükség esetén az általános fölkelésnél.

3. § Eszerint Magyarország összes honvédelmi erejét képeznék

a) a rendes hadsereg ;

b) az első tartalék ;

c) a második tartalék ;

d) a magyar nemzetőrség, a szükség esetén felhívandó általános fölkeléssel egyetemben.

I. RÉSZ.

Magyarország hadereje békélábon.

4. §. A rendes hadseregnek béke időben ötféle a kötelessége :

a) a várak és egyéb állandó erődítmények, valamint szintén minden álladalmi középületek és egyéb fekvő, vagy ingó, álladalmi közjavak őrzése ;

b) a háboruviseléshez szükséges mindennemű ingó hadikészületről idejekorán való gondoskodás ; a már meglevő készletek czél-szerű elhelyezése és folytonos jó karban tartása ;

c) a társadalom megvédése a birói rendelet vagy ítélet követ-

keztében fogságba esett gonosztevők ellen, ezeknek szoros őrizet alatt tartása által ;

d) illetékes polgári hatóság felszólítására (de soha e nélkül) a nemzetőrségnek segédlete a közrend és csend fönntartásában ;

e) nyilvános ünnepélyes szertartások alkalmával a királyi méltóságnak és hatalomnak komoly és hódolat parancsoló képviselése.

f) Legeslegfontosabb kötelessége azonban a rendes hadseregnek béke idején : Magyarország honvédelmi erejét a kitelhető legmagasabb fokra emelni, a «hadonczok» (11. és 12. §.) kitanítása és oktatása — «hadkényszerűek» (14. §.) javítása, fegyelmezése, — a «rendes szabadságosok» (13. §.) évenkénti begyakorlása által oly módon, hogy a hazát fenyegető bármely veszélyben, ügyes, értelmes, jól fegyelmezett és kitartó védőkre számíthasson király és nemzet egyaránt.

5. §. A 9. §. a., b., c., d., f. pontjaiban elősorolt alkatrészei a rendes hadseregnek az oda tartozóság megszűntével a két tartalékban (3. §.) szerveződnek külön-külön ; még pedig :

a honvédelmi kötelezettség 7., 8., 9. évében lévők az első tartalékban (2. §.), a 10., 11., 12. évben lévők a második tartalékban. (2. §.)

Béke idejében azonban e szervezés a gyalogságnál csak a zászlóaljig, a lovasságnál csak a századig, a tüzérségnél csak a fél-ütegig viendő ki gyakorlatilag mind a két tartalékban ; mivégett minden évben ősszel 14 napi gyakorlatra gyülekeznek fegyver alá — még pedig mind a két tartalékbeliek külön-külön.

6. §. A családi és polgári élet különböző viszonyaira, az ipar és kereskedelemre, de különösen a földművelő osztályra való kímélő tekintetből megállapíttatik, hogy az évenkénti őszi gyakorlatokra ne ugyanegy időben, hanem külön-külön egymásután következő időszakokban hivassanak össze : a rendes hadsereg szabadságosai (a jelen munkában rövidség okáért mindenkor úgynevezendő «rendes szabadságosok» (13. §.), az első tartalékbeliek, a második tartalékbeliek (5. §.), — még pedig oly sorban, hogy az aratás utáni időnek első négy hetére a rendes szabadságosok, az ötödik és hatodik hetére az első tartalékbeliek, hetedik és nyolczadik hetére végre a másodtartalékbeliek gyűjtessenek fegyver alá.

7. §. Az évenkénti őszi hadgyakorlatokra való összehívatástól fogva az újra haza bocsáttatásig — béke idején is — a *katonai*

törvény uralma s a katonai fegyelemnek teljes szigora alatt állanak mind a rendes szabadságosok (13. §), mind az első mind a másod tartalékbeli (5. §).

Ez imént kijelölt időszakon kívül azonban úgy a polgári ügyekben, mint a bűnügyekben egyedül a rendes polgári törvények alkalmazhatók rájuk.

8. §. Minden évben egyszer a virágvasárnapra következő hétfőn: (minthogy éppen akkor ünnepe egyik hitfelekezetnek sincsen) úgy a rendes szabadságosok (13. §), valamint az első és második tartalékbeli (5. §) felett ünnepélyes egyetemes országos szemle tartandó.

A szemlére a nevezett három kategória valamelyikéhez tartozó minden egyén kivétel nélkül, az egész országra nézve kitűzendő ugyanegy órában személyesen (ha csak nem fekvő beteg) megjelenni köteles, magával hozván egyszersmind (vagy ha fekvő beteg, pajtásai valamelyikétől küldvén el) szigorú megvizsgáltság végett mind azt, a mi hadi kincstári javakból kezére bízott netalán.

9. §. A rendes hadsereg alkatrészei:

a) az «önkéntesek» — (10. §);

b) a «hadoncizok» — (11. §);

c) a «rendes szabadságosok» (13. §);

d) a «hadkényszerűek» röviden «kényszerűek» (14. §);

e) az ezen javaslatnak törvényül szentesítésekor tetteleg már fennállott katonai nevelő-intézeteknek a rendes hadseregbe besorozott magyarhoni «növendékei» (15. §).

Az országgyűlés által netalán különösen «megajánlott» ujonczok (16. §).

10. §. «Önkéntes» mind azon, bármily rangú magyar katonáember, a ki nem lévén katonai nevelő-intézet növendéke (15. §) törvény szabta, egy illetőleg két hadonciz évét (12. §) becsületesen már is kitöltötte, de szabad akaratából (akár legott megmaradván, akár csak későbbben lépven be újra) még azontúl is tetteleg a rendes hadseregnél fegyver alatt szolgál béke idején is.

11. §. «Hadonciz» mindazon hadi szolgálatra alkalmas fiatal honpolgár, a ki honvédelmi kötelezettségének eleget teendő, életkorának:

16., 17. vagy 18. évében: apjának, vagy törvényes gyámjának indokolt parancsából vagy legalább annak engedelmével,

19., 20. évében a maga független önakaratóból, 21. évében : a törvény (2. §) iránti hódolatból, főleg vagy pedig végre

21. koréven túl : az illető polgári hatóság intézkedéséből :

a rendes hadseregbe beállott, illetőleg besoroztatott, de a tetteges fegyver alatti szolgálatban személyesen kitöltendő törvénytiszabta hadtanuló (hadoncz) idejét még le nem szolgálta.

12. §. A hadoncz szolgálati idő fegyver alatt töltendő ki és csak egy évig tart mindazoknál, kik olvasni, írni, számolni, — egy nyelven legalább — jól tudnak és besoroztatásuk alkalmával érvényes bizonyítványokkal eddigi feddhetetlen erkölcsi magaviseletén kívül, még azt is igazolni képesek :

a) ha földművelők :

hogy családjukat saját földje művelésében máig is tetteleg folytonosan, becsületesen segítették ;

b) ha mesteremberek, iparosok, kereskedők vagy hajhászok (ágensek, szenzálok) :

hogy illető foglalkozásbeli keresményükből már is becsületesen megéltek ;

c) ha valamely országos, kerületi, megyei, községi, köztársasági, közintézeti hivatalt viselők, vagy abban legalább gyakoronokul tetteleg segédkedők (a mely hivatalra azonban főgymnasiumi, vagy azzal egyfokú tanfolyam végzése nem szükséges) :

hogy az illető hivatalra megkívántató ügyességgel, ismeretekkel és egyéb kellékekkel csakugyan bírnak is ;

d) ha főgymnasiumi és felgymnasiummal egyenrangú és jogú nyilvános vagy magánintézeti tanfolyamot végeztek :

hogy az illető tanintézetekben dívó szabályos vizsgákon becsületesen átestek.

Két évig tart ellenben a hadoncz-szolgálati idő mindazoknál, kik olvasni, írni, számolni kielégítően egy nyelven sem tudnak, vagy ha tudnak is, de besoroztatásuk alkalmával sem eddigi feddhetetlen erkölcsi magaviseletükről, sem arról, hogy az imént felsorolt kellékek valamelyikével bírnak, érvényes bizonyítványokat előmutatni képtelenek.

13. §. «Rendes szabadságos» mindaz, a ki rendes hadsereg-nél tetteleg fegyver alatt töltendő egy, illetőleg két hadoncz évét becsületesen már leszolgálta, de önkéntesnek beállani nem akarván, ennél fogva — béke idején — hadonczideje lefolytával azonnal hazabocsátandó és a rendes hadsereghez tartozóságának még

hátralévő 5, illetőleg 4 éve alatt csupán az őszi hadgyakorlatokra hivandó be évenként négy hétre (6. §).

Ezen őszi hadgyakorlatokban tetteleg részt venni egyedül azok nem kötelezvék, a kik már valamely (akár egyházi, akár világi) országos, kerületi, megyei, községi, köztársulati, közintézeti hivatalt vállaltak és abban tetteleg el is járnak.

A kitűzött gyűlhelyeken mindannyiszor személyesen (kivéve ha fekvő betegek) megjelenni azonban még ezek is kötelesek a végett, hogy a hadgyakorlat alól mentségek kinyerésére szükséges igazolványaikat a mentséget érvényesítő vegyes (polgári-katonai) bizottságnak személyesen terjeszszék elébe szabályszerű megvizsgálás végett.

14. §. «Kényszerűek mind azok, a kik hadoncz-idejüket le-szolgálván (12. §), később mint rendes szabadságosok (13. §) első tartalékbeli, vagy második tartalékbeli (5. §) könnyebb fajta, de már ismételten elkövetett polgári bűnök, apróbb törvénysze-gések, pajkos rendbontások, közcsend-háborgatások, közerkölcs-sértések, vagy huzamos korhelykedés miatt, vagy a hadi kincs-tárnak a 28. §-ban megírt módon megkárosításáért a rendes had-seregnél fegyver alatt töltendő egy vagy több évi «kényszerszolgá-lat»-ra (26. §) ítéltettek az illetékes rendes (polgári) törvényszék által.

15. §. Az ezen törvény szentesítésekor már létező katonai nevelő-intézetek «növéndékei» (9. § é.), a rendes hadseregkiegészítő elemek közt külön osztályt képeznek, melyre a 10., 11. és 13. §-okban megállapított szabályok egyelőre nem alkalmazhatók.

A netalán még csak azontúl az országgyűlés hozzájárulása-val felállítandó katonai képző-intézetek növéndégeit azonban az intézetből kilépésük (illetőleg a rendes hadseregbe beállásuk) pillanatától fogva, éppen úgy mint akármelyik más fiatal honpolgárt, egyaránt illessék az imént érintett szakaszok szabályai.

16. §. Ha a rendes hadsereg — ezen (béke idején) legnagyobb-szerű országos képző- és tanintézet a 4. § f) pontjában körvonala-zott hivatásának megfelelő, az arra való segédeszközök megvá-lasztásában az emberiség jelenkori igényeit is figyelemre méltatja.

Ha az, ezen igényekkel ellenkezően — eléggé sajnosan — még mindig uralkodó brutalis előítéletekről végkép lemondani majd azon férfiak is őszintén iparkodnak, kiket a főparancsnokság tisztével ruház fel a fejedelem bizodalma,

ha a katonai hierarchia intéző rétegeinek szokásos erélye komolyan arra irányul, hogy az imént érintett nevelési, képzési, oktatási segédeszközök netovábbjának, ne a mogyorófpálcza magasztaltassék többé :

úgy nem igen valószínű, hogy a rendes hadsereg egyéb (a 4. § a), b), c), d), e) pontjaiban elősorolt) kötelességeinek teljesítésére szükséges létszámot ne lehessen akár csak pusztán önkéntesekből is kiegészíteni kellő arányban.

Ellenkező esetben a rendes hadsereg kiegészítéséről rendén kívül gondoskodni kizárólag az országgyűlés marad feljogosítva ezentúl is. Teszi pedig ezt esetről-esetre a békelábnak megfelelő rendszeres létszámhiányának részletes hivatalos kimutatása alapján megállapítandó rendkívüli ujoncz-kelléknek három évi szolgálatra megajánlása által (9. §).

17. §. A rendes hadseregnél altiszti vagy éppen főtishti rangra előléptetni — béke idején csak önkéntest (10. §) katonai nevelő-intézet növendékét (15. §) vagy megajánlottat (16. §) szabad.

A «hadonczok» és «kényszerűek» (14. §) békességes időben mint közvitéztek kötelesek (a 12., 14. és 26. §§ szerint fegyver alatt) szolgálni le idejüket.

Rendes szabadságos (13. §), ha megfelelő jó sikerrel végzébe hadonc-idejét, nyerhet ugyan és igazság szerint nyerjen is — altiszti — sőt ha érdemes, néha főtishti *jelöltséget*: de rendes hadseregbeli valóságos al- vagy éppen főtishtsége ha kineveztetni vágyódik, előbb álljon be önkéntes közvitéznek (10. §) újra a rendes hadseregbe.

Az őszi hadgyakorlatoknál azonban az ily al- vagy főtishti jelöltséget nyert rendes szabadságost jelöltségéhez képest kell alkalmazni. És a mikor ő az illető jelöltségével járó kötelességeknek minden őszi hadgyakorlatnál eleget tett : akkor az első tartalékba átlépése alkalmával az addigi jelöltségének megfelelő valóságos — de csak tartaléki (béke idején fizetés nélküli) tisztségre neveztessek ki.

18. §. Önkéntesnek (10. §) állhatván be mindenki, a ki hadonc-idejét már leszolgálta ; és

az önkéntes szolgálatra nézve semmiféle kényszerítésnek sem időtartamra, sem fegyvernemre, sem osztagra nézve nem lévén helye :

az e két körülményből támadható rangi és szolgálati viszo-

nyok eligazodására nézve zsinórmértékül a következő állapítmányok szolgálnak :

1. Az idejének leteltével a rendes hadseregből mint közvitéz elbocsátott önkéntes a honvédelmi kötelezettségnek azon kategóriájába esik azonnal, melyhez ő a hadonczul besoroztatása óta (10. §) lefolyt évek számánál fogva tartozik (2. és 5. §§).

2. Ha azonban már vagy al- vagy főtiszt a rendes hadseregből kilépő önkéntes : akkor minden esetre csak a két tartalék egyikébe osztható be ; még pedig az első tartalékba, mikor még nincs kilencz éve, hogy ő hadoncznak besoroztatott, azontúl és a tizenkettedik évéig bezárólag ellenben a másod tartalékba.

3. A rendes hadsereget al- vagy főtisztul elhagyó önkéntes (akár még tartalék-köteles legyen, akár már nem az többé) egy fokkal magasabb tartalék tiszti ranggal ruházandó fel kitüntetésül.

Például a rendes hadseregbeli őrmesterből lehet ez úton hadnagy — a rendes hadseregbeli századosból tartaléki őrnagy.

4. Ha azonban az ilyen tartaléki tiszt visszakívánczik a rendes hadseregbe : oda csak azon ranggal léphet be újra, a melyel abban bírt kilépése előtt.

A ki például a rendes hadsereget mint őrmester hagyván el, tartaléki hadnaggyá lett : csak is mint őrmester léphet be újra a rendes hadseregbe. Vagy a rendes hadseregből kilépő és ennél fogva tartaléki őrnaggyá kinevezett két éves százados — e rangjánál t. i. a két éves századosinál magasabb állásra sehogy sem tarthat igényt, bármikor álljon is be újra a rendes hadseregbe. Mert nagy igazságtalanság lenne azokat, a kik a testet-lelket egyaránt élő hadoncztanításban, a kényszernek javításában, fegyelmezésében szakadatlanul fáradoznak, prætereáltatásnak tenni ki olyanok részéről, kiknek vajmi jól eshetett babérjaikon pihenni több évi tartaléktiszti sinecurában.

Ugyanezen oknál fogva mind azon hadonczok is, kik a hadonczai éveket annak rendje szerint (17. §) közvitézképen szolgálgván le, al- vagy főtisztjelöltekké neveztettek ki, ha később kedvök támadna a rendes hadseregbe önkéntesnek beállani — ezt béke idején csakis közvitéz minőségben tehetik.

19. §. Minthogy sem az al- vagy főtiszt jelöltségnek, sem a tartaléki tisztségek osztogatása (17. § és a 18. § 3. pontját) semmiféle számarányhoz kötve nincs : annál fogva előre látható a tisztjelöltek és tartaléki tiszteknek (úgy az őszi hadgyakorlatokra, mint

a tartaléki zászlóaljok, századok, félütegek szervezésére nézve) kelleténél nagyobb mérvben elszaporodása.

Ezen első tekintetre nem kis zavart okozhatni látszó körülménnyel szemben előre bocsátandó, könnyebb eligazítás kedvéért, hogy a magyar hadseregnek magyar szellemétől nem lévén mit tartani a megkoronázott magyar királynak: Ő felsége minden törvénytelenységnek véget vetendő, de az államkincstárnak okvetlen szükségessé vált, minél nagyobb mérvbeni megkímélése végett is, az országba vissza fogja parancsolni a magyarhoni ezredeket, mindeniket saját kiegészítési kerületébe. Ezt elérve és hozzá még föltéve azt, hogy a törvényhozás majdan figyelmére méltatja e jelen munkálatot, innen tova ezen hadkiegészítési kerületeknek, — az eddig úgynevezett Werbbezirkeknek — rectificálása továbbra nem halaszthatónak fog elismertetni.

E rectificálás alkalmával egyszersmind zászlóalji kerületekre lennének felosztandók az eddigi (ezredi) Werbbezirkek, oly módon, miszerint egy-egy rendes hadseregbeli zászlóaljnak felelne meg egy-egy hadkiegészítési kerület ezentúl. És ezen felosztás alapjául meg lehetne tartani az országgyűlési választókerületeket ugyanazon oknál fogva, melyekből Szentkirályi Mórícز indult ki, midőn a vármegyék rendezéséről szóló «Eszmetöredékei»ben ugyanazt az ajánlatot a megyei képviselőnek vidékenkénti megválasztására nézve teszi (lásd Budapesti Szemle 1867. 2. évi 2. füzet 151. lap).

E felosztás szerint fognak aztán mind a rendes szabadságosok (13. §), mind az első, mind a másodtartalékeliek (5. §), kiki a maga idejében (6. §) a kerület főhelyére gyülekezni és begyakorlásuk végett szakaszokba, századokba, zászlóaljakba sorakozni.

A hol már most a rendes hadseregbeli szabadságosok közt aránylag több az al- vagy főtiszti jelölt mint a közvitéz, ott majd a fölös számmal levőkhöz képest alkalmazott felváltás útján érhető el az al- (fő) tisztjelölteknek egyforma begyakoroltatása.

A hol pedig megfordítva, kelleténél kevesebb az al- vagy főtisztjelöltek száma: ott az üresen maradt tiszti helyeknek az ügyesebb és előbbre törekvő közvitézekkel ideiglenes betöltése által pótolandó a hiány.

Ugyanezen eljárás lesz helyén a két tartaléknak külön-külön való őszi hadgyakorlatainál is. Csakhogy külön-külön lévén szervezve a két tartalék: itt nem tisztjelöltekkel többé, hanem már valóságos tartalékos tisztekkel van dolgunk, minden félüteg,

lovas század, gyalog század, gyalog zászlóalj létszámába az illetőknek tartalékköteles idejére (1. 2. és 5. §§).

Maradandólag osztatván be úgy a rendszeres létszámnak megfelelő, valamint szintén a már számeletti al- és főtiszti személyzet.

Hiányt al- és főtisztekben, kivált az átmeneti évek leteltével, nem igen tehetni fel a két tartaléknál, miután a 17. §-ban és a 18. § 2. és 3. pontjában megállapított szabályoknak éppen az a célja, hogy a teljesen hasznavehető al- és főtiszteknek mintegy raktárává válják mind a két tartalék.

Azonban megengedve is kerületenként itt-ott ily hiány beállhatását: segíteni rajta nem igen járhat komoly nehézséggel. Tegyük fel ugyanis, hogy az al- vagy főtisztségre való egyének a megkívántató arányban ki nem kerülnének például az X kerületből, holott, ellenkezőleg fölös számmal lennének a szomszéd Y kerületben: miért ne lehetne e két szomszéd kerületet egyetlen egy kettős kerületté egyesíteni hadkiegészítési tekintetben éppen úgy, a mint a közigazgatási tekintetben véli megengedhetőnek ugyan ezt a műtétet Szentkirályi Móricz (Ugyan stb.).

Magában értendő dolog egyébiránt, hogy e nyomon egyszer megindulván, még a kettősnél is nagyobb kerületek alakulása engedhető meg kivételképen, mindenütt, a hol az ilyen alakulás czélszerűbbnek mutatkoznék a helyi viszonyokkal szemben.

Mindazon szabad kir. városokra nézve például, melyek egynél több országgyűlési képviselőt választanak, sokkal bajosabb lenne az ilyen várost, két, három, vagy öt kerületre osztani fel, semmint együtt hagyni kettős, hármas, ötös kerületnek.

20. §. A honvédelmi kötelezettség szentségétől áthatottan előre törekvő, de sajátos magánviszonyai által a fegyver alatti szolgálatnak (béke idején is) folytatásában gátolt tartaléki tiszteknek szintén alkalmat nyújtani az előléptetésre — nemcsak méltányos, de külvészélyek beálltával a hazának is javára szolgálhat alkalmilag.

Azért megállapíttatik ezennel, hogy a mely tartaléki al- vagy főtiszt három egymás után következő évben az illető tartalékon kívül még a rendes szabadságosok hadgyakorlatában is (6. §), önszántából részt vesz és mindannyiszor szakbeli értelmének, kitartó komoly szolgálati buzgalmának és gyakorlati ügyességének tagadhatatlan jeleit adni képes volt:

az e három próbagyakorlat végsőjének befejeztével egy fokkal magasabb tartaléki al- vagy főtiszti (ha őrmester akkor alhadnagy) rangba léptetessék elő azonnal. Ismételni is lehet ezen eljárást ugyanazon egyénnél több ízben.

21. §. Zsold, havidíj, gage, vagy bármi néven nevezendő rendes fizetés a honvédelmi kötelesség teljesítéséért, béke idején — a rendes hadseregben fegyver alatt szolgálókon kívül — senkinek sem jár.

Az őszi hadgyakorlatokban (6. §) résztvevők és a husvét előtti általános évi szemlére (8. §) gyűlekvők azonban országos költségen nemcsak élelmezendők, hanem a saját pénzükön szerzett ruházatban (különösen lábbeliben) okvetlenül vallandó károkért a méltányosság igényeinek megfelelő bizonyos átlag szerint kártalanítandók is.

22. §. Minden testileg és lelkileg alkalmas honpolgár kivétel nélkül köteles lévén hadoncz idejét (12. §) személyesen szolgálni le : ezen kötelesség alól örökre senkit sem lehet fölmenteni.

Ideiglenesen azonban fölmenthetők :

1. A keresetre képtelen apának és az özvegy anyának egyetlen fia.

2. A keresetre képtelen nagyapának és özvegy nagyanyának, ha gyermekök nem él, egyetlen fiú unokája.

3. A végkép elárvult nővérek fivére.

4. Még nem 18 éves, avagy gyógyíthatatlan lelki vagy testi hiba miatt minden keresetre alkalmatlan fitestvérnek fivére.

De csak az oly egyetlen fiú, unokafivér tarthat — addig míg ő a jelzett viszonyok egyikében létez — fölmentésre számot, a ki :

a) törvényes és vérszerinti,

b) kinek ideiglenes fölmentésétől függ valóban az illető szüle, nagyszüle, testvér kiélhetése ; a ki tehát e feladatnak tetteleg meg is felel.

Ezen fölmentésnek vége szakad, mihelyt az arra igényt szolgáltató családi viszony megszűnik ; és akkor az eddig fölmentve volt egyén azonnal visszaesik az őt az 1. és 11. §§ szerint illető hadonczkötelességbe.

De miután itt nem a hadoncz kötelezettre magára, hanem egyedül csak az ő gyámoltalan vérrokonaira való tekintetből ad a törvény a fölmentésnek helyet : ugyanazért az e fajta ideiglen

fölmentett egyénre nézve nem felelne meg az igazság elvének, őt azzal terhelni, hogy a fölmentvény okának megszűntével, talán már haladott korban is az egész honvédelem-köteles időt elejétől végéig kiszolgálja.

És ezen okbul az illetőnek 20-ik korévént túl törvényes fölmentés alatt hon töltött ideje a honvédelmi kötelességből már is lerótt gyanánt számíttassék be neki.

A ki tehát fölmentésnek tartama alatt a 32. korévént érte, azt azontúl már csak a nemzetőri kötelezettség illeti.

23. §. Helyettesítésnek semmi szín alatt nem lehet helye.

24. §. A magyar honvédelem eszméjét csak magyar honpolgár foghatván fel a maga teljében s érte csak ilyen lelkesülhetvén: a magyar hadseregbe szintűgy, valamint a nemzetőr seregbe is, belépni, a ki nem Magyarország honpolgára, ezentúl meg nem engedhető.

25. §. A hadonczkötelezettségének immár eleget tett, avagy a 22. § alapján ideiglenes fölmentést nyert, különben hadi szolgálatra alkalmas honpolgárnak nősülhetése további honvédelmi kötelezettsége tekintetéből nem eshetik többé kérdés alá.

De viszont ép oly kevéssé veendőők tekintetbe ezután az 1. és 2. §-okban megállapítottakat illetőleg, valakinek — megnősüléséből keletkezhető — családi viszonyai.

26. §. Az «önkéntesnek» beálló (10. §), valamint a 21. korévének letelte előtt a 11. § értelmében besorozandó hadonc is, szabadon választhatja a hadseregnek azon fegyvernemét és csapatját (osztagját), melyben szolgálni kíván.

A «kényszerűek» ellenben és az illetékes polgári hatóság intézkedésére (11. §) besorozandó hadoncok a mely zászlóaljnak hadkiegészítési kerületébe valók, ugyanabban kötelesek — még pedig a gyalogságnál szolgálni le fegyver alatti idejüket — azért a gyalogságnál, minthogy az illetőknek rendbeszedésére megkívánlató fegyverszükségben, minden fegyvernemek között leginkább ez bővelkedik — aránylag legegyszerűbb belsőszervezeténél és szolgálatánál fogva.

A rendes szabadságosoknak és a tartalékbeliéknél melyik zászlóalji kerületbe (19. §) való beosztásában, — ha van állandó lakhelyök — úgy ez dönt, ha pedig nincs, akkor kinek-kinek saját kívánsága veendő lehetőleg számba.

A rendes szabadságosok (13. §) hazabocsátása és az új hadon-

czoknak (11. §) a rendes hadseregbe besorozása a húshagyó kedd utáni második hét folyamában történjék minden évben.

Ellenben az önkéntesek szerződésük, a kényszerűek elítélésük szerint soroztatnak be és bocsáttatnak el.

28. §. A kinél a hadikincstár részéről az ő gondjaira bízott lovakban, szerszámokban, ruházatban, fegyverzetben, szóval a hadi felszereléshez tartozók valamely részében, akár rosszakarat, akár hanyagság vagy könnyelműség okozta jelentékeny fogyatkozás mutatkozik az általános évi szemle alkalmával; az a meny nyiben nem nyújt teljes kárpótlást, legott a 14. § értelmében: egy vagy több évi kényszerszolgálatra (26. §) ítélandó a kár nagyságához képest.

29. §. A kik alkalmasok létükre a hadonczkötelesség lerovására 21. korévök végéig sem bírták elszánni magokat (11. §) a legközelebbi hadoncz besorozási időre, vagy eltávoznak azon zászlóalj hadkiegészítő kerületéből (19. §), a melybe tartoznak, vagy ha oda vissza nem térnek a mondott időre, ha már korábban távoztak volna és vissza nem térhetésük igazolását nem érvényesítik előre az illető hatóságnál: mindazok béke idején is «a honvédelmi kötelességet mulasztó gyávaság» bűnét követik el és a különösen e bűnesetekre nézve alkotandó törvényezikk szerint megfenyítendőek.

*Folytatás a Katonai Lapok 34. számából.**

30. §. A hadoncz kötelezettségnek egyedüli célja, hogy az annak eleget tevő honpolgárok a hazának czélszerű megvédheté-

* Erre vonatkozólag Görgey Arthur öccse idősb Görgey István kir. közjegyző a következő levelet közli a B. H.-ban: Tek. szerkesztőség! Becses lapja mult számában Görgey és a magyar hadsereg címmel megjelent közleményére legyen szabad néhány megjegyzést tenni. Görgey Arthur dolgozatát, melynek felirata «Tájékoztató», mely most az 1848/49-ik évi emlékek kiállításában közszemlére ki van téve és melyet magam is megszemlélvén, az eredetinek és valódinak felismertem — 1867. év tavaszán Viktringben Karinthiában Deák Ferencz számára írta. A nemzeti feltámadás azon verőfényes napjaiban én innen bátyám látogatására siettem. Megérkezésem után neki első dolga volt, kész tanulmányát velem közölni. A fogalmazványról ott mulatásom alatt én írtam le tisztába. A kiállításon látható szöveg tehát az én kezem írása; a kelet és aláírás Görgey Arthuré. Budapestre hazatérve, én adtam át személyesen Deák Ferencz saját kezébe, az Angol királyné vendéglőbeli lakásán. Az öreg úr kegyesen foga-

sére szükséges hadi ismereteket, hadi fegyverrel való bánást, a lovaglást, lóhajtást s a többi legalább azon mértékben, a mennyire a közvitézben megkívántató, még fiatal korukban sajátítsák el és a katonai szolgálat szigorához jókor törődve, annak a haza sikeres megvédésében célravezető, pontos, de sőt elkerülhetetlen szükséges voltát minél könnyebben által lássák; minél fogva képesítve legyenek az e szolgálattal kivált háború idején — vele járó fegyelemnek, subordinációnak, mintegy önként alávetni magokat akkor, a mikor majd vészeztől környezve, a haza még személyes önfeláldozást is talál követelni minden hű fiától.

A hadoncz kötelezettségnek e célját tekintve, merőben ferde eljárás lenne, jó szándékukban akadályozni akarni az e kötelezettségnek eleget tenni akarókat csupán oly testi bajok vagy tökéletlenségek miatt, melyek vagy mulékonyak, vagy ha maradandók is, de a szorosan vett honvédelmi kötelesség teljesítését éppen nem lehetetlenítők.

És ezért ne is az eddig szokásos assentáló commissióktól függjön valamely hadoncz-kötelezettnek be vagy be nem soroztatása; hanem a kiket rendes besorozási időben (27. §.) hadonczoknak kiállítanak a megyei és városi hatóságok: mind azokat kifogás nélkül azonnal be is kell sorozni az illető zászlóalji hadkerületnek megfelelő (rendes hadseregbeli) tüzér, lovas, gyalog ezredekbe egytől-egyig.

S ugyanezen szabály álljon a «kényszerűekre» nézve is (27. §.).

E szerint tehát ezentúl csupán a már jelenleg létező katonai tan- és nevelő-intézetek növendékeinek (15. §.) meg az «önkénteseknek» (10. §.) be- vagy be nem soroztatása felett fognak határozni a katonai hatóságok — az e tárgyban a hadügyi budgetnek minden fölösleges terheltetéstől való megóvása érdekében fennálló szabályok szerint.

31. §. A hol a fegyver alatti szolgálat a béke idejére is kiterjesztetik: veszendőbe megyen ott az állam productiv erejének kisebb-nagyobb része. Hogy tehát ez mentül inkább megkímél-

dött. Bátyámnak köszönetet üzent érte azzal, hogy előre is meg van győződve a benne fejtegetett eszmék gyakorlatias, becses voltáról; ő figyelemmel el fogja olvasni és azután fontolóra vétel végett Andrássy Gyula gróf kezébe adni, miután ő maga nem szakértő. Érdekes lenne tudni, mely úton és hányad kézből került ezen eredeti okirat Károlyi Gábor gróf birtokába Párizsban. Fogadja tisztelettem kifejezését. Id. Görgy István, kir. közjegyző.

tessék : oly alkalmat kell nyújtani a hadoncز kötelezettségre serdülő ifjúságnak, melylyel jókor élve ő maga lehető legrövidebbre szoríthassa fegyver alatti szolgálati idejét.

E végből ezentul minden al- és főgymnásiumban, al- és felreáltanodában a köteles tárgyak sorába felveendő a «Hadászat» is. A hadászat elméleti részének alapjául szolgáljon a pályahirdetés útján megszerzendő «Honvédelmi Káté». Gyakorlati része pedig mindabból álljon, a mi a hadoncznak hadra termett katonává kiképzésére szükséges.

Ez uton kétség kívül elérhető lesz az, hogy a hadászatból «kielégítő» tan-osztályzatot érdemlett hadoncز-kötelesek utóbb egy egész esztendő helyett annak csupán az őszi hadgyakorlatokra eső nyolcz hetét fogják hadonczul a rendes hadseregnél fegyver alatt tölteni, a nélkül, hogy ezen intézmény — a többi tíz óra való hadoncز-tartás tetemes költségeinek meggazdálkodása mellett — honvédelmi tekintetben hátrányára lenne a hazának.

32. §. Megtörténvén az országgyűlés részéről a 9. és 16. §§-ban előre megérintett rendkívüli ujonczmegajánlás : annak fogamatba vétele következő módon eszközzendő : u. m. :

Mind azon rendes szabadságosok (13. §.), első tartalékbeli és másod tartalékbeli (5. §.), a kik :

- a) nem al- vagy főtisztjelöltek,
- b) nem is tartaléki al- vagy főtisztek,
- c) önkéntesekül sohasem szolgáltak,
- d) hadjáratban még nem vettek részt,
- e) ideiglenes fölmentéshez igényt nem tarthatnak (22. §.),
- f) semmiféle (egyházi vagy világi) országos, kerületi, megyei, községi, társulati, közintézeti hivatallal felruházva nincsenek, vagy ha volnának is, de tetteleg abban el nem járnak,
- g) nőtlenek vagy gyermektelen özvegyemberek,
- h) feleségesek ugyan, de elváltak hitvesöktől és gyermekeik nincsenek, vagy ha volnának is, de ezek vagy az anyának, vagy másnak gondviselése alatt vannak,

i) «megajánlottul» besorozva még nem voltak, hatóságilag összeirandók és előre kitűzött napra zászlóalji hadkerületenként egybehivandók — annak, hogy közülök kik fognak a kerületi ujoncz-kellék fedezésére besoroztatni, sorshuzás útján eldöntése végett.

33. §. Minden a 32. §. szerint összeirt és berendelt egyén a

«megajánlott» gyanánti besoroztatás alól kiválthatja magát, még pedig egyezer forinttal a sorshúzás előtt — háromezer forinttal a sorshúzás után.

Azonban akár egyezer, akár háromezer forinttal váltotta legyen ki magát valaki: ezzel csakis ideiglenes, csupán azon egy esetre (melyben a fizetés történt) szóló kiváltságot nyert; és a reá következő esztendőben netalán megint előforduló rendkívüli ujonezmegajánlás alkalmával újra esik összeírás, beszóltás, sorshúzás, esetleg három «megajánlott» gyanánt besoroztatás alá.

34. §. A kiváltási díjak (33. §.) a «rendkívüli országos honvédelmi pénzalapot» képezendik, melynek kezelése és kamatainak mire fordítása a törvényes országgyűlésnek kizárólagos joga és tiszte.

35. §. Az e javaslatban kifejtett hadkiegészítési elvek alapján alkotott honvédelmi törvény szentesítése utáni első 12 év átmeneti időnek tekintendő; s ez átmeneti idő folyama alatt a rendes szabadságosok, első tartaléki és másod tartaléki kategoriák a magok teljében még nem létezvén, azon honpolgárokból fogja a törvényes országgyűlés a netalán szükséges országos ujonezkelléket megajánlani, kik a 21. életévet már betöltötték, de a 33-dikat még le nem élték és kik egyébiránt a 32. §. szerint a sorshúzás — esetleg a rendkívüli három évre «megajánlottul» besoroztatás alá esnek.

36. §. Másik, szintén átmeneteli rendszabály az lehetne, hogy az ezen új honvédelmi törvény szentesítésekor már besorozottak közül azonnal csupán olyanok bocsáttassanak haza, kik ugyanakkor már is három évet leszolgáltak. A többiek ellenben csakis a besoroztatásuk utáni harmadik év végével lennének haza bocsátandók; magában értetvén azon további eljárás, miszerint hazatértükkor mindnyájan — letelt szolgálatéveik számához képest a rendes szabadságosi, első tartaléki, vagy második tartaléki kategoriák valamelyikébe fognak beosztatni. (L. 2., 5. és 13. §§.)

II. RÉSZ.

37. §. Háború idején az állam összes haderejének okszerű felosztása részben egészen más tekintetből kell, hogy kiinduljon, mint békében. Ezen új tekintetek aztán új fogalmak felállítását is igénylik. Szó lesz tehát immár egyfelől: támadó hadseregről, védő hadseregről, másfelől: első, második és harmadik felhívásról

Mielőtt azonban e fogalmak kifejtéséhez fognánk, szükség megjegyezni, hogy a «háború idején» kifejezés alatt — Magyarországnak honvédelem-köteles bár, de éppen akkor fegyver alatt nem szolgáló (rendes szabadságosok, első tartalékbeli, második tartalékbeli) polgáira nézve nem értjük oly körülmények beálltát is, melyek (tudnivaló: Magyarország érdekeivel összhangzólag) a rendes hadsereg egy részének — csupán az ügyis (békélábon is) már fegyver alatt állókra szorítkozó — netaláni hadba indítását vonnák magok után.

38. §. A támadó hadsereg feladata: a magyar király (egyszersmind osztrák császár) birodalmának valamely részébe kül-ellenség által tervezett berontásoknak meglepő gyors és ügyes ellenhadműveletekkel czélszerűen összeműködő ellentámadásokkal elejét venni, még az ellenség földén vívandó, hadverőleg döntő csaták által békére kényszeríteni az ellent, és így nem csak minden legkisebb megcsonkíttatástól, hanem még a háború nyomorától is megóvni a birodalom összes területét.

39. §. A védő hadseregnek tulajdonképeni rendeltetése: hogy az ország várait és egyéb erődtített helyeit háború idején megszállja és a netalán berontott ellenség támadásai ellen megvédje.

40. §. A támadó hadsereghez tartoznak:

1. a rendes hadseregnek már amúgy is (békélábon is) fegyver alatt lévő része (9. §. *a*), *b*), *c*), *d*), *e*), *f*),

2. a rendes szabadságosok (9. §. *c*)) és

3. az első tartalék.

A védő hadsereget a második tartalék egymaga képezi.

Megalakul pedig mind a kettő az «első felhívásra». Az «első felhívásnak» törvényszerinti hirdetése előtt pusztán elméleti fogalmak: a «támadó hadsereg» — a «védő hadsereg» — minden gyakorlati jelentőség nélkül.

41. §. Az «első felhívásra» egyszer már megalakult «támadó» — «védő» hadseregek szervezetén a későbbben netalán mellőzhetlen szükségessé váló «második felhívás» már nem változtathat többé; mert tulajdonképen nem egyébre való a «második felhívás», mint hogy általa lehetőleg pótoltság az egyrészt a «támadó», másrészt a «védő» hadsereg létszámaiban támadt (netalán már súlyosan érezhető) emberhiány.

És ennél fogva oly eset is képzelhető, hogy a «második felhívás» egyedül a «támadó» hadseregnek még honn lévő elemeire

szorítkozik; nem zavarván el tűzhelyök mellől (mivelhogy éppen ok nélkül való lenne) a védő hadseregnek hatos kategóriájú (44. §. 4. és 5.) elemeit.

42. §. Az «első» és ha kell, a «második» felhívás tehát:

a rendes szabadságosokat,

az első tartalékbeliakat és

a másod tartalékbeliakat szólítja fegyver alá, táborba.

A «harmadik felhívás» egyedül csak a nemzetőrsereget és általános fölkelést illeti.

A rendes hadsereg azon elemeinek, melyek békelábon is már fegyver alatt állnak (9. §. *a*), *b*), *d*), *e*) *f*)) e felhívások egyikéhez sincsen köze.

43. §. A támadó hadseregnek rendkívüli megerősítésére szolgálhatnak a jó eleve megállapítandó terv szerint alakított szabad csapatok.

Tilos azonban az ily csapatokba rendes szabadságosokat vagy első tartalékbeliakat fogadni be — hanem ha másod felhívásúak (44. §., 4. §.).

44. §. A békelábon honn tartózkodó rendes szabadságosok, első és másod tartalékbeliak közül fegyvert ragadni és táborba szállni kötelesek:

az első felhívásra

1. a nőtlenek,

2. a gyermektelen özvegy emberek,

3. a szintén gyermektelen feleségesek,

a második felhívásra pedig még azok is, a kik már akár:

4. feleséges-, akár

5. özvegy családapák,

a mennyiben t. i. mind az 5 kategoriabeliek valamelyikére az alább a 48. §-ban elősorolt, ideiglenesen fölmentő, kivételes szabályok egyike sem lenne alkalmazható.

45. §. A «harmadik felhívásúak» (42. §.) mikénti alkalmazásáról, különösen pedig a nemzeti őrseregnek részbeni mozgósításáról és az általános fölkelés szervezéséről külön törvényjavaslat készítendő az 1847/8. évi XXII. t. cz. alapján.

46. §. Az első felhíváshoz tartozó rendes szabadságosokból egészítettessék ki mindenek előtt a rendes hadsereg.

Az ezután még fennmaradottakkal a első tartaléki zászlóaljok egészítendőik ki; vagy ha — a meglevő zászlóalj-keretekhez

képest az első tartalékbeli magok fölös számmal volnának : akkor új zászlóaljok (lovasszázadok) állítandók, — felhasználván ezuttal úgy a tartalékbeli számfeletti (19. §.) al- és főtisztteket, valamint szükség esetén az al- és főtisztjelölteket is. (17. §.)

A támadó hadsereghez tartozván mind a rendes szabadságosok, mind az első tartalékbeli : e két kategóriának háború idejére való összevegyítése ellen sem lehet semmi kifogás.

Másod tartalékbeliakat ellenben kizárólag másod tartaléki zászlóaljakba szabad besorozni, minthogy a támadó hadseregben szolgálni ők már nem kötelezvék többé.

Ugyanezen szabályok tartandók szem előtt szigorúan a második felhívás alkalmazása körül.

47. §. Az első felhívás (40. §.) akár egyszerű királyi rendelettel is, a felelős magyar honvédelmi és belügyminiszterek ellenjegyzése mellett (soha a nélkül) történhetik.

A második (41. §.) és harmadik (42. §.) felhívás azonban, valamint a metalan szabad csapatok (43. §.) állítására célzó tervek is, csak a törvényhozás útján fogantatosíthatók.

E végett tehát hivassék össze azonnal, t. i. az első felhívással ugyanegy időben — az országgyűlés, ha a nélkül is együtt nincsen.

És ily esetben legelső teendőnek vélném a törvényhozás részéről gondoskodni arról, hogy az ország a második felhívás (44. §. 4. és 5. p.) vagy éppen a harmadik felhívás (42. §.) általi, minden be- és messzibb jövőre elható megrázkódtatástól kiméltessék meg, a mennyire lehető — szabad csapatoknak minél czélszerűbb és minél gyorsabb alakítása által.

48. §. Izgalmas időben még inkább lévén szükség — mint közönségesen — a rendre, az állam-gépezet szakadatlan működésére ; ennél fogva semminemű (akár egyházi, akár világi) országos, kerületi, megyei, községi rendes tisztviselőt, aki egyszersmind tetteleg és pontosan, el is jár hivatalában, arra hogy fegyvert fogjon, kényszeríteni még háború idején sem szabad. Sőt még ha maguk akarnának is az illetők : csak akkor tehetik, mikor oda hagyandó hivataluk teendőinek tökéletesen megfelelni képes helyettesről már is gondoskodtak s ezen helyettesítésre a felsőbb engedelmet ki is nyerték.

Köztársulatok és közintézetek hivatalnokai azonban csak azon esetre, ha e társulatok — és intézetek — folytonos működése a közbiztonság érdekében kívánatos (például : állandó tűzoltó

egyleteké) vagy éppen a honvédelmet magát lényegesen elősegítő (péld. szállító, felszerelő, élelmező intézeteké) — és csak addig mentvék fel, ideiglenesen, a fegyverfogás alól, a meddig helyettesítésökről sikerült gondoskodni, az illető társulati vagy intézeti igazgatóságoknak.

A mindennemű tanintézetek tanárai, tanítói ellenben, — a néptanítókat, iskola mestereket is ide értve — országos tisztviselőkül tekintendőek kivétel nélkül s ezen okon — míg tanítványaik vannak, ők sem kényszeríthetők fegyverfogásra.

49. §. A mely tartaléki főtsízt a hadjárat folyama alatt ütközetben, vagy csak kisebb-nagyobb csetepatéban is részt vett és kötelességének ez alkalommal is becsületesen megfelelt, legott rendes hadseregi tisztté neveztessek ki a maga rangjában, ha kéri. De azért, ha maga nem óhajtja, ne legyen ő béke idején a rendes hadseregnél szolgálni is kénytelen, hanem térhessen haza fizetéstelen szabadságra, a mint helyreállt a béke. Csakhogy ő már most mint rendes hadseregbeli tiszti katonai büntetettek nézve a katonai büntető törvények szigora alatt állandóan mindig.

Viktring, május 8-kán 1867.

Görgey Arthur s. k.

HARMINCZÖTÖDIK FEJEZET.

1867 május 29—június 14. — Három levél. — Görgey Arthur «Nyílt kérelme Kossuth Lajoshoz». — Spatz Jakab. — Igény és lemondás. — A «kegyelmi rendelet». — Ennek szövege sehogysem alkalmazható Görgey Arthura. — Pulszky Ferencz dictuma : «Maradjon ott!»

Kelet : *Viktring, Klagenfurt mellett, május 29. 1867.*

«Nyílt kérelem Kossuth Lajos úrhoz.

«A «Magyar Ujság» 47. számában olvasom Önnek Párisban f. é. május 22-én kelt «Nyílt levelét» Deák Ferenczhez.

«Egyebek között azt állítja Ön e levélben, hogy 1849-ben :

«Sikerült az árulásnak nemzetünk önbizalmát megrendíteni s a megrendített önbizalommal karját elzsíbasztani,

«majd alább, mintegy ebből folytatva — hogy ugyanakkor 1849-ben :

«A sikerhez csak egy kissé több kitartás hiányzott» (tudniillik a nemzet részéről).

«Nem először hallom e síp hangját!

«Ez ál-tanok buzgó hirdetésével többször volt alkalmam találkozni oly könyvekben, röpiratokban, hirlapi cikkekben, melyeknek közvetlen vagy közvetett kútforrása a magyar emigratio.

«És ez utóbbi körülményből következtetém ugyan, hogy ez ál-tanok alapjának megvetésében, az 1848/9-ki önvédelmi harcunk némely eseményének részint tagadásában, részint elferdítésében s több effélékben legelső helyen és legbuzgóbban Ön maga fáradozhatott : hiteles bizonytságot erre nézve azonban csak az imént, Önnek «Nyílt leveléből» nyerék ; s így csakis ennek elolvasása után érezhetem magamat feljogosítva, néhány komoly észrevétel alapján egy szívből eredő őszinte kéréssel alkalmatlankodni Önnek.

«Mikor Ön árulásról beszél : a világosi fegyverletételnél egyebet aligha érthet alatta, minthogy mind abból, mi az általam vezé-

relt hadseregnek hadműködési terén az Ön leköszönéséig történt, Ön előtt semmisem maradhatott titokban. Hogy mily czélszerűek valának e tekintetben Önnek intézkedései: általánosan elismert dolog.

«Tehát a világozi fegyverletételről állítja Ön, hogy *sikerült ennek, megrendíteni önbizalmát a nemzetnek, — elszíbbasztani a karját*; minek következtében aztán *hiányzott* volna a nemzetben ama *«csak egy-kissé több kitartás»*, mely ha megvan, elérve Ön szerint a *siker*, a mi akkor időben nem lehetett más, mint az 1849-ki ápril 14-i debreczeni határozat alapján, az orosz-osztrák szövetség ellenében hadverőleg kivívott teljes függetlensége Magyarországnak!

«Tegnap — éppen mikor az Ön Nyílt levelét közzé tevő számát a Magyar Ujságnak kezembe vevém — jelent meg tőlem (Pesten, Ráth Mórál) *«Gazdátlan levelek»* czíme alatt egy kis füzetke, melyben ál-tanoknak mondom az Ön hirdette, szóban lévő tanokat.

«És engem e meggyőződésemben megrendíteni még az Ön érdekes Nyílt levele sem képes; mert hiszen evvel szemben oly tekintély szól az én meggyőződésem mellett, mely előtt még Ön maga is meghajolni kénytelen.

«Kossuth Lajos, Magyarország kormányzója» ugyanis, Aradon 1849 augusztus 11-én kelt sajátkezűleg írt s aláírt (eredetiben kezemenél lévő) búcsú-proclámjában — tehát az incriminált fegyverletétel előtt két nappal — következőleg nyilatkozik ügyünk akkori állásáról:

*«A szerencsétlen harczok * után, melyekkel Isten a legközelebbi napokban meglátogatta e nemzetet, nincs többé remény, hogy az egyesült osztrák és orosz nagy hatalmasságok ellen az önvédelem harczát siker reményével folytathassuk.»*

«Ön Deák Ferenczhez intézett Nyílt levelének végén erősen állítja, hogy *«nem személyes érdek, nem ingerültség, nem fontoskodási viszketeg szól Önből... De keblében fiatal erélylyel él és fog élni haláláig a kötelesség érzete hazája iránt!»*

* T. i. egyfelől Nagy Sándornak Debreczennél aug. 2-án, másfelől a Szegedhez concentrált magyar főhadseregnek (38,000 ember, sőt a vértanú Lázár ezredes emlékirata szerint 40,000 embernek, a Haynau-Paniutin 26,000 emberével szemben) Dembinski vezetése alatt Szeged-Szőregnél aug. 3., 4. és 5-én és Bem vezetése alatt aug. 9-ikén Temesvárnál szenvedett vereségei.

«És én Önnek ugyan e kötelességérzetére hivatkozva, igen szépen kérem Önt : amaz ál-tanok hirdetésével hagyjon már fel végre! és a pusztá negatiónak oly felette kényelmes teréről, melyet Nyílt levelével elfoglalt, ne szédítse újra el ezt a szegény, már annyit szenvedett népet, a midőn ez — alig kijózanodva — ma már nem Önt többé, hanem Deák Ferenczet akarja követni. — Görgey Arthur s. k.»

*

Görgey István Bárá Kemény Zsigmondnak. Kelt Budapesten, 1867 június 5-én.

«Méltóságos Bárá!

«A Pesti Naplónak kétségtől joga van megtagadni a közlést bárkinek nyilatkozatától. Közlést igényelni tehát Görgey Arthur sincs feljogosítva. És ha a Pesti Napló mindazáltal kérésemre legott készségesen fölvette bátyám «Nyílt kérelmét Kossuth Lajos úrhoz» : ezt meg kell köszönnöm. A mennyiben pedig oly férfinak teszi ezt a szolgálatot, a ki véletlenül nem-kedvező posztóban van : annyiban meg éppen lovagias a szolgálat és ennél fogva kétszeres köszönetet érdemel.

«De a Pesti Napló ily «szerkesztői jegyzet» mellett közlé a «Nyílt kérelmet : (az idézet nincs a levél fogalmazványában lemasolva). — Ezen mentegetődzéssel pedig igen kétértelművé változtatta a szolgálatot ; a lovagiasságból pedig így éppen semmi sincsen benne s a köszönő szó érte — nem tagadhatom — torkomon akad.

«Ritkán létezik «partie égale» az élet küzdelmeiben. Tudom azt is, hogy legtöbbször a posztio kedvezőtlenége dönt. A posztiók egyenlenségének ilyenkor a humanitás, a loyális, a lovagiasság szokott némi correctivuma lenni.

«E correctivum nézetem szerint azt hozta volna magával, hogy a mely perczen a Pesti Napló kérésemre hajolván, bátyám «Nyílt kérelme» közlésére felajánlkozott : legott mondta volna meg szemembe, hogy a közlést *ilyen* szerkesztői megjegyzéssel szándéka kísérni s hogy ez conditio sine qua non ; és kérdezte volna meg legott tőlem : *így* tetszik-e a közlés? Ha pedig minden kifogás és megjegyzés nélkül fogadta el kezemből a kéziratot : akkor közlötne volna is minden megjegyzés nélkül. Mert ha ezt előreláttam volna : akkor a Pesti Napló jóakaróját eleve megköszöntem volna, de nem élhettem volna jószágával.

«Ezt meg kellett mondanom a Pesti Napló szerkesztőségének.

«Méltóságod személyes tettének ezen «szerkesztői megjegyzést» nem tarthatom. Mindamellet azon kellemetlen kénytelenségben vagyok, hogy föntebbi véleményemet csak Méltóságod útján juttathatom a Pesti Napló tudomására. — Szó nélkül nem hagyhatom én, kit személyesen azon szerencsétlenség ért, hogy én adtam alkalmat a Pesti Napló előttem ismeretlen valamely segédszerkesztőjének,* ezt az alkalmi rugást ejteni bátyámon — kedvező posi-tióból! Fogadja sat. Görgey István s. k.»

Levél. *Görgey Arthur Görgey Istvánhoz.* Kelet: *Viktring, junius 13. 1867.* (Eredetije magyar.)

«Édes...! Utolsó levelem Etelhez tegnap indult el. Említést teszek benne egy bizonyos Spatz Jakabról, ki a nála lévő bizonyítvány szerint Klapka alatt a 25. honvéd zászlóaljban mint közvitéz szolgált s a komáromi kirohanások egyikében bal karját veszté.

«Ez egyént illetőleg azt tanácslom Etelnek, ne adjon neki sokat, ha nála jelentkezik, legfőlebb is egy forintot. Ugyane tanácsot most néked is adom. Oka következőkből vehető ki.

«Tegnapelőtt délelőtt... Klagenfurti földött fiakker áll meg a kert előtt s én fölteszem, hogy P. M. ül benne; kisietek tehát őt fogadni. Helyette azonban tisztességes magyar öltözetű, fél karú, különben pedig igen jó színben lévő úri ember száll ki a kocsiból. Arczvonásai mintha némi családi rokonságot árulnának el Fiáth barátunkkal, első pillanatra. Rögtöni eszmetársulásnál fogva e barátunk valamely ösmeretlen fiatalabb rokonának gyanítom az előtttem termettet, ki tökéletes applomb-mal kezét nyújt, majd nyakamba borul s összevissza csókol. — Eddig rendén van minden.

«De azután ő vezet be engem házamba; — ő foglal előbb helyet karszékeim egyikében, megkínálván engem a másikkal és csak azután devalválja magát Spatz Károlylyá, mikor becsületes kilétét tudakolni már tovább meg nem állhattam. Mint valóságos «veréb» pedig mindenekelőtt egy látogatásról kezdett nekem beszélni, melyet, most két éve, Árminnál tett volna, megösmervedén ezuttal az én családommal is; mint tarták meg ebédre, mily jó bort ittak ez alkalommal egészségemre, s egyáltalán mily barátságosan bántak vele; mint segítették üzletében — mert ő tulajdonképen házaló; magyar hősöknek posztóra hímzett képeit árul-

* Királyi Pál volt.

gatja ; jelenleg pedig éppen nagyon rosszul fizetvén ez üzlet : kénytelen másfélbe kezdeni, a mire neki legalább is 500 ftra volna szüksége ; ez öszveget pedig éntőlem kéri, akár hazafias ajándéképen, akár ha már másként nem lehet, váltót adni is kész-róla. Avagy alkalmazzam őt valami igazgatófélének uradalmaim egyikében.

«Nem akarlak további részletekkel untatni ; csak annyit említsek megnyugtatósodra, hogy — tekintve az ő kabátjának üresen lelógó bal ujját és Mihályi alezredestől aláírt bizonyítványát : ebédnél tartám meg, nemcsak, hanem egész hat óra hosszát eltűrvén arczátlanságait, még öt bankó forintot is adtam neki alamizsnául és mély undorodásom daczára tisztességesen még el is kísérttem egy darabig a város felé.

«Másnap Etelhez írt levelemet vivén az indóházba, útközben megint találkozom Spatz urammal, ki még egyszer meggondolván magát (saját szavai), sehogysem elégelheti meg amaz öt forintot, hanem többet kér, legalább annyit, hogy tovább folytathassa útját haza felé ; a mire én természetesen kijelentém neki, hogy én részemről már is megelégeltem a zsarolást és többet nem adok. Erre dühbe jött a nyomorult és rám akart ijeszteni. Czélt azonban e fogással sem ért és miután megmagyaráztam neki, hogy csupán hiányzó balkarjának köszönheti, hogy úgy a mint tulajdonképpen megérdemelné, ezentul sem bánok el vele : kénytelen volt végre arról meggyőződni, hogy én nálam bizony nem oda Buda. Ma pedig az hirlik a városból, hogy Spatz uram — meg akar ölni . . . Tapasztalásból — nem hihetem el (ezt a szándékát t. i.) . . . Elég ebből ennyi.

«Mikor e sorokat veszed, Etel már meg is vitte neked köszönetemet a Kemény Zsigához írt levélért. A te álláspontodból tökéletesen helyeslem. Az enyim — természetes — egészen különböző s ezért, ha már ily fellépésre érzéd magadat indítatva a gyáván oda biggyesztett «szerkesztői jegyzet» által : igen okosan volt, nem előleg kérni ki ez iránti nézetemet. Mert én, magamhoz híven, sehogysem tehetem, hogy — alig jelentvén ki ünnepélyesen véglemondásomat : * ma-holnap igényt támaszszak újra.

«Tegnapelőtt még valószínűnek tartám szabadon bocsátásomat :

* A «Gazdátlan levelekben».

«Tegnap meg olvasom az illető kegyelmi rendelet szövegét és azt látom, hogy — nekem bizony csak *nem* szól az ;

«ma pedig már megfejteni is sikerült, az abba befolyhatott tényezők ismert logikájánál fogva, e látszólagos megfoghatatlanságot.

«E megfejtésnek lehető megkönnyebbítése végett előre bocsátom a következőket :

1. tény, hogy én eddig saját egyéni személyem érdekében semmitsem kértem ;

2. tény, hogy mikor mindenből kifogyván, szabadon bocsátatásomért, *vagy* illő tartásért folyamodtam : ezt csupán *családom* érdekében tevék ; mert *én magam* akár Klagenfurtban házról házra koldulva is meg tudnék élni.

Ez utóbbi (2. alatti) ténynek korollariuma pedig az, hogy azon pillanattól fogva, melyben családom szükségéről illendően gondoskodva van, szabadon bocsátatásomra igényt nem tarthatok többé.

3. tény végre, hogy — tekintve az osztrák katonai hierarchia féltékenységét — az éppen folyamatban lévő kiegyenlítés * műve simábban, és talán tartósabban is — fejezhető be, ha csakugyan beteljesedik rajtam *Pulszky Ferencz dictuma* :

«Maradjon ott !»

Ugyebár — édes kis feketém — e három világos ténynek puszta elősorolásával is annyira meg van könnyítve a szóban lévő megfejtés, hogy szinte már magában érthető : a folyó hó 9-kei kegyelmi rendeletben miért nem találni akár csak a legtávolabbi vonatkozást is az én személyemre.

Benne vannak a rendeletben

a politikai vádak folytán *elítéltek*,

a *hasonló okokból* külföldön lakók,

benne még azok is, a kik az alkotmány visszaállítása óta nem szűntek meg az ország törvényei ellen törekedni :

de a klagenfurti internált — ezen unicum — *nincsen* benne.

Mert hiszen ország-világ tudja, hogy a klagenfurti internált semmi szín alatt nem sorozható sem az elítéltek, sem a *hasonló okból* külföldön lakók, sem az ország törvényei ellen törekedni meg nem szűntek közé.

* Kiegészítés.

És — tudja Pál, mit kaszál!

A kik e kegyelmi rendeletet fogalmazták, azok körülbelől így kálkülálhatták :

vagy magára is véli Görgey az általánosnak látszó amnestiát : s akkor okvetlen elesik a subventiótól ; olyas valamiért újra folyamodnia kell : *s akkor mi aláíratjuk vele ugyanazt a hódolati nyilatkozatot, a mit aláírnunk nekünk kellett* annak idején — s lesz közöttünk «partie égale»

vagy nem értelmezi magára : s akkor «hát maradjon ott!» mi pedig mossuk kezeinket, ha majd rá fogják, hogy ő hazajönni — fél.

Így állván a kérdés — és feltéve, hogy ma-holnap sem változtatnak rajta : az én teendőm igen egyszerű :

veszteg maradni — és holnapután annak rendje szerint, mint eddig, benyújtani nyugtámat a subventióm ez idei harmadik quartálrátájáért.

Majd megválik : felőlem miben állapodtak meg.

És csak hadd valljanak színt ők elébb!

Addig pedig Isten mindnyájunkkal! — Hű öreged Arthur s. k.

(Folytatólag.)

«*Viktring, 14-kén (junius 1867).*»

Felbontom újra a már lepecsételt levélborítékot, tudatni veled Leporellóhoz * tegnap küldött távirati feleletem valódi értelmét ; ámbár ez már anélkül is kiérthető a tulsó lapon befejezett levélből, melynek tartalmát légy szíves közölni Etellel — kivéve talán a Spatz Jakabról szóló s az asszonyokra esetleg nyugtalanítólag ható némely részleteket.

«Leporellónak ily táviratára : «*Drahtantwort gleich, ob Papa uns abholt. Ja oder Nein. Wir erwarten ihn Sonntag*» — azt feleltem.

«*Nein, weil mir ämtlich noch nichts zugekommen. Sobald dies geschieht, telegrafire ich dir.*»

«Ennek értelme azonban korántsem az, hogy én valószínűnek tartom az itteni Landeschef részéről hozzám intézendő oly hivatalos közlemény keletkezését, mely szerint hazatérni nekem is szabad lenne.

* Leányát úgy szokta nevezni.

«Sőt tegnap óta újra meg újra tanulmányozom a kegyelmi rendeletet a nélkül, hogy belőle ki bírnám tudni, mily értelmezés által juthatna nekem is a hazatérhetésből; hanem csakis úgy leszünk vele, amint azt már tegnap fejtegettem.

«De vizsgáljuk a dolgot még más oldalról is:

«Moór» * és a «Gazdátlanok» csaknem egyidőben jelentek meg. Vajjon hogyan fogadták a közvélemény organumai — a hírlapok?

«Nézzünk csak egyet közülök; az *«1848-at»*, mely úgy látszik, legközelebb áll az én politikai hitvallásom álláspontjához.

«Ez tehát agyonhallgatja a «Gazdátlanokat» úgyannyira, hogy még «Nyílt kérelmemet» sem közli. «Moórt» azonban emlegeti — még pedig a következő sallanggal:

«... talán egy embernyom után fog majd lehetni — bár nem egyhamar — oly történelmét megírni a magyar forradalomnak, mely egy félreismert, igaztalanul kárhoztatott résztvevőnek fogja visszaadni azt, mitől a jelen megfosztá — az igazságos elismerést...»

«Ugyan — mi lehet e sallangban a tanúság, hanemha az, hogy én a mai nemzedéknek sehogysem kellek.

«Én pedig sokkal szerényebb ember vagyok, semhogy hivatlan vendégül tolakodjam be valahová.

«Erre egyébiránt még módom sincsen.

«Mert valamint a nemzeti hiúságnak a fegyverletétel maga: szintúgy ennek az oroszok előtti végbemenetele a Habsburgoknak megemészthetetlen valami.

«Tegnap vevém aphoristicus soraidat. Ezekre is felelek mindjárt egy füst alatt: hálás absolutoriumom a «Nyílt kérelmemen» elkövetett üdvös szövegsértésekre is kiterjed.

«Bizonyos Kanitz Ákos, ... nyilván a «Wanderernek» egyik munkatársa, megküldte nekem, melegen írt pár magyar sor mellett, a mondott lapnak 157. számát, a «Gazdátlanokból» kivonatot közlött, mely kivonat írójának vallja magát a küldő. Illik, hogy megköszönjem e nyájasságot. Meg is teszem holnap, holnapután...

«Brockhaus megküldte már a tiszteletpéldányokat ** Nyom-

* «A moóri csata». Írta P.

** A «Gazdátlan levelek» németül is megjelentek — e cím alatt «Briefe ohne Adresse».

tatási szarvashiba kettő van benne, még pedig kiváló helyen mind a kettő: «Weigerung Kossuths» helyett ott áll «Regierung» és «aufrichtiger Versöhnlichkeit» helyett «aufrichtiger Persöhnlichkeit!» Mégis csak hunczut az a ... szedő.

«Isten velünk! Hű öreged Arthur s. k.»

HARMINCZHATODIK FEJEZET.

1867 június 20—október 1. — Nagy napok. — Görgey Arthur leányának eljegyzése. — Görgey Arthurné kihallgatáson Andrássy Gyula miniszterelnöknél. — A kis család újra együtt Viktringben. — Görgey Arthur végre szabad! és rögtön elutazik Budapestre — látogatóba. — Toldy Ferencz levele hozzá. — Visszatkozás Viktringbe. — Assermann-Vendrey Ferencz ezredes és röpiratai. — Gränzenstein államtitkár. — Levelek.

Nagy napokat élünk — a nemzet nagy napjait.

Szerencsésen át van hidalva a nagy repedés, melyet 1849 április 14-ke az alkotmány folytonosságában szakított!

Mintha csak a mesés eredetű Tordai Hasadék két széjjel meredező falát egy isteni kéz újra összeforrasztotta volna!

Az 1848-ki törvények által megújódott magyar ősi alkotmány — melyet előbb a bécsi camarilla, de szintűgy utóbb Kossuth Lajos merész politikája félre löktek — helyre állíttatott a maga teljességében.

A magyar nemzet és királya új szent frigyre léptek.

A negyedfélszázados per be van fejezve barátságos okos egyezséggel!

A nagy Széchenyi István álma, megjövendölése, hogy I. Ferencz József még egykor bölcs és szeretett koronás királya lesz Magyarországnak — ime beteljesült!

1867. június 8-án a király megesküdött az alkotmányra s a nemzet őt megkoronázta.

Hazám jövője újra biztosítva volt!

Mívelte ezt főleg egy nagy és tiszta ész és három nagy szív, melyek közül ma (1898-ban ősszel írom) kettő már megszűnt dobogni — előbb a Deák Ferenczé, már régen és legimént: Erzsébet áldott királynénké. Örök hála nekik és hű emlékezés!

A harmadikat Isten tartsa meg életben nekünk sokáig — I. Fe-

rencz József szeretett jó királyunkat! a ki elszántan szakított őseinek áldástalan hagyományos magyarellenés politikájával.

*

S a nemzetnek ugyanazon 1867. évi nagy napjai e száműzött szívébe — a hazafias öröm és elégtétel-érzetén fölül — még atyai nagy öröm és remények derűjét is ontották.

Ugyane napokban : szeretett leányát, Berthát eljegyzé arául magának Világosvár urának, Bohus Jánosnak és hitvese született Szőgyény Antóniának fia, Bohus László.

Ezen családi eseményre vonatkoznak a következő levelek és : egy kihallgatásra, melyben gróf Andrassy Gyula miniszterelnök ángyomat, Görgey Arthurnét Budán fogadta, a ki azt kérdezte a gróftól : a koronázás utáni általános amnestia vonatkozik-e a férjére is? vagy pedig ő egymaga ki van-e zárva belőle?

Andrassy Gyula gróf azt mondta ángyomnak : ő azt hiszi, hogy férjét a közbocsánatból kizárni nem állt Ő Felsége szándékában ; ő (Andrassy) azonban közvetlenül nem intézkedhetik a dolokban, mert a klagenfurti rendőrségre hatósága ki nem terjed; de kérdést fog intézni bécsi kollegájához, Beust báróhoz s reméli a legjobbat.

*

Levél. *Görgey Arthur Görgey Istvánnak.* — Kelet : *Viktring* 1867 június 20. (Eredetije magyar.)

«Édes... Tegnap, kedden, indultak, Etelnek czímezve, enyéimhez és Bohusnéhoz intézett szerencsekíváratim, üdvözetim...

«Egyoldalú lettem! — A jó szerencse kivet a sodromból — ingatagnak, csaknem félénknek érzem magamat. Míg a vesztett egyensúlyt újra visszanyerném, jó lesz Etel kezeibe s a magadéiba tennem le a vezéri botot ; legfőlebb is kerékkötőnek (a lejtőn) ajánlkozván egyidőre.

«Tökéletesen belé nyugszom Etelnek Andrassynál tett bátor és méltóságteljes lépésébe. S a mennyiben e lépést aligha megteszi vala a té beléegyeződés nélkül : fogadd ezért testvéred, barátod őszinte halálját.

«De mit szóljak Emmádnak a szegény templomegér módú menyasszony részére tisztességes kiházásítást bármi áron is kite-remtő, valóban több mint nagylelkű indítványához?

«Ha *te* akár utolsó ingedet is felajánlod Bertha kikészítésére: megütköznöm rajta nem lenne többé okom, miután ugyancsak elmondhatni rólad, a «Moóri csata» tanuságánál fogva, hogy már egészen az én historiographusommá süllyedtél le irántam való szeretettedben. Hanem ugyanez irányú szenvedélyt Emmádról tenni fel annyi volna, mint gyanúba ejteni feleségi hűségét.

«Rokoni szeretet sem lehet egyedüli, de még fő oka sem — e rendkívüli áldozatnak. Hiszen tudjuk jól: a pusztán rokon szeretet szökőkútjának közönségesen mily mikroszkopikus vékony sugara vágyon!

«Itt tehát *más* rejlik alatta! S ez a *más valami* az, mi oly vég-hetetlen boldoggá teszi atyai szívemet.

«Leporellóm * iránti nem pusztán rokon, hanem valóságos anyai szeretet — a maga magát feláldozni képes — sugárzik ki Emmád tetteből a velünk született önszeretet felhői közül!

«Az emberi szív emelkedettségének e magaslatán keresd fel Emmádat, mikor őt hű szivedhez szorítani indulsz az én kimond-hatatlan hálám tolmácsául.

«Várhattok-e és mikor? egyelőre még magam sem tudom; Andrássy közbevetésének eredményétől függvén szabadon mozg-hatásom.

«A mint az engedély meglesz rá: nektek legott megtávirja hű hálás öregtek Arthur s. k.»

*

Junius 20. és 23-ka közti valamely napon Bohus Lászkó kiutazott bátyámhoz Karinthiába és ott Viktringben személyesen kérte meg tőle leánya kezét.

*

Levél. Görgey Arthur a feleségének Pesten. Kelet: Viktring 1867 június 23. (Eredetije német.)

* G. Bertha becéző neve.

«Kedveseim!

«Mindenek előtt szívem mélyéből kívánok szerencsét mindnyájunknak ezen acquisitíóhoz! Ha Leporellót jól ítélem: magam sem tehettem volna jobb választást számára. Egész lelkemből hálát adok Istennek e szerencsés fordulatért és mindenben egyetértek veletek — kettőt kivéve:

«1. Az esküvő napja — szeptember 6-ka — a kis Kornélra való tekintetből későnek látszik nekem...

«2. Nem lehet én nekem amúgy Húbele Balázs módjára pusztán magán vélemények alapján innen elutazni és — minden legitimitatio — nélkül annak tenni ki magamat, hogy vissza tolonegozzanak Viktringbe, nagy gaudiumára a tisztelt publicumnak.

«Egyébiránt pedig: «A politika az exigentiák tudománya»* vagyis tanítja azt, hogyan kelljen egyéneknek, társulatoknak, pártoknak, kormányoknak és dynastiáknak a magok önföntartása, önerősítése követelményeit helyesen felismerniök és időszérűen alkalmazásba venniök. A legujabb közbocsánat, valamint minden amnestia, talán csak *politikai* természetű tény volt, nem pedig valamely kedélyességnek szüleménye, nemde?! No már most szeretném én tudni, hogy melyik politikai tényezőnek Magyarországon (koronának, kormánynak, Deáknak, balpártnak, Madarásznak, clerusnak) lássék-tessék önfentartása vagy önerősítése követelményének az én szabadon bocsáttatásom? Tisztán előttem csak annyi áll, hogy kétségbevonhatatlan szabadon-eresztési *okirat* nélkül — pedig a kihirdetett közbocsánat, ez egyszer hijába! rám nézve nem az — én az (osztrák) rendőrséggel szemben nem hivatkozhatom magán véleményekre, ha magamat nevetségessé nem akarom tenni. Szereztek nekem egy hiteles okiratot, hogy szabad vagyok: s akkor én 24 órán belül útban vagyok Pestre, föltéve, hogynem kell előbb egy kihallgatás purgatoriumán esnem keresztül Bécsben.**

«Vannak helyzetek, melyekben az ember, barátai által roszszalva, ellenségeitől kigúnyolva, szigorúbban mint valaha kénytelen azon törvényhez ragaszkodni, melyet tulajdon belátása diktál. Az én mostani helyzetem ilyen, az engem tagadhatatlanul

* Auctore Kossuth.

** Nem kellett. Bátyám nem jelentkezett audientiára a királynál.

mellőző amnestia hirdetményével szemben. Azért ne nehezteljenek... Isten mindnyájatokkal. Arthur s. k.

*

Ugyanő 1867 június 26-án azt írja nekem ugyancsak Viktringból: «Helyzetemben mindeddig semmi változás, hanem ha az, hogy (Bohus) Laczi látogatása óta úgy érzem magam, mint a hal a vízben. Laczi nagyon megtetszett nekem... Csak tőle tudtam meg, hogy a menyegző itt lesz és most tömérdék a dolgom a házban, kertben; ezért hosszasan fecsegő leveleket tőlem ne várjatok ezentúl. Lejönni azonban lejövök mégis azonnal, a mint szabadon bocsátanak... Isten velünk! Arthur s. k.»

Kevés nappal azután, hogy Bohus László visszatért leendő ipjától Viktringból Budapestre, Görgey Arthurné és boldog menyasszony leánya — nem győzvén bizonytalanba itt bevárni a száműzött családfő hazaszabadulását — hozzá siettek Karinthiába s ott, két esztendei válás után, újra egyesült a kis család az erdőséli kicsiny házban...

*

1867 július 16-i levelében azt írja nekem bátyám: «Megvallom, az én esetemnek az amnestia-rendeletből való kifejedtetése megmérgezte a lelkemet, annyira, hogy e kifejedtést egyszerűen rosszakarát művének nézem...»

De már július 19-kén a klagenfurti rendőrfőnök és zsandárparancsnok Bécsből érkezett felsőbb parancsra *élszóval* hivatalosan tudtára adták bátyámnak, hogy ezentúl szabadon járhat-kelhet, költözhetik. (Ez gróf Andrássy Gyula ígért közbenjárásának eredménye.) És már aznap este Görgey Arthur karonfogta leányát, felkapott vele a klagenfurti vasútra s az éjjeli vonattal hazarobogott mint megint szabad ember, vissza a megint szabad hazába — 18 évig tartott számkivetés után...

E hirtelen elhatározásra minden eddigi aggályai mellőzésével, nemcsak égő honvágya és türelmetlensége sarkalta bátyámat. Bevégzett ténny akart teremteni felszabadulásából, végrehajtás, birtokba helyezkedés által.

Más helyen (1885—1888-ban megjelent munkámban) beszél-

tem el, hogy bátyám ezen első kirándulásszerű utazásából Viktringbe visszatérve, az «élőszóvali» üzenettel s a bevégzett ténynyel be nem akarván érní, mily módon provocálta a bécsi császári kormányt, hogy valljon színt az ő személyes szabadon bocsáttatása homályos kérdésében és hogy erre neki báró Beust külügyminiszter parancsára az osztrák miniszerelnöki hivatalból 1867 szeptember 25-kén kelt leiratban disertis verbis azt felelték: hogy az 1867 június 9-kei magyar királyi közbocsánat értelmében az ő helyhez-kötöttsége is megszűnt — «természetesen» az eddig részére kijárt fogolytartási évi összeggel együtt. Tehát egyenesen ráfogták az amnestia szövegére, hogy ez ő neki is szólt! Fiat piscis! Így is jól van.

Az én egyéni véleményem a koronázaskori amnestia nagyon meggondolva, szabatosan formulázott *szövegéről*, valamint ennek utóbb szintoly tudatosan erőltetett magyarázatáról, mint az ügynök legegyszerűbb eligazításáról a következő.

Hogy hányan és kik szóltak hozzá a kérdéses szöveg végleges megállapításához, nem tudom. De hogy valamennyi tényező közül, a kik a királyi közbocsánat tartalmi kiterjesztésébe és ennek megfelelő szövegezésébe befolyást gyakoroltak, senkinek sem jutott volna eszébe a karinthiai száműzött és *páratlan kivételes* helyzete és hogy tisztán ott felejtették volna: az merőben lehetetlen. Ha senki más nem is: Deák Ferencz rá gondolt Görgey Arthurra! S én meg vagyok győződve, hogy a kihirdetett közbocsánat eme szövege *megvitatásnak* volt az eredménye.

Indoka különböző lehetett az illetékes tényezők (gyikénél-másikánál a szerint, mint kiki közülök több-kevesebb személyes rokon- avagy ellenszenvvel volt bátyám iránt.

Hogy ő el nem árulta hazáját 1849-ben: azt mindnyája tudta.

De hát Kossuth Lajos 18 esztendeig oly sikeresen elragalmazta őtet s a rágalom 18 éven át oly hatalmas gyökereket vert a nemzet tág rétegeinek fogékony lelkében, hogy bátyám legőszintébb jóakarója is fölöle azt tarthatta: «Jobb neki ott erdők vadonában; kis tanyája ott nyugalmat ad...»

Másfelől az új magyar kormány önfentartási érdeke, sőt az országos érdek magasabb szempontja is azt tanácsolta az illetőknek, még a jóakarónak is közöttök: ez esetben: *quieta non movere!*

Görgey Arthur megjelenése Budapesten ellenséges tüntetésekre adhatna alkalmat, annál valószínűbben, minthogy az elámított közvéleménynek támadható felbuzdulását a közjogi ki-

egyezés ellenségei biztosan még szítoogatni fognák s utóbb az utcái zavargásokat a magok czéljaira találják felhasználni.

Azonkívül érezték azt is az illetékes államférfiak, hogy a hazatérő Görgey Arthurnak a romjaiból föltámadt Magyarország — valamivel adósa . . . e tartozásnak nyilvános elismerése és valamely alakban lerovása pedig nekik könnyen állásukba kerülhet. Deák Ferenczen kívül talán nem is sokan tettek föl annyi igénytelenséget bátyámról, hogy ő sem nem kér, sem nem vár a maga részére egyebet annál, hogy *hazájában* élhessen, itt dolgozhasson és — szembe nézhessen esküdt ellenségeivel.

Mihelyt azonban Andrássy Gyula gróf az ángyomtól megtudta, hogy férjének ez az óhajta : meg is ígerte, meg is tartotta, hogy ez irányban fog intézkedni Beust báró kanczellár útján.

Midőn e sorokban igazságot vélek szolgáltatni Andrássy Gyulának : nem merem azt mondani, hogy ő bátyámnak egyáltalán őszinte jóakarója volt. Az ellenkezőre valló nyilatkozatait tudom biztos föltanuktól. És azt hiszem az egykori honvéd őrnagy sohasem birta elfelejteni egykori tábornokának azt a finom mosolyát, melylyel ez Budavár ostromlása idejében amannak személyes jelentését tudomásul vette, hogy őt Kossuth Lajos kormányzó Magyarország követe minőségében küldi ki Stambulba s ő indulóban van elfoglalni állomását . . .

*

Julius 20-án 1867. a Déli vasút budai pályaházában vártuk és fogadtuk Arthur bátyámat és leányát hárman : kivülem Opiczky János (†) és még élő Tasnády Gyula honvédtiszt társaim. Törhetetlen hiva mind a kettő . . .

Bátyámnak e rögtönzött első bejövetele, a mint mondtam, elsősorban «honfoglalás» akart lenni — személyes szabadsági szerzettjogának a foganatbavétele kétségtelenné tétele.

Aztán rögtön személyesen meg akarta köszönni felszabadulását *a magyar királyi miniszterelnöknek*. De Andrássy Gyula gróf azon rövid napok alatt, míg bátyám Budapesten időzött, távol volt a magyar fővárostól.

Kezet akart szorítani leendő vejének szüleivel Bohus Jánossal és áldott nejével — velem és feleségemmel — egy-egy talán

megmaradt régi barátjával bajtársával — gyönyörködni a szép ifjú mátkapárban, és — a minek nézésével a Stajer határtól fogva nem győzött betelni — viszontlátni hazáját és szemmel meggyőződni, hogy az áll, virul és hogy «ország» újra és «magyar»!...

És — last, not least — kezet akart szorítani Deák Ferenczcel.

És czélszerűnek találta megtenni e látogatását mindjárt most, mikor még csak kevesen ismerték fel az utcán és leshették járatait, mint majd későbbben.

Mikor visszajött az Öreg Urtól, legott elmondta nekem beszélgetésük részleteit. A mint mást nem is lehetett várni, az Öreg Úr barátságosan, melegen fogadta. Bátyám mindenekelőtt kijelentette neki, hogy ő a magyar *kormánytól* nem kér s nem vár semmit, mert nem akarja annak még meg nem szilárdult nehéz állását a maga népszerűtlenségével contactusba hozni s ezzel még inkább megnehezíteni; az Öreg Urét a legkevésbé — a kinek népszerűségét minden ártalmas szellőtől is meg akarná óvni.

*

Bátyám Budapesten én nálam volt szállva. Julius 23-án íróasztalomon találtam Toldy Ferencznek névjegyét és nekem szóló levelét, melyben azt írja, hogy a hozzá mellékelte és bátyámnak szóló levél kézhezadására kér fel — és hogy véletlenül volt alkalma bátyámmal személyesen találkozni, kinek Pesten mulatásáról nem volt tudomása, s a már korábban megírt levelet postán szándékolt megküldeni Karinthiába.

Toldy Ferencz levele Görgey Arthurhoz. Kelet : Pest, Pávasziget, július 16. 1867. (Eredetije magyar.)

«Mélyen tisztelt tábornok úr!

«A «Gazdátlan Levelek» megrendítő hatása alatt írom e sorokat. Engedje meg, hogy legalább enmagamért, kinek jól esik kimondanom mit érzek s mit óhajtok, egy pár perczét igénybe vehessem.

Ön nagy író, s mint író magam is, szerencsésnek tartom magamat csodálhatnom ezen, a conceptio világossága, egy fenkölt lélek mélysége és nyugalma s az elrendelés és előadás művészi szépségével hódító kisedet művet, mely irodalmunk legnemesb és egyszersmind legszebb termékei között foglal helyet.

Mint a történelem barátja s mint ember pedig, fájdalommal

vagyok eltelve, látván mily nehezen bir az igazság az elfogultságon győzedelmeskedni, s mennyiszer marad az erény hátrányban a ragyogó hiúsággal szemközt!

De bizzunk az igazság erejében s a történetírásnak sokszor későn járó, de igaz ítéletében.

Azonban, hogy ez bekövetkezhessék, arra módot is kell nyújtani a történetnek. Ott van Tábornok úr nagyobb munkája; s *nem hiba az, hogy a sebzett szív elkeseredése nyilatkozik abban*. Az nem lehetett másképp akkor; az megegyezett mindazok érzéseivel, kik írója politikai hitén voltak s vannak; s ám kárhoztassa az, ki ember-től az emberinél többet kíván. Ebben fekszik a sokat gáncsolt éles-ség és keserűség mentsége, sőt jogosultsága; azokra nézve pedig, kik Ön irányában meg nem tántorodtak, megragadó hatása is.

De érzem, hogy Ön, mint históriai személy, még egy munkával tartozik magának, a nemzetnek, a történetnek. Szabad-e nekem e részben óhajtanom valamit, s ez óhajtásomat ki is mondanom?

Az a lélek, mely a «Gazdátlan Leveleket» írta, meg van hivatalva, a subjectivitása daczára oly becses memoireok mellé most egy más, nagy, kimerítő és majdan tárgyilagosságával teljesen meggyőző és emelő munkával (mert a tragikum, nyugodt fönségében mindig emelő) helyet fogni a magyar classicus írók sorában. Szükséges leszen abban: a tudatlanság és szeretetlenség hiszékenységét, az elfogultság bal felfogását, a helyzetében holt-élőn büntetlenül gyakorolható perfidia vádjait, ferdítéseit is, egyenesen vagy közvetve felvilágosítani, megigazítani, megsemmisíteni.

Ön mind erre birja a tudást, a lélek erejét, a nehéz munka művészi megalkotására szükséges művelt elmét — s végre, fájdalom, a ráérést is. Ne vonja meg ezt magától, tisztelőitől, irodalmunktól.

«Bocsánat Tábornok Úr! az avatkozásért. Ön nem ismer, de részvevő lelkem sokat mulatott a körül, a kinél történetünk e nagy korának áldozatai közül többet, úgy érzem, nem szenvedett senki.

«A legmélyebb tisztelettel a Tábornok Úrnak

alázatos szolgálja

Toldy Ferencz s. k.

*

Alig olvasta el bátyám Toldy Ferencz fönti levelét, megjegyzés nélkül: a következő levelet vette *Dobiecsky* volt honvéd századostól,

a ki Thaisz Elek pestvárosi főkapitány alatt most rendőrtiszti szolgálatot végzett.

Kelt e levél *Pesten 1867 július 24-én* és benne írója hivatalosan tudakolja, igaz-e, a mit a rendőrségnek imént jelentettek, hogy tudniillik előtte való napon délután nyolcz férfiú jelent meg lakásomon bátyámnál és neki szótlanul egy papirtekercset nyújtottak át, mely felbontva, egy rajzot tartalmazott, mely az aradi kivégzetteket ábrázolja.

Magam éppen hazuról távol lévén ily patheticus jelenetnek nem voltam tanuja. Bátyám sem tett előttem említést ilyenről — egészen szokása ellenére. Most pedig egy embernyom multán csupán Dobieczyki említett levelét találok gyűjteményemben és azt hiszem a nyolcz honvéd tömeges látogatása s a hazafias tévely és izléstelenség e művészi remekének átnyújtása ekkor Budapesten meg sem történt s a följelentés csak mystificatio volt — a feljelentő hazafias phantasiájának és — óhajításának szüleménye. De a rajzot magát ismerem. Megküldte azt nekem az emigratio külföldről, már száműzetésének első évében postán Klagenfurtba és legelső viszontlátásunk alkalmával ő azt nekem megmutatta. Nyilván több példányban készül a könyomat, mert az «Ungarische Donau Armee» szerzője Anatole Wacquant felhajtván valahol egyik példányát, vele facsimilében könyvét illusztrálta. Egy harmadik példánnyal az ismeretes Kreith gróf gyűjteményében talákoztam...

A rajz conceptiója — ártatlanabb az indító szándéknál; a kivitel szánandóan kezdetleges... A háttérben az aradi vesztőhely, az előtérben a pokol ösmeretes szörnyei acsarkodnak a tőlök rémledezve szökdöső Görgey Arthur ellen, kivel szemben I. Miklós csár áll az eleven ördög hagyományos jelmezében. A mi ellenszenves alakot teremtett rossz kedvében a természet, kigyó, béka, talán bagoly, denevér és patkány (régén láttam) egészítették ki a decoratiót. Az egész kép csak undort és szánalmat kelt a jó izlésre valamit tartó nézőben. A kinek megküldték, annak lelke nyugalma egy perczig sem zavarta meg.

Julius 26-án 1867. Bátyám Pestről visszautazott leányával Karinthyba nejéhez, a ki otthonn eléggé indokolt aggodalmak között várta szeretteinek sértetlen visszaérkezését. Julius 27-én aztán örömben írja nekem, hogy utazói szerencsésen megjöttek — szerencsésen annyiban is, hogy a Déli vasutnak balatonparti két állomása közt egy hid közelében, fel nem derített okból a vagon,

a melyben ők ültek, oly erős lökést kapott, mely bátyámat és leányát a szemközti ülésekre dobta, de a vonat nem siklott ki a vágányból, hanem visszazökkenvén, megállapodás nélkül tovább robogott.

*

Egy újabb eseménye ez érdekes napoknak Asserman Ferencz 1849-ki honvéd ezredes és volt komáromi várparancsnok kis (első) röpirata volt, melynek czíme : *«Egy nyílt szó Görgey Arthur honvéd-tábornok ügyéhez»*. Pest. Osterlamm Károlynál 1867.»

Julius 28-káról azt írja az ángyom : Tegnap kapta kézhez Arthur az Asserman röpiratát és egész éjjel ezt olvasta . . . első eset, hogy védelmét idegen toll fogta fel . . . Szegény Arthur, mily meghatottan jár-kél! Isten áldja Assermant! . . . »

*

Asserman Ferencz levele Görgey Istvánhoz. Kelet Kolozsvár, aug. 8. 1867. (Eredetije magyar.)

«Barátom — bajtárs!

Fogadd a Királyhágó mögül baráti üdvözlétemet! e bizalmas hang illet meg minket, akár letűnt napok szebb emlékeivel, akár híven megőrzött elveink és meggyőződéseink újabb nyilvánulásai-val foglalkozzunk.

Szívélyes soraidra egy rövid füst alatt nehéz lenne válaszolni, — annyi van benne, mitől a lélek emelkedik s a kebel nemes hévvel dagad, noha közben egy-egy fájó rezdület is lopózik át az öröm lantján; röviden: sok van benne, mit a hamis prófétáknak hiába fejtegetnék, mert «was sie nicht empfinden, werden sie nie begreifen» — neked pedig, mert velem érzesz, felesleges elmondanom. Csak egy van, miben nem lehetsz osztályrészesem: fájdalom, hogy nem lehettem azon első órák bár néhányán át Arthur körül, melyeket a visszanyert cara patria ölében tölthetett. De se baj, — még jőni fog, mert jőni kell, egy jobb kor! majd találkoznak a hívek számosabban!

Barátom! Arthur ügye a mienk, — sokaké, a kik tisztelői, hívei vagyunk amaz öreg gárdából, mely a Tiszától a Fel-Dunára vitte a győztes tricolort. Ez az ügy az öszves hazáé, melynek a

szédelgők lázas őrjöngésén higgadtan, méltósággal kell fölülemelkedni s Arthurnak igazságot szolgáltatni....

Osterlamnnak f. hó 4-kén irtam röpiratkám újabb kiadása tárgyában ; azt hiszem, néhány nap alatt szélesebb körben lát napvilágot.

Nézzünk hát nyugodtan szembe a jövővel s várjuk be, mit hoznak a legközelebbi napok — addig is ölel őszinte barátod Asserman s. k.»

A székely származású Asserman Ferencz, ki az 1848/9. évi szabadságharcban mint ezredes, hadtestparancsnok s utolsó komáromi várnagy, katonai erényei és egyenes jelleme által a legtiszteltebb és legtiszteltebb nevek egyikére tett szert — 1867-ben a m. kir. honvédelmi ministeriumba osztálytitkárrá neveztetett ki s utóbb fiai unszolásának engedve, nevét megmagyarártotta «Vendreyre»; e néven az új m. kir. honvédseregben a tábornoki rangig emelkedett ; mint ilyen ment nyugdíjba és Veszprém városában élte le utolsó napjait.

Amaz első röpirátára csakhamar megjelent — néhány hirlapi czikken kívül — a «*Czáfolat Asserman védirátára, írta Asbóth Lajos.*» (Szintén 1848/9-ki honvéd ezredes és bátyám személyes haragosainak egyik legmérgesebbike.)

Ezek Assermant egy 157 lapra terjedő újabb röpirat közrebocsátására indították, melynek czíme : «*Görgey. Visszhangok a czáfolatokra. Írta Asserman Ferencz a «Nyílt szó» szerzője.*

Még későbbben megjelent : *Nagy-Becskerektől Pákozdig. Írta Vendrey Ferencz tábornak.* Különlenyomat a Budapesti Szemle 1888. szept. s októberi számaiból. Budapest. Franklin.» Ez tudtomra őneki utolsó közleménye ; és ebben Gélich munkáját is bírálja.

Mikor 1884 tavaszán az akkor még nagyobb számmal életben volt régi honvédek közt megindult az úgynevezett rehabilitatio mozgalma a fővárosban : Asserman egy napon meglátogatott engem ; közlé velem, hogy meghívót kapott egy e tárgyban Klapka tábornok elnöklete alatt tartandó bizalmas értekezletre ; kérdezte tőlem, hogy bátyám tud-e róla s én mily álláspontot foglalok el e kezdeménynyel szemben, és mit tanácslok ő neki : részt vegyen-e ez értekezletben?

Én elmondtam neki, hogy Mikár Zsigmond és Szijjártó Zsigmond bajtársaink külön-külön már ismételve tudósítottak e

megindult mozgalomról, sőt az abban való részvételre engem is komolyan rá akartak venni. Ezt én részemről megtagadtam — mert nézetem szerint az igazság maga ez ügyben teljesen kiderítve és megállapítva lévén, csupán annak tágabb körben terjesztése lehet a célba vett feladat; ámde az idő jelei nekem azt mutatják, hogy a constatatált igazságnak ez az elterjedése a mívelt és olvasó közönség egyre tágabb rétegeiben úgysí folyamatban van — az igazság befogadása elleni kórságos *aversio pedig* fogyófélben. — E lassú bár, de természetes folyamatot — az igazságnak a hamis legenda feletti hódítását — valamint többé feltartóztatni nem lehet, úgy mesterségesen siettetni sem szükséges; ellenben egy ilyen siettető kísérlet, ha kudarcban talál végződni, igenis késleltető hatással lehet a dologra; s ezért döntő sikerre való biztos kilátás nélkül beavatkozólag ehhez a kérdéshez nyulni nem szabad — már csak a bátyám kedélynyugalma iránti figyelemből sem. *Nekem* személyesen azonban még a kedvezőbb eshetőséggel szemben is illendőnek látszik, távol tartózkodnom minden ilyes beavatkozástól. — Bátyám tudta és beléegyezése nélkül úgysem tenném; vele közleni e készülődést pedig nem akarom.

«Ez volt eddig az én álláspontom» — mondtam Asserman-nak — melynél fogva arra kértem az említett bajtársakat: hagyják abban ők is! — De *ha* e mozgalmat abbanhagyatnunk többé nem lehetne: akkor kérve kérlek (Asserman ezredest), menj el az értekezletre, *vedd kezébe a dolog vezetését* és vidd jó végre. Óvd meg a felsüléstől. Klapka tábornok nem az az ember, a kitől ezt várhatnám. Ő legfőlebb maga magát rehabilitálhatja azáltal, hogy *megköveti* bátyámat — ha volna lelke hozzá! — az ellene elkövetettekért. És vigyázz rá: kétszínű lesz most is. . . »

Hogy nekem most sem szabad személyesen belé avatkoznom a dologba: abban egyetértettünk.

Asserman pedig elment arra az értekezletre, melynek utóbb kifejlődött eredménye azon 200-nál több régi honvéd által két egyenlő példányban aláírt «Nyilatkozvány» volt, melynek egyik példányát egy négytagú küldöttség 1884. évi november 22-én Budapesten bátyámnak átadta, másod példányát pedig letette örök emlékezetül a «Nemzeti Muzeumba.»

Hogy a régi honvédek lelkiismeretéből önként megindult e nemes mozgalom hozzá méltó nyelvezetben nyerte nyilvános ki-

fejezést; és hogy Klapka tábornok is, vontatva bár, kénytelen volt hozzá csatlakozni: az nagy részben az Asserman-Vendrey Ferencz tábornok érdeme.

Őt hálás barátságom kísérte a sírig s azon túl is hálásan megőrzi emlékezetét velem Görgey Arthur.

*

A kegyeletnek szánt ezen kitérés után vegyük föl az 1867. évi napok fonalát ott, a hol elejtettük.

Görgey Arthur levele Görgey Istvánhoz. Kelet : Viktring 1867. szeptember 15. (Eredetije magyar.)

«... A derék Graenzenstein nyílt egyenes kérdése szintoly nyílt egyenes feleletet igényel. Ha e nézetemben osztozol s ez új pártfogómnál különben sem tartasz félreértéstől: hát mondd meg neki, hogy elvből cséppet sem irtózom a jelen magyar kormány alatti hivataloskodástól; azonban csak két feltétel alatt állhatnék rá. Ezek: 1. személyes felelősség melletti önállóság; 2. legalább 4000 forint évenként. Az utóbbi föltétel nem szorul indokolásra. A személyes felelősség melletti önállóságot pedig azért követelem, mert tudom, milyen ritka az oly eset, hogy technikai téren, becsületes ember bureaucraticus szervezetű hivatalban, alárendelt állásban, jó lelkiismerettel megmaradhasson.

Vasuti, kőszénbányai, vasgyári állomások közül ez utóbbit választanám cæteris paribus — mivel legtöbbet ehhez értek.... Isten veled! hú öreged Arthur. s. k.»

*

Ugyanannak levele Görgey Istvánhoz. Kelet Viktring 1867. október 1. (Eredetije magyar.)

«... Nesze egy kis lelohasztó Jókai barátod számára. Hadd csillapodjék le végre valahára örökös ingere az én kontómra fillenteni. Ha Jókai a «Hon»-ban való közléstől irtózva, el nem fogadná e történelmi megjegyzéseimet: közöltesd más lappal....

Subventióm utolsó rátáját megadták — hosszasan magyarázgatván nekem egyúttal, hogy most már szabad a vásár és járhatok kereset után, a merre tetszik. Etel itt akar maradni, míg én oda leszek munkát, kenyeret, menhelyet keresendő a hazában. — Jelenleg még itt tömérdék a dolgom.... Hú öreged Arthur s. k.»

HARMINCZHETEDIK FEJEZET.

1867. — Jókainak egy vezércikke a «Hon» című lapban. — Görgey Arthurnak helyreigazító cikke a «Hon» számára. — Két levele Kászonyi József honvéd ezredeshez. — Deák Ferencz pártfogása. — Görgey Arthur megköszöni levelében. — Egy levele szerzőhöz.

Jókai — a már akkor közkedvelt és páratlanul bájos tollú regényíró — a Kossuth Lajos 1849-ki *positiv alkotásának* összeomlása utáni szomorú napokban, oly titoktenyésztő és eszmézavaró módon élt és visszaélt a maga céljaira szabadságharcunk egyes eseményei materiájával, hogy azzal rászolgált bátyámnak az imént közlött levélben rá vonatkozó megjegyzésére.

Én azt tartom: iratlan ethikai törvény, hogy az író, ki embertársaira nagy hatást gyakorolni képes, az igaznak ismeretét köteles terjesztetni; semmi esetre nem szabad senki kedvéért az igazsággal ellenkező hiedelmeket lopni be a fogékony közönség lelkébe, a maga istenadta tehetségét épp oly lelkiismeretesen egyedül az elhomályosított vagy gonoszul megtámadott igazság szolgálatában tartozik használni, a mint — teszem — Görgey Arthur a magáét a megtámadott haza és nemzet védelmére használta a csatatéren. A regényíró is: egyedül a történeti igazság irányában — mikor a történelem vetésébe ereszti sarlóját, hogy abból fonja meg a maga kelendő virágkosarait. Tehát mindenekelőtt keresse, kutassa, tanulmányozza az igazat, a tényeket, ezek összefüggését, valódi értelmét.

Jókai nem ezt tette, hanem a megismerés terjesztése helyett a maga romantikus tollrajzaival még segítette föntartani és terjesztetni azt a homályt a nagy közönség felfogásában, melyet Kossuth Lajos szőtt és borított a történetekre («kód utánam!») a maga mentesítésére a felelősség alól.

A Jókai által szerkesztett «Hon» 1867. évi 222. számában

«A multakra vetett fátyol» cím alatt megjelent irányzatos vezércikk azonban *politikai* cikk volt; hatása is az akart lenni.

A nagy közönségből még 1867-ben is vajmi sokan nem tudták azt, hogy Kossuth Lajos kormányzó 1849-ben Szemere Bertalan miniszterelnök és gróf Batthyányi Kázmér miniszter által Nagyváradról aug. 5-kéről és Gyapjuról aug. 7-kéről kelt és Paskievicsnek megküldött két államiratban az orosz czárt a magyar koronával megkínálta. Mikor ezen tény most 1867-ben valamelyik lapban, ha nem csalódom, báró Kemény Zsigmond «Pesti Napló»-jában szóba került: ez valóságos leleplezés sensatiójával hatott a nagy közönségre. S ezt a hatást gyöngíteni volt a «Hon» említett vezércikkének kézzelfogható rendeltetése — Kossuth Lajos kimentése végett, tehát Görgey Arthur rovására.

Alkalmasnak találtatott erre azon «nem-hostilis» érintkezések sora, melyek az 1849. július 20-ka és augusztus 13-ka közti napokban, a hazánkba betört orosz hadsereg s a bátyám vezetése alatti Feldunai magyar hadsereg között történtek és már akkor bátyám személyes és politikai ellenségeitől czélszerűen *præparálva*, alattomosan tenyésztett azon suttogó gyanúsításra vezettek, hogy bátyám az — ellenséggel czimborál.

Ezen hadikövetek (parlamentaire) általi békés érintkezés eseteit pragmaticus sorban elbeszélve megtalálja az olvasó — bátyámnak 1852-ben német eredetiben, és 1911-ben Budapesten Franklin kiadásában magyar fordításban is megjelent beszámoló munkájában és még részletesebben az én háromkötetes munkámban (szintén Franklinnál, 1885—1888), mely okból azokat itt nem ismételtem.

Amott kutatván pedig, arról győződhetik meg az olvasó,

hogy mind ezen békés parlamentirozást (július 19., 20., 25. és augusztus 4) *az orosz hadvezérek kezdték*, részint hadicselből, részint a nálunk fogságba esett orosz sebesültek és nemsebesült foglyok sorsa iránti érdeklődésből ;

hogy ezt a megengedett hadiszokást *augusztus 5-kén és 7-kén éppen Szemere Bertalan és gróf Batthyányi Kázmér miniszterek folytatták* — a kormányzó Kossuth Lajos utasításából, megkínálván a czárt a magyar koronával.

A mikor pedig időközben a magyar hadvezér felelt a magam emberségéből az oroszoknak hadicselre hadicsellel, vagy Rüdiger gróf udvarias és jóindulatú levelére hasonló hangon, írásban ; vagy

mikor a tisztelet jeléül kapott orosz pisztolyokat magyar pisztolyok megküldésével viszonzta: hát ez is mind rendén való cselekedet volt.

A kormányzó és ministerei leköszönése, elmenekülése és az aradi haditanács határozata után esett hasonló cselekmények végre magának a fegyverletétel tényének egyes részletei csak, tehát ezzel magával egyazon tekintet alá esnek.

Ezeket az adatokat írta meg bátyám Jókainak helyreigazításul «A multra vetett fátyol» című vezércikkére.

De a miért leginkább reagált e cikkekre: ennek oly tendenciosus állítása volt, melyet bátyám, a legszelidebben szólva, a Feldunai magyar hadsereg irányában elkövetett «nagy igazságtalanságnak» tartott.

Ama cikk írója ellenzéki létére is mélyen érezhette a nagy megaláztatást, melyet Kossuth Lajos az által hozott a nemzet fejére, hogy a magyar koronát tálczán odakínálván Miklós cárnak, az előrelátható visszautasításnak kitette! E dicséretes szégyenletében iparkodott a cikkíró Kossuthnak ezt a — hazafias ballépését azzal a valótlansággal kimenteni, hogy — a cikk szavai szerint — «az oroszától időt nyerni a magyar haderők összpontosításához egy döntő csatára» volt volna a korona felajánlásának a rendeltetése.

Tehát hogy nem őszinte, nem komoly volt volna a korona felajánlása.

Akár komoly volt az ajánlat, akár nem: az igazsággal ellenkező a mentség.

A Paskievics alatti orosz nagy seregtől időt nyerni, hogy Dembinski a Szegednél már concentrált magyar főhadssereggel Haynaun győzhessen — volt az egyik feladat.

Ha pedig ez nem sikerül Dembinskinek: a Komáromból július 13-án Görgey alatt ki és le indult Feldunai hadseregnek a hátráló Dembinskiével egyesülnie hogy *azután* egyesült erővel, történjék meg egy utolsó kísérlet az osztrák hadsereg legyőzésére — volt a másik feladat. Ez utóbbi természetesen az «egyesülés» kétoldalú fogalmánál fogva csak úgy sikerülhet, ha a másik fél is hasonló jóakarattal hozzájárul — ha Dembinski azt szántszándékkal meg nem húsítja.

E feladatok elsejét a Feldunai hadsereg — senki más és semmi más — *oldotta meg álltal*, hogy Komáromtól (kiinduláskor 23,000 ember) a Garam, Ipoly, Sajó, Hernád és Tisza folyókon

és Paskievics főhadserége kellő közepén keresztül Aradra levonultában, Vácztól Debreczenig, július 15-kétől augusztus 2-káig egyfolyvást csatázva, az oroszok fő hadseregét magához kötötte s ezzel Dembinskinek mindvégig időt és Paskievics felől szabad oldalt és hátat biztosított, Haynaunak előre bement megsemmisítéséhez.

A mikor pedig Görgey Arthur azt a hadügyministeri parancsot vette, hogy most már siessen a Dembinski alatti főhadseraggal Aradnál egyesülni: akkor ő (a sebesült) és hadserege csakis példátlan kitartásuk és hanyatló physikai erejük végső megfeszítésével — senki más és semmi más — biztosították a maguk egyoldalú részéről, ama másik feladat megoldását is az által, hogy Görgey Arthur személyesen a Feldunai hadsereg első harmadrészevel (Nagysándor József tábornok) a kitűzött augusztusi napig a zöme (Leiningen és Pöltenberg) pedig másnap, az egyesülés kitűzött helyére Aradra megérkezett.

De itt — az egyesüléshez nélkülözhetetlen másik fél, Dembinski a Szegednél concentrált és Haynau előtt retiráló főhadsereg hiányzott.

Kossuth őt a maga tulajdon nyílt dispositiója s a küldött hadügyministeri parancs ellenére alattomban Temesvárra irányította az Erdélyből oda rendelt és biztosra várt Bem elébe miért?

nehogy Görgey Arthur legyen az, ki az egyesült magyar hadseregek élén győzelmet arasson Haynau és Paniutin felett

Tehát: ha (a «Hon» vezérczikke szavaival élve) «a cél el lett érve», mert az Arad körül történendett összpontosításhoz szükséges idő meg lőn nyerve, ezt a Szemere és gróf Batthyányi Kázmér ministerektől Kossuth megbízásából Paskievicsnek megküldött, a koronát felajánló két államiratnak róni fel érdemül, ellenkezik a történelmi igazsággal és a magyar korona oda ajánlását ki nem menti.

Bátyámnak ezen helyreigazító megjegyzéseit, Jókainak szóló kísérő levelével együtt én 1867. évi október 4-kén megküldtem Jókainak. Bizonyosság az irataim közt meglévő postai feladó vevény. Hogy ő bátyámnak ezen «Történeti megjegyzéseit» fölvette-e lapjába vagy sem? arra már nem emlékszem. Választ sem bátyámnak, sem nekem nem küldött.

Görgey Arthur levele Kászonyi Józsefhez. Kelet : Viktring
1867 október 5. — (Eredetije magyar.)

«Tisztelt barátom!

Nemzetünk sorsának jobbra fordulása, leányomnak becsületes nevű s a mellett önálló családból való férjhez menetele, — váratlan megszabadulásom és végre néhány régi hű bajtársam viszontlátása elfelejteték velem egyideig, közel jövőm bizonytalanságát s nem engedék rögtön felszínre vergődni szokatlan boldogságtól mámoros lelkemben a kérdést : «Hát holnap — mit eszünk, mit iszunk, mibe öltözködünk?»

Most azonban, már itt az ideje, kijózanodni s helyt adni ezen kérdésnek is.

Véget vetvén az amnestia rabságomnak : megszűnt a rabtartás is.

Szabad vagyok! a mellett Isten irgalmából még mindig egészséges, munkaképes és munkaszerető.

Nincs is egyéb bajom, mint az, hogy eddig munkával még meg nem kínált senki s én utána járni vagyok kénytelen, mi nekem szokatlan mesterség. Jobb szeretném, ha legalább félúton találkoznám vele ; a mihez azonban szintén szükséges, hogy hát csak induljunk valahára.

Ha már most te hozzád fordulok mindenekelőtt : úgy hiszem, nincs mit csodálkoznod rajta. Sőt úgy kell neked! Mi szükség volt, kiválnod a többi közül, irányomban?

Mi szükség volt a magad szakállára különcködnöd s hozzám hűnek maradnod, míg a többi közül annyian siettek — oldalba rúgni engem?

Szóljunk komolyan.

Jóltevőm valál már eddig is ; hiszen nem egy lándzsát törtél már mellettem!

Légy tehát ezentúl is jóltevőm, csak hogy más irányban.

Szerezz munkát számomra ; az Isten megáld érte!

Szégyent vallani aligha fogsz velem.

A mihez értek — elméletileg s némi részt gyakorlatilag is, mindenesetre *annyt*, hogy rövid idő alatt belé találjam magamat — elősorolom a következőkben :

Erdei, mezei, szőlői gazdaság, kertészet.

Bánya- és huta-ipar; ez utóbbit illetőleg leginkább a vasgyár-ipar különféle ágai.

Építészet mindenféle neme.

Üzleti levelezés, könyvvezetés, pénzkezelés.

A földművelésnél egyelőre csak mint segéd volnék alkalmazandó, mivelhogy az ezen szakmába vágó újabb találmányokkal elébb meg kellene ismerkednem — némi útmutatás mellett.

Mind azon iparágakban ellenben, melyek valami vegytani processusra vannak alapítva, meglehetősen *otthonos* vagyok a nélkül is.

Legerősebb oldalam a tűzzel való bánni tudás, az egyszerű szobafűtéstől kezdve egész az aczélforrasztásig — a hozzá kellő építészetet is beleértve.

A reál-tudományok és ismeretek e szakmájával 17 év óta különös előszeretettel bajlódtam és nem csak elméletben, hanem valahányszor csak alkalmam nyílt rá — in praxi is.

Ismereteim e lajstroma szerint nézz körül, barátom! — régibb, újabb, rokoni, baráti, üzleti összeköttetéseid határán, kérlek!

Hát ha Isten irgalmából mégis valami olyféle üres állomáson akadna meg szemed, mely becsületes munkáért tisztességes megélhetést nyújthatna?

Lehetetlen, hogy e sorok elolvasásánál bizonyos «valami» meg ne szólaljon lelkedben: «Hát a magyar kormány?!» Erre hadd feleljek én.

Engem pártfogolni nem áll sem kötelességében, sem tehetségében a magyar kormánynak.

Kötelességében nem: mert életem legtermékenyebb 18 évétől nem a magyar király fosztott meg, hanem az osztrák császár; tehetségében nem: mert ép a kezem-lábam; nem vagyok munkaképtelen csonka honvéd; — és hivatalosan engem — népszerűtlenségem tiltja.

S még valamit.

A kik csak annyit tudnak felőlem, hogy nekem 4000 ft járt ki évi tartásúl: méltán kérhetnek, miért nem takarékoskodtam hát annak idejében?

E kérdésre a következő adatok feleljenek helyettem:

Internáltatásom első hat évében nem kaptam semmit;

aránylag pedig éppen e hat év volt a legköltségesebb időszak; éppen akkor hozzám fordulván szerencsétlen bajtársaim közül hol egyik, hol másik olyan, kinek éppen semmije sem volt.

Eltengődtünk tehát részint azon 500 imperialból, melyet (magam erszényéből kénytelenítettven fődözni az útiköltséget Nagy-Váradtól Krakkónak Klagenfurtba) «kölcsön» leple alatt útravalóul adott Paskievics, — részint saját magamnak és nőmnek parányi vagyonából, — részint a könyvemért kapott honorariumból, — nagyobbbrészt pedig oly kölcsönökből, melyeket, némely keresetforrásnak (a mint akkor még látszott) napról napra várható megnyílása reményében vettem volt fel.

S mikor aztán ez irányban is leesett a hályog a szememről és második gyermekem születvén, a legégetőbb szükség arra kényszerített, hogy szabadon bocsáttatásért, vagy illő tartásért folyamodjam: adtak elébb 1200, majd 1800, végre 2000 forintot évenként.

«Ebből adósságot is fizetni, meg is élni — nem mondom, hogy éppen merő lehetetlenség lett volna. Hanem hát — mikor énrajtam is beteljesedének a Szentírás szavai, miszerint «Nem csak kenyérrel él az ember.»

«Le nem engedi szoríttatni sem magamat, sem családomat a társadalmi élet azon polczáról, mely minket megillet; és:

«visszatérni — gyermekeim képében legalább — a hazába: «a lelkemben ekkor megfogamzott e két vezéreszme megfejt mindent.

«Megfejtik, mi okból álltam 1859-ben — ősszel — határozott (noha kérvény mezébe burkolt) követeléssel a bécsi kormány elébe, miszerint — ha szabadon bocsátani engem sehogysem akarna — évenként négyezer forintig toldja meg az úgynevezett subventiót.

«De megfejtik egyszersmind azt is, hogy testvéröcsémnek áldozatkészségére még azután is rászorultam, daczára amaz évenkénti négyezernek.

«Helyzetem válságos.

«E hó végétől fogva minden életszükségemre nézve már egyedül testvéröcsémnek, meg unokatestvéreim egyikének esem feleségstül, gyermekestül terhére.

«A mit tehát netalán még ma tehetsz érettem, kérlek, ne halaszd holnapra!

«Más valakihez hasonló kérelemmel folyamodni — még e levélre válasz nem érkezik, — nem fogok.

«Azért, ha rajtam segíteni sémerre sem nyílnék kilátásod : e rám nézve komoly következésű körülményről mielőbb értesíttetni kívánna hálásan tisztelő barátod Görgey Arthur s. k.»

*

Ugyanannak levele Kászonyi Józsefhez Budapesten. Kelet : Viktring 1867 október 15. (Eredetije magyar.)

«Tisztelt barátom!

«Ünnepnapokon a klagenfurti postával fennálló összeköttetésünk rendesen megszakad. A te f. hó 11-kei valóban szívbátorító leveled pedig éppen vasárnap érkezett Klagenfurtba. Innen e válsz késése.

«Őszintén sajnálom, hogy mindjárt első levelem hozzád annyi bajt hozott nyakadra s éppen oly időben, mikor testi-lelki nyugalomra volt legnagyobb szükséged. Ha csak a legkisebb sejtelmem van egészséged nem kedvező voltáról : bizony fel nem tárom előtted e megható életképet. Hisz' jól tudom, mit teszen, kézzelfogható nyomort látni rokonszenvünk körén belül, de látszólag messze, túl a rögtöni segítség-nyujthatás határán. — Látszólag, mondom mert hiszen a mit már eddig is tettél érettem, több az, mint a mennyit reményltem.

«Pártfogót szereztél — még pedig milyen pártfogót! * El is fogadom tanácsodat és talán ma irom meg köszönő soraimat hozzá.

«Megnyugtatódsz — a legőszintébb hála mellett — ma csak ennyit. Add vagy adasd tudtomra pozsonyi lakásodat ; s azután majd többet. — Hálás hű barátod Görgey Arthur s. k.»

*

Ugyanaz Görgey Istvánnak. Kelet Viktring 1867 október 22. (Eredetije magyar.)

«Édes kis feketém!

«Folyó hó 19-kei leveledben azt tudakolod, hidegen veszem-e a jelen krizist?

«Ha a »hidegen« szó alatt azon kedélyállapotot érted, mely döntő csatába kíséri a fővezért : akkor *hidegen* készülök életem drámájának utolsó felvonásához.

* Deák Ferencz.

«És valóban, hideg — azaz nyugodt vér s ezzel táplálkozó komoly éberség kell ahhoz, hogy alaptalan reménykedésbe ne ringassam magamat legjobb barátaim vérmes jóindulatú biztatásai által; és hogy e biztatások rózsaszínű fátyolán ne legeltessem szememet akkor, midőn éppen a legfokozottabb éleslátásra van szükség, hogy az e rózsaszínű fátyol megett... kaján bosszúvágó politikai hypokritákból ellenem torlódó zátonyokat kikerüljem; — és mikor a majdan szükséges «kikerülésekre» nézve még annyit sem tudhatni előre: nem lesz-e síromig (tartó) hontalanság a vége.

«Mert a könyöradományokon tengődőnek sorsában — a míg ép a testem lelkem — csak meg nem nyughatom!

«Az első 50-es évekre hijába hivatkozol. Leróttad te azt már uzsorás kamatostul. Ha pedig az ellenkező nézettel felhagyni átalakodottságból csak azért sem akarnál: eleget róhatod le rajta szerinted még lerovandót...

«Eddig abban állapodtam meg Etellel, hogy én innen november 1-jén indulok Pragerhofnak Pestre. Tehát november 2-ka estéjére rendelj szobát kérlek, a Tigrisnél vagy a Vadászkürtnél, ha akad — nem bánom, akár mansardeot is.

«Assermannak hálás kézzorításomat a «Magyar Polgár»-beli tárczacikkéért.

«Kászonynak azonnal feleltem, megköszönve Deák * pártfogása megszerzését.

«Deáknak azonban kijelentettem, hogy az ő pártfogásából eredhető legkecsegtetőbb sikernél is jobb szeretem, ha éppen marad meg népszerűsége.

«Gusztinhoz ** fordultam segélyért s ő azonnal küldött ötszáz forintot készpénzben meg egy darab ötszáz forintos magyar földhitelintézeti záloglevelet szelvényestül.

«Egészségünk, hál' Istennek, jó... Hú öreged Arthur s. k.»

* Ferencz.

** Görgey Gusztáv.

HARMINCZNYOLCZADIK FEJEZET.

1867 — Görgey Arthur végleges visszatérése a hazába. — Ostracismus. — Levele
1867 december 2-ről. — Zárszó. Visszapillantás. A nemzet közbocsánata.

Arthur bátyám 1867 november 3-kán érkezett meg Budapestre. De már december 2-áról megint Viktringból kelt levelét találtam gyűjteményem közt.

A Budapesten töltött négy hét alatt itt rokonszeny és ellenszeny félre nem érthető nyilvánulásaival találkozott bátyám. — Az utóbbi áramlat volt a tömegesebb és — zajosabb.

Én neki a Tigrishez címzett nádor-utczai szállodában rendeltem egy egyablakos utczai szobát az első emeleten.

Az ellenszenvből lehetett már a fogadói személyzet között is tapasztalni, mely a hírért közre adta; mit valószínűvé tesz az a körülmény, hogy mindjárt az első vagy második éjszakán, melyet bátyám a Tigris-vendéglőben töltött, ő, mikor Bohuséktól későcskén hazajött, üres ágyának éppen fejevánkösán talált egy ökölnyi hajító követ, mely az ő tiszteletére egészen «lege artis» elrendezett és fényesen sikerült utczai macskazene nagyobb hatása kedvéért röpiült oda a bezúzott ablakon keresztül. Véletlenül távollétében.

Bátyám a követ félretette — aztán annak a helyére hajtotta le egészséges álmra fejét. — Az üvegtelen ablakon beáramló novemberi üde lég sem ártott meg edzett testének. Másnap megfizette a fogadónak a betört ablaküvegek árát; de költségkimelésből egy udvari szobába költözött át, a kapust pedig arra kérte, hogy a mennyire lehet, tudassa mindenkivel a kit illet, új lakószobáját.

A macskazene másnap valamennyi hirlapnak kapóra jött legjobb sensatiós ujdonsága volt s a mennyire emlékezem, kevés kivétellel többé-kevesebbé leplezett meglepéssel, vagy nyílt kárörömmel vették tudomásul s hirdették világgá. Egyik élelzap nagy himet varrt hegyibe; és tisztán emlékszem arra a részletre,

hogy — szerinte — Patay Están bácsi a recsegő hasadt lécz hangszerét képviselte borízú hangjával a macskazene orchestrumában.

Ugyancsak másnap bátyám, a ki dolga után járván, mentül kevesebbet tartózkodott lakószobájában, mikor haza került, tisztességes sor látogatójegyet talált az asztalán, behajtott fülekkel; közte a kormány 3 tagját is: gróf Mikó Imre közlekedési, báró Eötvös József közoktatási és Horváth Boldizsár igazságügyi minister névjegyeit.

Ezen látogatásoknak bátyám részéről viszonzásából fejlődött utóbb egy meleg baráti viszony Mikó és bátyám között.

A macskazene azonban csak az első győzelmi állomása akart lenni egy — a rendezők hite szerint *hazafias* — nagy hadjárat tervnek.

Pest városa legközelebbi közgyűlésében oly értelmű indítvány tétetett, hogy mivel Görgey Arthur, itt-tartózkodásával a kedélyeket felháborítja s a főváros közszendjét és rendjét veszélyeztető tüntetésekre szolgáltat alkalmat: annál fogva Pest város törvényhatósága hozzon ellene kiutasító határozatot és körlevélben szólítsa fel az ország valamennyi törvényhatóságait hasonló hazafias határozat hozatalára.

Az ostracismus in optima forma ...

Szerencséjére Pest városának! — az indítvány nem talált elégséges támogatásra; ámbár a mennyire a többek elbeszéléséből kivehettem, inkább csak elméleti elv szempontjából bukott meg az — a nélkül, hogy az Igazság Nemtője a maga lángpallosával jelent volna meg a gyülekezetben, szétütni a hazafiság hypocritái között!...

*

Görgey Arthur levele Görgey Istvánhoz. Kelet: Viktring 1867 december 2. (Eredetije magyar.)

«... Szerencsésen megérkeztem ... szombaton indulok vissza Pestre, de csak magam, Etel nagyon helyesen előtérbe állítván helyzetünkben a legszigorúbb takarékossgot. Ő itt él legolesóbban és nála ez dönt. Szilárd szándéka tehát itt nyomorogni, a míg lelke erejéből végképen ki nem fogy. Azt azonban felfogadtattam vele és reménylem, embere lesz szavának — hogy a végletig ne vigye az önfeláldozást, — ne addig, hol lelki erejével együtt testi egészsége

is hanyatlásnak indulna. Valóban e gyöngé teremtés megszégyeníti lelki bátorságban, kitartásban még engem is.

«Barátaim, ösmerőseim igen szívélyesen fogadtak s jőnek folyvást látogatni, ámbár viszontlátogatásra részemről, nincs reményök. A magyarellenes bécsi lapok az országgyűlési pletykát a macskazenével együtt, de kivált Pest városának számüzési viselkedégét ügyesen felhasználván, e rövid távollétem alatt meghökentető pusztítást vittek véghez az itt nemzetünk iránt általam nagy nehezen kedvezőre fordított közhangulatban. Ez, fájdalom, már el nem tagadható sikere a Kossuth indította agitációnak. — Fene ügyes fogás az illető (bécsi) lapoktól, engem mint *politikai* vezért, — nemzetünk többsége ellenében pártolva, *emezt* Kossuthal identifikálni!

«Kottori-pécsi vasút! ez, mióta itt körülnéztem, utolsó remény-fohászom. Építik, építik, saját szememmel láttam; s erősen állítják: tavaszkor már megindul rajta a közlekedés. Bárcsak igazat mondanának vele. Egyedül ez nyerheti vissza nemzetünknek az emerre lakó népek rokonszenvét. Tudják is ezt Kossuthék, mert legújabb időben — feltűnő jelenség — azt terjesztik a pécsi kőszénről, hogy nem lehet belőle kokszot égetni. Közöld az illetőkkel mert ez már nem tréfa dolog. Ez ellen, ha a mint én tudni vélem, ráfogás: azonnal fel kell lépni nyilvánosan . . . Hú öregtek Arthur s. k.»

*

Mohó utazási vágyát bátyámnak, sőt azt is, hogy siet hazáját viszontlátni, karinthiai barátai és ösmerősei természetesen talál-ták: de azt sehogysem bírták megérteni, miért akar ő végkép visszaköltözni onnan, a hol az emberek szeretik és megbecsülik, a hol ösmerősei körén kívül is csak tisztelettel találkozik, oda, a hol annyi gyűlölködés várja.

Görgey Arthur — politikai számüzetése megszűntével azért sietett visszatérni hazájába, mert most is, mint 1849. évi augusztus válságos napjaiban, azt tartotta, hogy magyar embernek «a nagy világon e' kívül nincsen számára hely.» Vörösmartynak ezt a nemzetfenntartó nagy igazságát, melyet kimondása óta ma is minden alkalommal milliók lelkesedve vagy szajkó módjára énekelnek országszerte, Görgey Arthur komolyan vette.

Továbbá, mert az ellenség vagy ellenségek elől kitérés önmagának, egyéniségének megtagadása lett volna.

Mert neki csak olyan joga volt hazájához, mint a haza bárki más fiának — és ettől ő nem tágit.

Mert azt remélte, hogy hazája neki, mint minden másik gyermekének, komoly munka fejében szerény kenyeret fog adni — a mire különben már eddig is hűségesen rászolgált.

Mert — végre — azt remélte, hogy ismereteivel és munkásságával újra hasznos napszámosa lesz hazájának.

Sőt ha sikerül munkára és hatásköre tenni szert, talán még polgártársainak követendő jó példával is szolgálhat.

A *polgári magán* tevékenység terén keresett ő munkakört. A magyar államtól nem kért, nem várt semmit. Igényt semmihez, sem egykori nyilvános állásából, sem a haza ügyének tett szolgálataiból ő nem formált. S ezt, valamint elébb Deák Ferencz előtt, úgy most gróf Mikó miniszter előtt és általa a kormány értésére — világosan önként ki is jelentette.

*

A későbbi keletű levelek, valamint bátyám ezutáni újabb küzdelmei a megélhetésért a hazában már mind kívül esnek ezen könyvnek, a «számüzetés» életszakának keretén.

És így ezt a munkámat is isten különös kedvezéséből 77 éves koromban befejeztem volna! és vele a magam elé feladatul tűzött trilógiát:

1. «Görgey Arthur ifjúsága és fejlődési története a forradalomig». Kiadatlan kézirat. Kész. Csak bátyám halála után tehető közzé;

2. «1848-ból és 1849-ből. Élmények és benyomások, okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika.» Három kötet. Megjelent a Franklin-társulatnál 1885 és 1888.

3. A jelen munka: «Görgey Arthur a számüzetésben». Kiadatlan kézirat. Kész. De ez is csak bátyám halála után adható ki.

A chronologiai egymásutánt a közzétételben, sőt a megírásban is, megtartanom a körülmények nem engedték.

Irodalmi munkásságomban az a meggyőződés vezérelt, hogy Görgey Arthur személyisége érdemes rá, hogy egész élete egykor — a mint maga is óhajtja — nyitott könyv legyen nemzete előtt. És ösztönzött rá az az óhajtásom, hogy a kik személyiségét, tetteit, mindég tiszta indokait, elpusztíthatatlan hazafiságát annyira félreismerték, legyen módjuk jobb meggyőződésre térni — ha ugyan valamely szent fogadalom el nem tiltja tőle!

A kiknek pedig a történeti igazság kiderítése által, az ő régóta megszokott s a megszokás által kedvessé vált felfogásukat s ebben gyökeredző érzelmüket kellemetlenül érintettem, mind azok bosszúsanak meg nekem érte, hogy megszeretett ábrándjokat szét tépni kénytelen valék, midőn az igazság főlebbvaló érdeke szolgáltatásban legjobb tehetségem szerint mindent elkövettem, hogy a hazugság szörnyétől ellett szörny legendát gyökerestül kigyomláljam.

Befejeztem Budapesten és Visegrádon 1902 halottak napján.

Id. Görgey István.

NÉVMUTATÓ.

A

Albrecht főherceg 164, 358.
 Id. gróf Andrassy Gyula 346, 356,
 362, 367, 368, 381, 398, 399,
 401, 403.
 Gróf Andrassy Norbert 15, 16, 24,
 39, 40, 41, 48, 50, 89.
 Gróf Apponyi György 180, 224.
 Báró Ankershofen 94.
 Arany János 134, 258, 304, 335, 342,
 345.
 Asbóth Lajos 201, 309, 310, 313, 408.
 Assermann (Vendrey) Ferencz 202,
 407—410.
 Aulich 107, 202.

B

Báró Bach Sándor 41, 56, 80, 170,
 171, 215, 270, 343.
 Özv. Bánffy Bethlen Margit 316.
 Bárczay 308.
 Hercege Bariatinszky 71.
 Gróf Batthyány Kázmér 72, 201,
 412, 414.
 Gróf Batthyány Lajos 47.
 Bayer József 52, 57, 107, 195, 200.
 Bechtold 274.
 Beloredi 342, 343, 345.
 Bem 61, 69, 107, 202, 209, 261, 389,
 414.
 Benedek tábornok 164—166,
 351.
 Bernhardt 237.
 Berzenyey László 255—258, 260,
 261, 265, 266, 273, 277, 291,

300, 306, 340, 347, 357, 359,
 360, 362, 364, 365.

Gróf Bethlen András 234.
 — Ferencz 234, 294, 316, 318, 319,
 321, 323, 337.
 Báró Beust 225, 337, 398, 402, 403.
 Bohus János 403.
 — Jánosné 294, 319, 320, 323, 335,
 337, 420.
 — László 67, 398, 401.
 Boinvillers Edouard 239, 243, 249.
 — Louise 245, 247—249.
 Brassai Sámuel 339.
 Brockhaus 96, 101, 103, 230, 395.
 Gróf Bubna Ferencz 67.
 Burger 343.
 Gróf Buttler 28.

C

Carey 334.
 Cavour 180, 220, 222.
 Cordon 61.
 Csáky grófnő Szécheny Natalie 277.
 Csányi László 47, 72, 201.
 Czeucz 237, 337.

D

Damjanich 107.
 Deák Ferencz 167, 171, 180, 184, 186,
 187, 222, 223, 224, 226, 227, 229,
 230, 235, 242, 243, 265, 294, 305,
 310, 318, 324, 334, 335, 340, 346-
 348, 355, 358, 363, 364, 367, 380,
 388—390, 397, 400, 402, 403, 404,
 418, 419.

Dembinski 61, 69, 73, 105, 106, 107,
192, 201, 209, 259, 413, 414.
Dessewffy 61.
— Arisztid 308.
— Ottó 163, 201.
Dobieczkij (honvédszázados) 405, 406.
Duka Tivadar 16, 296, 300, 304, 321.

E

Eichhorn 310.
Báró Eötvös József 234, 308, 421.
Erwein 340.
Erzsébet királyné 397.
Eszterházy tábornok 274.
— Fáni, gróf Khevenhüllerné 335.
Eszterházy Pista 335.

F

Falk Miksa 153, 187.
V. Ferdinánd 224.
I. Ferencz 211.
I. Ferencz József 211, 214, 218, 362,
397.
Findenigg 23.
Fröhlich Frigyes 132, 133, 294.
Furher Károly 18.

G

Garibaldi 172, 173, 180, 218, 222,
223, 252.
Gáspár András 235, 237.
Gélich 408.
Báró Gemmingen 166.
George (szolga) 55, 64.
Ghyozy Kálmán 184, 335.
Girond 147.
Gloiser 42, 43.
Gorove 362.
Dr. Gorgen 170.
Gräfl József 189.
Greguss Ágost 359.
Guyon 61, 201.
Gyulai Pál 324, 347.
Görgey Ármin 17, 21, 27, 28, 31, 56,
57, 121, 126, 335, 391.
— Arthurné (Adél, Etelka, Etel) 21,

22, 25, 33, 35, 36, 125, 148—160,
172, 237, 238, 247, 249, 258, 277,
278, 279, 289, 297, 306, 313,
315—334, 338, 359, 391, 394,
398—400.
Görgey Bertha (ifj.) 67, 109, 121, 126,
145, 147, 148, 152, 155, 156, 175,
176, 238, 277, 278, 279, 298, 306,
316—334—338, 346, 359, 394,
398—400.
— Ferenczné 109, 131, 135, 147, 149.
— Guidó 20, 21, 23, 27, 31, 37, 39,
40, 41, 42, 44, 49, 51—54, 57, 64,
82, 83, 98, 101, 103, 109, 110,
115, 118, 121, 123—125, 127,
128, 150, 151, 153—155, 159,
160, 172, 173, 185, 190, 301, 302.
— Gusztáv 115, 190, 254, 419.
— Gyula 45, 150.
— István (a legtöbb lapon).
— Istvánné 130, 131, 135, 136, 137,
145—147, 151, 157, 159, 307,
319, 399.
— József 335.
— Károly 45, 150, 301.
— Katinka 44.
— Konstantin Pé 308.
— Kornél id. 21, 27, 28, 31, 80, 81.
— Kornél ifj. 131, 145, 148, 176,
255, 278, 306, 323, 333, 334.
— Mari néni (Görgey Ferenczné).

H

Dr. Hanslick Edvárd 93, 94.
Haynau 15, 16, 21, 24, 25, 38, 47,
50, 56, 72—74, 89, 197, 348, 390,
259, 271, 389, 414.
Hedryék 291.
Hedryné 292.
Dr. Hirschler 322.
Hollán Ernő 356.
Holtzche 274.
Horváth Boldizsár 421.
Horváth Mihály 202, 310, 313, 316,
318, 320, 321, 359, 366, 367.
Howiges 348.

Hueber 145, 343.
 Humlauer 88.
 Huszár Imre 232.

I

Irányi Dániel 201.
 István főherczeg, nádor 274.
 Ivánka Imre 185, 223, 232, 335,
 336, 339, 347.

J

Jellacsics 193.
 Jeskó 306.
 Jókai 204, 411, 413, 414.
 II. József 211.
 József nádor 165.

K

Kállay Béni 294, 316.
 Kanitz Ákos 395.
 Karlovsky 291.
 Gróf Károlyiak 70.
 Gróf Károlyi Gábor 368, 381.
 — György 66, 197.
 — Györgyné 68.
 — István 66.
 — Lajos 66.
 Kászonyi József 202, 415—419.
 Kazetl Gusztáv 114.
 Kazinczy Gábor 235.
 Keoskeméthy Aurél 273, 324.
 Kegeln 113, 114.
 Báró Kemény Zsigmond 184, 187,
 188, 189, 203, 390, 392, 412.
 Kenyő Mari 151, 154, 156, 185.
 Gróf Khevenhüllerné 335.
 Kempelen Károly 44, 65, 147, 149.
 Kempen 40, 96, 98, 112, 115—118,
 122—125, 127—128.
 Királyi Pál 391.
 Klach Emil 18.
 Klapka 47, 48, 66, 100, 107, 194, 202,
 221, 257, 329, 408, 409.
 Kmety György 61, 191—202, 209,
 231, 232, 235, 237, 238, 255—258,
 337.

Kolbenhayer Károlyné 30, 34.
 Koller 117, 118.
 Kónyi Manó 319.
 Kossuth Ferencz 202.
 Kossuth Lajos 19, 35, 61, 62, 68, 72,
 88, 97, 104—107, 141, 169, 171,
 173, 178, 180, 182, 189, 192, 193,
 196, 201, 222, 223, 226, 243, 250,
 252, 255, 259, 260, 261, 262, 269,
 292, 293, 310, 365, 388, 389, 390,
 400, 403, 411—414, 422.
 Kossuth hölgyek 202.
 Kosztolányi Mária 149.
 Kovács Lajos 201, 257.
 Kovács László (visontai) 75, 265.
 Krauss 145.
 Gróf Kreith 406.
 Kupa 200.
 Kurezerdorfer 39, 48, 89.

L

Laboulaye Edouard 103.
 Lapinszky 310
 gróf Latour 47, 72.
 Lázár ezredes 61, 389.
 Gróf Leiningen 76, 78, 82, 107, 202,
 414.
 Lenau 173.
 Levitschnigg Henrik 146.
 Lícen 118.
 Liebig 111.
 Liechtenstein 348.
 I. Lipót 211.
 Liphay 200.
 Dr. Lumniczer Sándor 132, 293.
 Lustkandl 305.

M

Madarász 400.
 Madarászok 201.
 Máday superintendens 162.
 ifj. Majláth György 180, 187, 308.
 báró Manteuffel 307.
 Manz Frigyes 26, 28, 31, 51, 83, 96,
 98, 103, 230.

Máriássy Emma 308.

— János 18.

— Jánosné 308.

— Tiborcz 18.

Markusovszky Lajos 15, 40, 85, 130,
131, 132, 135, 147, 290, 293, 307,
331, 339.

Markusovszky Lajosné 135.

Martinyi 320.

Mayer 109.

Báró Mednyánszky Cæsar 66.

Mendelsohn 134.

Mészáros Lázár 61, 187, 196, 202.

Mihályi (alezredes) 392.

Mikár Zsigmond 408.

Mikolay Ferencz 272.

Miklós czár 49, 71, 72, 73, 406, 413.

Gróf Mikó Imre 421, 423.

Moga, 274.

Báró Moltke 195.

Moro-család 26, 33, 94, 95.

— Ferencz 337.

— Leopold 320, 363.

— Theodor 43.

N

Nagy Sándor 201, 389.

— Sándor József 414.

I. Napoleon 261.

III. Napoleon 169, 180, 214, 220, 222,
239, 243, 253, 255.

Nyáry Pál 181—184, 205, 207, 208,
231, 234, 315, 317—319, 321, 335.

O

Ollivier 104, 105.

Opiczky János 403.

Osterlamm 359, 407.

P

P. 42.

P. M. 391.

P. R. 119.

Pákh Albert 150.

Paniutin 197, 389, 414.

Pap Dénes 193.

Paskievics 15, 16, 24, 25, 31, 50, 51,
71, 72, 73, 74, 127, 135, 202, 412—
414, 417.

Patai Están 421.

Dr. Pavlik 276.

Perczel Miklós 201.

— Móríc 48, 61, 201, 366.

Peternik János 115.

Báró Podmaniczky László 163.

Pöltenberg 107, 194, 200, 414.

Pompéry János 191, 192, 229, 235.

Báró Prónay Albert 163.

Prottmann 68.

Proud'hom 106.

Psotta Károly 271.

— Móríc 271, 272, 276, 288.

Puky 204.

Pulszky Ferencz 393.

R

Radetzky 222.

Raisz 319.

Rannicher 335.

II. Rákóczi Ferencz 221.

Raming 195, 197.

Ratazzi 255.

Ráth Mór 273, 364.

Redtenbacher 22, 33, 43, 89, 90, 117.

Reviczky István 65, 66, 67, 68, 70,
71, 74, 75.

Répássy 202.

Rochlitz Gyula 18, 31.

Rodenberg 93.

Rohonczy Lipót 82.

Rosthorn Pepi 118.

Rösler Gusztáv 22, 42, 49, 57, 147,
149.

Rüdiger 412.

Rüstow 159, 161, 232.

S

II. Sándor czár 71.

Gróf Scherr-Thoss Arthur 76, 78.

Schlick 348.

Schmerling 343.

Schwanda Rudolf 18, 30, 31.
 Dr. Schwarcz 34.
 Schwarzenberg 40, 47, 48, 179, 205,
 216, 343, 348.
 Scitovszky János 185.
 Siegmund 96.
 Simon Florent 133.
 Smith Ádám 334.
 Spatz Jakab 391, 392, 394.
 — Károly 391.
 Gróf Starhemberg István 152, 189.
 Báró Stein 202.
 Susán 348.
 Szalay László 156, 159, 234, 321.
 Szász Károly 177.
 Széchen Natalia 277.
 Gróf Széchenyi István 153, 167—173,
 184, 235, 274, 336, 397.
 Széher Mihály 133.
 Székács József 163—166, 296.
 Szemere Bertalan 72, 201, 310, 412, 414.
 Szende Béla 136.
 Szendéné 145.
 Szentkláray Móríc 377.
 Szijjártó Zsigmond 408.
 Szilágyi Virgil 184, 186, 187.
 Szilágyi Sándor 107.
 Szinyei-Merse Anna Görgey Konstan-
 tinné 308.
 Szinyei-Merse Emma 308.
 Gróf Szirmay István 16.
 Szőgyény Antonia Bohus Jánosné
 294, 320.
 Szőgyény-Marich László 294.

T

Gróf Taaffe Hugo 270.
 Táncsics 29.
 Tardieux kapitány 285.
 — Emma 245.
 — Aubouen Matild 247
 Tasnády Gyula 403.
 Teischinger 144, 145.
 Teleki Ádám 274.
 Gróf Teleki László 218, 219—229, 337.
 Terray Károly 323, 324, 332, 334.

Than Károly 90, 91, 92, 93.
 Thaisz Elek 406.
 Gróf Thun 117, 118, 348.
 Tisza Kálmán 335, 359.
 Toldy Ferencz 367, 404, 405.
 Gróf Toll 237.
 Trefort Ágoston 294.
 Tschabuschnigg 343.
 Tunner 114.
 Tüköry 252.
 Türr István 222.

Ü

Báró Üchtritz-Fugar Emil 194, 195,
 196, 199, 200, 209, 228, 244, 286.

V

Vasquez örgróf 59.
 Báró Vay Miklós 180, 187, 224, 294.
 Vécsey 107.
 Vendrei I. Assermann.
 Vetter 107.
 Vilmos király 351.
 Visocki 61, 201, 202.
 Vörösmarty 422.
 Vukovics 202.

W

Wacquant Anatole 406.
 Wallishauser 100.
 Welden 202.
 hg. Windisch-Grätz 100, 202, 251,
 348.
 Wohlgemut 202.
 Wüster Jakab 144.

Z

Zichy Antal 257.
 — Edmund 23, 27, 49.
 — Ferencz 16.
 — Karola 68.
 — Ödön 49, 258.
 Zsedényi Edvárd 162, 186, 224.
 Zsivora György 47.
 Zsurnay 196.

